

Lengyel Réka

PETRARCA, A LÉLEKVEZETŐ

A DE REMEDIIS UTRIVSQUE FORTUNAE ÚJRAÉRTÉKELÉSE

DOKTORI DISSZERTÁCIÓ

Témavezető: Dr. Szörényi László

**Szegedi Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar
Irodalomtudományi Doktori Iskola**

2011

Buzdítlak és kérlek, hogy minden éberségeddel, minden erőddel a lélek sötéttségét, a tudatlanságot űzzük el, és törekedjünk olyasvalamit megtanulni a földön, aminek segítségével az égig emelkedhetünk.

(Petrarca: *Familiares* I, 8, Kardos Tibor fordítása)

Ő volt kora legműveltebb embere, filozófus, szónok és híres költő, aki az irodalmat visszahozta az alvilágból a fenti világba – az irodalmat, mely lényegében halott volt hosszú, néma időn keresztül.

(Johannes Trithemius: *Opera historica*, 1, 322)

Amellett, hogy összeszedjük minden lelkierőnket (mert így egyetlen út sem túl meredek, s bárhová fel tudunk jutni), és gyakorta folytatunk beszélgetéseket a nálunk bölcsőbbekkel (bár erre már egyre ritkábban nyílik lehetőség), az állandó, figyelmes olvasás, a nagy írók művei lehetnek legnagyobb hasznunkra, hiszen a javunkat szolgáló intéseik igazát rögvest belátjuk, a velük való egyetértés pedig – nem félek kijelenteni – a jó elhatározás egyetlen igaz forrása ezen a földön.

Emiatt – ha olykor hálával gondolunk a kisebb írókra is, akár mert kedvesek szívünknek, akár mert úgy véljük, utat mutattak az őket követőknek – mondd, mily nagy hálával kell viseltetnünk a híres és nagy tekintélyű írók iránt, akik bár sok-sok évszázaddal előttünk éltek a Földön, istenadta tehetségük és legszentebb alkotásaik révén mégis velünk vannak, közöttünk élnek, s szakadatlan, kölcsönös párbeszédet folytatunk szellemükkel.

(Petrarca: *De remediis* I, *Előszó*, 4)

Az embernek akarattya,
Nem jár mindenkor egy karba
Az jelen valót utállya,
Az távol valót kívánnya.

(Prágai András: *Fejedelmeknek serkentő órája*, 745. margó)

El hiszem Kereszténj Olvaso! találkozhatik ollj közülled, a ki eszt fogja mondani: Papot illet a Prédikállás mi gondom nékem erre, de ha a jo és roszsz szerentse nints tsak a Papokhoz kötve ezeknek kedves és kelletlen Sorsait a Pap is tsak ugj érzi mint más akárki: Ezen Kőnjvet meljben mindenféle személljeken meg eshető kedves és kedvetlen dolgok állapottjától van a tracta ha én született Njelvünkön veled közleni kívántam, ollj véggel, hogj hasznodra szolgáljon, a te kötelességed K. O: az, hogj vedd joneven...

(Székely László: *Magyar Petrarka*)

ELŐJÁRÓBAN
„QUOD ANTE ME, UT ARBITROR, FECIT NEMO”

Nagy kihívást jelentő, de megtisztelő feladat s egyben rendkívül izgalmas szellemi kaland Petrarcáról írni. A világirodalom egyik legjelentősebb, korszakalkotó egyénisége volt, akinek emberi és művészi nagyságához nem férhet kétség. Páratlan remekművekben gazdag, változatos életművet hagyott hátra, melyek elevenen megőrizték emlékét és szellemét, és amelyek révén nevét közel hétszáz éve ismerik szerte a világon. Írásai az olvasóközönség felejthetetlen olvasmányélményeül kínálóknak, szépségük, örökérvényű mondanivalójuk mit sem veszített elevenségéből a keletkezésük óta eltelt hosszú idő alatt. A filológus számára pedig – azon túlmenően, hogy képes órákra belefeledkezni e kivételes tehetségű szerző verseinek vagy prózai műveinek folyton új és új felfedezéssel szolgáló, az észnek és a léleknek egyaránt gyönyörködtető olvasásába – valóságos kincsesbánya, izgalmas kutatási terep ez a roppant szöveganyag. Nem csoda tehát, hogy a 19. század vége óta eltelt százötven év során, az akkor nagy lendületet kapott irodalomtörténeti kutatások eredményeként, számos olasz és külföldi (köztük néhány magyar) kutató munkájának köszönhetően beláthatatlan mennyiségű Petrarccal kapcsolatos publikáció látott napvilágot. Magam hálával gondolok rájuk és megtiszteltetésnek érzem, hogy eredményeikre, megállapításaikra támaszkodva, azokat néha vitatva, de többnyire elfogadva tovább haladhatok az úton, melyen elindultak, és dolgozatommal hozzájárulhatok egy kimagasló alkotó népszerűsítéséhez, a rá vonatkozó ismereteink kibővítéséhez és elmélyítéséhez.

„Francesco Petrarca volt kora legnagyobbika; és egyike minden idők legnagyobbjainak”¹ – e megállapítással kezdi monográfiájának rövid bevezetőjét E. H. Wilkins, az életmű egyik legavatottabb, legfelkészültebb ismerője. Talán könnyen továbbsiklana a figyelmünk ezen a mondaton, bele sem gondolva, mi adhat alapot egy effajta elragadtatott és esetleg túlzónak ható kijelentésre. Érdemes azonban megállni egy pillanatra és eltöprengeni, vajon mi kell ahhoz, hogy egy ember a többiek közül kiemelkedve világhírnévre és évszázadokon át tartó dicsőségre tegyen szert. Tehetség, tudás, elhivatottság? Pénz,

---

¹ WILKINS, 1990, 9.

hatalom, szerencse? Ezek a bármely ember életének alakulását döntően befolyásoló tényezők juthatnak eszünkbe, továbbmenve azonban a szóban forgó szerző esetében könnyen elbizonytalanodhatunk: vajon a felsorolt tényezők melyike játszotta a legnagyobb szerepet abban, hogy oly nagy emberré vált, amilyenek Wilkins mondja? Ez az elbizonytalanodás nem alaptalan és további kérdésfeltevésre ösztönöz: ismerjük-e, eléggé ismerjük-e Francesco Petrarcat ahhoz, hogy megítélhessük, túloz-e az amerikai kutató vagy valóban helytállóak méltató szavai? A válasz: egyértelműen nem.

Az átlagos olvasóban ugyanis, aki nem tanulmányozta mélyrehatóan Petrarca műveit vagy a velük foglalkozó szakirodalmat, az olasz költőről, íróról igen hiányos kép él. Közismert az általa allegorikusan Laurának nevezett hölgy iránti szerelme, melynek emlékét *Daloskönyvének* versei őrzik – ezeknek köszönhetően egyrészt az olasz irodalmi nyelv, másrészt a szonettforma megújítójaként tartjuk számon. Ismeretes továbbá az egyik levelében olvasható híres történet: a Mont Ventoux-ra való felkapaszkodás elbeszélése, mely a 20. században az emberközpontú gondolkodásról, a humanizmusról folytatott irodalomtörténeti diskurzus egyik alapszövegévé vált. Hogy mennyire csonka ez a kép a hegymászó, de a természet szépségein túl már önnön belső értékeit is felismerő és művészi ábrázolásra méltó tárgyként kezelő íróról, Laura szerelmeséről,² arra mi sem világít rá jobban, mint ha továbbolvassuk Wilkins említett előszavát, aki röviden megindokolja fent idézett kijelentését.

Az amerikai kutató véleménye szerint Petrarcat a következő tényezők tették nagygyá: „az a tudatosság, mellyel szerepet vállalt az európai életnek a teljes kontinensre kiterjedő drámájában; az a tudatosság, mellyel az elmúlt és az eljövendő korokat szemlélte; széleskörű, változatos érdeklődése (sok egyéb mellett kertészkedett, horgászott és lanton játszott); írásainak tökéletes kidolgozottsága; megingathatatlan hite abban, hogy egy egyesített világ legitim fővárosa csak Róma lehet, politikai vezetője a császár, szellemi vezetője pedig a pápa;

---

² A magyar nyelven elérhető szakirodalom különösen hiányosnak mondható ebből a szempontból. Rejtélyes okból a világirodalom e kiemelkedő jelentőségű alakja iránt rendkívül csekély az érdeklődés Magyarországon. Ezt mi sem bizonyítja jobban, mint ha átlapozzuk a Petrarca hazai recepcióját bemutató 2004-es bibliográfiát (MÁTYUS, 2004), melyben az elmúlt száz évből vagy csak elszórt, hosszabb-rövidebb cikkeket, tanulmányokat találunk, vagy a Petrarca életét és művészetét a világ-, illetve az olasz irodalom történetén belül tárgyaló köteteket; nincsen egyetlen nagyobb szabású önálló, csak neki szentelt munka sem. Tekintetbe véve, hogy (csak az elmúlt két évtizedre visszatekintve) idegen nyelven, elsősorban olaszul néhány éves időközönként újabb és újabb Petrarca-monográfiák jelentek és jelennek meg, még inkább fájó a hiánya egy ilyen jellegű magyar nyelvű szakkönyvnek, hiszen Katona Lajos 1907-ben kiadott kis kötete (KATONA, 1907) mára idejét múlta. Így az, akit közelebbről érdekel Petrarca élete és művészete, és átfogó képet szeretne kapni emberi és írói nagyságáról, Kardos Tibor idézett előszavából, valamint a szintén általa szerkesztett Dante-, Petrarca- és Boccaccio-életrajzokat tartalmazó antológiából (*Dante, Petrarca, Boccaccio. Művészéletrajzok, összeáll., előszó, jegyz. KARDOS Tibor, Bp., Gondolat, 1963*) és a *Világirodalmi lexikon* vonatkozó szócikkeitől (RÓNAI, 1986) tájékozódhat. Az egyes művekkel kapcsolatos kutatások legújabb eredményeibe a *Helikon* és a *Világosság* 2004-es, évfordulós különszámaiban megjelent tanulmányok nyújtanak bepillantást (*Helikon*, L (2004) 1–2, *Petrarca: hermeneutika és írói személyiség, Világosság*, 43 (2004), 2–3).

filológusi működésének úttörő jellege és utolsó éveiben megmutatkozó lankadatlan szorgalma; a tisztségek és kitüntetések, melyeket megkapott, és azok az ellentétek, melyeknek kiváltója volt; az önképzés és az irodalmi tevékenység iránti elkötelezettsége, mely a legfontosabb foglalatossága volt; és mindenekfelett a számos barátság, melyet kötött, és barátaival való kitartó, szeretetteljes kapcsolata”.³ Wilkins a felsorolást egy igen nagy horderejű kijelentéssel zárja, miszerint Petrarca „nagy továbbá amiatt, hogy (különösen több száz levelének és azoknak a könyveknek a margóira írt jegyzeteinek köszönhetően, melyeket oly figyelmesen tanulmányozott) életének eseményeit sokkal behatóbban ismerjük, mint bármely más, őt megelőzően e földön élt emberét.”

Az utolsóként idézett megállapításnak szinte felmérhetetlen súlya van. Igazsága, a világról, a történelemtől és a valaha élt emberekről való mai tudásunk alapján megkérdőjelezhetetlen: valóban egyetlen Petrarca előtt élt emberre vonatkozóan sem rendelkezünk annyi – élete eseményeit rögzítő, de emellett belső, lelki történéseiről is árulkodó, ráadásul konkrét időpontokhoz köthető – adattal, amennyi róla fennmaradt. A közvetlen forrásoknak, melyekben ezeket az adatokat megtaláljuk, két nagy csoportja van: Petrarca margináliái és a levelei; míg a közvetett forrásoknak, vagyis más írásai életrajzi részleteinek kisebb a jelentősége.

Az alább következő, *De librorum copia* című alfejezetben részletesen bemutatom Petrarcanak a könyvekhez való viszonyát, itt annyit előlegezek meg, hogy könyvtárának egy része jó állapotban ránk maradt, s ma is tanulmányozható. A kódexek széljegyzetei őrzik keze nyomát és nemcsak olvasási szokásairól, de életének fontosabb vagy akár hétköznapi történéseiről is árulkodnak, ezért nem túlzás úgy tekinteni rájuk, mint afféle naplóbejegyzésekre, melyek kimeríthetetlen forrásként kínálóznak az életére és alkotói módszereire vonatkozó kutatásoknak. Billanovich szerint a margináliák közül a legkorábbiak 1325-re tehetők, és az író egy-egy Isidorus-, illetve Augustinus-kötetében található.⁴ Petrarca személyiségének egy igen jellemző vonásáról árulkodnak azok a bejegyzések, melyeket rendszeresen vezetett a Palladius *De agricultura* című művét tartalmazó kódexében. Innen tudjuk, hogy az író szenvedélyes kertész volt, s az alaposan tanulmányozott mezőgazdasági szakmunka szerzőjének útmutatását követve gazdálkodott, rendszeresen kísérletezett különféle növények telepítésével, ültetésével kertjeiben.⁵ (Többes számot kell használnom, hiszen Petrarca sokfelé megfordult, s például Vacluse-ben, Parmában, Padovában, Arquában

---

³ WILKINS, *uo.*

⁴ BILLANOVICH, 1975a, 19.

⁵ WILKINS, 1990, 110, 124, 176.

is volt saját háza hozzá tartozó földterülettel.) Legkedvesebb kódexében, melynek lapjaira Vergilius műveit és azokhoz írott kommentárt másolták, rendre feljegyezte az őt érő fájdalmas veszteségeket. Érdemes idéznünk azt a bejegyzést, melyet Laura halálakor írt „elválaszthatatlan” könyve egyik lapjára:

Laura, akit erényei híressé tettek s magam oly sokáig dalaimmel ünnepeltem, ifjúkorom kezdetén tűnt fel először szemeim előtt, az Úr 1327. évében, április 26-án az avignoni Santa Chiara-templomban, az éjjeli ima idején, és ugyanezen városban, ugyanúgy április havának ugyanazon napján, ugyanúgy az első órában, az 1348. évben, kiveszett e fényből az ő fénye; míg én véletlenül éppen Veronában voltam, mit sem sejtve, jaj, e végzetes eseményről. Ludovicusom⁶ levele a szomorú hírről Parmában ért utol, ugyanezen év május havának 19. napján, reggel. Tiszta és gyönyörű testét a minorita testvérek temetőjében helyezték nyugalomra annak a napnak estéjén, melyen elhunyt. Biztos vagyok benne, hogy lelke visszatért az égbe, ahonnan jött, ahogyan Africanusé, akiről Seneca ír. Keserű édességgel jegyeztem fel e fájdalmas eseményt, épp ide, erre a helyre, melyre sokszor rápillantok, hogy – ha újra és újra elolvasom és ráébredek, milyen gyorsan repül az idő – emlékeztessen arra: nem lehet már semmi, amiben örömet találnék ebben az életben, s miután elszakadt a legerősebb kötelék, mely itt tartott, ideje elmenekülni Babilonból.⁷ Ez Isten előrelátó kegyelméből könnyű lesz, ha keményen és férfihez illően végiggondolom múltbeli haszontalan fáradozásaimat, hiú reményeimet és a nem várt fordulatokat.⁸

A Petrarca életére vonatkozó ismereteink másik fő forrását levelei jelentik. Köztudott, hogy kiterjedt levelezést folytatott kora itáliai és Itálián kívüli értelmiségének igen sok képviselőjével, s e levelekben részletesen beszámolt élete alakulásáról, a vele történt jelentős vagy kisebb fontosságú mindennapi eseményekről. Ez önmagában nem számított újdonságnak, s nem is lett volna elég ahhoz, hogy Petrarcat az utókor ilyen alaposan megismerhesse, kellett hozzá valami más, valami olyan egyedülálló tett, ami az őt megelőző korokban nem volt szokás. Ez a korábban példátlan tett, mely az író⁹ szellemi nagyságának és alkotói kreativitásának bámulatos kifejeződése, az volt, hogy leveleit összegyűjtötte, egyetlen nagyszabású művet, leveleskönyvet komponálva belőlük. Talán ezt az ötletét osztotta meg Boccaccióval, akinek egy levelében a következőt írta:

[...] mihi cura frequentibus amicorum litteris excita suggerit ut cum singulis respondere difficile est, eoque magis quod in unam sententiam multi saepe coincidunt, simul omnibus

⁶ A flamand Ludwig van Kempen (Lodewijk Heyligen, 1304, Beringen – 1361, Avignon), Petrarca egyik legközelebbi barátja, akit leveleiben „Socrates”-nek nevez.

⁷ Babilon alatt Avignont kell értenünk. Petrarca franciaországi életéről és onnan Itáliába településéről ld. alább.

⁸ A nyolcsoros bejegyzés a kódex előcímlapjának felső részén olvasható. Ld. erről a vonatkozó tárgyi jegyzetekkel: PETRARCA, 2006, 190–191. – Érdekesség, hogy amikor a kódexet a 19. század elején a milánói Szent Ambrus-kolostor könyvtárában egy kutató megtalálta, s felfedezését közzétette, arról 1821-ben a *Tudományos Nevezetességek* is hírt adott (ld. B. P., 1821). – Amennyiben a továbbiakban közölt idézeteknél nem adom meg a fordító nevét, azok saját fordításaim.

⁹ Mivel dolgozatom tárgya Petrarca egy prózai műve, ezért itt és a továbbiakban (kevés indokolt kivételtől eltekintve) „író”-nak nevezem, nem pedig „költő”-nek, ahogyan a szakirodalomban szokás.

respondeam, et de ratione vitae meae integro volumine disputem, quod ante me, ut arbitror, fecit nemo.¹⁰

Amennyiben a levélgyűjteményre célzott, jól látta: előtte senki sem állított össze hasonlót. A mintát persze készen kapta, hiszen az őt megelőző szerzők leveleit az antik kortól szokás volt egybemásolni. Ebben a formában hagyományozódtak például Cicero levelei, noha közülük azok, melyeket Atticushoz írt, évszázadokig (a középkor folyamán végig) ismeretlenek voltak – míg 1345-ben egy veronai kolostor könyvtárában Petrarca meg nem talált egy kódexet benne a teljes gyűjteménnyel.¹¹ Ez a roppant jelentőségű felfedezés indította arra, hogy saját leveleit összeválogassa: egész pontosan 350-et rendezett el huszonnégy kötetben, s művének a *Rerum familiarum libri* címet adta. A forma tehát nem volt eredeti,¹² de az összeállítás során, a szerkesztési elvekben megnyilvánuló műgond igen: a fennmaradt eredeti levelek szövegét a kötetekbe került végleges változattal összevetve számos különbség fedezhető fel, stilizálások, apróbb-nagyobb javítások, kihagyások, betoldások. Joggal mondhatjuk (bár a szakirodalomban eddig nem találkoztam ezzel a műfajmegjelöléssel), hogy a misszilis levelek egybeszerkesztése és következetes poétikai elveknek az így összeállt mű egészére való alkalmazása révén a *Familiares* önéletrajzi regénnyé, vagy – tekintve, hogy a levelek, a kisebb hányadot kitevő keltezetleneket nem számítva, valós dátumhoz, helyhez köthetők – naplóregénnyé, a világ első ilyen jellegű alkotásává vált.

Ahhoz, hogy e páratlan írásmű jelentőségét felmérhessük, látnunk kell, hogy tartalmában, hangvételében, stílusában nem hoz újat, hiszen a Petrarca számára legfőbb mintául szolgáló Cicero-levelekkel összehasonlítva kiderül: mindenben a csodált előd nyomdokain halad, életének eseményeiről ugyanolyan részletesen, hasonlóan csevegő, szubjektív hangnemben számol be (hiszen ezt maga a levélműfaj hozza magával), s beszédmódja, nyelvhasználata is megüti a cicerói szintet. „Hogy milyen volt Cicero mint magánember, milyennek látták őt barátai, mi miatt szomorkodott, minek örült, azt leveleiből tudhatjuk meg”¹³ – ugyanez áll Petrarcára is. Ami az ókori szerzőtől megkülönbözteti, az a tudatosság, ahogyan összeállította grandiózus gyűjteményét. Tudjuk, hogy Cicero leveleinek „nagy többségét a publikálás szándéka nélkül írta, s éppen ebben van nagy értékük. Nem

---

¹⁰ „[...] gondot okoztak számomra a barátaimtól sűrűn érkező levelek, s ez adta az ötletet, hogy – mivel nehéz rájuk egyesével válaszolni, annál is inkább, mert egy-egy dolog, amiről írok, többeket is érint – egyszerre válaszoljak mindenkinek, s életem eseményeiről egy egységes kötetben értekezzem, amit előttem, úgy hiszem, senki sem tett még.” Az idézet a *Epistulae extravagantes* (más néven: *E. dispersae*) 46. darabjából való. Idézi ANTOGNINI, 2008, 23.

¹¹ Vö. ADAMIK, 1994, 34.

¹² Petrarca leveleinek másik fontos ihletője Seneca levélgyűjteménye, az *Epistulae morales* volt. Ld. erről ANTOGNINI, 2008, 65–66.

¹³ Ld. ADAMIK, 1994, 32.

szerepet játszik benne, hanem önmagát adja, azt a lelkiállapotot és hangulatot, amelyben a levélírás idején éppen volt, mert szerinte «a levél nem pirul el» *epistola non rubescit*.¹⁴ Petrarca viszont 1350-től, *Leveleskönyve* keletkezésének kezdetétől azon fáradozott, hogy egy majdan publikálendő alkotást hozzon létre, szem előtt tartva a majdani olvasóközönség szempontjait.¹⁵ Emellett természetesen munkált benne az a szándék is, hogy olyan képet alakítson ki magáról, mely megalapozza dicsőségét és hírnevét, s ennek következtében a valóban megtörtént eseményeket olykor ennek a szempontnak megfelelően módosította, átalakította.¹⁶ Marco Ariani szerint „talán az önmagáról kialakított kép Francesco Petrarca életének fő műve”, de ezzel együtt arra is figyelmeztet, hogy „alapjában véve az egész önéletrajz, úgy, ahogyan azt Petrarca az utókorra kívánta hagyni, akár egy nagy hazugság is lehetne, avagy az események érdekes elrendezése volna”,¹⁷ mindazonáltal elismeri, hogy a Petrarca által szolgáltatott adatok nagy részének hitelessége felől nincs okunk kételkedni, és megállapítja, hogy az író „értelme éppen az volt, hogy rájött: az irodalom – élet, és az élet – irodalom”. Enrico Fenzi szellemes megfogalmazásában: „Petrarca – Petrarca invenciója”, de arra is felhívja a figyelmet, hogy az így kialakuló „arckép egyáltalán nem rideg vagy monumentális; a kezdetektől nagy belső feszültségek jellemzik”.¹⁸

Fenzi emlékeztet rá, hogy „Petrarca volt az első modern értelmiségi, abban az értelemben, hogy ő volt az első, aki így határozta meg magát, élvezve a szerep nyújtotta függetlenséget, felmérve saját értékét”.¹⁹ Ehhez hozzátehetjük, hogy az író nemcsak pontosan látta saját értékeit, de azért is mindent megtett, hogy önarcképét kortársainak, sőt az utána jövő generációknak is lefesse. A *Familiare* „zárákkordjának” szánta azt a töredékben maradt írását, mely az *Ad Posteritatem* címet viseli, s valódi életrajz. A rövidke szöveg a következő gondolatokkal kezdődik:

Nagyon is kétséges, hogy egy ismeretlen, egyszerű név nagy távolságokra, messzi időkig elhatolhasson, mégis előfordulhat, hogy valami kósza hír eljut rólam hozzátok, s föltámadhat bennetek az óhaj megtudni, milyen ember is voltam én, mi sorra jutottak műveim, különösen azok, amelyeknek hírét az emlékezet s az én szerény nevem egészen tihozzátok elvitte?

---

¹⁴ Ld. *Uo.*, 32–33.

¹⁵ „Ha ugyanis írunk valakinek, mindenekelőtt tekintetbe kell vennünk, kinek írunk? Ebből következik, hogy mit írhatunk neki és hogyan, és az összes többi körülmények is. Másként kell szólni a vitéz emberhez, másként a gyávához, másként a tapasztalatlan ifjúhoz, másként az öreghez [...] Így hát gondunk kettős, ki az, akinek írni szándékozunk s milyen lesz a lelkiállapota akkor, amikor irományunkat olvasni szándékozik?” (*Fam.* I, 1. PETRARCA, 1962, 23–24. Kardos Tibor fordítása. A fordítóra a kötetből vett idézeteknél az alábbiakban külön nem utalok.)

¹⁶ Ld. erről Kardos Tibor előszavát a Petrarca-levelek szemelvényes kiadásához, PETRARCA, 1962, 26–29.

¹⁷ ARIANI, 1999, 19.

¹⁸ FENZI, 2008, 10. A *Familiare* keletkezéséről, tartalmáról szóló kritikai észrevételek összegzését ld. Roberta Antognini monográfiájába, ANTIGNINI, 2008.

¹⁹ FENZI, 2008, 10.

Műveim dolgában meg fognak oszlani a vélemények, mivel ki-ki inkább a tulajdon nézetéhez tartja magát, mintsem az igazsághoz: hiszen sem a dicséretnek, sem az ócsárlásnak nincs törvényszerű mértéke.²⁰

Abban, hogy nem csak „kósza hír” jutott el hozzánk Petrarcáról, *Leveskönyve* is nagy szerepet játszott. Levélírói tehetségének már életében sok csodálója volt; az, aki levelet kapott tőle, gyakran lemásolta s továbbküldte, vagy nyilvánosan felolvasta azt. A terjedelmes *Familiares* értéke így nem volt vitás, és az író halála után a dolgozószobájában őrzött eredeti kéziratának sok másolata készült.²¹ A később számos nyomtatott kiadást megért műről köztudott, hogy a humanista levélgyűjtemények mintájává vált. Petrarca tehát egyszerre teremtett műfajt, s biztosította saját hírének továbbélését, méghozzá oly hatékonyan, hogy Wilkins fent idézett, gondolatmenetem kiindulópontjául szolgáló kijelentésének igazságához kétség sem férhet: „a világ legelső igazán közelről ismert embere”-cím elvitathatatlan a *Familiares* szerzőjétől.

Nem ez azonban az egyetlen elsőség, melyet Petrarca magáénak tudhat. Páratlan egyénisége, tehetsége, jellembeli s intellektuális adottságai alkalmassá s méltóvá is tették arra, hogy minden területen valami olyat alkosson, hozzon létre és hagyjon ránk, ami kiemeli mások közül, és – ahogyan monográfusa fogalmazott – kora legnagyobb alakjaként állítja elénk. Erre élete és életműve egyaránt számos bizonyítékkal szolgál, így dolgozatom bevezetését jónak látszik azon (a fenti Wilkins-idézetben tömören összegzett) dolgok, tevékenységi körök rövid bemutatásának szentelni, melyek tekintetében ez a rendkívüli személyiség új utakon, más szóval: *elől járt*.

De vita et moribus

Életrajzírói többnyire korszakokra tagolva tárgyalják Petrarca életét, s előszeretettel beszélnek „fordulópontokról”, „választóvonalakról”, mint a felosztást indokló, természetes határokról. Wilkins szerint például az író fordulóponthoz érkezett, amikor az 1353-as év májusában vagy júniusának elején összecsomagolta könyvei és kéziratai nagy részét, s Vacluse-ből Itáliába indult, s „ez az út meglehetősen határozott választóvonalat jelent Petrarca életének első és második fele között”.²² Az életrajzot tárgyaló legújabb monográfia szerzője, Enrico Fenzi kijelenti, hogy Petrarca életének eseményeit szemlélve meglehetősen könnyen el lehet különíteni három korszakot.²³ Az első, avignoni korszak 1341-ig, a római költővé koronázásig

²⁰ PETRARCA, 1963, 119, Kardos Tibor fordítása.

²¹ Ld. erről a kézirat történeti fejezetet, 100. o.

²² WILKINS, 1990, 169.

²³ FENZI, 2008, 12.

tart, a második szakaszt, a „nyugtalan éveket” sok utazás, ide-oda költözés jellemzi, és 1353-ban, az író Milánóban való letelepedésével zárul, majd az öregkor következik.²⁴

Mindamellet, hogy az említett két szerző egyikével sem kívánok vitába bocsátkozni Petrarca „életregényének” korszakolásáról, azt meg kell jegyeznem, hogy az általuk elmondott történet, tagolását, súlypontjait illetően, természetesen saját nézőpontjuk szubjektivitásának jegyeit hordozza magán, és a „főszereplő” életének eseményei más szempontok alapján máshogyan is csoportosíthatók. Nekem azonban jobban tetszik folyamatában szemlélni ezen események láncolatát, beletörődve abba, hogy egymásra következésükben csak korlátozott érvényességgel működött olyan belső logika, melyet lehetséges vagy érdemes rekonstruálni. Azt nem kerülhetem el, hogy a nekem megfelelő módon magam is rendszerezem Petrarca életének tényeit, „fordulópontokról”, „választóvonalról” és „korszakokról” azonban (ezen fogalmakat az utólagos jelentés- és jelentőségtulajdonítás kifejezőeszközeinek tekintve) nem beszélek; igyekezőm ráirányítani a figyelmet a véletlenekre, az esetlegességekre, az ellentmondásokra, melyeket Wilkins és Fenzi – akár figyelmetlenségből, akár a szándékolt egyszerűsítés velejárójaként – nem hangsúlyozott kellőképpen, s ennek következtében az általuk rajzolt kép néhol hiányosnak, néhol félrevezetőnek mondható.

Ismeretes, hogy az 1304-ben Arezzóban született Petrarca családja 1312-ben települt át Itáliából Franciaországba, ahol kezdetben az Avignonhoz közeli Carpentras-ban éltek.²⁵ Az ifjú Petrarca 1316-tól Montpellierben és Bolognában tanult, de tíz év múlva, apja halálát követően visszatért Avignonba, s 1341-ben Rómában lezajlott költővé koronázásáig rövidebb-hosszabb megszakításokkal a pápai udvarban élt. 1337-ben házat vásárolt a közeli Vacluse-ban, ahová a következő másfél évtizedben rendszeresen elvonult néhány hónapra, megpihenve közéleti elfoglaltságai közepette.

---

²⁴ FENZI, 2008, 32.

²⁵ Petrarcat elsődlegesen családi, baráti szálak fűzték Provence-hoz. *Öregkori leveleiben* szívesen emlékezett vissza a Carpentras-ban átélt élményekre, gyermekkorának arra a négy évére, melyet ott töltött. Ő és nála három évvel fiatalabb öccse, Gherardo ekkor kötött barátságot a velük egyidős Guido Settével, együtt jártak Convevole da Prato grammatika- és retorikaóráira is. Később, mialatt Petrarca Montpellier-ben és Bolognában folytatta tanulmányait, Carpentras-ban meghalt édesanyja, Eletta, majd 1326-ban édesapja. (Ld. erről WILKINS, 1990, 16–18.) – Petrarca életrajzi adatait itt és a továbbiakban alapvetően Wilkins monográfiájából veszem, melyben az író életét elsősorban a tőle magától származó tényekre és információkra alapozva mutatja be. Természetesen számos egyéb életrajz, monográfia is tárgyalja Petrarca élettörténetét, melyekről például egy néhány éve megjelent összegző munka ad további tájékoztatást, ld. KIRKHAM–MAGGI, 2009. – A magyar nyelvű szakirodalomból három valóban használható forrásra utalok: az egyik Kardos Tibor bevezetője a Petrarca-levelek szemelvényes kiadásához (PETRARCA, 1962, 5–56), a másik Rónai Mihály András Petrarca-szócikke a *Világirodalmi lexikonban* (RÓNAI, 1986), a harmadik az író életének történéseit kronológiai sorrendben bemutató összefoglalás a *Triumph* nemrégiben kiadott magyar fordításának függelékeként (PETRARCA, 2007, 137–149).

Fontos megjegyezni, hogy Petrarcanak és fivérének apjuk halála után saját erejükből kellett megélhetésük feltételeit megteremteni, ami nem volt könnyű számukra, hiszen családi javaikat még a család Firenzéből való száműzetésekor elvették tőlük.²⁶ Gherardo esetében nem tudni, mivel foglalkozott fiatalkorában, csak az bizonyos, hogy 1343-ban belépett a karthauzi rendbe, s attól kezdve Montrieux-ben élt. Bátyja, más választása nem lévén, egyházi pályára lépett, 1328-29 körül pappá szentelték, de ezt a hivatást sosem gyakorolta. Életének további alakulását tekintve elmondhatjuk, hogy anyagi függetlenségét sikerült minden körülmények között megteremtenie, sőt idővel olyan javadalmakra szert tennie, melyek révén sosem voltak pénzgondjai. Noha ezeket az anyagi vagy természetbeni javakat, *beneficium*okat nagyhatalmú világi és egyházi személyektől kapta, mégis olyan szellemi függetlenségben élhetett és dolgozhatott, ahogyan sem őt megelőzően, sem saját korában senki más.

Első főúri támogatója a nagy múltú és igen befolyásos római Colonna-család egyik tagja, Giovanni volt, akivel bolognai éveiben ismerkedett meg. Petrarca 1325-től élvezte az idősebb Stefano és Giacomo Colonna anyagi támogatását, 1330-ban udvari káplánként Giovanni Colonna bíboros szolgálatába lépett. Ugyanebben az évben Giacomo kíséretében Lombezbe utazott, pár évvel később a Colonnák támogatásával észak-európai utazást tett.²⁷ A család barátként tekintett rá, Petrarca pedig több mint két évtizeden át szolgálta őket tanácsadóként, követként, diplomataként.²⁸ Az 1340-es évektől kezdődően, amikor egyre több időt töltött Itáliában, más főrangú pártfogókra is talált, sőt az idő múlásával olyan hírnévre és elismertségre tett szert, hogy a hercegek megtiszteltetésnek érezték, ha rövidebb-hosszabb időt városukban töltött. Az 1341-es évet követően a város akkori ura, Azzo da Correggio meghívására több alkalommal időzött Parmában, ahol 1344-ben házast is vett, később 1346-ban pedig megkapta a város egyik kanonoki címét.²⁹ A Visconti-hatalomátvétel után itt kötött ismeretséget Paganino da Bizzozzeróval, rajta keresztül került kapcsolatba Luchino Viscontival. Ez az ismeretség kínált alkalmat számára arra, hogy 1353-ban a régóta a család uralma alatt lévő Milánóba költözzön az akkori érsek, Giovanni Visconti meghívására. Ezt a

---

²⁶ Az író már nagy hírnévnek örvendett, amikor 1350-ben először járt Firenzében. Ekkor ismerkedett meg Zanobi da Stradával, Lapo da Castiglionióval, Francesco Nellivel és Boccaccióval, aki a rákövetkező évben hasztalanul próbálta rábírní, hogy telepedjen le a városban és fogadja el hajdan lefoglalt családi javaikat és a firenzei egyetem egyik tanári állását. (Ld. erről WILKINS, 1990, 127–129.) Egyik, Da Stradának szóló verses levelében így írt a családját ért szegényről: „«Lám menekül!» Tehetek tán róla, ha zárva az ajtó,/ bár kopogok? Gőgös polgártársak kivetettek,/ s zárja a rossz várost el előlem a jog taposója./ Csöndes e számkivetés és hallgat a sérelem árja.” (*Epistulae metricae*, III, 9, 7–10, Csehy Zoltán ford., ld. PETRARCA, 2004, 67.)

²⁷ Egyik ekkoriban, Lyonban kelt levele (*Fam.* I, 5) magyarul is olvasható, ld. PETRARCA, 1962, 59–64.

²⁸ Vö. WILKINS, 1990, 13–14.

²⁹ Ld. *Uo.*, 49–50. – Azzo da Corregióról a későbbiekben részletesebben is szó lesz, hozzá szól ugyanis a *De remediis* ajánlása. Ld. 64. o.

döntését barátainak többsége nem tudta mire vélni,³⁰ nem értették, hogy miért tartja Petrarca most nagyra azt az embert, a Visconti család fejét, akit nem sokkal korábban még tirannosznak titulált.³¹ Az író azonban mindig azt tartotta a legfontosabbnak, hogy békében és nyugalomban alkothasson, s a Viscontiak ezt képesek voltak garantálni, hiszen „Petrarcának és annak az értelmiségi magatartásnak a számára, melyet képviselt, kétségtelenül több lehetőséget, és a nagyobb szabadság illúzióját nyújtotta Milánó, egy egyeduralkodó rendszer, annál, amit az oligarchikus berendezkedésű, polgári Firenze biztosíthatott volna”.³² Roberto Fedi úgy fogalmaz, hogy Petrarca „nem udvaronc volt, hanem inkább neki udvaroltak”.³³ Milánói éveit követően 1362 és 1368 között Velencében, a város vezetőinek jóvoltából számára kijelölt házban, a korábbi időszakhoz képest függetlenebbül élt, de élete utolsó hat évében újra egy főúr, a padovai Francesco da Carrara szolgálatában állt.³⁴

Főúri pártfogóin kívül többnyire a mindenkori pápa támogatását is élvezte, 1335-ben XII. Benedektől lombezi, 1342-ben VI. Kelemtől pisai, négy évre rá páрмаi kanonoki címet kapott, majd 1349-ben az egyik padovai egyházkerületben is kanonok lett.³⁵ Jó viszonyt ápolt Róbert nápolyi királlyal, aki 1341-ben odaítélte neki a költői babérkoszorút, továbbá IV. Károly császárral, akivel első alkalommal 1354-ben Mantovában találkozott, majd 1356-ban egyhónapos látogatást tett nála Prágában. A császár ez alkalomból *comes palatinus*ává nevezte ki (az erről szóló diploma nagy kiváltságokat biztosított az írónak), s a későbbi években is visszavárta Csehországba, máskor egy aranykupát küldött neki ajándékba.³⁶ Petrarca fiatalkorától kezdve a legmagasabb körökben forgott, s intellektuális adottságainak, műveltségének, szónoki képességeinek köszönhetően ismertsége, megbecsültsége évről évre nőtt, így az eddig felsorolt főurak, hatalmasságok gyakran bízták meg különféle diplomáciai szolgálatokkal.

---

³⁰ Ld. *Uo.*, 173; vö. PACCA, 1998, 179–180. – Különösen Boccaccio haragját vonta magára Petrarcanak a Viscontiak iránt tanúsított szimpátiája, hiszen Milánó, ahogyan más városokkal, Velencével és Genovával, úgy Firenzével is ellenséges viszonyban volt. Amikor Boccaccio 1351-ben Petrarcanál járt, az író keményen bírálta Giovanni Viscontit, amiért a hatalmát megpróbálja Firenzére is kiterjeszteni. Érthető Boccaccio felháborodása, aki azzal vádolta csodált barátját, hogy pénzért eladta magát (ld. erről Boccaccio, *Epist.* IX.).

³¹ Vö. *Fam.* XV 7, 3; XVI 11, 9. 1354-ben egy Jean de Caraman nevű bíboros váddal illette Petrarcat, amiért tirannoszok környezetében él, erre válaszul született meg az *Invectiva contra quendam magni status hominem sed nullius scientiae aut virtutis* című írása.

³² DOTTI, 1972, 48–49. – Ez utóbbi időszakot és az azt megelőző, megelőlegező történéseket vizsgálva Fenzi megállapítja, hogy Petrarca a 40-es évek végén, az 50-es évek elején két lehetőség közül választhatott: élhetett volna továbbra is elsősorban a pápai udvartól való függésben, de ő a másik útra lépett, s így a Viscontiak szolgálatába állva szabadabb életvitelt folytathatott, nyugodtabb körülmények között alkothatott, és a korábbi évekhez hasonlóan továbbra is megmaradt irányító szerepe, befolyása a közéleti, politikai események alakulására itáliai és európai szinten egyaránt. FENZI, 2008, 12.

³³ FEDI, 2002, 46.

³⁴ WILKINS, 1990, 243, 281.

³⁵ *Uo.*, 26, 53, 83, 113.

³⁶ *Uo.*, 187, 199, 200, 203–204, 229–230, 235.

Ő maga eközben saját kezdeményezésű propagandát folytatott annak érdekében, hogy a pápai és a világi hatalom székhelye újra Róma lehessen. 1337-ben a Colonnák vendégeként járt először az Örök Városban, melynek szépsége lenyűgözte, noha az épületek elhanyagoltsága s a város lakóinak viszálykodása csalódással töltötte el.³⁷ Mégis több alkalommal hangot adott abbéli meggyőződésének, hogy egyetlen olyan város van, mely méltó és alkalmas a pápai udvar befogadására: Róma.³⁸ (Mint tudjuk, a pápaság visszatérését Itáliába már nem érte meg.) Amellett pedig, hogy a keresztény egyház fejét eredeti székhelyén szerette volna tudni, lelkesítette mindaz, amit a római történetíróknál, elsősorban Liviusnál a köztársaság virágzásáról olvasott, és az akkori állapotok visszaállítását nem csak íróként sürgette, hanem politikusként, véleményformáló közéleti személyiségként is igyekezett elősegíteni. Cola di Rienzóval 1343-ban, annak avignoni követjárása idején ismerkedett meg, ettől fogva rokonszenvezett az ambíciózus ifjú törekvéseivel. Az 1347. májusi népfelkelés, Cola reformtörekvései³⁹ azonban, melyeknek hírért hallva Petrarca leveleiben buzdította a néptribunust, kudarcot vallottak, félresiklottak, s az író ennek következtében nemcsak egy új köztársaság létrehozásához fűzött reményeiben csalódott, de VI. Kelemen pápával (akit Cola a kezdeti megállapodásukat megszegve nem ismert el feljebbvalójának) és saját pártfogóival, a Colonnákkal (akik Cola politikai ellenfelei voltak) is szembekerült.⁴⁰ Ettől kezdve érlelte magában a döntést, hogy megszabadul az egyházfő, illetve a Colonna-család iránti elkötelezettségétől.

Franciaországi birtokán, Vaucluse-ben nyugodt körülmények között élhetett, ahogyan az alábbi kiemelkedő szépségű, *Vallis Clausa* című versből kiderül:

Vaucluse: kellemesebb hely nincsen más e világon,
 más táj nem serkent, ihletem itt szilajul.
 Vaucluse-ben voltam gyerek és ide jöttem el ifjan,
 s íme, e tündérvölgy langy kebelére ölelt.
 Vaucluse: legszebb éveit élte le vígan a férfi
 itt, s itt szőtték meg sorsa dicső fonalát.
 Vaucluse: itt akarom végső óráimat aggon
 tölteni el, Vaucluse, halni is itt akarok!⁴¹

³⁷ WILKINS, 1990, 28–30.

³⁸ Első nyilvános megszólalása ez ügyben 1335-re datálható: ebben és a rákövetkező évben két levelet is írt a témában XII. Benedeknek (*Epyst.*, I, 2, 5).

³⁹ Cola di Rienzónak hosszú évek előkészítő munkája után 1347 májusában sikerült népfelkelést kirobbantania Rómában, új alkotmányt fogadtak el, mely a hatalmat a nép kezébe helyezte, és reformok bevezetését tervezték.

⁴⁰ Itália felemelkedéséről, újbóli tündökléséről szőtt álmait ennek ellenére sem adta fel: a későbbiekben egy erős kezű uralkodótól várta a széttagolt ország újraegyesítését. 1351-ben levelet írt IV. Károlynak (*Fam.*, X, 8), arra kérve a cseh királyt, hogy jöjjön Itáliába és vegye át a hatalmat. Erre csak részben került sor: 1354-ben Károly itáliai útja során Mantovában fogadta Petrarcát, a rákövetkező évben pedig Rómában császárrá koronázták, de a várost a pápával kötött egyezség értelmében még ugyanaznap el is hagyta.

⁴¹ Ld. PETRARCA, 2004, 87, Csehy Zoltán fordítása.

Az, hogy a költőnek a vers utolsó sorában kifejezett vágya nem teljesülhetett be, a világ akkori (Vaucluse-höz nagyon közeli) fővárosában, Avignonban szerzett rossz tapasztalataira vezethető vissza. A pápákkal való jó kapcsolata, a nekik tett megbízatások teljesítése ellenére a kúrián folyó események régóta elégedetlenséggel, haraggal és megvetéssel töltötték el. Ez világosan kiderül írásainak több részletéből, de egy teljes versciklust (*Avignoni szonettek*) és egy külön levélgyűjteményt is szentelt a témának.⁴² Egy 1347-es, Cola di Rienzóhoz szóló levelében így ír:

Ezen rómainak mondott kúria viharzó tengeréről, melyen hajózva megöregedtem, és mégis ügyetlen és tapasztalatlan hajósa maradtam, szokott magányom kikötőjébe iparkodtam, vagyis Avignon falai közül arra a vidékre, melyet fekvése miatt „Bezárt Völgynek” neveznek. És noha csak 15 mérföldnyire van attól a várostól, mely minden másnál hányatottabb, ilyen kicsiny távolságban akkora a különbség közöttük, hogy valahányszor egyikből a másikba utazom, mintha a legtávolabbi nyugatról utaztam volna ama szélső pontra, ahol a nap kél.⁴³

Avignontól szeretett volna minél messzebbre kerülni, amikor 1341-es itáliai útját követően egyre gyakrabban kereste a lehetőséget arra, hogy hosszabb időt tölthessen eredeti szülőhazájában, foglalkoztatta a gondolat, hogy visszatérhessen abba az országba, melyet szeretett volna újra olyan erős, egységes, nagyhatalmú államnak látni, amilyen a Római Birodalom fénykorában volt.⁴⁴ Az 1340-es években több alkalommal is időzött észak-itáliai városokban, Parmában, Padovában és Veronában, a jubileum évében, 1350-ben Rómába látogatott. 1351-ben VI. Kelemen felszólítására újra Avignonba ment, a neki felkínált pápai titkári állást azonban nem fogadta el. Ugyanebben az időben vita bontakozott ki közte és egy számunkra ismeretlen orvos között, aki sérelmezte, hogy a költő egy levelében óvta VI. Kelemen pápát az ő, és a hozzá hasonló kontár orvosok tevékenykedésétől. Amikor a pápa 1352-ben meghalt, VI. Ince ült az egyházfői székbe, aki bizonyosan nem rokonszenvezett Petrarccal, maga is azoknak a csoportjába tartozott ugyanis, akik azzal a váddal illették őt, hogy mágikus dolgokkal foglalkozik.⁴⁵ (Vergilius eposzának olvasását tartották ennyire elítélendőnek, de igazukat nem sikerült bizonyítaniuk; abban az esetben akár halálbüntetést is róhattak volna a költőre.) Mindezen események érthetővé teszik, hogy Petrarca számára

---

⁴² A *Sine nomine* levélgyűjteményről, melyben Petrarca az avignonban élő emberek szatirikus rajzát adja ld. alább, a *De remediis* tematikáját bemutató fejezetben.

⁴³ Ld. RÓZSA, 1984, 157, Rózsa Zoltán fordítása.

⁴⁴ Itália dicsérete csendül ki egyik eklogájának következő soraiból: „Hív a hazám, felhorgadt bennem menten a honvágy./ Sokkal szebbek a harmatban fürdő violák ott,/ S bokrain illatosabb, pirosabb is a rózsá virága,/ tisztábban folyik át a mezőn honi kis patak árja, izletesebb is a fűszál már-már Ausoniában.” (*Elválás*, 8. *ecloga*, 56–60, Csehy Zoltán fordítása; ld. PETRARCA, 2004, 29.)

⁴⁵ Vö. *Fam.* IX 5, 15, XIII 6, 29.

elviselhetetlenné vált a pápai udvar, így logikusnak kell tartanunk, hogy ezután másutt próbált otthonra és nyugalomra lelni.

Vaucluse-ből való távozásának más, személyesebb okai is voltak. Az 1348-as pestisjárvány pusztítása kihatott az ő életére is, több kedves barátja, ismerőse meghalt, köztük két, az író számára nagyon fontos személy: Giovanni Colonna és Laura. Elszakadtak tehát a legkedvesebb kötelékek, melyek a korábbi években tett utazásai után mindig visszahúzták Petrarcat ifjúságának, fiatal férfikorának, szerelmének, barátságainak színhelyére. A döntés, hogy kivonja magát avignoni elkötelezettségei alól, jóval korábban megszületett benne, az elhatározás hosszan érlelődött, és miután mindent mérlegelt, és a megfelelő alkalom is eljött, maga mögött hagyta a helyet, ahová annyi emlék fűzte. Jóval később, az 1360-as évek közepén egy ízben tervezte, hogy újra Franciaországba utazik, az út azonban az észak-itáliai városok háborúskodása miatt igen veszélyes lett volna, le kellett tennie róla. Így történt, hogy sem Avignonba, sem Vaucluse-be nem tért vissza többé.⁴⁶

1353-tól Itáliában élt, kezdetben Milánóban, majd Velencében, élete utolsó éveiben pedig Padovában, s az ahhoz közeli Arquàban. Milánó központi fekvése lehetővé tette számára, hogy képességeinek és tudásának segítségével, ismertségét és elismertségét kamatoztatva még hatékonyabban fejthesse ki tevékenységét az itáliai kulturális és politikai élet irányításában.⁴⁷ Továbbra is igyekezett meggyőzni a császárt, hogy tegyen lépéseket Észak-Itália szétszakítottságának megszüntetésére, igyekezzék békét teremteni az egymással rivalizáló és háborúskodó városállamok között. Milánói éveiben a francia királlyal is személyes ismeretségbe került, 1361-ben Párizsban beszédet mondott II. János és Károly herceg előtt.⁴⁸ Diplomáciai érzékét és kapcsolatait Velence érdekében is latba vetette, s a pápaságnak a helyes útra való visszatérítésére 1366-ban újabb kísérletet tett (levelet írt V. Orbánnak, melyben arra szólította fel, hogy térjen vissza Rómába).⁴⁹ 1368-tól némileg csendesebb, visszavonultabb körülmények között dolgozhatott Padovában.⁵⁰

Mindez jól mutatja, hogy Petrarca az 1340-es évektől kora egyik legtevékenyebb, nagy befolyással bíró, és a körülötte lévő világ megváltoztatására vonatkozóan talán minden kortársánál (pápáknál, császároknál is) nagyobbra törő álmokat dédelgető, és azok valóra váltásáért a maga módján mindent meg is tevő, vezető közéleti személyisége volt. Ha abban a korban élt volna, amikor csodált példaképe, Cicero, vagy a római köztársaságkor nagy alakjai,

⁴⁶ Vö. WILKINS, 1990, 142–170.

⁴⁷ FEDI, 2002, 45–47.

⁴⁸ WILKINS, 1990, 226–227. Petrarca csodálkozva és megrendülten ír a Franciaországban uralkodó állapotokról a *Fam.* XXII, 14. és a *Sen.* X, 2. levelében.

⁴⁹ *Uo.*, 260.

⁵⁰ *Uo.*, 284.

vagyis lett volna egy egységes állam, amelynek polgáraként élhetett volna, igazi államférfinek mondhatnánk, s valóban mindvégig azon fáradozott, hogy egy ilyen közeget, hazát teremtsen meg maga és kortársai számára.

Arról, vajon jó-e egyéni sorsa s főképp lelki üdvössége szempontjából, hogy a közügyekkel való foglalkozásra részben személyes okok, saját nevének dicsővé tétele indították, bizonyosan sokat tépelődött, ahogyan arról *Secretum*ának egyes részletei árulkodnak.⁵¹ Tudjuk, hogy elgondolkodott azon is, testvére példáját követve maga is a vallásos életnek szenteli életét, de erre a lépésre sosem tudta elszánni magát.⁵²

Közéleti szereplésének háttérében, jóval kevesebb fényt kapva, magánélete szokványos mederben és keretek közt zajlott, azt leszámítva, hogy papként nem nősülhetett meg. Mint tudjuk, Laurájához fűződő szerelme nem teljesedhetett be,⁵³ két gyermeke is született viszont, s mindkettőjüket nagyon szerette és valódi apaként gondoskodott róluk; Arquàban lánya családja és unokái körében boldog nagyapaként látjuk.⁵⁴ Baráti kapcsolatai rendkívül fontosak voltak számára; egyik legközelebbi barátja (s „legnagyobb tanítványa”, ahogyan Billanovich nevezi), Boccaccio a következőt írta róla a *De vita et moribus Francisci Petrarcae* című, 1350 körül keletkezett életrajzában: „szokásaiban éppúgy, mint beszédmódjában közösségi ember volt, s mindenki iránt barátságos, készséges, amennyire tőle tellett, s így népszerű is”.⁵⁵

Petrarca *Az utókorhoz* című önéletrajzi töredékében (mely Boccaccio *De vitája* alapján keletkezhetett⁵⁶) arról vall, hogy egyedül családja és barátai kötötték saját korához:

A sok egyéb között páratlan örömet okozott az antik világ tanulmányozása, mivelhogy jelen korunk mindig kedvem ellen volt, és ha szeretteim iránti vonzalmam el nem tántorítana, bármely más korban inkább szerettem volna születni, és ezt elfeledni, törekvésemet pedig mindig más világhoz kapcsolni.⁵⁷

⁵¹ Ezen írásának központi témája a földi és az égi dicsőség. Vö. például PETRARCA, 1999, 73, 138–139.

⁵² WILKINS, 1990, 58–59.

⁵³ Továbbra sem tisztázott, hogy híres szerelmét egy valóban élt asszonyról mintázta-e Petrarca, s ha igen, ki volt Laura. Ld. erről FEDI, 2002, 26–29.

⁵⁴ Gyermekeinek anyjáról semmit sem tudunk, valószínűleg Avignonban élhetett. (Az is lehet, hogy a gyerekek anyja két különböző asszony volt.) Fiát, Giovannit (1337–1362) igyekezett taníttatni, de az ifjú nem örökölte az apai tehetséget. Lánya öregségére igazi támasza lett, vejét, Francescuolo da Brossanót fiaként szerette. Ld. WILKINS, 1990, 58, 294, 299.

⁵⁵ Ld. *Dante, Petrarca, Boccaccio*, 1962, 135. (Kolozsvári Grandpierre Emil ford.) – Petrarca pedig így jellemzi önmagát: „Mindig nagy öröm volt számomra, ha hozzám érkeztek, és mindig akaratom ellenére ültem egyedül asztalhoz.” (*Az utókorhoz*, in: *Dante, Petrarca, Boccaccio*, 1963, 120–121, Kardos Tibor ford.)

⁵⁶ Ld. az *Il più grande discepolo* című tanulmányát a következő kötetben: BILLANOVICH, 1947.

⁵⁷ *Dante, Petrarca, Boccaccio*, 1963, 122. (Kardos Tibor ford.)

Az idézett részlet Petrarca személyiségének alapvető jellegzetességére világít rá, érzéseinek, gondolkodásának ellentmondásosságára: saját kora egyik legtevékenyebb embereként, legkiemelkedőbb politikusaként a régmúltba, egy ideális, ragyogó szellemektől lakott világba vágyott, az antik Rómába, ahogyan az könyveinek lapjain tárult szeme elé.

De librorum copia

Petrarca egyik verses levelének két sorát összevonva olvashatjuk Guevara *Relox*ában, s annak 1628-as magyar fordításában, a *Fejedelmeknek serkentő órájában*. A „Sic semper proxima sordent sic longinqua iuvant”-idézethez kapcsolódó Guevara-vers Prágai András-féle magyar fordítását⁵⁸ azért választottam dolgozatom egyik mottójául (lásd a 4. lapon), mert nemcsak a térbeli, hanem az időbeli elvágyódás is kiolvasható belőle, vagyis Petrarca egyik legmeghatározóbb érzése, élménye. Ezt az érzést felszították, de egyben orvosolták is kedves szerzőinek írásai, akiket olyan közelállónak érzett magához, mintha beszélgetni tudna velük, mintha „szakadatlan, kölcsönös párbeszédet folytatna szellemükkel”.⁵⁹ Ahogyan az alábbi levélrészletből kiderül, a könyvek okozták számára a legnagyobb örömet:

[...] nem tudnám egykönnyen elmondani, mit köszönhetek magányomban bizonyos rokonszellemű szavaknak és hangoknak, mikor nemcsak a szívemben fogamzanak meg, de ajkammal is kimondom őket és velük élesztgetem szunnyadó lelkemet. Milyen gyönyörűséget okoz újralapozni azt a sokat, amit mások vagy én magam írtam!

Petrarca könyvszeretete már kisgyermekkorában megnyilvánult. Tizenkét éves korától tanult Montpellier-ben, s ott vásárolta, másolta első könyveit, antik szerzők írásait, Cicero-műveket. Egyik *Öregkori levelében* elevenítette fel azt az emléket, miszerint ezeket a könyveket jól eldugta, apja ugyanis jogi pályára szánta, s nem vette jó néven, hogy irodalmat olvas. Egy nap azonban az apa, ser Petracco, megtalálta fia elrejtett kincseit és a tűzbe dobta őket. Látva azonban, hogy a kisfiú Petrarca mennyire kétségbe esik, megmentett a lángoktól két kötetet (Vergilius valamelyik művét és Cicero *De retoricáját*).⁶⁰

A későbbiekben szenvedélyes könyvgyűjtővé vált, ismerősei, barátai útján Itália távoli részeiről, sőt más országokból is igyekezett újabb és újabb köteteket beszerezni. Egy 1346-os levelében a következőképpen vall erről:

⁵⁸ Idézi SZÖRÉNYI, 2010, 60–61.

⁵⁹ *De remediis*, I, *Előszó*, 4, ld. a dolgozat 4. oldalán.

⁶⁰ WILKINS, 1990, 18. – A Cicero-mű a *De oratore* lehetett.

Kielégíthetetlen vágy rabja vagyok [...] nem tudok betelni a könyvekkel. Talán több is van már belőlük, mint amennyi kellene, de ahogyan más dolgokra, úgy a könyvekre is igaz: ha megkapjuk, amit szeretnénk, az csak növeli birtvágyunkat. Az igazat megvallva van valami egyedi tulajdonsága a könyveknek: az arany, az ezüst, a drágakő, a díszes ruha, a márványpalota, a művelt föld, a festmények, egy feldíszített paripa, s a többi efféle dolog csak néma és felszínes örömet okoz; de a könyvek okozta gyönyörűség a szívünk mélyéig hatol, a könyvek beszélnek hozzánk, tanácsot adnak, szinte élő, okos barátaink.⁶¹

Azt illetően, hogy milyen könyveket sikerült összegyűjtenie igen sok adat áll a rendelkezésünkre. Ismerünk például egy listát, melyet 1333 körül írhatott, felsorolva kedves könyveinek címeit.⁶² A lista egy hajdan Petrarca tulajdonába tartozó, Cassiodorus *De anima* és Augustinus *De vera religione* című munkáit tartalmazó, 12. századi kódexben⁶³ maradt fenn, az 58v. fölión.⁶⁴ Fölé Petrarca ezt írta: „Libri mei Peculiares. Ad reliquas non transfuga sed explorator transire soleo” („Saját könyveim. A többihez nem mint katonaszökevény, hanem mint felderítő szoktam átmenni.”)⁶⁵ A jegyzék elején Cicero műveit találjuk,⁶⁶ akit Seneca követ.⁶⁷ (A lista nagyjából ötven különböző könyvcímet tartalmaz, közülük kb. húsznak Seneca vagy Cicero a szerzője.) Egyetlen görög szerző neve tűnik fel, Arisztotelészé (*Etikájának* latin fordításáról van szó), s Senecához társul Boethius (*De consolazione philosophiae*). Ezt követően történetírók következnek, majd a költők és a grammatikusok.⁶⁸ Végül alulra, nagyobb térközzel elválasztva jegyezte fel Petrarca a keresztény iratokat.⁶⁹ Milde szerint az író kedvenc könyveinek listája azért jelentős, mert jól mutatja, hogy a felsorolt szerzők mekkora tekintélyt képviseltek a szemében: az antik auktorokat olvasta legszívesebben, a keresztény szerzőket kevésbé (kivéve Augustinust), s legtöbbször Cicerót és Senecát becsülte.⁷⁰

Noha élete során számos újabb könyvet szerzett meg, a legbecsesebb számára az egyik legkorábbi volt. Ez a felmérhetetlen értékű kódex Petrarca és apja megrendelésére

⁶¹ *Fam.* III, 18. Idézi WILKINS, 1990, 84–85.

⁶² WILKINS, 1990, 31.

⁶³ Ma a párizsi Bibliothèque Nationale-ban őrzik, jelzete: Cod. lat. 1201.

⁶⁴ MILDE, 1979, 229.

⁶⁵ Ezt Senecától idézi, a *Erkölcsei levelek* 2. darabjából. Ld. SENECA, 1975, 8, Kurcz Ágnes fordítása.

⁶⁶ Két csoportba sorolva: erkölcsfilozófiai (*De re publica*, *Tusculanae*, *De officiis*, *Laelius*, *Cato maior*, *De divinatione*, *Hortensius*, *De natura deorum*, *Paradoxa Stoicorum*) és retorikai művek (*De inventione*, *Ad Herennium*, *De oratore*, *Invectivae*, *Orationes communes*).

⁶⁷ Levelei (*Ad Lucilium*; *Ad Neronem de clementia*), a *De remediis fortuitorum* és a tragédiák.

⁶⁸ E csoportoknál Petrarca csak a szerzők nevét adja meg. Történetírók: Valerius Maximus, Livius, Justinus, Florus, Sallustius, Suetonius, Festus és Eutropius. „Exempla” címszó alatt: Macrobius *Saturnalia*, Aulus Gellius. Költők: Vergilius, Lucanus, Statius, Horatius, Ovidius és Juvenalis. Grammatikusok: Priscianus, Papias, Donatus és Johannes Balbus.

⁶⁹ Augustinus négy művét: *De civitate Dei*, *Confessiones*, *De orando Deo* és a *Soliloquia*.

⁷⁰ MILDE, 1979, 230. – Bizonyos, hogy Petrarca kora és az őt megelőző időszak vulgáris nyelven íródott irodalmát is jól ismerte, s könyvtárában ezek a kötetek is ott lehettek, de sajnos nem maradtak fenn. Tudjuk, hogy az *Isteni színjátékot* nagyra értékelte, és a dantei versforma első utánzója lett a *Triumphival*. WILKINS, 1990, 40, 215.

készülhetett, valószínűleg 1325-ben Avignonban. (Elképzelhető azonban, hogy kb. három évtizeddel korábban, Firenzében másolták és vitatott az ismeretlen másoló származása is.)⁷¹ Vergilius eklogáin, *Georgicáján* és *Aeneisén* kívül e szövegek Servius által írt kommentárját és további műveket is tartalmaz. Petrarca bejegyzéséből tudjuk meg, hogy a könyvet 1326-ban ellopták és csak 1338-ban került vissza hozzá. Ettől kezdve élete végéig nem vált meg tőle, folyamatosan gyarapodtak benne margináliái, s azok a „naplóbejegyzései”, melyek – ahogyan a Laura halálakor írott, fentebb idézett sorok – élete személyes történéseiről árulkodnak. Kedves kódexe túlélte az író és utóélete is igen érdekes: a későbbiekben részben vagy egészben többen is lemásolták, majd egy időben Napóleon tulajdonában volt. (Ma Milánóban, a Biblioteca Ambrosianában őrzik, ahol 1930-ban elkészítették hasonmás kiadását, néhány éve pedig a teljes anyagot jegyzetekkel és kiváló kísérőtanulmányokkal jelentették meg).⁷² A keresztény szerzők közül Petrarca Augustinust szerette leginkább, a *Vallomásokat* – ahogyan az a híres Mont Ventoux-levélből köztudott – mindenhová magával vitte. Ezt a könyvet 1333 táján Avignonban kapta egy ágoston-rendi baráttól, Dionigi da Borgo San Sepolcrótól, akit ismeretségük kezdetétől atyai barátjának, lelki vezetőjének tartott.⁷³ Az értékes kötetet élete utolsó évében elajándékozta, egy firenzei ifjú, Ludovico Marsili tulajdonába került, további sorsát azonban nem ismerjük.⁷⁴ Petrarca mindig magánál hordta a Bibliát is egy kis breviárium formájában, melyet 1350-es firenzei találkozásukat követően Francesco Nellitől kapott.⁷⁵

Könyvtára a legnagyobb volt a korban, összesen több mint kétszáz kódexet gyűjtött össze, vásárolt, másoltatott le, s e tekintetben is világelső lett: ez az első olyan magánkönyvtár, melynek nagy része ránk maradt.⁷⁶ Petrarca még életében Velence városának akarta ajándékozni, hogy közkönyvtárat alapítsanak a gyűjteményből, de ez nem történt meg, s halála után könyvei a padovai Carrara-, majd a milánói Visconti-család tulajdonába kerültek. (Ma Milánóban, Velencében, a Vatikánban, Párizsban, de amerikai könyvtárakban is találhatók olyan kódexek, melyeket valaha ő olvasott.)⁷⁷

Az antik szövegek, tudjuk jól, nemcsak olvasóra találtak benne, hanem értő filológusra, hermeneutára, retorikaelmélet-íróra, grammatikusra, és egy bennük a maga

---

⁷¹ BILLANOVICH, 1975a, 15.

⁷² PETRARCA, 2006.

⁷³ WILKINS, 1990, 25.

⁷⁴ BILLANOVICH, 1947, 373.

⁷⁵ *Uo.*, 135.

⁷⁶ 1961-ben, Olaszországban nagyszabású kezdeményezést indítottak el a Petrarca-kódexek számbavételére, s ennek eredményeként azóta több katalógus is megjelent. Ld. erről BILLANOVICH, 1975b.

⁷⁷ E roppant értékű könyvtár kötetei az író halála után több helyre kerültek, ld. erről *A Petrarca-hagyaték-sorsa...* c. fejezetet.

számára mintát, követendő példát is látó, s olvasmányélményei alapján az ókori római és a keresztény írók szellemiségétől áthatott, velük egy szintre emelkedni képes, önálló műveket létrehozó író, utánzót is. Kristeller remek összefoglaló tanulmányában kijelölte Petrarca helyét a tudományok történetében, részletesen bemutatva, a humanista tudományok mely ágában mit alkotott, ezért itt eltekintek ennek ismertetésétől.⁷⁸ A gazdag és változatos Petrarca-életmű (melyet ehelyütt nem mutathatok be részletesen), bizonyságul szolgál arra, hogy az író az antik szerzők méltó utóda volt, nagy elődeihez mérte, s minden műfajban kipróbálta magát, melyben azok alkottak: a költői babért *Africa* című eposzáért nyerte el, széles körben olvasták eclogáit, verses leveleit, bölcséleti műveit, történeti munkáin élete végéig dolgozott, s esett már szó legnagyobb vállalkozásáról, cicerói mintára összeállított levélgyűjteményéről.⁷⁹ Kortársai és közvetlen utókora nem a *Daloskönyv* szerzőjét tisztelte benne, csak latin nyelvű alkotásait értékelte. Leonardo Bruni, a híres firenzei kancellár hármast, Dante-, Petrarca-, Boccaccio-életrajzában a következőt írja:

Irodalmi működésében Petrarcának van egy különleges adománya; mind prózában, mind versben kiváló; [...] prózája könnyed és virágos, verselése csiszolt, kerek és igen fennkölt, s ezt a kecsességet mindkét stílusban rajta kívül kevesekben vagy éppen senkiben nem találhatjuk meg, mert úgy látszik, a természet vagy egyik, vagy másik felé hajlik, s az embernek csak egy kedvezményt ajándékozik. [...] Petrarca az egyetlen, aki különleges tehetsége révén mindkét stílusban kiválót alkotott, számos művet írt prózában, számosat versben, felsorolni fölösleges, hiszen mindenki ismeri őket.⁸⁰

Bruni a verses műveket említve bizonyosan nem az olasz, hanem a latin nyelvűekre utalt, s az idézett részből az is kitűnik, hogy „a kortársak szemében Petrarca egyszerre volt szónok, költő, történész és morálfilozófus”.⁸¹ Az *Ad Posteritatem* című életrajzi töredékében Petrarca maga is arról vall, hogy elsősorban latin költészetére és prózájára büszke:

Elmém inkább volt igaz, mint éles, minden jóra vezető, üdvös tanulmányra kész, de kiváltképpen a morális bölcselkedésre és a költői mesterségre hajlamos. Ez utóbbit azonban az idő múlásával abbahagytam, már csak a szent tanulmányokban leltem örömet, bennük

---

⁷⁸ KRISTELLER, 2004.

⁷⁹ Petrarca műveiről jól rendszerezett formában, az akkori szakirodalom legújabb eredményeit felhasználva a *Világirodalmi lexikon* már idézett szócikke tájékoztató (ld. RÓNAI, 1986). A latin nyelvű művek jegyzékét ld. a dolgozat *Mellékletében*. – Az életműről szólva nem hagyhatom szó nélkül azt a tényt, hogy jelentős része a magyar olvasóközönség számára még mindig teljesen ismeretlen. Noha Kardos Tibor szövegkiadásaival kezdődően magyarul is elérhetővé váltak az író latin nyelvű munkásságának egyes darabjai, sajnos ezek sem váltak széles körben olvasottá, amire pedig művészi-esztétikai értékeik révén joggal tarthatnának számot. Az utóbbi tizenöt évben a következő prózai, ill. verses művének jelentek meg kiváló fordításai: *Secretum*; *De sui ipsius et multorum ignorantia*; válogatott versek; *Triumphus* (PETRARCA, 2007), ld. az *Irodalomjegyzéket*.

⁸⁰ BRUNI, 1963, 144–145.

⁸¹ KRISTELLER, 2004, 5.

titkos édességet találtam, melyet valamikor semmire se becsültem, s a poétai mesterséget másra, mint stílusom ékesítésére, többé nem használtam.⁸²

Kardos Tibor felhívja rá a figyelmet, hogy „Petrarca a magányban való cselekvést, alkotást, elmerülést mint a belső szabadság megnyilvánulását fogta fel”, s „csak efféle szabadságra lehetett gondolni: hogy könyvei között elszakadhasson az alacsony jelentől, álmodozhasson a jövőről, kirekeszthesse társaságából az arra méltatlanokat”.⁸³ A „szent tanulmányok” közepette, melyekben elmerült, az igazságkeresés vezérelte:

Kutassuk át a tudósok könyveit, és valamint a méhek a ragyogó liliomokat körülözönlik, úgy válasszuk ki belőlük a legvirágzóbb, magukkal ragadó gondolatokat! S ezt fáradhatatlanul, szerényen és derűvel tegyük. Tanulmányaink céljával ne a tömeg előtti hiú dicsőséget tűzzük ki magunk elé, mely a háborgó szócsaták ravasz fogásaiból támad, hanem tisztesebb célt: az igazság és a virtus megközelítését. Hidd el, lehet hangos viszály nélkül is tudásra szert tenni. Nem a láрма, hanem az elmélkedés teszi a tudós embert. Nyilvánvaló tehát, hacsak nem tettük fel magunkban, hogy inkább akarunk látszani, mint lenni, akkor a zagyva tömeg tapsainál jobban fog tetszeni nekünk a csendes igazság.⁸⁴

A „tudósok könyveiből” kiválasztott gondolatokat Petrarca nemcsak saját lelki épülése szempontjából tartotta fontosnak, leveleibe és egyéb műveibe is átemelte őket. Ennek az antik szerzőktől, leginkább Cicero és Seneca leveleiből ellesett alkotói módszernek a lényegét egyik levelében két érzekletes hasonlattal világítja meg, az író bizonyos szempontból a méhekkal, más vonatkozásban a selyemhernyóval azonosítva:

[...] hogyan mondhatom, hogy valami idegen, még ha más fejtette is ki, mikor Epikurosnak – ugyancsak Seneca híradásában – az volt a véleménye, hogy amit valaki jól fejezett ki, az többé nem idegen, hanem sajátunk. [...] Ez talán velem, és nálam nagyobb emberekkel is megeshet közben-közben. De azt állítom, hogy elegánsabb elmére vall, ha a méheket utánozva a saját szavainkkal mondjuk el azt, amit más ember gondolt ki. Ugyanígy ne ennek és ne annak a stílusát vegyük birtokba, de legyen meg a magunk külön írásmódja, ha többekből alakítottuk is együvé. Szerencsésebb dolog azonban nem a méhek módján szedegetni össze azt, ami körülöttünk hever, hanem mint bizonyos nem sokkal nagyobbacska hernyók csinálják, amelyeknek belsejéből a selyem fakad, önmagunkból meríteni a tudást és a stílust, csak a gondolatnak legyen súlya és igazsága, a kifejezés mód pedig legyen ékes.⁸⁵

⁸² PETRARCA, 1963, 122, Kardos Tibor fordítása. – A kortársak szonettjeit is ismerték, a *Sen.* XIII, 1. levélben Petrarca maga vall panaszosan arról, hogy értéktelen fiatalkori költeményei „in vulgus effusa sunt” („elterjedtek az emberek körében”), s szívesebben olvassák őket, mint azokat a komolyabb műveit, melyeket később írt. Általános a szakirodalomban az a nézet, miszerint Petrarca – noha több alkalommal is ezzel ellentétesen nyilatkozott – büszke volt a *Daloskönyvre*, s élete végéig rendezgette, javíttatta szövegét. Ld. például FENZI, 2008, 67–85.

⁸³ PETRARCA, 1962, 38.

⁸⁴ *Uo.*, 70.

⁸⁵ *Uo.*, 64–65.

Levelei tanúsága szerint az igazság keresését gyakran mégsem tudta „derűvel” tenni.⁸⁶ Kardos szerint a levelek megszerkesztésének fő motívuma az „önmagával való viaskodás”, de ez Petrarca egyéb írásaira is érvényes. Kiváltképp igaz ez a *Secretumra*, mely az életmű legkülönlegesebb és egyik legfontosabb darabja. Rendhagyó, személyes hangvételű vallomás, az önmagával való számvetés dokumentuma, melyben a szerző feltárja benső világát, őszintén beszél életének eseményeiről, vágyairól, félelmeiről, s ily módon szembenézve velük igyekszik megtalálni lelki békéjét. A három könyvből álló műnek három szereplője van: a beszélgető felek, Franciscus és Augustinus, valamint a beszélgetésüket csendben hallgató allegorikus nőalak, az Igazság. Az érzelmeinek, szenvedélyeinek rabságából szabadulni törekvő, lelki béke után sóvárgó Franciscus, és az őt a sztoikus bölcsesség és a keresztény hit segítségével a helyes útra terelni igyekvő Augustinus alakjában a szerző szimbolikusan jeleníti meg énjének két felét. A szöveg további érdekessége, hogy (bár bizonyos utalások okot adtak a feltételezésre, miszerint a kortársak között esetleg lehetett olyan, akinek tudomása volt a műről) Petrarca életében nem került nyilvánosságra, soha senkinek nem mutatta meg.⁸⁷

Dolgozatom mottói között idéztem Trithemius egyik gondolatát, melyet Petrarcának az antik kultúrához (ezen elsősorban a római irodalmat értve) való viszonyára, s életművének egészére nézve is nagyon szemléletesnek és igaznak tartok. Ennek lényege, hogy Petrarca „az irodalmat visszahozta az alvilágból a fenti világba – az irodalmat, mely lényegében halott volt hosszú, néma időn keresztül.” (Lásd a 4. lapon.)⁸⁸ Trithemius tehát úgy állítja elénk csodált íróelődjét, mint az irodalom új életre keltőjét, olyan valakit, aki „feltámasztotta”, a „túlvilágról” hozta vissza a rég halott antik szerzőket. Ahogyan a fentiekben láttuk, ez a kép magába sűríti Petrarca irodalmi tevékenységének lényegét: egyrészt mert például megtalálta a Cicerónak Atticushoz szóló leveleit tartalmazó kódexet, melyet az őt megelőző évszázadok

⁸⁶ Erről árulkodik például a következő levélrészlet: „[...] érzük be tehetségünk határaival, melyeket isten és a természet elénk szabott. Ha nem így teszünk, soha nem leszünk lelki szorongás nélkül. Bármily messze jutunk el ugyanis az ismeretekben – amely utat utolsó lehetünkig abbahagyni nem szabad -, naponta új titkok fognak elénk tűnni, melyekbe tudatlanságunk nem hatol be. Innen támad aztán a szomorúság, a méltatlankodás és önmagunk megvetése. A tudatlan tömeg nem látja e sötét zugokat, ezért boldogabban és nyugodtabban él. Így a tudomány, mely szent gyönyörűségek hatalmas forrása kellett volna, hogy legyen, terhes gonddal fog járni, és aláássa életünket, melynek vezérlését ígérgette.” (*Fam.* I, 8. PETRARCA, 1962, 66–67.)

⁸⁷ A műnek egyetlen autográf kézírata sem maradt fenn, az eredetiről készült azonban néhány évvel az író halála után egy firenzei szerzetes másolata. A *Secretum* az utóbbi évtizedekben jelentőségéhez méltó figyelmet kapott a kutatók részéről, így több különböző kommentált, kritikai kiadásban is hozzáférhető. Közülük a Fenzi által gondozott kötetet használtam (PETRARCA, 1992), valamint a mű magyar kiadását, mely *Kétségeim titkos küzdelme* címmel jelent meg, Lázár István Dávid fordításában (PETRARCA, 1999). A két szereplőnek Petrarca énjének két felével való megféleltetéséről ld. SZÖRÉNYI, 1999, 154.

⁸⁸ Rendkívül megdöbbentő véletlen, hogy Petrarcának az alábbiakban részletesen bemutatandó *De remediis*-ét pedig bizonyos értelemben Trithemius hozta vissza „a fenti világba”, amennyiben ő kölcsönözte a mű egy korai kiadását (vagy talán kéziratát) az azt 1496-ban, Bázelen az író más műveivel együtt megjelentető Johannes Amerbachnak, s az összes későbbi kiadás ennek szövegét vette át. Ld. erről részletesen a 132. lapon.

során valóban senki sem olvasott, rajta keresztül viszont a szöveg bekerült a humanisták, majd az európai értelmiség alapvető olvasmányai közé; másrészt mert önálló művei révén újra megbecsültté tette az ókori irodalomban virágzó, de azt követően elfeledett műfajokat (gondoljunk például a leveleskönyv-hagyomány elindítására); és harmadrészt, mert írásaiban, a tőlük kölcsönzött idézetek, történetek, példák, tanítások révén állandóan jelen vannak, akárha „élő, okos barátok” lennének, az általa oly nagyra tartott ókori szerzők.⁸⁹ A *Secretum*, melyben Augustinus a mű egyik főszereplőjeként kel életre, ennek sajátos és az összes többinél konkrétabb esetét jelenti, míg legnagyobbasága, *De remediis utriusque fortunae* című alkotásában Petrarca „méhek módjára” kölcsönvett gondolatokkal „támasztja fel” a klasszikus auktorokat, közülük is legélelénkebben Cicero és Seneca szellemét idézve meg.

Petrarca, a lélekvezető

Ahogy a fentiekben láttuk, Petrarca önéletrajzában fontosnak tartotta megjegyezni, hogy elméje a „morális bölcsességre” különösképp hajlamos volt. Kortársai gyakran fordultak hozzá levélben, amikor különféle élethelyzetben, vagy egy-egy őket érdeklő témával kapcsolatban bölcs tanácsot, segítséget, vigasztalást vártak tőle.⁹⁰ Arra, hogy ennek a szerepnek meg tudjon felelni, egyrészt lenyűgöző olvasottsága tette érdekessé, amiről már szóltam; másrészt kiváló emlékezőtehetsége, melyet Boccaccio (némi túlzással persze) az alábbiak szerint jellemzett:

Ami az emlékezetét illeti, inkább isteni embernek, mint gyarló embernek kellene emlegetnünk, mivel az ember teremtésétől mind a mai napig, bármely királyról, népről, nemzetről s bárhol végbement eseményről kerüljön szó, mindig kiderül, hogy emlékezete mindent megőrzött, s úgy beszél, mintha látná, amiről szól. A filozófusok erkölcsi, természettudományi és teológiai elméletei, ahogy ő elsajátította és emlékezetében megtartotta ezeket, eleve tanúskodnak cselekedeteiről, szavairól és írásairól.⁹¹

Petrarca olykor szerényen (vagy álszerénységnek kell ezt betudnunk?), igyekezett kitérni a hozzá érkezett kérések elől, de mégis mindig eleget tett nekik, előkeresvén emlékezetéből, vagy könyveiből az adott helyzethez legjobban illő gondolatokat, bölcsességeket.⁹²

⁸⁹ Petrarca többükhöz fiktív levelet is írt, melyeket a *Familiare* XXIV. könyvébe illesztett bele. A Varróhoz szóló levél magyar fordítását ld. LÁZÁR, 2008, 245–247.

⁹⁰ Ld. Boccaccio-nak szóló levelének a 8–9. lapon már idézett sorait.

⁹¹ BOCCACCIO, 1963, 137.

⁹² „Tanácsot kérsz tőlem, hogyan cselekedjél. [...] Mindenekelőtt jobb lett volna biztosabb tanácsadóhoz fordulni, olyanhoz, akitől sok, különféle tanácsot, vagy egyet, de a legjobbat és legválogatottabbat kaphattad volna. Itt azonban szegény ember ajtaján kopogtatsz, de mégsem akarom, hogy üres kézzel távozz, amit máshonnan összekoldulgattam, szívesen megosztom veled.” (*Fam.* I, 8, PETRARCA, 1962, 64.)

Meggyőződése volt ugyanis, hogy ha az őt megelőző írók minden témát a legalaposabban tárgyaltak is, mindig van mód az általuk kijelölt úton továbbhaladni. Egyik, Tommaso da Messinához szóló levelében így vall erről:

De itt ismét szembeszállsz velem: „Mi szükség van további kifejtésre, ha mindazt, ami az embernek hasznos, már ezer évvel ezelőtt annyi irattekercsen s oly csodálatra méltó irállyal istenhez fogható elmék megírtak?” Ezzel ne törődj, kérlek, ne indítson téged ez a dolog tétlenségre. Az ettől való rettegést már jó néhány antik író megszüntette bennünk, én pedig megszüntetem azokban, akik utánam jönnek. Következzék még utánunk bár tízezer év, halmozódjanak századok századokra, sohasem lesz az erény elegendő mértékben magasztalva, soha nem leszünk elegendőképpen arra intve, hogy szeressük az Istent és gyűlöljük a szenvedélyeket.

Talán éppen barátaival való kapcsolatának ez az alapvető élménye, az, hogy másoknak szüksége van rá, mert az elméjébe bevészt, „máshonnan összekoldult” bölcs mondásokkal, tanításokkal példát állíthat eléjük, segítséget és vigaszt nyújthat, tehát ez a mindennapi tapasztalata indította arra az elhatározásra, hogy összeállítson egy olyan könyvet, melyben a lehető legtöbbféle témában szolgál gyakorlati tanácsokkal, avagy „orvosságokkal”. *De remediis utriusque fortunae* című művének alapvető célkitűzése, hogy „az erényt magasztalja”, s Isten szeretetére és a szenvedélyek gyűlöletére intsen.

A *De remediis* (más néven: *Fortuna-könyv*) Petrarca legterjedelmesebb műve, mely nagyjából 1353 és 1366 között keletkezett. Az egyszerű, de jól megválasztott cím egyértelműen megjelöli a könyv témáját (*utraque fortuna*: a jószerencse és a balszerencse), és utal annak jellegére, műfajára („orvosságokkönyv”). Az író keresztény-sztoikus világképében kitüntetett szerepe van a Szerencsének, annak a nagy hatalommal bíró, kiszámíthatatlan erőnek, mely az ember életének alakulásáért felelős, amennyiben előidézője az élet egymást követő, kedvező vagy kedvezőtlen fordulatainak. Petrarca fő célja, hogy támogatást nyújtson olvasójának a Szerencsével vívott harcban, vagyis olyan bölcsességekkel szolgáljon, melyek megerősítik annak lelkét, s így könnyebben viseli sorsának hirtelen változásait. A *De remediis* két könyvre osztotta: az első a jó-, a második a balszerencse orvosságait tárgyalja. Figyelme kiterjedt az élet minden területére, így valóságos enciklopédiát, mindentudó kézikönyvet alkotott, mely ennek megfelelően igen terjedelmes (az első könyv 122, a második 131 fejezetre tagolódik). Az első könyv témái között ott találjuk a fiatalságot, a mulandó testi adottságokat, intellektuális képességeket, a mindennapi élet tárgyait, szokásait, jelenségeit, anyagi és szellemi javakat, értékeket, különféle vágyakat, reményeket. A második könyv egyes fejezeteinek tárgya az eddig felsorolt dolgok elvesztése, hiánya szolgál, valamint az emberi jellem hibái, gyengeségei, az őt érő szerencsétlenségek, betegségek, fájdalmak, s

végül a halál. A mű dialogikus szerkezetű, többnyire két, néhány esetben három szereplő beszélget. A beszélgető felek allegorikus alakok: állandó közülük az *Értelem* (*Ratio*), aki az első könyvben az *Örömhöz* (*Gaudium*), illetve néhány dialógusban a *Reményhez* (*Spes*) intézi szavait, a második könyvben a *Bánathoz* (*Dolor*), aki mellé a kötetet záró fejezetekben odaszegődik a *Félelem* (*Metus*) is. Petrarca írásának gondolati háttérében a sztoikus filozófia tézisei állnak: nagy hangsúlyt kap az az elgondolás, miszerint az embernek minden körülmények között elsősorban lelki békéje megteremtésére kell törekednie. A világ minden elemének, a benne tapasztalható eseményeknek, történéseknek értéke viszonylagos: azokról, melyeket a közvélekedés jónak ítél, kiderülhet, hogy mulandóak, ingatagok, ártalmasak; azokról, melyeket rossznak, hogy megedzik, megnemesítik a lelket. Az ember feladata nem más, mint hogy függetlenítse magát a földi dolgok viszonylagosságától, ne engedje, hogy lelkét indulatok, szenvedélyek kavargják fel, értelmére támaszkodva álljon ellen azok támadásának, mert csak így élhet az erénynek megfelelően, s találhatja meg az utat a belső nyugalomhoz, azaz Istenhez. Petrarca mondanivalójának hangsúlyos része, hogy az ember – bár ki van szolgáltatva egy rajta kívül álló hatalomnak, a Szerencsének – alakíthatja saját sorsát, megteremtheti lelki egyensúlyát, ha elfogadja, hogy az egyetlen valódi érték a krisztusi értelemben vett evilági jószág és az annak révén elnyerhető mennyei boldogság.

Fontos tudni, hogy a *De remediis* hosszú időn keresztül (a *Daloskönyvet* nem számítva) az író legnépszerűbb, legolvasottabb könyve volt: a 15–18. század között több mint harminc (önálló vagy gyűjteményes) kiadást ért meg (az utolsó közülük éppen Budán jelent meg 1756-ban, majd változatlan utánnyomásban 1758-ban Egerben). A feledés csak ezt követően jutott osztályrészül, s újrafelfedezése rendkívül későn ment végbe: 1991-ig kellett várni arra, hogy megjelenjen teljes angol fordítása, latin szövegét 2002-ben adták ki.⁹³ Olaszországban már az 1920-as évektől tervezték kritikai kiadásának megjelentetését, de ez nem készült el, az eddigi legnagyobb terjedelmű, kétnyelvű válogatás 2009-es.⁹⁴ Talán ebből adódik, hogy a *De remediis*re vonatkozó tényeket, ismereteket összefoglaló, a művet egészében értelmező monográfia még nem született.

Fentebb már utaltam rá, mekkora az elmaradása a magyar nyelvű szakirodalomnak Petrarca életművének helytálló értékelése terén. Ebből a szempontból a *Fortuna-könyv* sem kivétel: csupán két olyan tanulmányról számolhatok be, melyek részletesebben foglalkoznak

---

⁹³ Az 1991-es kiadásban csak a szöveg angol fordítása van benne, ld. RAWSKI, 1991; kétnyelvű, latin-francia kiadása: PÉTRARQUE, 2002. Megtalálható továbbá a Petrarca összes műveit tartalmazó CD-ROM-on, ld. PETRARCA, 2004. A teljes latin szöveg elérhető az interneten, a *Biblioteca Italiana* honlapján is: <http://www.bibliotecaitaliana.it/xtf/view?docId=bibit000299/bibit000299.xml>.

⁹⁴ Ld. PETRARCA, 2009.

vele. Az egyik Kaposi Márton cikke Petrarca szerencsefelfogásáról, a másik Turóczi-Trostler József jóval ezelőtt megjelent, nagyívű, lényeglátó írása, melyek alapvetően a maga helyén értékelik a *De remediis*, de bizonyos meglátásaik korrekcióra szorulnak.⁹⁵ Mindezidáig egyetlen teljes fordítása készült: Székely László 1760 és 1762 között ültette át magyarra, de műve kéziratban maradt.⁹⁶ A műből eddig egyetlen nagyobb lélegzetű válogatás (huszonnégy dialógus) jelent meg Kardos Tiborné, egy dialógus Bácskai Katalin fordításában, valamint saját fordításomnak hat részlete.⁹⁷

Itt érdemes megjegyezni, mekkora fejtörést okoz a fordítónak a *De remediis utriusque fortunae* cím lefordítása. Kardos Tiborné változata *Orvosságok jó és balsors idejére*, én azonban *A jó- és a balszerencse orvosságai* cím mellett döntöttem. A fő nehézséget az jelenti, hogy a latin *fortuna* kifejezés a *szerencse* vagy a *sors* szavainknak is megfeleltethető, mindkettő jelentését magában hordozza. Petrarcánál a *Fortuna* (kis- vagy nagybetűvel) az emberek életét irányító hatalom, olyan értelemben, ahogyan istennői alakban az antikvitás vagy a középkor emberének világában is nagy szerepe volt. Ezt az égi hatalmat a magyarban inkább a *Szerencse*, nem pedig a *Sors* istennőjének nevezzük, ezért is tűnik jobbnak a *De remediis* címének magyarításakor ezt a szót, s a nagy kezdőbetűs írásmódot választani, még akkor is, ha a magyarban a *szerencse* kifejezés alapvetően pozitív jelentést hordoz, Petrarcánál viszont épp ellenkezőleg, minden esetben negatív értelme van. Az *utriusque fortunae* annyit tesz: *mindkét szerencse*, ez ebben a formában szintén nem megfelelő, többet mond, ha *jó- és balszerencsének* fordítjuk. (Amennyire lehetett, a mű szövegének fordításakor is igyekeztem megtartani ezt a különbségtételt, de sok példa akad arra is, hogy a *fortunát* a *sors* szóval adtam vissza.)⁹⁸

⁹⁵ KAPOSI, 2004; TURÓCZI-TROSTLER, 1937.

⁹⁶ Ld. erről a *Magyar olvasók és a 18. századi De remediis*-kiadások c. fejezetet.

⁹⁷ Ld. *Reneszánsz*, 1984; PETRARCA, 2009b; saját fordításaim adatait ld. az *Irodalomjegyzékben* 'Petrarca'-nál.

⁹⁸ A *fortuna* magyar megfelelőjének tekintetében a többi fordító is ingadozik, s ugyanez megfigyelhető nemcsak Petrarca más műveinek, de római szerzők, pl. Seneca vagy Cicero műveinek fordításai esetében is. A 18. századi fordító, Székely László megerősített abban, hogy jobb a *szerencse* szó választása. Ő ezt a címet adja meg: „Mind a kétféle, ugymint a jó szerentsének és a szerentsétlenségnek orvoságairól vagj azoknak segedelmekről” (ld. MÁTÉ, 2007). Összehasonlításként érdemes megvizsgálni a Székely-kortárs Mikes Kelemen összes műveinek szóanyagát. Ezt vizsgálva azt látjuk, hogy Mikes a *szerencse* szót egyrészt a fentebb mondottakkal egybehangzóan 'az ember életét irányító hatalom' jelentésben használja, s a 'szerencse kerekéről, játékaról' beszél, másrészt 'gazdagság' jelentésben; míg *sorson* magát 'az emberi élet menetét' érti. Jellemző továbbá, hogy a *szerencse* szó nagyon gyakran, míg a *sors* jóval ritkábban fordul elő. – Az MTA Irodalomtudományi Intézetében készülöben van a digitális Mikes-szótár, ld. erről KISS, 2011. Köszönöm Kiss Margitnak, hogy rendelkezésemre bocsátotta az adatokat.

A *De remediis*ről szóló értékelések egy részében megtaláljuk azt az általánosító kijelentést, miszerint ez a mű Petrarca leginkább középkori szemléletű írása.⁹⁹ Turóczi-Trostler így fogalmaz: „Még a középkor graduális világában járunk. A Gaudium még nem mer felelőtlenül örülni, még mindig felelősséggel tartozik a szupranaturális égi Örömnnek, a mindent ellenőrző Rationak, a virtus még képtelen Isten beavatkozása nélkül, a maga erejéből megváltani a szegény, szenvedő kreatúrát.”¹⁰⁰ Kaposi éppen ennek ellenkezőjét hangsúlyozza, amikor azt mondja: „az önmagát elemezni kezdő és megismerő egyén [...] a függetlensége legfőbb biztosítékának ígérkező erényt nem csupán ellenpontként szegezi szembe a szerencsével, hanem úgy helyezi föléje, hogy a szerencsétől függetlenül is támaszkodhasson rá. Petrarca azt szeretné elérni, hogy útmutatásait követve az ember ki tudja vonni magát [...] a szerencse kényeztető és sújtó hatásai alól, továbbá – az erényre és a hitre alapozva – olyan értelmes evilági életet élhetne, ami túlvilági boldogságát sem veszélyezteti.” Kaposi továbbá Petrarca újszerű és egyben előremutató látásmódját hangsúlyozza: „mint az antik kultúrát jól ismerő gondolkodó, az elsők között vizsgálta meg új szempontból is [...] a szerencsét”, „szerencsefelfogása nem csupán feltár és közvetít nagyon sok gondolatot az antik és keresztény szerzőktől, de legalább annyit előlegez is az érett reneszánsz ember- és társadalomfelfogásából”.¹⁰¹ Ez a nézetet olasz kutatók is osztják: „ha új vonás az az elmélyült figyelem, amit [Petrarca] az emberi élet konkrét eseményeinek szentel, «még eredetibb a melankolikus bölcs férfi tanítása, mely a humanista üzenet előzménye»”.¹⁰²

Dolgozatom címében azt ígértem, a *De remediis utriusque fortunae* újraértékelésével szolgállok. Ezt most azzal egészítem ki, hogy az újraértékelést több szempontból is elvégzem, abból a célból, hogy világosabban lássuk, milyen is ez a könyv, miért egy ilyen írást szeretett volna Petrarca olvasói kezébe adni, s hogyan valósultak meg szándékai a gyakorlatban. Nézetem szerint ugyanis a szakirodalom mindeddig nem fordított kellő figyelmet a mű ajánlásában olvasható szerzői utasítás pontos értelmezésére és értékelésére. Petrarca ott a következőket mondja:

[...] mivel képtelenség mindenről egyszerre olvasni, hallani, mindenre emlékezni, segíts magadon a leghasznosabb, s – mivel a rövidség az emlékezet jó barátja – egyben a legrövidebb emlékeztetőkkel. Nem arra akarlak rávenni, hogy ne szánj időt a részletesebben, hosszabban kifejtett bölcs tanításokra, melyekkel megoltalmazod magad a sorssal vívott, hogy így mondjam, rendszeres csatáid során, hanem hogy közben ezekkel a tömör és pontos

⁹⁹ Billanovich „skolasztikus merevségről” beszél, Ariani szerint pedig a *Gaudium/Dolor-Ratio* páros a test és a lélek dichotómiáját jeleníti meg, melyek a középkori gondolkodás szerint egymással teljességgel szembenálló, egymással ellentétes, nehezen összebékíthető vágyakkal bíró entitások. ARIANI, 1999, 154–155.

¹⁰⁰ TURÓCZI-TROSTLER, 1937, 68.

¹⁰¹ KAPOSI, 2004, 1354, 1360, 1364.

¹⁰² FEDI, 2002, 82.

szentenciákkal úgy vérted fel magad, mint afféle tokjuktól elővett, minden percben kéznél lévő fegyverekkel, bármiféle csapás, váratlan támadás ellen, akár erről, akár arról az oldalról érkezik.

[...]

Elsősorban az volt a célom, hogy olvasómnak ne kelljen minden kis neszre, mely mögött ellenséget sejt, egész fegyvertárával felszerelkeznie, hanem hogy minden rossz, vagy ártalmas jó dolog, tehát a kétféle sors ártalmainak kevéske, de baráti kéz által adagolt orvossága, akár egy kettős betegség hatékony ellenszere, egy kis dobozkában mindig, mindenütt a keze ügyében, s ahogy mondani szokás: *in promptu* – könnyen elérhető – legyen.¹⁰³

Az írói célkitűzés világos. Petrarca egyrészt arra buzdítja olvasóját, hogy ha nincs elég ideje elmélyülni a sokféle könyv olvasásában, jegyezzen meg rövid „emlékeztetőket”, még ha ez nem pótolhatja is az adott művekkel való alapos megismerkedést. Másrészt ezzel az írásával abban kíván leendő olvasója segítségére lenni, úgy igyekszik megkönnyíteni a dolgát, hogy rendelkezésére bocsátja saját válogatását, gyűjteményét, mint egy „orvosságos dobozkát”, melyben mindig minden „könnyen elérhető”.

Ígéretét – ahogyan az a könyvet olvasva első pillantásra nyilvánvalóvá válik – híven megtartja, s ezt a teljesítményt nem szabad sem le-, sem pedig alábecsülnünk. A *De remediis* legfőbb értékét éppen ez az (ahogyan látni fogjuk) nem egészen eredeti, de Petrarcától mégis elvitathatatlan elképzelés és annak a legmesszebbmenőkig alapos megvalósítása adja, vagyis az a minden részletre kiterjedő figyelem és gondosság, mellyel az élet rendkívül sokféle helyzetével, történéseivel, tapasztalatával kapcsolatban útmutatással szolgál, az enciklopédikus igénynek eleget téve, mindentudó kézikönyvet, breviáriumot állítva össze. Egy effajta breviárium azonban jellegénél fogva kevésbé eredeti, s Petrarca sem állítja, hogy benne saját gondolatait tette volna közzé, épp ellenkezőleg.

Mindenképpen meg kell tehát vizsgálnunk a művet az eredetiség szempontjából, s ha ezt megteesszük, hamar kiderül, hogy alaptéziseit a szerző minden esetben más forrásból, kedves olvasmányaiból, elsősorban Senecától és Cicerótól kölcsönözte.¹⁰⁴ Az idézetek forrását néha megadja, néha nem, de ez mit sem változtat azon a tényen, hogy – noha az idézetek többnyire nem szó szerinti átvételek, vagyis a szöveget Petrarca klasszikusan iskolázott retorikai tudására, nyelv- és stílusérzékére támaszkodva formálta meg – a *De remediis* át kell értékelünk: tartalmát tekintve nem mondhatjuk önálló alkotásnak. Ennek

¹⁰³ *De rem.* I, 6; 11. A könnyebb olvashatóság kedvéért és terjedelmi okokból a Petrarcától (vagy az alábbiakban Cicerótól, Senecától stb.) vett idézeteket csak magyar fordításban közlöm (fájó szívvel lemondva ehelyütt a latin eredeti – teljességében soha vissza nem adható – pontosságának, szépségének érzékeltetéséről), kivételt téve azokban az esetekben, amikor a latin szöveg szoros elemzésére van szükség (pl. a keletkezéstörténet kapcsán tárgyalandó források). A latin szövegre a Carraud-féle kiadás (PÉTRARQUE, 2002) számozása alapján utalok.

¹⁰⁴ A mű összes forrásának feltárása ezért a végtelenségig folytatható, de Rawski és Carraud kiadásainak bőséges jegyzetanyaga minden tekintetben megfelelő tájékozódásul szolgálhat.

következményeként a *Fortuna-könyv* mondanivalójának elemzésére alapozva semmiképpen sem állja meg a helyét egyetlen olyan kijelentés sem, miszerint Petrarca „új szempontból” vizsgálódna, s filozófiájában „új vonásokat” is hiába keresnénk. Dolgozatom harmadik fejezetében, ahol Petrarca szövegét Seneca és Cicero néhány művével vetem össze, több példán mutatom be, hogy az író nem önálló, eredeti elképzelésekkel bíró gondolkodónak, és semmiképpen nem filozófusnak, hanem az antik szerzők „legnagyobb tanítványának” kell látnunk.

A *De remediis*re vonatkozó megállapítások közül azt sem tartom elfogadhatónak, hogy a mű középkori szemléletű, vagy Petrarca más írásaival összehasonlítva azoknál „középkoriasabb” lenne. Egyetlen sajátossága van, mely a középkori irodalmi alkotásokkal rokonítja: az emberi érzéseknek és az értelemnek allegorikus alakokként való szerepeltetése. Ilyen szempontból valóban hasonlítható például a *Rózsa-regény*hez (amit Petrarca bizonyosan olvasott), de ugyanilyen allegorikus figurákat szerepeltet Augustinus a *Soliloquiában*, és Boethius *A filozófia vigasztalásában*, akik – bár Krisztus születése után éltek – a római írók méltó szellemi utódai. Ráadásul a *Fortuna-könyv* legfőbb mintája az a *De remediis fortuitorum*, melyről sokáig azt gondolták ugyan, hogy egy középkori Seneca-utánzó munkája, de az utóbbi időben meggyőző bizonyítást nyert, hogy az ókori író eredeti műve, vagyis klasszikus római alkotás. Nem tűnik tehát megalapozottnak a benne szereplő beszélgető felek ábrázolásmódja alapján „középkori”-nak titulálni a *De remediist*, mint ahogyan a párbeszédnek jellegére hivatkozva sem. Billanovich ítélete helyett, aki „skolasztikus” dialógusokról beszél, igazabbnak érzem Ariani megfigyelését: „A *De remediis*ben Petrarca újra, rendszeres alapossággal, kifejti véleményét azokról a témákról (az idő, a szerencse, az erény mibenlétéről), melyek folytonosan nagy kihívást jelentettek a számára, s egy olyan grandiózus, polifonikus architektúrát épít fel belőlük, ahol a belső beszéd (*sermo intimus*) különböző szövegei közepette saját valóságos pszichomachiáját viszi színre”.¹⁰⁵ Petrarcának műveiben sok helyütt megfogalmazott alapélménye, hogy az ember nemcsak a világ dolgaival, külső történéseivel áll folytonos harcban, hanem a lelkében, belül, örökösen küzd önmagával is. Erről a *De remediis*ben a következőképpen vall:

Mindazon dolgok közül, melyeket valaha olvastam vagy hallottam, s tetszettek, szinte nincs még egy, ami oly mélyen vésődött volna az agyamba, jobban rögzült volna benne, vagy gyakrabban jutott volna eszembe, mint Hérakleitosznak az a mondása miszerint: „Minden harc által keletkezik”. Mert így van valóban, s hogy így van, arra bizonyosság csaknem az összes létező dolog.

---

¹⁰⁵ ARIANI, 1999, 150.

[...]

S hogy milyen egymástól különböző, s egymásnak ellentmondó érzések dúlnak a lélekben, arról mindenki saját magát kérdezze meg, ne más, s feleljen saját magának, hogy milyen sokféle, oda-vissza irányuló folyamat ragadja az elmét hol erre, hol arra, s így az sosem teljes egész, sosem egységes, nincsen benne egyetértés, részekre van szakítva.¹⁰⁶

Az idézetek jól szemléltetik, hogy a *De remediis* éppúgy magán viseli a petrarcai gondolkodásnak ezt az oly jellemző sajátosságát, ahogyan más írásművei, főképp levelei s a fentiekben bemutatott *Secretum*. (Ezt a *De remediis utriusque Petrarchae* című fejezetben néhány párhuzamos hely felsorolásával illusztrálom, a keletkezéstörténet kapcsán pedig az is kiderül, elképzelhető, hogy a művet bizonyos értelemben a *Titkos könyv* folytatásának tarthatjuk.) Nem feledkezhetünk meg tehát arról, hogy a *Fortuna-könyv* sematikusan ábrázolt alakjain keresztül valaki más, a szerző beszél, a szereplőkben az ő személyiségének két fele ölt testet, s ez a forma éppen arra alkalmas, hogy ily módon saját lelkének belső konfliktusát vigye színre, ha kevésbé nyíltan is, mint a *Secretumban* vagy leveleiben.

A szakirodalom eddig nem hívta fel a figyelmet Petrarca művének egy szembeötlő jellegzetességére. A könyv egyik legfőbb értéke az, hogy nemcsak bölcs tanácsokat találunk benne, hanem ragyogó éleslátásról árulkodó, a kor emberének életét kendőzetlenül, kíméletlen pontossággal, a hibákra, visszatetsző jelenségekre könyörtelenül rámutató s azokat bíráló társadalomrajzot is. A ma is elevenen ható leírások alapján képet kaphatunk Petrarca világáról – s ha túl komornak is hat az élénk táruló látvány, az élénk, kifejező ábrázolóerő elvitathatatlan a szerzőtől. A társadalomrajz az író más műveinek is állandó eleme, főként a *Sine nominé*ben dominál; a mű tematikájáról szólva bemutatom, hogy a társadalmat kritizáló szatíraíró a *De remediis*ben sem hazudtolta meg önmagát.

Dolgozatom legterjedelmesebb fejezetében a *Fortuna-könyv* utóéletére vonatkozó adatokat gyűjtöttem egybe s egészítettem ki saját kutatásaim alapján. A recepciótörténet bemutatásának azért szenteltem ilyen nagy teret, mert a rendelkezésünkre álló tények azt mutatják, hogy a mű a 14–18. század egyik legmeghatározóbb olvasmánya volt szerte Európában. A kéziratos és a nyomtatott hagyományozódás bőségesen adatolt áttekintésének végén ahhoz a megállapításhoz jutok el, hogy Petrarca írása ebben az időszakban mind az európai, mind a hazai értelmiség szellemi életének, teológiai-filozófiai tájékozódásának alapvető szövegévé vált. Olvasóit elsősorban nem a benne felsorakoztatott antik és keresztény példák, az európai műveltség ismeretanyaga érdekelte, sokkal inkább lelki épülésük előmozdítása végett vették kezükbe a könyvet. Ennek oka Petrarca zsenialitásában keresendő,

---

¹⁰⁶ *De rem.*, II, *Előszó*, 1; 33.

aki noha a fentiekben elmondottak szerint nem önálló alkotást hozott létre, de rendkívüli érzéssel ismerte fel az antik szerzők, különösen Seneca műveinek örök értékeit, s közvetítette azt az utána jövő generációknak. Csodált elődjétől megtanulta, hogy az ember legfontosabb feladata az életben, hogy megismerje önmagát, vagyis egyrészt érzékelni tudja létének halandó mivoltából fakadó korlátait, s ehhez mérten, a lelki egyensúlyra és az erényre törekedve, a világ kiszámíthatatlan történéseitől a lehető leginkább függetlenedve megteremtse belső békéjét, elérje a boldogságot. Seneca üzenetének örökérvényűségéről árulkodik az a tény, hogy a halála óta eltelt hosszú idő alatt mit sem veszített népszerűségéből, így a 14–18. század folyamán is olvasótömegekre talált, vallási, nemzeti, társadalmi hovatartozástól függetlenül. „Legnagyobb tanítványa”, Petrarca *De remediis*ének olvasottságára egyrészt annak formája szolgál magyarázattal, vagyis az, hogy valódi enciklopédia és egyben breviárium: minden megtalálható és nagyon könnyen kikereshető benne, ami az átlagembert a filozófiából érdekelheti. Másrészt a gondosan egybeválogatott idézetek által a műben sok helyütt megszólaló kivételes egyéniség, Seneca vonzereje miatt lett oly sokak kedves könyve ez a mű.

A *De remediis* újraértékelésének végső állomásaként azon is érdemes eltöprengenünk, vajon mennyiben állják meg a helyüket a fent idézett megállapítások, miszerint Petrarca „az érett reneszánsz ember- és társadalomfelfogását”, „a humanista üzenetet” előlegezi meg. Azt gondolom, az a filozófiai eszmerendszer és tapasztalat, amiben világnézete gyökerezik, nem köthető történelmi korokhoz vagy művelődéstörténeti korszakokhoz. Üzenete, mely egyrészt nem eredeti, hanem teljes egészében az ókori római szerzőktől (beleértve ebbe a keresztény írókat, így Augustinust is) kölcsönözött, másrészt halálát követően még évszázadok múlva is hat (ennek legjobb példája a *De remediis* 18. századi hazai kultusza), sem nem középkori, sem nem reneszánsz, sem nem modern – egyszerűen csak: örök. Petrarca szavaival élve: „et virtus et veritas publice sunt”, azaz „az erény is, az igazság is ugyanaz mindannyiunkban” (*De rem.* I, 10).

Bevezetőm zárásaként még egy dologra szeretném felhívni a figyelmet. A *De remediis* Petrarca értekező prózájának jellegzetes darabjaként szintiszta irodalom, egy kimagasló tehetségű, lenyűgöző műveltségű prózaíró számos más írótól vett idézetekből, történetekből összeálló alkotása. Tárgyát tekintve a morálfilozófiai, etikai szövegek között a helye, s a magát „a morális bölcsekedésre hajlamos” emberként, gondolkodóként jellemző Petrarca, valamint saját kora és utókora szóhasználatához illeszkedően ez a besorolás nem alaptalan. Elmondható azonban az is, hogy nem elméleti síkon szól a filozófiáról, hanem gyakorlati jellegű, 20. századi kifejezéssel azt is mondhatnánk, „önsegítő” kézikönyv. Nem véletlen,

hogy ezt a műfaji megjelölést a pszichológiai szaknyelvből kölcsönöztem, ugyanis tematikája, megformáltsága, mondanivalója e tudományterület mai szakkönyveivel rokonítja Petrarca művét, míg az etika hagyományos témáit (például az egyén és a közösség viszonya, az egyén kötelezettségei, a jó és rossz fogalma) nem találjuk meg benne. A szerző jól rendszerezett, praktikus tanácsokkal szolgál sokféle élethelyzetre, az olvasó könnyen kikeresheti és megtudhatja, mit tegyen, ha valami nagy bánat vagy öröm éri. A mű utóéletének tényei számos példával szolgálnak arra, hogy Petrarca belső, lelki életük eseményeinek feldolgozásában, megélésében vált olvasóinak segítőjévé, beszélgetőtársává, bármely élethelyzetre kész válaszokkal, vigasszal szolgáló „pszichológusává”. Dolgozatom címében „lélekvezető”-nek nevezem, a Kerényitől eredő kifejezés által Hermésszel rokonítva őt. Fentebb, az egyik mottóul választott Trithemius-idézet kapcsán már bemutattam a Túlvilágot megjárt Petrarcát, aki a „rég halott” írókat hozta vissza onnan. Hermészi szerepet betöltő lélekvezetőként pedig olvasóját kísérte és kíséri azon az úton, ami – ahogyan az a könyv tematikai felépítéséből jól látszik – az életből a halálba vezet.

A MŰ KELETKEZÉSE

A *De remediis* keletkezésével kapcsolatban igen kevés adat áll a rendelkezésünkre. Abban a levélben, mely ajánlasként, előszóként vezeti be a könyvet, s címzettje Petrarca egyik barátja, pártfogója, Azzo da Correggio, a következőket olvashatjuk:

Quibus in rebus quo me gesserim ingenio tu censebis, occupationum memor ac temporis, qui paucissimis diebus caeptum perfectumque opus admirans videris...¹⁰⁷

A szerzőnek az a kijelentése, hogy könyve megírása mindössze néhány napot vett igénybe, emlékeztet egy másik utalásra: Petrarca a *De vita solitariá*t mint „néhány hónap leforgása alatt íródott művet” (*paucissimis mensibus scriptum opus*) említi egy Boccacciónak szóló levelében (*Sen. V, 1*).¹⁰⁸ Ez az utóbbi, 1346-ban Vacluse-ben keletkezett szöveg a *De remediis*nél jóval rövidebb, így hihetőnek tűnik, hogy az író néhány hónapon belül elkészült vele, bár – mint tudjuk – később újabb részekkel egészítette ki.¹⁰⁹ A hosszú, Petrarca más műveihez képest igen nagy terjedelmű *Fortuna-könyv* megalkotásának folyamata viszont néhány napnál lényegesen tovább tarthatott, így az I. könyv *Előszavának* idézett mondatában foglalt állítás hihetetlennek és egyben rendkívül túlzónak tűnik. De az is lehetséges, hogy az a „paucissimis diebus caeptum perfectumque opus”, melyről itt szó van, a műnek egy, a mainál esetleg jóval rövidebb változata. Ez esetben értelmet nyerne az *Előszó* végén olvasható mondat: „[...] quam si ascribendam duxeris, utrunque metiens videto ne longior prefatio libellum brevem non aliter quam pregrande caput exiguum corpus premat.”¹¹⁰ Mivel az *Előszó* semmiképpen sem tűnik hosszúnak a *Fortuna-könyv* egészéhez képest, valóban kézenfekvő a feltételezés, miszerint megírása idején a mű még jóval rövidebb lehetett. Az ajánlás datálásával kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy címzettje 1362-ben halt meg, ezért a

¹⁰⁷: „Hogy mekkora tehetséggel vittem végbe munkámat, majd megítéled te magad, de gondolj elfoglaltságaimra is, s időm szűkös voltára, hiszen egy, csupán néhány nap leforgása alatt íródott művet veszel majd csodálattal kezédbe...” (*DR, I, Előszó, 11.*)

¹⁰⁸ Vö. FEDI, 2002, 75.

¹⁰⁹ Vö. FENZI, 2008, 20.

¹¹⁰ „Ha pedig ilyesmit írunk, ügyelnünk kell az arányokra, nehogy egy túl hosszú előszó elnyomja a rövid könyvet, akár egy óriási fej a kicsiny testet.” (*DR, I, Előszó, 18.*)

szöveg bizonyosan korábbi, de ennél pontosabban nem lehet meghatározni keletkezésének időpontját. Az sem segít, hogy Petrarca Azzóhoz szólva kijelenti: „*alio festinantem calamum ad hec non suo tempore scribenda deflexeris*”.¹¹¹ Nem tudjuk, mely más írását hagyta félbe a *De remediis* kedvéért, s a *non suo tempore* utalás sem értelmezhető. Mindazonáltal azt illetően, hogy vajon mennyi ideig dolgozott Petrarca e szövegén, legfeljebb találgatásokba bocsátkozhatunk (erről az alábbiakban részletesen is szó lesz), s a mű alakulásának állomásaihoz, szakaszaihoz köthető időpontok közül csak befejezésének dátuma, az 1366-os év látszik vitathatatlannak. A szakirodalomban közkeletű az a nézet, mely szerint a *De remediis* születése Petrarca milánói tartózkodásának idejére tehető, tehát az 1353-tól 1361-ig terjedő időszakra. Ezt a megállapítást (ahogyan az alább közölt forrásokból is kitűnik) elfogadhatjuk, de mindenképpen további pontosításra szorul. Ahhoz azonban, hogy ezt megtehessük, valóban kevés a fogódzónk.¹¹²

Magának a műnek a szövegében, mely elsődleges forrásul kínálkozik, bár nem túl nagy számban, de találunk utalásokat valós történelmi eseményekre, melyek időpontjai kijelölnek bizonyos *ante*, illetve *post quem* dátumokat a keletkezéstörténetben.¹¹³ Ezek a belső, illetve egyes külső érvek amellet szólnak, hogy 1361-re a *De remediis*nek csak az első változata készülhetett el, melyen Petrarca az ezt követő években további változtatásokat hajtott végre, majd 1366-ban, Paviában fejezte be.

Mivel a *De remediis*nek egyetlen autográf kézírata sem maradt fenn, sőt olyan változatot sem őriztek meg az általunk ismert kódexek, mely, ha nem is tőle származna, de esetleg még az életében másolták volna,¹¹⁴ semmilyen támpontunk nincs azzal kapcsolatban, vajon az a szövegváltozat, mely 1361 előtt keletkezett, terjedelmében, szövegében hogyan viszonyulhatott a ránk maradt, végleges verzióhoz. Kérdés, hogy Petrarca folyamatosan

---

¹¹¹ „[...] máson munkálkodó tollamat is arra készítetted, hogy (nem a saját idejünkben) ezekről a dolgokról írjon.” (*DR*, I, *Előszó*, 15.)

¹¹² A *DR* esete ilyen szempontból nem egyedülálló. Petrarca írói gyakorlatának általános vonása, hogy egy-egy megkezdett kéziratát sok esetben hosszú évekre félretette, majd újra elővéve javított rajtuk, átdolgozta, kibővítette a korábbi szöveget. Az alkotási folyamatot legtöbbször utazásai, költözései szakították félbe. Az előző fejezetben már említett eposza, az *Africa* megírásába például 1337 táján fogott bele, majd az 1340-es években több alkalommal átdolgozta, újabb énekek, epizódok készültek el, a munka azonban végül befejezetlen maradt, és a ránk hagyományozódott egykorú, illetve posztumusz kéziratok alapján meglehetősen nehéz rekonstruálni a keletkezés körülményeit, elkülöníteni annak szakaszait. Petrarca két másik, terjedelmében, koncepciójában a *DR*-hez hasonlóan nagyszabású vállalkozása, a *De viris illustribus* és a *Rerum memorandarum libri* keletkezéstörténete is hasonló vonásokat mutat. Az előbbiből 1337–38-ban 23 életrajz készült el, majd az író utolsó vauclose-i tartózkodása idején, 1351–53 között újabb 12, melyek közül az utolsó, Herkulesé, félbemaradt, s a későbbiekben Petrarca nem folytatta tovább; a *Rerum memorandarum* könyveiből pedig 1343–44 körül négy könyvet írt meg, az ötödikbe csak belekezdett.

¹¹³ Ld. erről alább, 56. o.

¹¹⁴ Kritikai kiadás híján egyelőre nem tisztázott, hogy a fennmaradt kéziratok közül mely vagy melyek tekinthetők a legautentikusabbnak. Arra, hogy a legkorábbi kéziratok hogyan viszonyulnak egymáshoz, az utóéletet tárgyaló fejezetben térek ki (saját ezirányú kutatásaim eredményeit ld. ott a 7. jegyzetben).

dolgozott-e rajta, vagy több szakaszban végezte a munkát, és az is, hogy az egyes dialógusokat abban a sorrendben írta-e, ahogyan a végleges változatban következnek egymás után.¹¹⁵ A dialógusok közül mindössze kettőhöz köthető pontos, Petrarca által közölt keletkezési dátum, azonban ezek sem feltétlenül hitelesek. Azok a részletek pedig, melyek valós történelmi eseményekre vonatkozó utalást tartalmaznak, lehetnek a már kész szövegbe később, akár több év elteltével, utólag beillesztett pótlások is, tehát a datálás szempontjából csak korlátozott érvényességűek. A Petrarca-szakirodalomban különböző elképzelések olvashatók a *De remediis* keletkezéstörténetéről, melyek között akad a többitől jelentősen eltérő is. Ennek oka egyrészt az adathiány, másrészt az, hogy az ismert utalások sokszor nem eléggé kézzelfoghatók, vagy ellentmondanak egymásnak, többféle, akár egymástól eltérő értelmezési lehetőséget kínálva. Az alábbiakban részletesen ismertetem és értékelem majd a szakirodalom eddigi eredményeit, előbb azonban a rendelkezésünkre álló adatok elsődleges forrásait, az egykorú dokumentumokat mutatom be.

A datálással kapcsolatos források, melyek száma rendkívül csekély, két csoportra oszthatók: egy részük közvetlenül, több esetben a mű címének említésével utal a *De remediis*-re (jelen tudásunk szerint Petrarca öt leveléről, valamint három egyéb helyről származó szövegrészletről van szó). A második csoportba azokat a forrásokat sorolhatjuk, melyek közvetett kapcsolatban állnak a *Fortuna*-könyvvel, szövegszerűen vagy tematikailag rokoníthatók vele, illetve egyes részleteivel. Mivel Petrarca életművében megszámlálhatatlan azoknak a szöveghelyeknek a száma, ahol szó esik a *De remediis* központi témájáról, vagyis (egyszerűsítve) a szerencséről, így közülük itt csak azokkal foglalkozunk, melyek magára a kétféle szerencséről szóló könyvre, annak megírására utalhatnak, vagy egészen szoros szövegszintű kapcsolatban állnak vele. Az alábbiakban nagyjából kronológiai sorrendben haladva mutatom be először a közvetett, majd a közvetlen utalásokat tartalmazó dokumentumok vonatkozó részleteit.¹¹⁶

„In animo conscripta remedia”: A közvetett források

Noha a filológiai kutatások mai állása szerint nem tudunk semmi biztosat arról, hogy pontosan mikor vetette papírra Petrarca morálfilozófiai enciklopédiája első sorait, általánosan

---

¹¹⁵ Ami a dialógusok sorrendjét illeti, a kéziratok, illetve nyomtatott változatok csak kisebb eltéréseket mutatnak. Míg Petrarca más, hasonló szerkezetű, egyforma felépítésű egységek sorozatából álló írásához (pl. *De viris*) készült tartalomjegyzéket ismerünk, a *DR* esetében nem tudunk ilyen jegyzékről.

¹¹⁶ A datálással kapcsolatos legfontosabb források világos, lényegretörő áttekintését ld. RAWSKI, 1991, xvii–xxiii.

elfogadott az a nézet, mely szerint „utolsó, legterjedelmesebb filozófiai értekezése kidolgozásának legalábbis a gondolata talán már a *Secretum* megírása idején foglalkoztatta”.¹¹⁷ A két mű nemcsak formailag rokonítható (mindkettő dialogikus szerkezetű; hasonló a beszélgető felek közti alá-, fölérendeltségi viszony: egyikük, a bölcsebb, tanácsokkal látja el a másikat, akinek erre nagy szüksége van), de tartalmilag és szövegszerűen is sok szálon kapcsolódnak egymáshoz.¹¹⁸ A *Titkos könyv*ben szó esik szinte minden, Petrarcát emberileg és művészileg egész élete során foglalkoztató témáról, melyek morálfilozófiai enciklopédiájában is előkerülnek. Az imént idézett, a szakirodalomban mára közkeletűvé vált megállapítás alapjául a *Secretum*nak három olyan szöveghelye szolgált, ahol a két szereplő, Franciscus és Augustinus szavai mintha éppen a *Fortuna-könyvre* utalnának.

Az első számunkra érdekes utalás a II. könyv végén található. Franciscus arról beszél, mennyire szenved az életundortól és a mindennapos gyűlölettől „a földkerekség legszomorúbb és legzajosabb” városában (ti. Avignonban), és milyen nehezen tudja megőrizni nyugalját,¹¹⁹ melyet a filozófusok műveinek olvasása közben visszaszerez ugyan, de amint becsukja a könyveket, a hasznos tanácsok semmivé foszlanak. Augustinus azt javasolja neki, hogy olvasás közben készítsen széljegyzeteket:

Quotiens legenti salutare se se offerunt sententie, quibus vel excitari sentis animum vel frenari, noli viribus ingenii fidere, sed illas in memorie penetralibus absconde multoque studio tibi familiares effice; ut, quod experti solent medici, quocumque loco vel tempore dilationis impatiens morbus invaserit, habeas velut in animo conscripta remedia. Sunt enim quedam sicut in corporibus humanis sic animis passioness, in quibus tam mortifera mors est ut, qui distulerit medelam, spem salutis abstulerit.¹²⁰

¹¹⁷ FEDI, 2002, 80; vö. legújabban PETRARCA, 2009, 7–8. – A *Secretum* kommentált kiadásai közül a Fenzi által gondozott kötetet használtam (PETRARCA, 1992), valamint a mű magyar kiadását, mely *Kétségeim titkos küzdelme* címmel jelent meg, Lázár István Dávid fordításában (PETRARCA, 1999).

¹¹⁸ Erre több példát is látunk majd a *DR* tartalmi, eszméletörténeti elemzésében. Fenzi megkockáztatja azt feltételezést, hogy a *De remediis* bizonyos értelemben a *Secretum* folytatásának tekinthetjük, vö. PETRARCA, 2009, 11–12. (Erről bővebben ld. alább.)

¹¹⁹ Ld. erről bővebben az előző, életrajzi fejezetben.

¹²⁰ A latin szöveget ld. *Secretum*, 1999, 192. – „Valahányszor olvasás közben olyan mondatokra akadsz, amelyekről úgy gondolsz, hogy felkavarják vagy lecsillapítják lelkedet, akkor ne bízz emlékezőtehetségedben, hanem mélyen vésd azokat elmédbe, törekedj megjegyzésükre. Ugyanúgy tégy, ahogyan a tapasztalt orvosok szoktak, hogy ha valamikor valahol hirtelen egy ismeretlen betegség jelenik meg, lelkedbe véssett gyógyszerként ezeket elő tudd venni. Mert ugyanúgy, ahogy az emberi testnek, a léleknek is megvannak a szenvedései.” (*Kétségeim...*, 1999, 79.) A széljegyzetek fontosságát Augustinus még egyszer hangsúlyozza: „De hogy visszatérjek oda, ahonnan elindultam: a haraggal és egyéb indulatokkal kapcsolatban [...] valamit mindig gondolj meg: amikor figyelmes olvasás közben hasznos mondasokra találsz (mint ahogyan az előbb említettem), tégy oda jelzést. Ezek segítségével, mint egy horoggal, visszatárhatsz azokat, ha el akarnának távozni emlékezetedből.” (Ld. *Uo.*, 81–82.) – Arról, hogy Petrarca mint olvasó és mint író rendszeresen készített bejegyzéseket könyveinek margójára, dolgozatomban bevezetésében már esett szó.

Az a gondolat, miszerint a fontos könyvek egyes részletei „a lélekbe vésett gyógyszereknek” tekinthetők, s ezeket az idézeteket az embernek érdemes megjegyeznie, hiszen így később bármikor előveheti őket a memóriájából, szinte változatlan formában megtalálható a *De remediis* I. könyvének előszavában, s az egész művet egy efféle „orvosságskönyvnek” foghatjuk fel.¹²¹ Petrarca ott is beszél továbbá a *passiones humani corporis*ről és a *passiones animi*ről, s ezek gyógyításának módjairól, ugyanarról, ami Augustinus tömör, ám annál mélyebb értelmű és messzire vezető megállapításának is a lényege, vagyis hogy a lelket is a test szenvedéseivel hasonló szenvedések gyötrik.¹²²

Másodikként a III. könyvnek azt a részletét érdemes idéznünk, ahol Augustinus azért feddi meg beszélgetőtársát, mert amikor „figyelmezteti ősz hajára”, az „számtalan híres férfival példálózik”, s nem gondolkodik el azon, minek a jele az őszülés. Franciscus az alábbi szavakkal védekezik:

Est autem, nisi fallor, grande solatium tam claris saeptum esse comitibus; itaque fateor talium exemplorum, velut quotidianae supellectilis, usum non reicio. Iuvat enim non modo in his incommodis, quae mihi vel natura tribuit vel casus; sed in his etiam, quae tribuere possent, habere aliquid in promptu quo me soler; quod consequi non possum nisi vel ratione vivaci vel exemplo clarissimo. Si mihi igitur exprobasses quod adversus fulminis fragorem timidior sim, qui id negare non possem (est enim haec mihi non ultima causa lauri diligendae quod arborem hanc non fulminari traditur), respondissem Augustum Caesarem eodem morbo laborasse. Si caecum dixisses, et id verum foret, Appii Caeci et Homeri poetarum principis; si monoculus, Hannibalis Penorum ducis aut Philippi Macedonum regis clipeo usus essem.¹²³

¹²¹ Vö. *DR*, I, *Előszó*, 11: „ad id maxime respexi, ne armarium evolvere ad omnem hostis suspicionem ac strepitum sit necesse, quin mali omnis et nocentis boni atque utriusque fortune remedium breve sed amica confectum manu, quasi duplicis morbi velut non inefficax antidotum, in exigua pixide omnibus locis atque temporibus ad manum, ut aiunt, et in promptu habeas.” [Elsősorban az volt a célom, hogy olvasómnak ne kelljen minden kis neszre, mely mögött ellenséget sejt, egész fegyvertárával felszerelkeznie, hanem hogy minden rossz, vagy ártalmas jó dologra, tehát a jó- és balsors idejére való kevéske, de baráti kéz által adagolt orvosság, akár egy kettős betegség hatékony ellenszere, egy kis dobozkában mindig, mindenütt a keze ügyében, s ahogy mondani szokás: *in promptu* – könnyen elérhető – legyen.]

¹²² Vö. *DR*, I, *Előszó*, 16: „Nec me fallit, ut in corporibus hominum, sic in animis multiplici passione affectis, medicamenta verborum multis inefficacia visum iri, sed nec illud quoque me preterit, ut invisibiles animorum morbos, sic invisibilia esse remedia.” [Jól tudom, hogy – akár a testről, akár a szenvedélyek háborgásától elgyötört lélekről legyen szó – sokakat eredménytelenül próbálunk szavakkal meggyógyítani, de az sem kerülte el a figyelmemet, hogy a lélek bajainak, melyek a szemnek láthatatlanok, az orvossága is láthatatlan.]

¹²³ *Secretum*, 1999, 246–248. – „Mert úgy van, hacsak nem tévedek, hogy nagy vigaszt jelent, ha híres emberekkel veszi körül magát az ember; és ezért, megvallom, hogy jólesik élnem ezekkel a példákkal nap mint nap. Mert nemcsak olyan kényelmetlenségek esetén segítenek, amit a természet vagy a véletlen okoz; hanem minden olyan esetben, ami megtörténhet, készenlétben áll valami, ami megvigasztal; ezt azonban vagy erős észérvekkel, vagy példák segítségével lehet elérni. Ha tehát szememre hányod, hogy félek a mennydörgéstől, mivel ezt nem tagadhatnám (az is, hogy a babért szeretem, nem utolsó sorban azért van, mert ebbe a fába állítólag nem csap a villám), azt válaszolnám, hogy Augustus császár is ebben a betegségben szenvedett. Ha azt mondanád, hogy vak vagyok, és ez igaz lenne, akkor Appius Caecus és Homéroszt, a költőfejedelmet emliteném; ha pedig azt mondanád, hogy félszemű vagyok, a pun vezért, Hannibált vagy a makedón királyt, Philipposzt tartanám magam elé pajzsként.” (*Kétségeim...*, 1999, 122–123.)

A *De remediis* dialógusai éppen az itt vázolt kérdés-felelet jellegű foratókönyv szerint zajlanak: a mű második könyvében az egyik szereplő, a *Dolor* egy-egy nehéz, fájdalmas élethelyzet, baj, betegség kapcsán elhangzó panaszaira a *Ratio* sztoikus bölcsességekkel válaszol, vagy vigaszul híres férfiak példáját idézi fel. (Petrarca az itt érintett témának is egy önálló dialógust szentelt, melyben többek között ugyanezekre az antik példákra utal, ld. *De rem.* II, 96. *De caecitate*.) Jó, ha az embernél mindig kéznél vannak ezek a példák, mondja Franciscus; a latin eredetiben álló *in promptu habere* szerkezet szövegszerűen is összeköti ezt a részletet a *De remediis* első előszavának a 10. jegyzetben idézett egyik mondatával.

A *Secretum*-ban többször is szó esik a szerencséről, és egy helyütt úgy tűnik, mintha a *De remediis* megírásának ötlete vetődne fel. A II. könyvben Augustinus azt a kérdést szegezi Franciscusnak, hogy „képes-e „felhagyni a szomorúsággal, és megbékélni sorsával”,¹²⁴ mire ő a következőképpen válaszol:

Possum utique, si modo aliquid esset fortuna. Nam ut vides, inter graium et nostrum poetam hac de re tanta dissensio est ut, cum ille fortunam in operibus suis nusquam nominare dignatus sit, quasi nichil eam esse crederet, hic noster et saepe eam nominet et quodam in loco omnipotentem etiam vocet. Cui sententiae et historicus ille nobilis favet et orator egregius. Nam et Crispus Salustius dominari profecto ait in re qualibet fortunam; et M. Tullius humanarum rerum dominam asseverare non timuit. Ego autem quid sentiam, aliud forte tempus ac locus alter fuerit dicendi.¹²⁵

Valószínűleg nem járunk messze az igazságtól, ha elfogadva a *De remediis* keletkezésével foglalkozó kutatók egybehangzó véleményét, a Franciscus szájából elhangzó kijelentést („Azt, hogy én mit gondolok [a szerencséről], talán más helyen és máskor kellene elmondanom”) a *Fortuna*-könyvre vonatkoztatjuk.

Az idézett *Secretum*-részletek alapján úgy vélem, nem túlzás azt állítani: abban az időben, amikor Petrarca ezeket írta, már komolyan foglalkoztatta a gondolat, hogy valamilyen formában megfogalmazza elképzeléseit a *fortunáról*, vagy talán már el is készült néhány fejezet a *De remediis*-ből, bár erre vonatkozóan semmilyen adattal nem rendelkezünk. Mivel

¹²⁴ Ld. *Secretum*, 1999, 198. „Potes ergo, iam tristitia relegata, cum fortuna tua in gratiam redire?” Lázár a *fortuna* szót a kérdésben a *sors*, a válaszban a *szerencse* kifejezéssel adja vissza. (Ezt már említettem a 40. lapon.)

¹²⁵ „Képes vagyok, ha egyáltalán létezik szerencse. Mert – mint látod – a görög [Homérosz] és az itáliai költő [Vergilius] között ebben a kérdésben akkora nézetkülönbség van, hogy míg az egyik említésre sem méltatja műveiben a szerencsét, mintha nem is hinné, hogy egyáltalán létezik, a másik (a miénk) gyakran megnevezi, és egy helyen mindenhatónak is nevezi. E véleményemet támogatja egy híres történetíró és egy nevezetes szónok is. Mert Sallustius Crispus azt mondja, hogy minden dologban a szerencse uralkodik; és Marcus Tullius Cicero sem félt azt állítani, hogy a szerencse az emberi dolgok úrnője. Azt, hogy én mit gondolok, talán más helyen és máskor kellene elmondanom.” (*Kétségeim...*, 1999, 83–84.)

az író (legalábbis életében) titokban maradt könyvében a beszélgetés fiktív időpontja az 1342-43-as év, korábban erre a dátumra tették a mű megírásának kezdetét. Az újabb kutatások alapján azonban világossá vált, hogy Petrarca 1347-ben kezdte el, majd az '50-es évek első felében átdolgozta; ekkor készülhetett el a ránk maradt változat, s ezekben az években íródhattak a *De remediis*szel kapcsolatba hozható részek is.

Azon további, Petrarcától származó források körét, melyek közvetett kapcsolatba hozhatók a *De remediis*szel, minden bizonnyal a végtelenségig bővíthetnénk. Közülük csak a legrelevánsabbakat emelem ki.

Egy, a fent ismertetett keletkezési időponthoz képest igen korai, 1342. május 30-i levelében (*Fam.* III, 51) a következőket írja:

Et de paupertate quidem remedioque quod illa secum habet, hactenus. De animi autem moderatione patientiaque longior sermo est autoritatibus rationibus et exemplis instructus.¹²⁶

Petrarca szemlélet- és módszerbeli következetességének bizonyítéka, hogy amikor nehéz helyzetbe került ismerősei tanácsért fordulnak hozzá, az antik bölcsélet segítségére támaszkodva próbál nekik vigaszt nyújtani. (Erre legkorábbi keltezésű leveleitől kezdve számos példát lehet felsorolni.) Ebben az 1342-es levélrészletben figyelmet érdemel a *moderatio* és a *patientia* említése is, hiszen a *De remediis*ben a szerző többször is hangsúlyozza a két erény fontosságát: az önmérséklet az örömteli pillanatokban, a türelem a nehéz helyzetek elviselésében segíthet (vö. például a mű első könyvének *Előszavát*). További érdekesség, hogy a *Fortuna*-könyv dialógusaiban a *Ratio* megszólalásaira tökéletesen ráillik a fenti jellemzés, vagyis „tekintélyes írók véleményével, érvekkel és példákkal teletűzdeltek”.

A következő említésre érdemes forrás egy jóval későbbi, a *De remediis*hez időben közelebb álló levél, 1350 augusztusából (*Fam.* I, 9, 1). Idézzük idevonatkozó sorait:

Animi cura philosophum quaerit, eruditio linguae oratoris est propria; neutra nobis negligenda, si nos, ut aiunt, humo tollere et per ora virum volitare propositum est. Sed de priore alibi; magna enim res est et labor ingens, sed messis uberrima.¹²⁷

¹²⁶ „Ennyit tehát a szegénységről és orvosságáról. A mértékletességről és a türelemről viszont van egy hosszabb szöveg, tekintélyes írók véleményével, érvekkel és példákkal teletűzdelve.” (Idézi RAWSKI, 1991, xxxvi.)

¹²⁷ „A lélek gondja a filozófusra tartozik, a csiszolt stílus a szónok sajátja; egyiket sem kell elhanyagolnunk, ha – ahogyan a mondás tartja – az a szándékunk, hogy *felemelkedjünk a földről és szájról szájra szálljunk*. [Idézet Vergilius *Georgicájából*: III, 9.] Az előbbiről azonban majd másutt; ez igen nagy téma és hatalmas munka, de egyben igen termékeny is.” (Ld. RAWSKI, 1991, xxxvi–xxxvii.)

Az *animi cura* („a lélek gondja” vagy „gondozása”) tehát filozófushoz illő és méltó feladat, ami Petrarca számára igazán testhezálló volt – tanúbizonyságul szolgál erre számos levele, a meditatív szemlélet- és életmódot propagáló művei (*De vita solitaria*, *De otio religioso*), és a teljes egészében ennek a feladatnak szentelt *Fortuna*-könyv. A fenti *Secretum*-helyhez hasonlóan itt is azt mondja: „erről [az *animi curáról*] másutt”, s noha az utalás nem olyan egyértelmű, ez a „másutt” esetleg szintén a *De remediis*-t sejteti, bár még ha így van is, lehetetlen eldönteni, hogy vajon írt-e már erről a „nagy témáról”, esetleg éppen folyamatban van a munka, kósza ötlet-e, vagy talán konkrét terv.

A petrarcai életmű darabjait összehasonlítva nem nehéz olyan szövegeket találni, melyeknek nemcsak egy-egy mondata vagy rövid részlete rokonítható tartalmilag, hanem hosszabb egységeik mutatnak szövegszerű egyezést. A *Fortuna*-könyv szövegét vizsgálva is kimutathatunk ilyen egyezéseket: a mű II. könyvének *Előszava* például a több ponton egyező szóhasználat miatt kapcsolatba hozható a *Sen.* VIII, 7. levelével; egy másik, Guido Settéhez szóló, 1353 szeptemberében keltezett milánói levélben (*Fam.* XVII, 3) pedig számos, a *Fortuna*-enciklopédiában érintett témáról is szó esik.¹²⁸

Az előbbieken felsorakoztatott párhuzamok, utalások a *De remediis* datálásában, ahogyan fentebb írtam, csak korlátozott érvényűek. Az a feltételezés, miszerint Petrarcában már 1353 előtt, a az 1340-es években felvetődhetett az ötlet, hogy egy különálló írást szentel a *fortuna*-tematikának, továbbra sem tűnik megalapozatlannak, az ismertetett közvetett, külső érvek azt tovább látszanak erősíteni. Ezek az érvek azonban nem engedik meg, hogy ennél messzebbre menjünk. Szerencsére rendelkezésünkre állnak azok a már említett források, melyek mint születőben lévő, vagy már elkészült szövegre hivatkoznak a *De remediis*-re, és amelyeket alapul véve sokkal pontosabb képet rajzolhatunk annak keletkezéséről. A következőkben e források vonatkozó részleteit közlöm, majd értékelem az így megismert adatokat és a filológiai kutatások eddigi eredményeit.

A datálás közvetlen forrásai

1. *Sen.* XVI, 9., Jean Birelnek, 1354. június(?)¹²⁹

¹²⁸ Vö. RAWSKI, 1991, xxxv, xxxix.

¹²⁹ A keltezetlen levél datálását illetően kezdetben megoszlott a kutatók véleménye, Heitmann például 1357-esnek gondolta (ld. alább). Wilkins kutatásai nyomán azonban bizonyossá vált, hogy 1354 júniusában vagy az év második felében íródhatott (ld. Wilkins, 1964, 182–184; vö. újabban: Carla Maria Monti, *Le epistole milanesi del Petrarca al priore della Certosa Jean Birel*, 265–295.)

1354. április 25-i levelében (*Sen. XVI, 8*), melynek címzettje Jean Birel, a karthauziak rendfőnöke¹³⁰ volt, Petrarca igen sok dicsérettel halmozta el a priort, magasztalta szent életét, és a rend montrieux-i rendházában élő fivére, Gherardo „atyjának” nevezte. Birel válaszlevele nem maradt ránk, de kikövetkeztethetjük tartalmát Petrarca következő leveléből: a rendfőnök szemrehányást tett az írónak a hízelgésért, és egy fontos kéréssel fordult hozzá, arra biztatva őt, hogy, amennyiben ez lehetséges, írjon az emberi méltóságról, s fejezze be III. Ince *De miseria conditionis humanae* című művét, melyet a pápa 1195-ben kezdett el, de később félbehagyott.¹³¹ Petrarca válaszában az áll, hogy méltatlannak tartja magát nagy elődje munkájának folytatására, akit ez a bonyolult téma elrettentett (*ego, quod ille vir exhorruit, securus aggrediar?*). Az emberi nyomorúságról írni könnyű, hiszen oly sokféleképp nyilvánul meg, de a boldogság rövid és szűkös (*quae [az emberi nyomorúság] illi prona fuit, et facilis, mihi difficilis, et maligna materia sit*). A levélben Petrarca hírt ad arról, hogy éppen a *De remediis* dolgozik:

Et dicam tibi, quorsum processerim dictu mirum, cum adhuc nihil inceperim. Est mihi liber in manibus, de Remediis ad utranque Fortunam¹³² in quo pro viribus nitor, et meas, et legentium passiones animi mollire, vel si datum fuerit extirpare, forte autem ita accidit, ut dum de tristitia miseriaque tractatus venisset, ad calamum, essemque in eo occupatus, ut eiusmodi tristitia, nullis certis ex causis ortam, quam aegritudinem animi Philosophi appellant, obiectu contrarii consolarer, quod nullo melius modo fit, quam causas laetitiae conquirendo. Id vero nihil est aliud, quam humanae conditionis exquirere dignitatem, eo ipso die, tua supervenit epistola, hoc ipsum vehementer expostulans, quasi quid tunc agerem sciens, ultro currenti stimulum tuae exhortationis adiceres. Feci igitur et diligentius institui, non aliter quam si scribenti assidue, immineret, et tibi in silentio respondebam. Facio ecce quod iubes, hic rerum et arbitror summa est, quam si ornare, diligentiusque distinguere, vel vitae brevitatis, vel verum impedimenta vetuerint, hoc tibi saltem nullus eripiet, haec hactenus.¹³³

¹³⁰ Jean Birel (Cambolivensis) (13. sz. vége/14. sz. eleje–1360). Petrarca testvére révén került kapcsolatba a rendfőnökkel, akit személyesen is megismert, hiszen két alkalommal tett látogatást Gherardónál. A második látogatás 1353 tavaszán történt (ahogyan az életrajzi fejezetben már utaltam rá, ebből az élményből született a *De otio religioso*).

¹³¹ A mű *De contemptu mundi* címen is ismeretes. A szerző a *Prológus*ban azt ígéri, hogy miután beszélt az emberi állapot nyomorúságáról, bemutatja az emberi méltóságot is. (Vö. PETRARCA, 2009, 9, 12–13.)

¹³² A DR címváltozatairól ld. alább.

¹³³ „Épp egy könyvön dolgozom a kétfajta sors orvosságairól, melyben minden erőmmel igyekszem csillapítani, sőt, ha lehet, gyökerestől kitépni mind a magam, mind olvasóim lelki szenvedéseit. A véletlen úgy hozta, hogy éppen a szomorúságról és a nyomorúságról szóló traktátus került sorra, s azon munkálkodtam, hogy arra a fajta szomorúságra, melynek semmi kézzelfogható oka nincs (ezt nevezik a filozófusok a lélek betegségének), az ellentétének felhasználásával nyújtsak vigaszt, vagyis mindazon dolgok felsorolásával, melyek okot adnak az öröme, hiszen ez a legjobb gyógymód. Ez tényleg nem más, mint az emberi lét méltóságának bemutatása – a leveledet pedig, melyben éppen erre kértél, ugyanazon a napon kaptam meg, mintha csak tudtad volna, min dolgozom, s buzdításoddal arra ösztökélnél, hogy folytassam tovább. Így tettem tehát, szorgalmasan folytattam, mintha ott álltál volna mellettem, miközben írtam, és magamban neked válaszoltattam. Íme, megteszem, amit kérsz, s úgy vélem, a dolgok summázatát máris olvashatod és semmi sem veheti el tőled, de ékebben fogom bemutatni, szorgalmasan tovább részletezni, ha az élet rövideje vagy bármi más nem akadályoz meg ebben.” (Idézi RAWSKI, 1991, xvii–xviii.)

Birel levele tehát éppen jókor érkezett; azt a kérést, mely levelében állt, Petrarca a maga módján mégis tudja teljesíteni. Abban az írásában ugyanis, melyen munkálkodik, éppen az emberi nyomorúság és a filozófusok által a lélek betegségének nevezett, rejtélyes eredetű szomorúság témája került sorra, s bár e két dolog okot adhatna az elkeseredésre, mégis van, ami vigaszt nyújtson, mégpedig nem más, mint éppen az emberi lét méltósága (*humanae conditionis dignitas*). Az említett *tractatus* a *De remediis* második könyvének 92. dialógusa, mely a *De tristitia et miseria* címet viseli, és amelynek keletkezési időpontja ezek szerint az 1354-es évre esik.¹³⁴ Tekintetbe véve, hogy ez az első ismert, direkt utalás a *Fortuna*-könyvre, és hogy ez a dialógus a kötet vége felé kapott helyet, joggal merül fel a kérdés, vajon teljes egészében készen volt-e ekkorra a műnek a II, 92-ig terjedő része? Ahogyan az alábbiakban látni fogjuk, a kérdésre nem adható egyértelmű válasz, de a *De tristitia et miseria* esete nem csak ezért okoz fejtörést. A dialógus tartalmát a mű egészével összevetve kijelenthetjük, hogy lényegi mondanivalóját tekintve „kilóg a sorból”, nagyon is megfelel viszont Birel rendfőnök kérésének. Akadt olyan kutató, aki a keletkezéstörténet vonatkozásában kiemelt szerepet tulajdonított ennek a dialógusnak, én egy másik fejezetben elemzem részletesen.¹³⁵

2. Giovanni Boccaccio: *Genealogiae deorum gentilium*, XIV, 10. és XV, 6; 1354-1360(?)¹³⁶

Boccaccio e művének, melyet IV. Hugó ciprusi király kérésére írt, az istenek eredete a témája. A szintetikus jellegű munkában az író a görög és római mitológiai hagyományt, annak istenalakjait antik és későbbi források felhasználásával mutatja be, s külön érdekessége, hogy szerzője az istenek családfáinak rajzaival illusztrálta. A *Genealogia* tizenöt könyvre oszlik: az első tizenhárom az isteni leszármazástant, az utolsó kettő a költészet eredetét, főbb jellemzőit, jelentőségét tárgyalja.

A műben Boccaccio kétszer is említi a *De remediis*-t. A XIV. könyv 10. fejezetében azt állítja, ostobaság azt gondolni, hogy a költők verseinek ne lenne képletes (metaforikus,

¹³⁴ A szakirodalomban a dialógusra 93-ként hivatkoznak. A számozásbeli eltérés abból adódik, hogy a II, 8. (*De paupertate et damno passu*) dialógus a nyomtatott kiadásokba két részre bontva került bele. Mivel a legkorábbi kéziratokban, melyek szövegét autentikusabbnak tartom, egy egységet alkotnak, ezért számoztam át ezt a fejezetet.

¹³⁵ Enrico Fenzire utalok, feltevéseit ld. alább az 57–58. és a 81–82. lapon.

¹³⁶ A mű terjedelmét tekintve a *DR*-hez hasonlítható, s utóélete is azével rokon vonásokat mutat: fennmaradt kéziratai alapján két, egymástól némileg eltérő szövegvariáns lehet elkülöníteni, de a rendelkezésre álló adatok nem elegendőek annak megállapításához, hogy a kettő közül melyik tekinthető autentikusnak. Ez a tény is közrejátszik abban, hogy a szöveg datálása (a *DR*-hez hasonló módon) igen nehéz. Jelen tudásunk szerint Boccaccio az 1350-es évek elején foghatott bele műve megírásába, mely a rákövetkező években készült el, de az író később is átirta, javította. Ld. erről a *Genealogia* első öt könyvének kétnyelvű, latin-angol kiadását: BOCCACCIO, 2011, vii–ix; 775. Fenzi szerint a *Genealogia* idézett részletei 1366-67-ben íródhattak, ld. erről alább. (Vö. PETRARCA, 2009, 44.)

allegorikus) jelentése. Szerinte Vergilius és Dante költők, filozófusok és teológusok is voltak, és műveiknek mindig van másodlagos, rejtett üzenete, értelme, ahogyan Petrarca eklogáinak is.

Nemo edepol sui satis compos assentiet; et longe minus qui viderunt quae scripserit soluto stilo in libro solitariae vitae et in eo quem titulavit *De remediis ad utramque fortunam*, ut alios plures omictam! In quibus, quicquid in moralis philosophiae sinu potest sanctitatis aut perspicacitatis assummi, tanta verborum maiestate percipitur, ut nil plenius, nil ornatius, nil maturius, nil denique sanctius ad instructionem mortalium dici queat.¹³⁷

A XV. könyvben Boccaccio annak igazolására, hogy a *Genealogiában* előadott történetek között nincs olyan, melyet ő talált volna ki, épp ellenkezőleg, mindegyiket más szerzőktől vette át, bemutatja azokat az írókat, akiknek műveit felhasználta. Amikor Petrarca kerül sorra, először hosszan méltatja, mekkora hírnévre tett szert nemcsak Itáliában, de Európa más országaiban is, majd felsorolja elkészült és készülőlélben lévő írásait. Említi az *Africát*, mely „befejezéséhez közeledik”; a *Bucolicát*, melyet „már mindenhol ismernek”; a verses leveleket és a *Familiarest* (ez utóbbiból két könyv készült el); majd az *Invectivae contra medicumot* és a *De vita solitariát*. Utolsó a sorban a *De remediis*, melyről ezt írja:

Et qui paucis post diebus in lucem novissimum venturus est, *De remediis ad utranque fortunam*.¹³⁸

A *Genealogia* szerzője tehát a morálfilozófiai művek között jelöli ki a szerinte „hamarosan napvilágot látó” *De remediis* helyét, a címét kétszer is *De remediis ad utranque fortunam* alakban említve, ahogyan az Petrarca 1354-es, Jean Birelhez szóló levelében is szerepelt.

Boccaccio már azelőtt ismerte Petrarca műveit, mielőtt személyesen találkoztak volna: Petrarcának szóló első, 1350 nyarán írott levelében arról számolt be, mennyire rajong száműzött honfitársa írásaiért és mennyire fájlalja, hogy nem tudja megszerezni azokat a műveit, melyeknek híre eljutott hozzá.¹³⁹ Azon alkalmakkor, amikor a későbbiekben Petrarcánál vendégeskedett, íróbarátja rendszeresen felolvasott neki újabb műveiből, és Boccaccio valószínűleg sosem mulasztotta el, hogy (amennyiben engedélyt kapott rá)

¹³⁷ „Lehetetlen, hogy egy ép elméjű ember ne értene egyet ezzel; s még kevésbé azok, akik látták már, mit írt prózai műveiben, a magányos életről szóló könyvben, és abban, melynek címe *De remediis ad utramque fortunam*, hogy a többi ne is említsem! E művekben, ami szent és bölcs dolgot csak össze lehetett gyűjteni a morálfilozófia tárgyában, az oly fenséges nyelven van előadva, hogy az emberek tanítására nem is lehetne ennél tökéletesebb, ékeesebb, jobban kiérlelt, sőt: szentebb formában kifejezni.” (Idézi RAWSKI, 1991, xviii–xix. A mű 1552-es bázeli kiadása elérhető az interneten.)

¹³⁸ „A legújabb, mely néhány nap múlva napvilágot lát, a *De remediis ad utranque fortunam*.” (Idézi RAWSKI, 1991, xix.)

¹³⁹ Vö. WILKINS, 1990, 126.

másolatot készítsen az író kéziratairól.¹⁴⁰ Elképzelhető, hogy többször is volt lehetősége betekinteni a *De remediis* megalkotásának folyamatába, hallhatott, olvashatott belőle részleteket jóval azelőtt, hogy Petrarca pontot tett volna műve végére. Emiatt a *Genealogia* idézett részleteit jelen tudásunk alapján lehetetlen viszonyítási pontként használni a *Fortuna-könyv* datálásában, hiszen így csak nagyon tág időhatárokat tudunk megállapítani.

3. *Fam.* XXIII, 12. 13-14, Guido Settének, 1360. december 1.

Gyerekkori barátjával, iskolatársával, Guido Settével Petrarca szoros kapcsolatban állt egészen annak 1368-ban bekövetkezett haláláig. Miután 1353-ban az író végleg elhagyta Franciaországot, többé nem látta viszont Avignonban élő, genovai érseki rangra emelt barátját, de sok levelet váltott vele, melyek nagy része bekerült a *Familiares* vagy a *Seniles* gyűjteményeinek valamelyikébe. Ebben az 1360-as levelében Petrarca arról ír, hogy bár nem kívánja barátjának a fájdalmat, mégis örül annak, hogy Guidót, aki köszvénytől szenved, nem törte meg a testi szenvedés, hanem bátran (*invictum et magno animo*) viseli azt. Cicerót idézve azon tűnődik, vajon rossznak (*malus*) kell-e tartanunk a betegséget, vagy éppen ellenkezőleg jó dolognak, amennyiben próbára teszi, megedzi az embert. Másfelől ha az egyedüli jó dolog az erény, akkor az egyedüli rossz dolog csak annak ellentéte, a bűn lehet. Petrarca ezután arra tér rá, mennyire fontos türelemmel viseltetni nehéz helyzetekben:

[...] in hoc unum et philosophi omnes et experientia et veritas ipsa consentiunt: in rebus asperis, seu mala seu incommoda dici mavis, patientiae unicum esse remedium; indignatio enim et querelae et muliebris eiulatio et luctus, praeterquamquod viros dedecent, ipsum quoque dolorem non leniunt sed acerbant. Sicut contra prosperis in rebus, seu bona illa seu comoda dici placet, unum est remedium, modestia, cuius freno laetitiae gestientis impetum teneamus; de quibus simul remediis ambobus nuper nescio quid latiusculum ut scriberem, mens incidit et feci. Quem libellum habuisses, nisi quia et ego iam scribendi fessus et adiutor nullus.¹⁴¹

A korábban idézett, 1342-ben íródott Petrarca-levél kapcsán esett már szó arról, hogy az itt emlegetett két fogalom, a *patientia* és a *moderatio* hangsúlyos szerepet kap a *De remediis*ben is; ahogyan Petrarca mondja: „nemrégiben” (*nuper*) jutott eszébe az az ötlet,

¹⁴⁰ Az első látogatás Padovában történt, 1351-ben, Boccaccio ekkor a fiktív leveleket és néhány misszilis levelet másolhatott le. Ld. WILKINS, 1990, 136.

¹⁴¹ „[...] ezt illetően az összes filozófus, a tapasztalat és maga az igazság is ugyanazt mondja: a nehéz dolgoknak - nevezd őket akár rossznak, akár kellemetlennek - egyetlen orvossága a türelem. A felháborodás, a panaszkodás, az asszonyi jajveszékélés és az elkeseredés nem illik a férfhoz, s magát a fájdalmat sem csillapítja, inkább felerősíti. A szerencsés eseményeknek pedig, akár jónak, akár kellemesnek nevezed őket, ugyanígy egyetlen orvossága van, a mértéktartás, mellyel féken tarthatjuk a túlzott vidámságot. Nemrégiben az az ötletem támadt, hogy valamit hosszabban írok erről a kétféle orvosságról, s meg is tettem. Már nálad is ott lenne a könyvecske, ha nem volnék annyira fáradt az írástól, s volna segítségem.” (Idézi RAWSKI, 1991, xix.)

hogy erről a két „orvosságról” (*remediis*) részletesebben kifejtse véleményét. Maga a *nuper* kifejezés nem segít abban, hogy pontosabban körül tudjuk határolni, mennyi ideig tartott a mű megírása, mert Petrarca, ahogyan Rawski helyesen megállapítja, esetlegesen használja ezt a szót: az adott előfordulás időpontjához képest akár sok évvel korábbi eseményekről jelentve ki, hogy „nemrégiben” történtek.¹⁴² Petrarca fenti szavai alapján mindenesetre joggal gondolhatnánk, hogy műve 1360-ra elkészült. A következő dokumentumok azonban részben ellentmondanak ennek a következtetésnek, illetve azt a korábbi előfeltevésünket erősítik, miszerint a műnek, melyre Petrarca ebben a levelében „kis könyvként” (*libellum*) utal, itt egy első, talán kisebb terjedelmű változatáról lehet szó.

4. Jan ze Středa, császári kancellár levele (LAP, no. 69.), 1362. március

1354-es mantovai találkozásuk után¹⁴³ Petrarca többször váltott levelet IV. Károly császárral és kancellárával, Jan ze Středával. 1362 márciusában mindketten küldtek neki egy-egy levelet, melyek tartalma azonos volt: a császár meghívta őt, hogy tegyen nála látogatást Prágában. Nem ez volt az első eset, hogy Petrarca ilyen meghívást kapott: egy évvel korábban egy aranykupa kíséretében érkezett már hozzá hasonló üzenet. IV. Károly első találkozásuk alkalmával a *De viris illustribus* másolatát kérte tőle, 1362-es leveléből pedig az derül ki, hogy hallott a *De remediis*ről is.

Veniat, quaeso, tecum liber ille qui loquitur utriusque fortunae remedium. Veniant et alia
archae tuae grata pigmenteria, quibus melius nosti imbecilles animos sacrae tuae doctrinae
remedio confoveri.¹⁴⁴

Azt, hogy a császár Petrarcától vagy valaki mástól szerzett-e tudomást a *Fortuna-könyv* létezéséről, nem tudjuk. Az utalás az előzőhöz hasonlóan arra enged következtetni, hogy a könyv, vagy annak legalábbis egy változata, ekkorra már készen volt.

5. Sen, V, 4, Donato Albanzaninak, 1366. szeptember 1.

¹⁴² Rawski, 1991, xxxv. Erről részletesebben ld. alább.

¹⁴³ Ld. erről a 17. lapon.

¹⁴⁴ „Hozd magaddal, kérlek, azt a könyvedet a kétfajta sors orvosságáról. Hozd még ládikádat azokkal a drága kenőcsökkel, melyek segítségével a legjobban meg tudod gyógyítani a beteg lelkeket szent tudományod orvosságával.” (Idézi RAWSKI, 1991, xx.)

Azt követően, hogy Petrarca 1362-ben Velencébe költözött, mindennapi kapcsolatba került a városban tanárként működő Donato Albanzánival, akit már korábban ismert.¹⁴⁵ Donato szinte nap mint nap meglátogatta az író otthonában, ahogyan az a négy ifjú is, akik később a „tudatlanságáról” szóló híreket terjesztették Velence-szerte. Erről Petrarca éppen Albanzánitól szerzett tudomást, és ha nem is azonnal, de kis idő elteltével az ő biztatására, és Donatónak szóló ajánlással írta meg a *De ignorantia*-t. A velencei tanár természetesen ismerte, olvasta Petrarca műveit, a *De viris illustribus* olaszra is lefordította. (Kettőjük szoros barátságának további bizonyítéka, hogy az író Francesco nevű, Velencében született unokájának Albanzani lett a keresztapja.)

1365-ben és a rákövetkező évben Petrarca többször is hosszabban időzött Paviában. Az 1366-os év első felében befejezte a *De vita solitaria*-t, melyet elküldött Avignonba Philippe de Cabannes-nak, akinek e művét ajánlotta. Barátja válaszeleveléből megtudta, hogy a könyv, melyen húsz éven át dolgozott, nagy sikert aratott. A nyár folyamán Donato barátjától is érkezett egy levél, mely nem maradt ránk, de tartalmát kikövetkeztethetjük: Albanzani egyrészt arról panaszkodott, hogy fülfájástól szenved, másrészt, mivel megtudta, hogy elkészült a magányos életről szóló könyv, ennek másolatát kérte Petrarcától. Az író szeptember 1-jei levelében azt válaszolta, hogy el fogja küldeni a *De vita solitaria*-t, de szeretné, ha Donato nem mutatná meg senkinek, hiszen jól tudja, hogy ő, Petrarca nagyon nehezen tud véglegesen pontot tenni írásai végére, s talán még ezen is változtatni fog.

A levél elején sajnálatát fejezi ki amiatt, hogy Donatót betegség gyötörte, de mivel barátjának erről tudósító üzenetét utolérte egy későbbi, melyben már a bajból való szerencsés felgyógyulását adja hírül, ennek örül is. És itt a fent idézett, Guido Settihez szóló levélben olvasható részlethez némileg hasonló tartalmú sorok következnek:

Ea ipsa hora, qua litterae illae venerunt tuae, in libello meo de Remediis, animo simul ac digitis intentus eram, festino enim, ut eum tibi si detur absolutum feram, et iam fini proximus sum. Casus autem fuit, ut tunc maxime tractatum illum scriberem, qui est de Auditui perduto. Itaque nullus, nisi quae ibi dictaveram transcribendi labor erat, gratia illi, qui largitor sensuum, servatorque, te nostri remedii non egentem fecit, meque dubium an ad tempus evenisse gaudeam.¹⁴⁶

¹⁴⁵ Vö. WILKINS, 1990, 243.

¹⁴⁶ „Pontosan akkor, amikor a leveled megérkezett, mind az elmém, mind a kezem az orvosságokról szóló könyvemmel munkálkodott, sietve, hogy, ha sikerül, befejezve vigyem majd neked. Már közel is járok a végéhez. A véletlen úgy hozta, hogy éppen a hallás elvesztéséről szóló traktátust írtam. Így nem is volt vele több fáradságom, mint hogy átmásoltam azt, amit diktáltam, hála legyen Annak, aki megajándékozott minket az érzékeinkkel, aki a megmentőnk. Téged úgy alkotott meg, hogy nincs szükséged erre az orvosságra, én pedig annak örülök, hogy nem sejtem, vajon eljön-e számomra is ez az idő.” (Idézi RAWSKI, 1991, xx.)

Szembetűnő, hogy a *De remediis*nek az a részlete, a hallás elvesztéséről szóló dialógus (*De rem.* II, 96), melyen Petrarca barátja levelének érkezésekor állítólag dolgozott, éppen alkalmas lett volna Donato megvigasztalására, ha még szükséges lett volna bajában a vigaszra. Ezt az újabb, a Guido Settééhez hasonló esetet valószínűleg nem annyira a véletlenek újbóli, csodálatos egybesésének, hanem az írói fantázia túlzásának kell tartanunk. De akár tényleg a második könyv 96. dialógusán munkálodott Petrarca, akár nem, a levél tartalma mindenesetre arra enged következtetni, hogy ekkor, 1366-ban (talán több éves kihagyás után?), tovább dolgozott a *De remediis*en, melyet itt szintén kis könyvnek (*libellum*) nevez. Az a kijelentése, miszerint „már közel jár a végéhez” (*iam fini proximus sum*), egybevág a mű befejezési dátumával, melyet néhány kézírata őrzött meg számunkra.

6. A Fossadolce-kézirat utolsó sorai, 1366. október 4.

A *De remediis* egyik legkorábbi, igen jó állapotban fennmaradt kéziratát Franceschino de Fossadolce trevisói írnok másolta le 1398-ban.¹⁴⁷ A kódexben a mű utolsó sorai után a következő datálás olvasható:

Deo gratias. Scriptus et completus manu/ mea francisci[ni] de fossadulci notarij ciuis tarui/ sini. Taruisij anno Nativitatis dominice Millesi/ motrecentesimononagesimo octavo. Indicatione sexta. die Martis. XII. Novembris. hora septima Ex/ origina[li] proprio scripto manu Indelende me/ moriae domini Francisci petrarcae dignissimi laureati/ et per eum ipsum ad exitum perducti. Ticini. anno Do/ mini MCCCLXVI. IIIJ nonas Octobris hora tertia./ Amen.¹⁴⁸

A szakirodalom mindeddig kiemelt jelentőséget tulajdonított ennek a kódexnek, hiszen – ahogyan már utaltam rá – a *Fortuna*-könyvnek egyetlen autográf kéziratát sem ismerjük, a trevisói írnok viszont még az eredetiről készíthette saját példányát. Átmásolta a Petrarcatól származó datálást is, mely szerint az író paviai tartózkodása idején, 1366. október 4-én tett pontot nagy műve végére. Noha más, ettől eltérő datálásról nem tudunk, akadt olyan kutató, aki kétségbe vonta a bejegyzés hitelességét. Aggályai alaptalannak bizonyultak, ezért tényként fogadhatjuk el, hogy egyrészt a Fossadolce-kódexben fennmaradt szövegváltozat valóban a lehető legközelebb áll az eredetihez, másrészt az abban Petrarca nevével közölt

¹⁴⁷ A kódex ma a velencei Biblioteca Marciana gyűjteményében van, jelzete: Zan. lat. 475.

¹⁴⁸ „Istennek hála. Leírva és befejezve saját kezűleg, Franceschino da Fossadolce, trevisói polgár és írnok. Treviso, az Úr születése utáni 1398. évben, hatodik indictio, kedd, november 12-e, 7. óra [kb. 13 óra]. Az eredetiből, melyet saját kezével írt a kitörölhetetlen emlékeztető Francesco Petrarca, a tiszteletreméltó koszorús költő, s ő maga fejezte be Paviában, az úr 1366. évében, az októberi nonas előtt négy nappal [október 4-e], a harmadik órában [kb. 9 óra]. Ámen.” (Idézi RAWSKI, 1991, xxi.)

dátum is autentikus, semmiképpen nem hamisítvány.¹⁴⁹ A dátum hitelességét a korábbiakban nem vizsgált források is megerősítik. A Petrarca e művével foglalkozó filológusok figyelmét mindeddig elkerülte az a tény, hogy nem a trevisói írnok kézirata az egyetlen, amelyben megtalálható az írótól származó eredeti datálás. Jelen tudásom szerint van két további kódex, melyek másolói a *De remediis* szövegével együtt átírták Petrarcának a mű befejezési időpontjára utaló sorait is.¹⁵⁰ A három kézirat egymással egybehangzó adatot közöl, s ez alapján bizonyosra vehető, hogy ez az időpont jelöli ki a *De remediis* keletkezéstörténetének végső állomását.

7. *Sen.* VIII, 3. Tommaso del Garbónak, 1367. november 9.

A padovai Tommaso del Garbo igen művelt orvos volt, aki egy Petrarcának küldött levelében a hírnév (*opinio*) és a szerencse (*fortuna*) természetéről elmélkedett. Az író hosszú tudós levéllel válaszolt, melynek bevezető részében a két dolog közül az elsőről, az *opinióról*, vagyis az egy-egy emberről másokban kialakult képről, vélekedésről, illetve annak hasznáról és káráról értekezik. Ezután tér át a Tommaso által felvetett második témára. Petrarca véleménye szerint barátja túl nagy jelentőséget tulajdonít a *fortunának*, bár ebben a tekintetben hasonlóan gondolkodik, mint sok híres író, például Cicero és Vergilius, akik isteni hatalommal bíró erőnek tartják. Augustinus nem osztotta ezt a nézetet, és más „szentebb tárgyakat” méltóbbnak tartott arra, hogy véleményt mondjon róluk, írja Petrarca, ő maga viszont számos művében újra és újra foglalkozott a *fortunával*, igyekezvén meghatározni, mi a szerepe az ember életének alakulásában.

[...] novissime de utriusque fortunae remediis libellum scripserim, non fortunam duplicem, sed bifrontem statuens, de quo libro quid aliis videatur, eorum sit iudicium, qui audierint, aut legerint. Ego ex quo ad exitum ductus est, nec ex illo profunde aliquid degustavi, nec experiri fuit, quantum meis ipse consiliis adjuvare, eo tamen mihi probatior factus est, quo illum quibusdam magnis ingeniis gratum valde, et optatum sensi.¹⁵¹

¹⁴⁹ Alberto Del Monte feltételezéseiről ld. a kézirat történeti fejezetet.

¹⁵⁰ Ld. erről a 104–105 és a 121–122. lapon.

¹⁵¹ „[...] újabban írtam egy könyvecskét a jó- és a balszerencse orvosságairól, melyben a szerencséről nem azt állítom, hogy kettős, hanem hogy kétarcú. A könyvről mondjanak véleményt azok, akik hallották, vagy olvasták. Én a befejezése óta nem mélyedtem el egyetlen fejezetében sem, és nem is próbáltam ki, mennyit használhatnának nekem magamnak a saját tanácsaim, az azonban nagyon kedvessé tette számomra, hogy néhány kiváló férfi, igen jónak tartván, elkérte tőlem.” (Idézi RAWSKI, 1991, xxi–xxii.)

Az 1366 októbere óta eltelt egy évben a *De remediis* eljutott első olvasóihoz, így Petrarca ekkorra már be tud számolni könyve kedvező fogadtatásáról. A fenti sorok azt is világossá teszik, hogy a szöveget befejezettnek tekintette, nem foglalkozott vele tovább.

8. *Sen.* VIII, 7. Federico Aretinónak, 1367 vagy később

Federico Aretinót költőként ismerjük, Petrarcával távolabbi kapcsolatban állt. Amikor hírül adta az írónak, hogy vidékre költözött, az szép levéllel válaszolt, melyben a vidéki élet nyugalmit dicséri. Petrarca más műveiből is ismerős toposz a vidék békéjének szembeállítása a város zajos forgatagával; ő maga – mint e levelében írja – bár szenved tőle, kénytelen éppen ez utóbbit elviselni. A levél szövege több ponton párhuzamba állítható a *De remediis* bizonyos helyeivel: Petrarca itt is beszél arról, mennyire fontos, hogy az ember megelégedjen azzal, ami kijut neki, mert így szerényen, de boldogan élhet, míg többre törekedve óhatatlanul kitenné magát a szerencse (*fortuna*) csapásainak. Még a nyugodt vidéki körülmények között is van azonban olyan dolog, mely Aretinónak gondot okoz: a ludak zavaróan hangos gágogása. Petrarca erre úgy felel, ahogy a *Fortuna*-könyvben a *Ratio* a *Dolor* panaszaira: egy antik példára utal, arra az esetre, amikor M. Manlius Capitolinus egy lúdnak köszönhetően tudta visszaverni a gallok éjjeli támadását, a madár hangjára felébredve vette ugyanis észre az éj leple alatt közeledő ellenséget.¹⁵² Ha ezt a történetet az emlékezetébe idézi, bizonyosan Federico is türelmesebben elviseli majd a ludakat, mondja Petrarca, hiszen antik elődjének példája számára is vigaszul, orvosságul (*remedium*) szolgálhat. Amikor nemrégiben az orvosságokról írt (*nuper dum de remediis scriberem*) – teszi hozzá –, nem jutott eszébe ez a nevezetes esemény, de legalább most megoszthatja Federicóval. A *De remediis*re itt is mint befejezett műre utal, és mivel arra nem céloz, hogy ezt az oda is illő, de kimaradt példát esetleg szándékában állna pótlólag beilleszteni a könyvbe, egyértelmű, hogy a könyv elkészült szövegét véglegesnek tekintette.

Kutatástörténeti áttekintés

A *De remediis* datálásával kapcsolatos közvetett és közvetlen, egykorú források áttekintéséből egyértelműen kitűnik, hogy a bennük fellelhető adatok mennyisége igen csekély. Ezért a keletkezéstörténet rekonstrukciója csak úgy kísérelhető meg, ha számolunk azzal a ténnyel,

---

¹⁵² A történet forrása például Vergilius lehet, vö. *Aeneis*, VIII, 655–658.

hogy egy effajta történetben szükségszerűen maradnak megválaszolatlan kérdések. Noha forrásaink, szinte kivétel nélkül egymással egybehangzó tényeket közölve, többnyire erősítik, kiegészítik egymást, bizonyos történések, időpontok vonatkozásában mégsem mentesek az ellentmondásoktól. Ezen ellentmondások több kérdést is felvetnek, melyek közül kettőre, jóllehet kulcsfontosságúak, jelen ismereteink alapján nem tudunk egyértelmű választ adni. E két kérdés közül az első a Jean Birelnek, illetve Donato Albanzinak szóló két levél kapcsán vetődik fel: vajon hogyan lehetséges, hogy bár 1354-es levelének tanúsága szerint Petrarca akkor már megírta a *De remediis* II. könyvének 92. dialógusát, mégis tizenkét év telt el, mire 1366 őszén sor került az ehhez a dialógushoz a könyvben igen közel helyet kapott 96. fejezetre? A másik, ezzel szoros összefüggésben álló kérdés: vajon miért állította Petrarca 1360-ban, hogy könyve elkészült, ha a végső befejezési dátum hat évvel későbből való; hogyan viszonyulhatott egymáshoz a feltételezett első és a végleges szövegváltozat, és vajon a ránk maradt kódexek között van-e olyan, melyben a korábbi, esetlegesen rövidebb variáns őrződött meg? Az alábbiakban, e kérdésekre is keresve a választ, a szakirodalom eddigi eredményeit mutatom be.

A *De remediis* szövegével kapcsolatos legkorábbi vizsgálódások a fennmaradt kéziratok hitelességét, egymáshoz való viszonyát igyekeztek tisztázni, s csak érintőlegesen foglalkoztak a keletkezéstörténettel. A *Fortuna-könyv* olasz kritikai kiadásának előkészítésével 1951-ben megbízott Alberto Del Monte két éves munka után tette közzé első eredményeit. Hatvanhét különböző kézirat és a nyomtatott kiadások vizsgálata alapján arra a következtetésre jutott, hogy a mű első könyvének szövegváltozatai egyetlen ősrre mennek vissza. Del Monte azt is kimutatni vélte, hogy a Fossadolce-kézirat nem az (egyik) eredetiről készült; szerinte a trevisói írnok csak azért írta kódexébe az 1366-os befejezési dátumot rögzítő, és azt Petrarca kezétől származónak feltüntető sorokat, hogy nagyobb tekintélyt adjon saját másolatának.¹⁵³

1955-ben megjelent tanulmányában Pier Giorgio Ricci, noha nem látta a trevisói kódexet, helyesen mutatta ki, hogy Del Monte tévedett, amikor azt gondolta, a Fossadolce-kézirat és az abban közölt 1366-os dátum nem hiteles.¹⁵⁴ Ricci olaszra fordított hat dialógust, melyek Petrarca válogatott prózai műveinek gyűjteményes kötetében jelentek meg.¹⁵⁵ A fordításhoz megpróbált megállapítani egy hiteles latin szöveget: ehhez hét, Firenzében található kódex különböző szövegváltozatait vetette össze. A szövegváltozatok eltérései

---

¹⁵³ Vö. DEL MONTE, 1953, 1–23.

¹⁵⁴ Vö. RICCI, 1955, 64–80.

¹⁵⁵ PETRARCA, 1955.

alapján feltételezte, hogy két különböző ősrre mennek vissza, melyek közül az egyik az 1366-os, a másik egy későbbi, 1366 utáni (a szerző, vagy akár mások által) javított variáns lehetett.¹⁵⁶

Del Monte egy évvel később felülbíráltja saját korábbi kijelentését és elfogadta, hogy Fossadolge nem állított valótlan másolatának eredetijét illetően, kétségbe vonta viszont a Ricci által megállapított két változat egymástól való függetlenségét arra hivatkozva, hogy mindkettőben van egy közös lacuna a jóval későbbi, 1554-es bázeli kiadáshoz képest, tehát egy ősrre mehetnek vissza.¹⁵⁷

A két olasz filológus kutatásai sem a kézirat történet szempontjából nem bizonyultak elégségesnek és helytállónak, sem a mű datálásának vonatkozásában nem szolgáltak használható eredménnyel. Náluk jóval alaposabban foglalkozott a problémával Klaus Heitmann, aki 1957-es tanulmányában, Del Monte és Ricci véleményének ismeretében publikálta saját álláspontját.¹⁵⁸ A *Secretum*-ban olvasható, fentebb idézett párhuzamos szöveghelyek alapján feltételezte, hogy a *De remediis* megírásának gondolata már 1347 (esetleg 1342-43) előtt foglalkoztatta Petrarcat. A német kutató arra vonatkozóan is igyekezett pontos adatokkal szolgálni, hogy vajon mennyi időt vehetett igénybe a *Fortuna*-könyv megírása. Számításai szerint, tekintetbe véve a korabeli feltételeket (például azt, hogy mennyire lehet gyorsan írni lúdtollal, esténként gyertyafénynél), a mű első változata, mely a II, 92. dialógussal végződött, hat-nyolc hónap alatt készülhetett el. Mivel Heitmann az író Jean Birelnek írt levelét tévesen 1357-re teszi,¹⁵⁹ ettől a dátumtól számítja vissza a szerinte szükséges időtartamot, azt állítva, hogy az alkotói munka az 1356-os év végén kezdődhetett el. A német kutatónak az a feltételezése, hogy Petrarca a végleges sorrendben haladva írta meg a *De remediis* dialógusait, nem tűnik bizonyíthatónak, noha az egyes fejezetek közti szövegszerű kapcsolatok, előre- és visszautalások alapján valószínűsíthető, hogy vannak köztük olyanok, melyek egymást szorosan követve készültek el. Heitmann arra hivatkozva állítja, hogy a műnek szinte teljes egésze, a II, 92. dialógussal bezárólag, már 1357-ben készen volt, mert szerinte ezt és a következő fejezetet, illetve az azzal kezdődő egységet éles cezúra választja el egymástól. Ha azonban vetünk egy pillantást a könyv tartalomjegyzékére, láthatjuk, hogy ilyesmiről nincs szó, az itt olvasható dialógusok hasonló témákat tárgyalnak.

---

¹⁵⁶ Riccinek a két különböző ősváltozatra vonatkozó feltételezése nincs kellően alátámasztva, s nézetem szerint nem állja meg a helyét, noha a kérdés megnyugtató megválaszolása további vizsgálatokat igényel. Ld. erről az utóéletet tárgyaló fejezet 7. jegyzetét.

¹⁵⁷ Vö. DEL MONTE, 1956, 1–18.

¹⁵⁸ Vö. HEITMANN, 1957, 1–33.

¹⁵⁹ Vö. 21. jegyzet.

Az első változatban ekkor elkészült szöveget Heitmann szerint az író 1366 szeptemberében fejezte be, alig egy hónap alatt (október 4-re), és nem sokkal később közreadta.

Del Monténak azt a megállapítását, miszerint nem maradt fent olyan kézirat, mely a véglegestől különböző, korábbi változat másolata lenne, Heitmann két ellenérvre hivatkozva igyekszik cáfolni. Szerinte azért nehezen elképzelhető, hogy ne lett volna több változat, mivel tudjuk, hogy Petrarca szinte az összes művét újra és újra átdolgozta, átszerkesztette. A másik, nyomósabb érve a könyv címével kapcsolatos, melyet (ahogyan az eddigiekben is láthattuk) maga a szerző és más források is kétféle alakban – *De remediis utriusque fortunae*; *De remediis ad utranque fortunam* – tüntetnek fel. Heitmann az ismert kéziratok közül kiemelten fontosnak tart kettőt, melyek szerinte az autográf közvetlen másolatai lehetnek, és amelyekben a *De remediis ad utranque fortunam* cím szerepel, ahogyan Boccaccio *De genealogiájában* és a *Sen. XVI, 9. levelében* is. A német kutató véleménye szerint kétségtelen, hogy a *Fortuna*-könyvnek volt egy első és egy második változata: az 1357-esnek *De remediis ad utranque fortunam*, az 1366-os véglegesnek *De remediis utriusque fortunae* volt a címe (vö. Petrarca másik, két, kicsit eltérő címen ismert művét: *De otio religiosorum*, illetve *De otio religioso*).

Nicholas Mann az 1960-as évek elejétől dolgozott a *De remediis* kézírataival kapcsolatos adatok összegyűjtésén. Eredményeit, a több mint 150 teljes kéziratot feltüntető listát a kódexek pontos adataival 1971-ben publikálta, a szövegváltozatok egymáshoz való viszonyával és a keletkezéstörténettel azonban nem foglalkozott.¹⁶⁰

Az első nagyívű Petrarca-monográfia szerzője, E. H. Wilkins feldolgozta a *De remediis* keletkezésével kapcsolatos források egy részét, de csupán azok tényszerű közlésére szorítkozott, s nem hívta fel a figyelmet a datálás megoldatlan problémáira. Szerinte Petrarca 1354 májusának végén, de talán annál jóval korábban fogott bele a *Fortuna*-könyv megírásába,¹⁶¹ mely – legalábbis első változatban – 1360 novemberére készülhetett el, és ekkorra datálható az I. könyv *Előszava* is.¹⁶² Wilkins nem idézi a Donato Albanzaninak írt levelet, csupán akkor utal rá, amikor kijelenti, hogy Petrarca 1366-os paviai tartózkodásának első hónapjaiban a *De remediis* megírásának szentelte idejét. Majd megadja a mű befejezésének időpontját is, egy pontosan meg nem nevezett kézíratra (valószínűleg a Fossadolce-kódexre) hivatkozva.

---

¹⁶⁰ Vö. MANN, 1971.

¹⁶¹ WILKINS, 1964, 1182–184.

¹⁶² WILKINS, 1964, 225–226.

Ezek a kutatások tehát nem tudtak meggyőző választ adni a fenti kérdésekre, a filológusoknak nem sikerült árnyalt képet adniuk a könyv megírásának folyamatáról, az egyes szakaszokról, kihagyásokról, s a kéziratok összevetése sem hozott kézzelfogható eredményt. Még Heitmann feltevését, miszerint a kétféle cím két külön szövegváltozathoz tartozott, sem érdemes komolyabban mérlegelnünk, hiszen a mű különböző kéziratai teljes szövegének összevetése mindenképpen elengedhetetlen lett volna hipotézise alátámasztásához.

Az újabb eredményekre áttérve megjegyzendő, hogy a keletkezéstörténettel kapcsolatban Rawski angol fordításának előszava és jegyzetei szolgálnak a legtöbb adattal, aki felsorakoztatva a fentiekben általam is bemutatott forrásokat, összegzi, és egyben, ahol szükséges, bírálja is a korábbi eredményeket.¹⁶³ Szerinte a *De remediis*ben és az író más műveiben található párhuzamos helyek arra engednek következtetni, hogy Petrarca a mű megírását már az 1340-es években tervbe vette, és az alkotás folyamata is megkezdődhetett, ha korábban nem is, talán az 1348-as pestisjárványt követően. Azt illetően, hogy vajon mennyi készülhetett el a szövegből 1354 nyaráig, vagy milyen ütemben haladhatott a munka, Rawski nem bocsátkozik feltételezésekbe, de megjegyzi, hogy semmiképpen nem beszélhetünk éles választóvonalról a II. könyv 92. és 93. dialógusa között, sőt az sem kizárható, hogy éppen az előbbi volt a nagy mű először elkészült részlete.¹⁶⁴ Az angol kutató részben elfogadja Heitmann véleményét, amennyiben azt mondja, hogy Boccaccio (talán 1359-es látogatása alkalmával, amikor a *Bucolicum carmen*ről készített másolatot) láthatta a készülőfélben lévő szöveg egy *De remediis ad utranque fortunam* című változatát.

Wilkinshez hasonlóan Rawski is 1360-ra datálja a *Fortuna*-könyv első változatát és előszavát. A szintén ez év során, Guido Settéhez írott levélben olvasható *nuper* kifejezéssel kapcsolatban meggyőző érveket hoz fel annak igazolására, hogy az időhatározószót nem értelmezhetjük használható adatként.¹⁶⁵ (Ráadásul, ahogyan láttuk, Petrarca 1367-ben is ugyanezzel a meghatározással hivatkozik művére.) A *De remediis* szövegében is többször előforduló *nuper* mindig más és más hosszúságú, nem egyszer akár évtizedes időbeli távolságot fejez ki a leírás és a leírt történés időpontja között. Emiatt, noha a műben találunk valós történelmi eseményekre tett utalásokat, azok dátuma sem szolgálhat semmilyen támpontul, hiszen nem megállapítható, hogy az utalást tartalmazó szövegrészlet az adott esemény megtörténtével egy időben, illetve mennyivel utána íródott. Rawski szerint az első előszó egyik mondatában (*et exules nuper et captivos et in acie cesos, domi et capite truncos*

---

¹⁶³ RAWSKI, 1991, xxii–xxiii.

¹⁶⁴ RAWSKI, 1991, xxxv–xxxvi.

¹⁶⁵ RAWSKI, 1991, xxxv.

quodque durissimum vel relatu, et laqueo enectos fedeque laniatos reges novimus)¹⁶⁶ Petrarca a következő történelmi személyiségekre utalhat: János francia királyra, akit az angolok a poitiers-i csatában (1356. szeptember 19.) fogtak el; Jánosra, Csehország királyára, aki a crécy-i ütközetben esett el (1346. augusztus 26.); a törbe csalt és meggyilkolt uralkodók közül pedig András hercegre (meghalt 1345-ben Nápolyban) és Cola di Rienzóra (1358. október 8-án ölték meg). A szerző a római néptribunust bebörtönzése kapcsán egy másik helyen is említi (*vidisti nuper virum illum animosi et magni*; *De rem. I. 89*).¹⁶⁷ Továbbá, szintén a *nuper* kifejezéssel határozza meg Petrarca annak a földrengésnek az időpontját, melyről az I. 88. és a II. 91. dialógusban esik szó (az ő életében két súlyos földrengés volt Európában, az 1349-es római és az 1356-os bázeli).¹⁶⁸

Az 1360-ra elkészült első változaton, Rawski véleménye szerint, Petrarca tovább dolgozott egészen 1366-ig, noha valószínű, hogy a már kész fejezeteket, vagy sorrendjüket nem alakította át teljesen, inkább csak kisebb módosításokat hajtott végre, illetve újabb részeket írt meg. A II. könyv 37. dialógusában utal párizsi követségére, a II. 55-ben pedig a második lateráni tűzvészre: mindkét esemény 1361-ben történt, ezért vagy a már kész fejezetekbe utólag beszúrt hivatkozásoknak kell tartanunk ezeket a helyeket, vagy arra gondolhatunk, hogy 1361 után keletkeztek. A mű címét, írja az amerikai kutató, a szerző valamikor 1362 márciusát (IV. Károly levelének időpontja) megelőzően változtatta *De remediis utriusque fortunaera*. Rawski azt sem zárja ki, hogy Petrarca 1366-ot követően is javított, módosított a szövegen,¹⁶⁹ és – elfogadva Riccinek azt a feltételezését, miszerint két különböző szövegváltozat hagyományozódott – azon az állásponton van, hogy a kéziratok közül abban, amelyik a másikhoz képest javítottnak tűnik, lehetnek 1366 utáni módosítások is.

A *De remediis* eddigi egyetlen modern latin szövegkiadásának gondozója, Christoph Carraud lényegretörően összegzi a mű datálásával kapcsolatos adatokat, szinte kizárólag Ricci meglátásait véve alapul, s teljesen figyelmen kívül hagyja Rawski jóval frissebb

¹⁶⁶ „[...] ebből a mi korunkból is mondhatunk sok olyan királyt, akit száműztek, foglyul ejtettek, megöltek a csatában, saját házában fejeztek le, vagy – amit még szörnyűbb elmondani – felakasztottak, vagy gyalázatosan darabokra szaggattak.” (*De rem. I, Előszó, 12.*)

¹⁶⁷ „[...] egy kis idővel ezelőtt láttad azt a bátor és nagy férfit.”

¹⁶⁸ Rawski a *nuper* néhány további előfordulását is felsorolja. Az 1367-ben íródott *Sen. X, 2.* levélben például Petrarca azt mondja Párizsról, hogy nemrégiben hivatalos ügyben járt ott (*quo nuper ex negotio rediissem*): ennek az utazásnak az időpontja 1360-ra vagy '61-re esett. C. G. Osgoodra hivatkozva Rawski azt is megjegyzi, hogy Boccaccio is használja a *nupert* egészen hosszú időtartamra vonatkoztatva: így adja meg Petrarca 1341-es költővé koronázásának időpontját kb. két évtizeddel az esemény után (*De gen. XV, 6, 7, 35*); de érdekesség, hogy ugyanebben a művében másutt azt mondja, hogy a koronázás *iam pridem* történt (*uo. XV, 7, 29*). Ld. RAWSKI, 1991, xxxv.

¹⁶⁹ II. 88. Szent Romuald-utalás, ld. RAWSKI, xli.

kommentárját. Carraud mindössze egyetlen új adattal egészíti ki az őt megelőző kutatók által megrajzolt képet: Nollhacra hivatkozva azt mondja, hogy a *Fortuna*-könyvnek azok a részletei, ahol Petrarca a *Historia Augustára* utal, semmiképpen sem lehetnek 1356 előttiak, az író ugyanis ez év februárjában másoltatta le a maga számára ezt a művet.¹⁷⁰

A keletkezéstörténetet legutóbb Enrico Fenzi tárgyalta a *De remediis* válogatott olasz kiadásának előszavában.¹⁷¹ Fenzi a mű megírásának kezdetét 1353-ra teszi, a *Secretum* befejezése utánra. Szerinte Boccaccio *Genealogiájának* Petrarca e művére utaló szöveghelyei 1366 végére vagy 1367 elejére datálhatók – azt azonban nem tudjuk meg, mire alapozza ezt a megállapítást. Michele Feo vizsgálatainak eredménye alapján autentikusnak fogadja el a Fossadolce-kódex szövegét, melyet a Petrarca kezétől származó egyetlen végleges változat megbízható másolatának tart (elvetve egyúttal Ricci feltevését a két, egymástól eltérő szövegváltozat létezéséről).

Fenzi részéről – tekintetbe véve, hogy ő gondozta a *Secretum* szövegét a mű egyik kommentált kiadása számára – természetes, hogy előszavát Petrarca e másik műve azon szöveghelyeinek a felsorolásával kezdi, melyek (ahogyan fentebb láttuk) a *Fortuna*-könyvre vonatkozhatnak. Az olasz kutató ezen a ponton kitér a *De remediis* keletkezéstörténetének egyik legérdekesebb problémájára: arra keresi a magyarázatot, vajon mi lehet az oka, hogy a mű két egymáshoz közeli fejezetének (II, 92. és 96.) megírását tizenkét év választotta el egymástól. Nem tartja meggyőzőnek Heitmann érvelését (vagyis azt a feltételezést, hogy a *De remediis* dialógusai a ma ismert sorrendjükben íródtak, és 1354 nyarára már készen állt a II. 93. fejezetig terjedő rész), de az sem tűnik számára valószínűnek, hogy Petrarca a véglegestől nagyon különböző sorrendben haladt volna. Fenzi arra a következtetésre jut, hogy a Jean Birelnek szóló levélben említett, *De tristitia et miseria* című dialógus esete talán teljesen egyedülálló. A *Secretum* egyik legfelkészültebb ismerőjeként megkockáztatja a feltevést, hogy Petrarca „titkos könyvét” és a *De remediist* nemcsak a sokat emlegetett párhuzamos helyek kapcsolják össze, hanem ennél is közelebb állnak egymáshoz: szerinte könnyen lehet, hogy az író a *Fortuna*-könyvet a másik mű folytatásának szánta. Fenzi e feltevésének alapjául a *Secretum* Első könyvének *incipitje* és Petrarca egyik széljegyzete szolgál, melyekből az derül ki, hogy az író tervbe vette *Kétségei titkos küzdelme* ellentétes tartalmú, hangvételű párdarabjának megírását *de secreta pace animi* („a lélek titkos békéjéről”), s ez a gondolat

---

¹⁷⁰ Vö. CARRAUD, 2002, 143-144.

¹⁷¹ Vö. PETRARCA, 2009, 1-54.

még 1358-ban is foglalkoztatta.¹⁷² S mivel éppen ezekre az évekre esik a *De remediis* születése, mellyel szerzője célja „csillapítani, sőt, ha lehet, gyökerestől kitépni mind a magam, mind olvasóim lelki szenvedéseit”, vagyis megteremteni a lelki békét, Fenzi számára kézenfekvőnek tűnik, hogy a *Secretum*ban említett mű ebben a formában öltött testet (noha a két szöveg felépítése egészen különböző).

Érvelésében kiemelt szerepet kap a *De tristitia et miseria* című dialógus, amennyiben a könyvnek ez a részlete szól legnyilvánvalóbban a lelki békéről. Az olasz kutató szerint Petrarca nagy hatást gyakorolhatott a Bireltől érkezett kérés, ezért annak megfelelően alakította eredetileg talán másmilyenre tervezett gondolatmenetét: a címében az emberi szomorúságot és nyomorúságot viselő fejezet nagy része így az emberi lét és az embert körülvevő világ csodálatos mivoltát magasztalja.¹⁷³ Fenzi a következőképpen összegzi feltevéseit: Petrarca a *Secretum* befejezése után egy másik mű megírását tervezte, melyet a „kétségek könyve” folytatásának szánt, és talán bele is fogott a megírásába; a készülő szöveget Birel kérésének megfelelően alakította, majd eredeti elképzeléseitől eltérően, beillesztette azt a *De remediis* dialógusainak sorába. Mindezek alapján akár az is lehetséges, írja Fenzi, hogy a nagy műnek ez a fejezete az összes többi megelőzően keletkezett.

Összegzés

Mielőtt belefogtam volna a kutatás eddigi eredményeinek bemutatásába, két kérdést fogalmaztam meg, melyek a *De remediis utriusque fortunae* keletkezésével kapcsolatos források áttekintése során vetődtek fel. Az 1354-es II, 92, illetve az 1366-os II, 96. dialógus kapcsán azt firtattam, milyen ütemben haladhatott Petrarca a munkával, milyen sorrendben készülhettek a könyv egyes fejezetei; az 1360-ból való, a mű befejezéséről tudósító levél és az 1366-os végső befejezési dátum kapcsán pedig azt, kimutatható-e, hogy létezett két (esetleg több) szövegváltozat. Amint láttuk, a vonatkozó adatok hiánya többféle értelmezést is

---

¹⁷² Egy Firenzében őrzött kódexben (Biblioteca Naz., Laur. 26 sin 9.) Petrarca több művének, köztük a *De remediis*nek és a *Secretum*nak a szövege is megtalálható. A másoló, Tedaldo da Casa az író autográf kézíratait használta és gondosan átmásolta a széljegyzeteket is. Rögtön a *Secretum* első könyvét ez a cím vezeti be: „De secreto conflictu curarum mearum liber primus incipit, facturus totidem libros de secreta pace animi, si pax erit” („Kezdődik kétségeim titkos küzdelmének első könyve; ugyanennyi könyvet tervezek a lélek titkos békéjéről, ha lesz békém”). A széljegyzet pedig: „Fac de secreta pace animi totidem, si pax sit usquam 1358” („Írj ugyanennyit a lélek titkos békéjéről, ha lesz béke, 1358-ig”). Fenzi szerint az *incipit* 1353-ra datálható, mivel Petrarca utolsó provençe-i tartózkodása idején fejezte be könyvét, a széljegyzetet pedig egy későbbi átolvasás során, 1358-ban írhatta a kézirat margójára. FENZI, 1992, 8–10. – Tedaldo tevékenységéről és másolatairól ld. alább *A Petrarca-hagyaték sorsa...* című fejezetben.

¹⁷³ Fenzi egy hosszú lábjegyzetet szentel annak, mennyiben befolyásolhatták Petrarca gondolkodását XXII. János pápa tézisei a *visio beatificáról* („boldogító istenlátás”). Ld. PETRARCA, 2009, 12-13.

megenged, a kevés adat egymástól eltérő feltevések kiindulópontjaként szolgált a kutatók számára, amely feltevések a félreértésektől, tévedésektől, ellentmondásoktól sem mentesek. Van, aki szerint a *De remediis* megírásának kezdete az 1340-es évekre tehető, más azt is elképzelhetőnek tartja, hogy Petrarca még 1366 után is módosított a szövegen. Többen amellet érvelnek, hogy egy szövegváltozat hagyományozódott, de vannak, akik kétféle hagyományt tételeznek fel. A munka ütemezését, a dialógusok keletkezésének időpontját tekintve van olyan elképzelés, mely szerint a II, 92. lenne a legkorábbi s az összes többit ezt követően írta Petrarca, míg néhány kutató véleménye szerint a ma ismert, végleges sorrendben haladt.

Meglátásom szerint a keletkezéstörténet nyitott kérdéseit talán sosem fogjuk tudni megnyugtatóan megválaszolni. A *De remediis* különböző fejezeteinek mai sorrendje alapvetően keletkezésük időbeli egymásutániségát tükrözi: ezt bizonyítják a dialógusok befejező és kezdő mondatai közötti tartalmi kapcsolatok, melyekre számos példát találunk. Valószínű azonban, hogy a szövegnek volt egy (vagy akár több) korábbi, a ma ismert változatnál rövidebb változata, melynek címe némileg eltérő lehetett (*De remediis ad utranque fortunam*); ez az 1350-es évek elején keletkezhetett. Így magyarázhatjuk Petrarcának az I. könyv *Előszavában* tett kijelentéseit, vagyis hogy azt állítja, néhány nap alatt írta meg a művet, valamint hogy azon igyekszik, „nehogy egy túl hosszú előszó elnyomja a rövid könyvet”. Egy rövidebb, korai változatot egészíthetett ki a későbbiekben újabb fejezetekkel, majd 1366-ban végleg lezárta az így létrejött szöveget. Véleményem szerint a további kézírathagyomány egy ősrre megy vissza, mely azonos az 1366-ra elkészült és a későbbiekben nem módosított szövegváltozattal.¹⁷⁴

---

¹⁷⁴ Ld. erről az utóéletet tárgyaló fejezet 7. jegyzetét.

**„PARATUS AD OMNIA, PROMPTUS AD SINGULA”
MINDENTUDÓ KÉZIKÖNYV**

A *De remediis utriusque fortunae* keletkezéstörténetével kapcsolatos eddig bemutatott források áttekintése során részben arról is képet kaphattunk, milyen indíttatásból fogott bele Petrarca a mű megírásába, mely célok vezérelték, s milyen módon tárgyalta választott témáját. Az a tény, hogy a szöveg keletkezésére vonatkozóan a kutatás jelenlegi állása szerint nem sikerülhetett minden felmerülő kérdést tisztáznunk, semmit sem von le a grandiózus alkotás értékéből: hiánytalan egészként áll előttünk, retorikus kidolgozottságában a klasszikus latinitás szintjére emelkedve, tematikáját illetően a teljesség igényének a legmesszebbmenőkig eleget téve. Annak, aki e terjedelmes írásmű részletes elemzésére vállalkozik, egyszerre könnyű és nehéz a dolga: könnyű, hiszen gazdag, sokrétű szöveganyaga többféle szempontú megközelíthetést tesz lehetővé, hálás tárgyat kínálva az elemzőnek; s nehéz is, mert Petrarca rendkívül széleskörű műveltségének, változatos érdeklődésének – ami által a *De remediis* igen sok ponton kapcsolódik írója kedvelt szerzőinek számos művéhez, nyomon követése és méltó bemutatása összetett, szerteágazó feladat. Conrad Rawski és Christophe Carraud, a *Fortuna-könyv* angol, illetve francia kiadásának fordítói vaskos köteteikben bőséges jegyzetapparátus formájában kommentálták a mű szövegét, feltárva Petrarca forrásait, a rendkívül nagyszámú, egymást érő idézetek lelőhelyeit, s a párhuzamos helyeket is, nemcsak a klasszikus római és keresztény irodalomra, hanem az író más műveire is figyelmet fordítva. Az érdeklődő olvasó ezekből a jól használható kommentárokból kimerítő tájékoztatást kaphat arról, hogy mely szerzők milyen műveit használta Petrarca ahhoz, hogy összeállítsa breviáriumának anyagát, s ez felment az alól a kötelesség alól, hogy az alábbi elemzés során újra közöljem az ott megtalálható adatokat. Nem szándékom az sem, hogy teljes képet adjak Petrarca filozófiai műveltségéről, két okból. Az egyik ok, hogy a *De remediis*re vonatkozó gyér szakirodalomból kiemelkedik két olyan könyv, melyek üdítő kivételt jelentenek, amennyiben a mű valódi ismeretéről, átgondolt értelmezéséről árulkodó, és azt a maga megérdemelt helyén kezelő elemzések, értékelések olvashatók bennük. Klaus Heitmann *Fortuna und Virtus (Eine Studie zu Petrarcas Lebensweisheit)* című munkájában Petrarca szerencsefelfogását mutatja be, kitekintéssel az ókori és a középkori előzményekre, az író valamennyi művének szövegéből kiválogatva a

Szerencse-Erény tematikára vonatkozó megjegyzéseket, s ezek alapján vázolva a petrarcai világkép jellemzőit.¹⁷⁵ A másik szerző, Charles Trinkaus ennél tágabb filozófiatörténeti kontextusban tárgyalja a *De remediis*, melyet könyve fő témájához, a humanista és reneszánsz emberképről szóló fejtegetéseihez kapcsolódóan idéz és elemez.¹⁷⁶ Természetesen mindkét kutató kitér Petrarca írásainak a 14. századot megelőző filozófiai irányzatokhoz való viszonyulására, s megállapítja, hogy az író világképét alapvetően az antik bölcsélet határozza meg. Akit tehát a *Fortuna-könyv* filozófiai vetülete érdekel, ebben a két alapműben több szempontból is olvashat annak az eszme- és fogalomrendszernek a sajátosságairól, melyhez Petrarca nem tett ugyan érdemben hozzá, mégis egyik leghatásosabb közvetítőjének bizonyult. S itt kell szólnom a második okról, ami miatt az alábbiakban átfogó filozófiatörténeti értékeléssel nem, csupán ide vonatkozó, egy-egy résztémát érintő megjegyzésekkel szolgálok. A dolgozat bevezetésében már utaltam rá, hogy véleményem szerint Petrarcát „nem önálló, eredeti elképzelésekkel bíró gondolkodónak, és semmiképpen nem filozófusnak, hanem az antik szerzők «legnagyobb tanítványának» kell tartanunk”.¹⁷⁷ Éppen ezért a *De remediis* elsősorban nem mint filozófiai művet, hanem mint irodalmi igénnyel megformált alkotást vizsgálom, mely Petrarcát nagyszerű prózaíróként állítja elénk.

Az elemzés első állomását a mű ajánlásában olvasható szerzői útmutatás és a műfaji meghatározás jelenti, az előképekre való kitekintéssel. A következő lépés a tartalmi áttekintés: Petrarca figyelme mindenre kiterjedt, ebből adódik egyrészt a *Fortuna-könyv* rendkívüli tematikai sokszínűsége, másrészt az, hogy az elsősorban tanító-bölcséleti jellegű írásnak van egy narratív, úgy az antik, mint a keresztény kultúrkör történeteiből, *exempláiból*, anekdotáiból építkező rétege. Emellett szót ejtek arról is, hogy a dialógusok egy részében nagy hangsúlyt kap a társadalombírálat, ami a *De remediis* Petrarca más írásaival, így például a *Sine nominé*val rokonítja. Az ezt követő alfejezetben a *Fortuna-könyv* szövegét az író más műveivel, elsősorban a *Secretummal* hasonlítom össze abból a célból, hogy kitűnjék, mennyiben tekinthető a petrarcai gondolkodás következetesnek, illetve ellentmondásosnak. Ezután a *De remediis* néhány részletét Petrarca két fő forrása, Seneca és Cicero néhány művével vetem össze, rávilágítva arra, hogy mondanivalójának alapelemeit ezekből vette át. Végül a tanulságok összegzése kapcsán arról írok, miért látom helyénvalónak Petrarca-dialógusait lelkigyakorlatoknak tekinteni, s felhívom a figyelmet arra, hogy az író érdeklődése

---

¹⁷⁵ HEITMANN, 1958.

¹⁷⁶ TRINKAUS, 1970.

¹⁷⁷ Ld. a 31. lapon.

a világ és benne az ember iránt elsősorban nem filozófiai vagy etikai, hanem pszichológiai természetű.

***Vera philosophia* – receptre (A szerző útmutatása és a *De remediis* műfaja, előképei)**

Dolgozatom bevezetésében már idéztem a *De remediis* ajánlásának azt a két részletét,¹⁷⁸ melyekben a szerző arról vall, milyen okok indították a könyv megírására, s megfogalmazza célkitűzését. Petrarca abból a megfigyelésből indul ki, hogy sok ember, akinek szüksége, igénye van a filozófiai művek olvasására, gyakran mégsem tud elég időt szánni azok alapos tanulmányozására, vagy nem képes mindent megjegyezni, amit szeretne.¹⁷⁹ Ezért azt tanácsolja, hogy ez esetben érdemes rövid emlékeztetők segítségét igénybe venni, noha ezek nem pótolhatják a „részletesebben, hosszabban kifejtett bölcs tanításokat”. Sőt ennél is többet tesz, hiszen saját maga gyűjti össze ezeket a rövid emlékeztetőket a könyvében, hogy olvasójának „ne kelljen [...] egész fegyvertárával felszerelkeznie”, vagy másképpen fogalmazva: az „orvosság [...] egy kis dobozkában mindig, mindenütt a keze ügyében legyen”. A „fegyvertár” (*armarium*) és az „orvosság” (*remedium*) szavakat Petrarca metaforikusan használja, ez a két metafora az *Előszó* teljes szövegén végigvonul, annak fő szervező elvévé válik, s egyben a mű gondolati alapvetésének lényegi elemét képezi. Egyrészt ugyanis a szerző az életet folytonos harcként, küzdelemként ábrázolja, melyben a küzdő felek az ember és az ellene támadó *Szerencse* (*Fortuna*), másrészt úgy véli, a szöveg „orvosság”, de nem testi, hanem lelki bajok gyógyítására való szer.

Az embernek abból az okból van szüksége ilyesféle orvosságra, mert a természet azt eredendően megvonta tőle. Az *Előszót* Petrarca azzal a megállapítással kezdi, hogy az emberi dolgokon és a sorson gondolkodva „semmit sem talál, ami törékenyebb, semmit, ami zaklatottabb volna, mint a halandók élete”, oly ritkán vagy talán soha nem fordul elő, hogy az ember egy-egy napja háborítatlanul telne el, hiszen folytonosan aggasztják jelenbeli gondjai, kísértik a múlt szomorú emlékei és szorong jövője kiszámíthatatlan alakulása miatt; helyzete ilyen szempontból egyedüli az élőlények között.

[...] a természet minden élőlény esetében gondoskodott egyfajta csodás orvosságról, az öntudatlanságról; egyedül nekünk adott emlékezetet, értelmet, előrelátást, lelkünknek ezeket a pompás, isteni adottságait, melyek mégis gyötrelmünk s pusztulásunk okozói. [...] az összes

---

¹⁷⁸ Ld. a 30. lapon.

¹⁷⁹ Ez a gondolat Senecánál olvasható, erről és az *Előszó* néhány további szöveghelyének antik párhuzamairól lásd a *Cicero és Seneca legnagyobb tanítványa* című alfejezetet.

élőlény közül egyedül az emberre jellemző, hiszen a többiek a legteljesebb biztonságban tudják magukat, ha az épp rájuk leső veszélytől megmenekültek. Nekünk, eszes, értelmes lényeknek örökké ezzel a háromfejű ellenséggel, mint valami Cerberusszal kell küzdenünk, hogy szinte jobb lenne, ha nem bírnánk értelemmel, hiszen most égből való fegyvereinket, melyekkel a bőkezű természet látott el bennünket, önnönmagunk ellen fordítjuk.¹⁸⁰

Petrarca úgy állítja elénk az embert, mint olyan lényt, aki jó tulajdonságait, hasznos adottságait a természettől kapta, de saját hibájából nem tud élni ezen „isteni adottságokkal”.

[...] úgy tűnik, semmitől sem tartunk jobban, mint hogy egyszer netalán ne legyünk eléggé szerencsétlenek, annyira buzgón keresünk mindig új okot arra, hogy annak érezhessük magunkat, s táplálhassuk fájdalmunkat. Így az élet, ami – ha úgy élnénk, ahogy kellene – a legnagyobb egyszerűbb, a legörömtelibb lehetne minden dolog közül, nyomorúságos, szomorú kötelesség csupán, vaksággal és feledéssel kezdődik, a folytatása gyötrelmes, a vége fájdalom, s az egész csak tévelygés – és hogy ez így igaz, azt mindenki beláthatja, ha szigorú szemmel ítéli meg saját élete alakulását.¹⁸¹

Az embernek tehát eredendő létállapota, hogy a természet által tőle megvont orvosság, az öntudatlanság hiányában állandó boldogtalanságra, gyötrelmes életre van kárhoztatva. Mégis van mihez fordulnia, van hol gyógyírt keresnie.

Jól tudom, hogy – akár a testről, akár a szenvedélyek háborgásától elgyötört lélekről legyen szó – sokakat eredménytelenül próbálunk szavakkal meggyógyítani, de az sem kerülte el a figyelmemet, hogy a lélek bajainak, melyek a szemnek láthatatlanok, az orvossága is láthatatlan.¹⁸²

Az író-orvos e láthatatlan orvosságokkal, a szavakkal, bölcs mondásokkal gyógyítja olvasó-betegének lelkét, melyeknek maga sincs szűkében, mégis jónak látja kedves szerzőit, a tőlük vett gondolatokat is segítségül hívni.

[...] nagy hálával kell viseltetnünk a híres és nagy tekintélyű írók iránt, akik bár sok-sok évszázaddal előttünk éltek a Földön, istenadta tehetségük és legszentebb alkotásaik révén mégis velünk vannak, közöttünk élnek, beszélnek hozzánk. Elménk szüntelen hányattatása

---

¹⁸⁰ *De rem.*, I, 1; 3.

¹⁸¹ *De rem.*, I, 1.

¹⁸² *De rem.*, I, 16.

közepette olyanok, akár megannyi fénylő csillag az igazság égboltján, megannyi lágyan simogató fuvallat, vagy megannyi serény, tapasztalt hajós - a nyugalom kikötőjébe vezető utat mutatják nekünk...¹⁸³

Petrarca célja tehát az volt, hogy orvosságot, lelki gyógyírt kereső olvasójának ne kelljen sokáig keresgélne, a filozófusok könyveit hosszan lapozgatnia, ezért gyűjtötte együvé a legfontosabb gondolatokat, tematikus felosztásban.

Nemcsak az ember felelős azonban azért, hogy élete „nyomorúságos, szomorú”, hogy csupa „gyötrelem” és „fájdalom”, hanem sokkal inkább egy rajta kívül álló, semmiféle módon nem befolyásolható hatalom, a Szerencse.

Hogy ne is említsem a többi dolgot, melyek mindenfelől szorongatnak, ott a folytonos háború, melyet a Szerencsével vívunk. Jól tudjuk, ebben a harcban egyedül az erény révén győzedelmeskedhetnénk, s mégis önszántunkból fordítunk hátat neki; így aztán végül egymagunkban, erőtlenséggel, s védtelenséggel, nem egyenlő félként csapunk össze engesztelhetetlen ellenségünkkel, az pedig mint könnyű tollpihét ragad a magasba, s vág földhöz, körbe-körbe forgat, játszik velünk.¹⁸⁴

Az *Előszó* szövegében az orvosság-metaphora mellett ugyanolyan hangsúlyos és többször is felbukkan az a másik metafora, mely szerint a könyv „fegyverként” áll a Szerencsével szüntelenül küzdeni kényszerülő olvasó rendelkezésére. Petrarca szerint „kétfelé is párbajt vívunk a Szerencsével, s mindkét oldalról ugyanakkora veszély fenyeget, az embereknek azonban csak egyik ellenfelükről van tudomásuk, arról, amelyet balszerencsének neveznek”.¹⁸⁵ Azt állítja, hogy a balszerencse csapásait nehezebb elviselni; épp ellenkezőleg: nagyobb veszélyt jelent az emberre, ha a jószerencse fogadja kegyeibe.

[...] én [...] úgy ítélem meg, hogy a kedvező, nem pedig a kedvezőtlen körülmények között nehezebb helyesen kormányozni életünket, s megmondom őszintén, szerintem sokkalta félelmetesebb és nyilvánvalóan álságosabb a Szerencse, ha nyájas hozzánk, mint ha fenyeget.¹⁸⁶

---

¹⁸³ *Előszó, i.m.*, 171.

¹⁸⁴ *De rem.*, I, 1, 3.

¹⁸⁵ *De rem.*, I, 6.

¹⁸⁶ *De rem.*, I, 8.

Petrarca tisztában van vele, hogy véleménye ellentmond a közvélekedésnek, mivel a jószerencsét nem szokás az ember ellenségének tartani. Siet megmagyarázni, mi alapján jutott a fenti következtetésre:

Ezt a meggyőződést pedig nem bizonyos írók hírneve, magukban csapdát rejtő szavak, vagy bölcselkedők kibogozhatatlan okfejtései érlelték meg bennem, hanem a sokféle tapasztalat, az életem során látott-hallott dolgok, és az, hogy mily kevés a példa az ellenkezőjére. Olyat ugyanis, aki nyugodt lélekkel viselte el az őt ért veszteségeket, a szegénységet, a száműzetést, a börtönt, a büntetést, a halált, és a súlyos betegségeket, melyek még a halálnál is rosszabbak, sokat láttam; olyat azonban, aki képes lett volna erre, ha vagyonhoz, tisztségekhez, hatalomhoz jutott, egyet sem. Sok esetben megfigyeltem, hogy azokat, akik fölött a balszerencse nem tudott győzedelmeskedni semmiféle kegyetlenkedése révén, jószerencsájuk játszi könnyedséggel terítette le, és lelkierejüket, mely annak fenyegetéseivel szemben töretlen maradt, ennek hízelgése törte meg.¹⁸⁷

Az élet Petrarca felfogásában állandó küzdelem, melynek közepette az ember ébersége egy pillanatra sem lankadhat, akkor sem, ha sorsa épp kedvezően alakul.¹⁸⁸ Vannak olyan, nagy lelkierővel bíró személyek, akik társaik számára is utat mutatva jó példával járnak elől – ilyen az író jóbarátja, Azzo da Correggio, aki az *Előszó* (azaz előszóként a kötet elején álló levél, ajánlás) címzettje, megszólítottja.¹⁸⁹ Szerepe a mű létrejöttében rendkívül fontos, mert – írja

---

¹⁸⁷ *De rem.*, I, 9. A szöveg így folytatódik: „Mert nem tudom, hogyan, de alighogy a szerencse nyájasabb arcát mutatta feléjük, lélekben megnyugodva máris kezdték elbizni magukat, s a kedvező körülmények között kezdtek megfeledezni valós helyzetükről. Nem ok nélkül szokás azt mondani (s ez nyelvünkben szinte már szállóigévé vált), hogy igen fáradtságos a jószerencsét elviselni; s nem véletlenül mondja Flaccus: *viseld jól nagy szerencsédet*, mert ezt igen nehéz dolognak ítélte, amelyet csak valódi igyekezettel lehet művelni.”

¹⁸⁸ Szerencse-felfogását tekintve valóban szembekerül antik elődeivel. Pedig, ahogyan az *Előszó*ban utal rá, művének egyik mintája Senecának a Petrarcáéval közel azonos című írása, a *De remediis fortuitorum* volt. A címen és a formán (dialogikusan felépülő szerkezet) azonban a két mű – érintőleges tematikai egyezésen túl – nem sok közös vonást mutat; a korban sokfelé forgatott kis könyvhöz – mondja Petrarca – „sem hozzátenni, sem belőle elvenni” nem akart. A Seneca-műben csak a balszerencse csapásairól olvashatunk.

¹⁸⁹ 1335 nyarán, amikor Mastino da Scala, Verona ura elfoglalta Pármát, szerette volna megszerezni a pápa hozzájárulását, ezért követséget küldött Avignonba. Az egyik követ egy rokona, a fiatal Azzo da Correggio volt, aki ekkor ismerkedett meg a még szintén ifjú Petrarcával. 1340-ben Da Correggio megint csak a pápa jóváhagyásáért ment Avignonba, ezúttal azért, mert fivéreivel át akarták venni a Párma feletti uralmat a despota Mastino da Scalától. Ekkor újra találkozott a költővel, majd a következő évben együtt utaztak Marseille-be, majd hajóval Nápolyig. Petrarca költővé koszorúzása után Azzo da Correggio Pármába ment, ahol valóban sikerült átvenniük a hatalmat, s ekkor meghívták Petrarcát, hogy töltsen náluk a nyarat (Azzo tiszteletére egy szonettet is írt: *Disp.* XXIX). 1344-ben azután Azzo kénytelen volt átadni a várost Obizzo d’Estének, Ferrara grófjának, ezzel viszont magára haragította a milánói Visconti-familiát egy korábbi titkos megállapodás miatt. A rákövetkező évben ezért Veronába menekült, és ott találkozott Petrarcával. 1354-ig maradt a városban családjával, amikor belekeveredtek egy összeesküvésbe, de vállalkozásuk nem sikerült, s ezért innen is tovább kellett menniük. Nem tudjuk pontosan, hogy Azzo ezután mikor, hol élt, 1362-ben talán Milánóban volt, amikor Petrarca is töltött ott egy rövid időt; minden bizonnyal ez alkalommal látták egymást utoljára. Vö. WILKINS, 27, 45–49, 72–73, 180.

Petrarca – a vele történt események „bőséges példával szolgáltak mind a jó-, mind a balszerencse fordulataira”. Barátja éppolyan önmérsékletet tanúsított akkor, amikor szerencséje hatalmassá tette, mint később, amikor mindenétől megfosztotta, s így kimagasló erényével Petrarca művének ihletőjévé vált.

Mikor a Szerencse eme fordulatosságán tűnődtem azt tervezve, hogy valahogyan írok róla, nemcsak hogy te jutottál eszembe, mint olyasvalaki, aki méltó erre az ajándékra, amely – ahogyan Cicero mondja – mindkettőnknek egyformán örömet szerez, hanem egyedül te buzdítottál arra, hogy valóban megírjam, mégpedig nem szóban (hiszen sejtelled sincs nagy vállalkozásomról), hanem a veled történt események révén, melyek bőséges számú példával szolgáltak mind a jó-, mind a balszerencse fordulataira.

[...]

Neked, akinek a Természet királyi szívet¹⁹⁰ adott, nem adott királyságot a Szerencse, de nem is vette el; olyan azonban, akit a többi dolgot tekintve ennyire különféle helyzetekbe sodort volna, amennyire tudom, alig akad korunkban. Kezdetben hozzászoktál, hogy makkegészséges vagy és annyira erős, hogy mindenki ámul rajta, aki ismer, majd néhány év leforgása alatt háromszor mondtak le rólad az orvosok, háromszor helyezted életedet és üdvösségedet az égi orvos kezébe, mert egyedül ő segíthetett. S ő visszaadta egészségedet, de régi testi erődet elveszítetted, ám nem kevésbé csodálatos módon kimagasló ügyességre és páratlan méltóságra tettél szert. Most pedig, téged, akinek lábai egykor mintha acélból lettek volna, ilyen hajlottan vagy a szolgálid segítenek lovad hátára, vagy a vállukra támaszkodva, lassan lépkedve járkálhatsz csak. Hazád csaknem egy időben látott uraként, s száműzöttként...¹⁹¹

A Szerencséről szólva Petrarca felhívja a figyelmet arra, hogy annak működését másképpen ítéli meg, mint az őt megelőző gondolkodók, s bár tekintélyük és tudásuk előtt fejet hajt, nézeteiket illetően mégis kritikus, és ragaszkodik saját álláspontjához, melynek alapjául személyes tapasztalatai szolgálnak. Szerinte nincs igaza azoknak (például Arisztotelészt és Senecát említi), akik szerint a balszerencsét nehezebb elviselni:

Ha arról szeretnék szólni tehát, hogy én magam mit gondolok, tisztelettel ugyan, de mellőznöm kell eme nagy emberek véleményét, s mindenki másét, aki egyetért velük. Tudom, hogy sokféleképpen szokás tárgyalni az erényeket; nem mindig azok kerülnek az első helyre, amelyekhez nehezebben járható út vezet, s hogy nem véletlenül áll az erények közt az

¹⁹⁰ A latinban: „cor regius”, szójáték Azzo vezetéknévéből.

¹⁹¹ *De rem.*, I, 12–13.

utolsó helyen a szerénység, vagy ha úgy tetszik, mértékletesség; én azonban, s ezzel visszatérek tárgyunkhoz, úgy ítélem meg, hogy a kedvező, nem pedig a kedvezőtlen körülmények között nehezebb életünket helyesen kormányozni, s megmondom őszintén, szerintem sokkalta félelmetesebb és nyilvánvalóan álságosabb a Szerencse, ha nyájas hozzánk, mint ha fenyeget.

Amint a későbbiekben látni fogjuk, annak ellenére, hogy a *Fortuna-könyv* szerzője a vele való szembenállását hangsúlyozza, a szerencséről Seneca is hasonlóképpen vélekedett. Azt mindenesetre Petrarca sem hallgatja el, hogy műve megírásához kedves római szerzője egyik könyve szolgált mintául:

Egyébiránt Seneca rövid értekezésben tárgyalta a sorsnak azt a fajtáját, amely szerinte a nehezebben elviselhető (s ránézésre kétségkívül ez tűnik keményebbnek). Ezt a könyvecskét itt is, ott is sokan forgatják manapság, én magam pedig sem hozzátenni, sem belőle elvenni nem fogok, egyrészt mivel egy ily nagy tehetséggel megírt mű nem szorul arra, hogy tovább csiszolják rajta, másrészt mivel nem áll szándékomban sem az, hogy saját tervezetembe idegen elemeket vegyítsek, sem az, hogy bármit kihagyjak belőle.

[...]

az a célom, hogy ugyanarról beszéljek veled, Azzóm, s valami olyasmit adjak most neked, mint amit Seneca adott Galliónak, amennyire fáradt s mindig túlhajszolt elmémtől telik majd. Szeretném bemutatni továbbá a másik fajta sorsot is, amellyel ő – akár saját meggyőződéséből fakadóan, akár csupán megfeledezve róla – nem foglalkozott.¹⁹²

Összegezve tehát azt mondhatjuk, hogy az író művét két metaforával jellemzi: egyrészt fegyverként, másrészt orvosságként adja olvasója kezébe. Elsősorban Azzónak szánja ajándécul,¹⁹³ s azért, hogy „akár egy tükörben”, úgy szemlélhesse benne arcát¹⁹⁴ (I, 15). Azzal is számol azonban, hogy könyve esetleg máshoz is eljut.

---

¹⁹² *De rem.*, I, 9.

¹⁹³ „aki szívesen adja szűkölködő barátjának, amije van, bármily kevés is az, ezzel tökéletesen eleget tesz a barátság kötelezettségének. A barátok között ugyanis a szándék a lényeg, nem az adott dolog, mely ha kicsinyke is, nagy szeretet jele lehet. Nekem magamnak, aki valami nagyszerűt szeretnék adni neked, ebben a pillanatban nincs más a birtokomban, ami jobban megfelelne ajándéknak. Ha úgy érzed, használt neked, akkor hasznossága (ami általában a dolgok értékét adja), magáért beszél; ha pedig nem használt, szolgáljon mentségemre kölcsönös szeretetünk.” *De rem.*, I, 16.

¹⁹⁴ Az idézet folytatása: „És ha valami olyan hiányosság ötlök a szemedbe, mely nem tetszik, alakíts rajta ekképpen, és készítsd fel magad arra, hogy akár jól bevált, akár új mesterkedéseivel (melyekből számtalan áll a rendelkezésére) próbál eztán rajtad ütni a Szerencse, téged ne rendítsen meg semmiféle fordulat...”

Arra törekedtem, hogy ne olyan dolgokat gyűjtsek egybe, melyeket én magam érdekesnek tartok, hanem amelyek neked és másoknak a leginkább hasznosnak tűntek (ha ugyan eljut majd könyvem másokhoz is). Ahogyan efféle munkáimban mindig, most sem az írói dicsőséget, hanem olvasóim érdekét tartottam szem előtt, ha annak felismerését tőlem remélni lehet.¹⁹⁵

Azzónak és lehetséges más olvasóinak Petrarca három tekintetben is igyekszik segítségére lenni. Egyrészt abban, hogy az olvasót ne rendítse meg a Szerencse semmiféle fordulata, hanem „mindenre felkészülve és készen bármire” („paratus ad omnia, promptus ad singula”), egyaránt megvesse „az édeset is, a keserűt is” (I, 15). Másrészt abban, hogy a figyelmes olvasás révén, az „igazi filozófia” megismerésére törekedjen.¹⁹⁶ Harmadrészt pedig abban a belső, a lélekben zajló „csatában”, melyről az *Előszó* végén a következőket mondja:

Úgy olvasd a könyvet, mintha a négy híresebb, egy vérből való szenvedély, a Remény, vagy más néven Vágy, az Öröm, a Félelem és a Bánat, akiket egy időben szült a két nővér, a Jószerencse és a Balszerencse, hol erről, hol arról az oldalról törne az emberi lélekre, melynek fellegvárában a Ráció uralkodik, aki sisakban, pajzzsal, saját ügyességére, és erejére, de még inkább az égi segítségre támaszkodva egymaga száll szembe mindőjünkkel, és sorra kettétöri az ellenség körülötte zúgó dárdáit. Bízom annyira értelmében, hogy könnyen megállapítod majd, melyik oldalon van a győzelem.¹⁹⁷

A fenti sorok értelmében a mű egésze egyetlen grandiózus allegóriaként fogható fel: Petrarca az emberi szenvedélyeket (*passiones*) és az Értelmet (*Ratio*) teszi meg főszereplőkké, akiknek fiktív párbeszédei az ember önmagával folytatott beszélgetésének, egyfajta belső monológnak feleltethetőek meg. A mű dialogikus szerkezetű, többnyire két, néhány esetben három szereplő beszélget. A beszélgető felek allegorikus alakok: állandó közülük az *Értelem* (*Ratio*), valamint az első könyvben az *Öröm* (*Gaudium*), illetve néhány dialógusban a *Remény* (*Spes*), a második könyvben a *Bánat* (*Dolor*) és a kötetet záró fejezetekben a *Félelem* (*Metus*). A dialógusok felépítése állandó, az egyes alakok szerepe mindig ugyanaz: a *Gaudium* (*Spes*) lelkesedik, a *Dolor* (*Metus*) panaszkodik, a *Ratio* megpróbálja csillapítani hol egyikük, hol másikuk szenvedélyes kitöréseit, rámutatni az öröndetes dolgokban rejlő veszélyekre, a

---

¹⁹⁵ *De rem.*, I, 11.

¹⁹⁶ „Az igazi filozófia ez, nem pedig az, melyet hamis szárnyak emelnek a magasba, vagy felfuvalkodott öntetszelgők forgatnak így meg úgy, feleslegesen, terméketlen vitáik során, hanem amely erős, s lépéseinkkel arányos lépcsőfokokon, a legrövidebb úton vezet el az üdvösséghez.” *De rem.*, I, 5.

¹⁹⁷ *De rem.*, I, 17.

kellemetlen dolgok előnyeire, s meggyőzni őket arról, hogy a legjobb, ha igyekeznek minden körülmények között, mind az örömben, mind a bánatban, mértékletességet tanúsítani.¹⁹⁸ A második könyv előszavában a szerző arra is választ ad, miért tette meg könyvének főszereplőivé ezt a négy figurát: „*Quaenam tandem illa passionum quattuor tempestas ac rabies, Sperare seu Cupere et Gaudere, Metuere et Dolere, que rerum inter scopulos, procul a portu miserum alternis flatibus animum exagitant?*” Petrarca véleménye szerint tehát az emberi lelket feldúló szenvedélyek viharában négy erő feszül egymásnak: a Remény, az Öröm, a Félelem és a Bánat.¹⁹⁹ (A második előszóban egyébként az író egyhelyütt „a szenvedélyek könyvének” nevezi művét.)

A *De remediis* műfajának meghatározására térve az eddig elmondottak alapján a legkézenfekvőbb az „orvosságskönyv”, más szóval „füveskönyv” műfaji megjelölés, amennyiben az író a lélek orvosaként hasznos útmutatással szolgáló bölcsességeket gyűjt benne össze, de azt is mondhatnánk rá, hogy egyfajta *ars bene vivendi et moriendi*. Formája, az allegorikus alakok szerepeltetése Augustinus *Soliloquiájával* (melyben szintén fő szerepet kap a *Ratio*) és Boethius *De consolatione philosophiae*-jával rokonítja. Ugyanebből az okból, az allegorikus kompozíció hasonlósága és a *Ratio* szerepeltetése miatt előképeként tarthatjuk számon a *Rózsa-regényt* is. Azt gondolom, mégis akkor járunk a legközelebb az igazsághoz, ha az ókori filozófiai dialógusok és a vigasztalásirodalom kései folytatójaként határozzuk meg. Az allegorikus keret ugyanis nem hat a tematikára, valóban csak keretétül szolgál a dialógusoknak. A szerző megszólalásmódja, az általa tárgyalt témák és azok kifejtése teljes egészében Cicero párbeszédeit és leveleit, valamint Seneca vigasztalásait s erkölcsi leveleit idézi. A Petrarca által említett mintára, a *De remediis fortuitorumra* csak a cím és a beszélgetők elnevezése emlékeztet, a mű tartalmát és stílusát tekintve is elút tőle. Erről is szólok alább abban az alfejezetben, melyben párhuzamos szöveghelyek összehasonlítása révén mutatom be, milyen szoros kapcsolat van a *Fortuna-könyv* és a *Tusculumi beszélgetések*, valamint a senecai *Vigasztalások* és *Erkölcsi levelek* között, s azt követően arra is kitérek, hogy Petrarca művét gyakorlati pszichológiai kézikönyvnek, lelkigyakorlatos könyvnek is nevezhetjük.

---

¹⁹⁸ Ld. PACCA, 1998, 186.

¹⁹⁹ Vö. „*Fr.* Tisztán látom a lélek négyszeres szenvedését, amely először a jelen és a jövő vonatkozásában oszlik két részre; majd újabb két részre válik szét a jó és a rossz vélekedés alapján. Így, mintha mind a négy égtáj felől rontanának rá a szelek, megszűnik az emberi lélek nyugalma.” (F. P., *Kétségeim titkos küzdelme*. i. m. 35.)

Tematikai sokszínűség

Ahogy a fentiekben láttuk, Petrarca két kötetre osztotta a *De remediis*: az első a jó-, a második a balszerencse orvosságait tárgyalja. A szerző figyelme kiterjedt az élet minden területére, így valóságos morálfilozófiai enciklopédiát alkotott, mely ennek megfelelően igen terjedelmes (az első könyv 122, a második 132 fejezetre tagolódik). Egybegyűjtötte a világ összes jelenségét, minden olyan fontos eseményt, mely az emberrel élete folyamán megtörténhet. (Emiatt nevezi Ariani „szótár”-nak a művet.)²⁰⁰ A forma állandóságával, változatlanságával szemben a mű valóban óriási tematikus változatosságot mutat.²⁰¹

Az első néhány fejezetben (I, 1–9) az emberek testi, illetve szellemi készségeiről, képességeiről folyik a beszélgetés (többek között a virágzó ifjúkorról, a szépségről, az egészségről, az emlékezetről, az ékesszólásról). Ezután elvontabb fogalmak kerülnek sorra (az erény, a bölcsesség, a vallás, a szabadság). Majd az előkelő származásról és a nemesi életforma részét képező dolgokról, jelenségekről esik szó (például a ruhákról, az énekről, a táncról, különböző játékokról, a színházról, lovaglásról, vadásatról, stb.; I, 15–32). Ehhez a témakörhöz kapcsolódnak a következő fejezetek is, melyeknek a házak, az értéktárgyak, műalkotások, az értelmiségi élethez tartozó dolgok (könyvek, az írói hírnév, a tudományos rangok és fokozatok) képezik a tárgyát (I, 33–48). A barátságról szóló fejezeteket (I, 49–52) a gazdagságról szólók követik (I, 53–56), így jutunk el a vidéki élettel együtt járó dolgokig, innen pedig az állatokig (I, 57–64). Ezután egy viszonylag nagy terjedelmű rész (I, 65–85) a családról (féleség, gyerekek) szól. A hajózásról írott két fejezetet a politikai hatalommal valamilyen kapcsolatban álló dolgok és jelenségek bemutatása követi (a börtönből való szabadulástól a nép szeretetén keresztül a bosszúállásig igen változatos témájú dialógusok ezek: I, 90–108). Az első könyvet a különféle dolgokban való bizakodásról, a bennük való reménykedésről szóló párbeszéd zárja (I, 109–122).

A második könyvet egy második *Előszó* vezeti be. Ezután nagyjából ugyanabban a sorrendben következnek egymás után ugyanazok a témák, jobban mondva nem egészen ugyanazok, hiszen ez a könyv a balszerencséről szól, így az első könyvben bemutatott dolgoknak az ellentéte, illetve a hiánya képezi a dialógusok tárgyát.²⁰² Ilyenformán a testi hiányosságok (II, 1–3); az alacsony társadalmi helyzet (II, 4–7); a szegénység (II, 8–15); a

²⁰⁰ ARIANI, 1999, 149.

²⁰¹ Vö. PACCA, 1999, 186.

²⁰² Ariani szerint míg az első könyvben elsősorban az arisztokrácia kiváltságait jeleníti meg Petrarca, addig a másodikban, úgy tűnik, a polgárság életkörülményeire is tekintettel van. Mindez valószínűleg így van, de talán inkább fordított logika szerint működik: az első könyv a szerencse adományairól szól, s mivel ezek akkoriban még szinte kizárólag a nemeseknek jutottak osztályrészül, ezért ez a domináns nézőpont.

családi kellemetlenségek (II, 16–22); a szégyen (II, 23–25); a barátok, a szolgák, a szülők részéről elszenvedett jogtalanságok és méltánytalanságok (II, 26–44); kedves személyek elvesztése (45–52); az utazás kellemetlenségei, a természeti katasztrófák, az emberek tulajdonát ért veszteségek (II, 53–62); a börtönökről és egyéb kínzásokról (II, 63–67); a házára és az államra leselkedő veszélyekről (II, 68–81); a testi és lelki bajokról, betegségekről (II, 82–99); a szellemi képességek hiányáról és az ember rossz tulajdonságairól (II, 100–116); és végül a halállal kapcsolatos jelenségekről és félelmekről (II, 117–131).

A különböző témák tárgyalásában Petrarca érvelésének egyik legfőbb jellegzetessége, hogy rámutat arra: az embernek a világról alkotott benyomása mindig viszonylagos.²⁰³ Ezt jól szemlélteti az I, 1. dialógus alábbi két részlete:

11. *Öröm és Remény*. Valójában nagyon is sokat! A fiatalok élete veszélytelenebb, s messze van az öregségtől és a haláltól.

12. *Ráció*. Csak képzeld: mert sosem érezheti magát biztonságban az ember, s életének éppen az a szakasza veszélyesebb, mikor az, hogy nem számol a veszéllyel, túlságosan óvatlanná teszi. Nincs még két olyan dolog, amely közelebb állna egymáshoz, mint a halál az élethez; bár igen távolinak tűnnek, valójában szomszédosak. Ez egyre fogy, az mindig állandó; akárhová futnátok, már ott áll, s rátok les.

[...]

15. *Öröm és Remény*. Utam most felfelé visz.

16. *Ráció*. A legálságosabb dologban bízol: felfelé vivő utadon valójában lefelé haladsz. Az élet rövid, s míg álmodunk, játszadozunk, az állhatatlan idő észrevétlen tűnik el, lába sem üt zajt. Ó, bár már az elején is épp oly jól tudnánk, mily gyorsan múlik az idő, mily rövid az élet, ahogy a végén! Mert a most érkező szemében végtelennek tűnik, a távozó szemében semminek, ami sok-sok évszázadnak látszott, valójában alig tesz ki ugyanannyi pillanatot, s már csak akkor látjuk meg, hol a csapda, mikor lehetetlen kikerülni többé.

Az alábbi helyeken Petrarca úgy világít rá az emberi tulajdonságok valódi értékére, hogy az állatok adottságaival veti össze őket:

19. *Öröm*. Erőm már-már emberfeletti.

20. *Ráció*. Te, aki ebben a dologban az összes embert megelőződ, mégis a legutolsó lennél az állatok között. (I, 5)

---

²⁰³ Ez a tézis sem tekinthető újdonságnak (ahogyan az itt bemutatott további témák tárgyalása sem), ld. erről alább Cicero és Seneca kapcsán.

13. *Öröm.* Egyszerűen hihetetlenül gyors vagyok.

14. *Ráció.* Ha minden embernél gyorsabb vagy is, egy kis nyúl megelőz. (I, 6)

17. *Öröm.* Most nagyon fürge vagyok.

18. *Ráció.* A szamár is fürge fiatalkorában, s öregén még a párdac is lassan mozog. (I, 6)

Az ember lelki tulajdonságai, intellektuális képességei is többféleképpen értékelhetőek, nézőponttól függően:

9. *Öröm.* Sokféle dolog van az emlékezetemben, több korból.

10. *Ráció.* Túl sok dologra emlékezni sokszorosan nyomasztó. Vannak olyan emlékek, melyek az ember lelkiismeretére nehezedenek, szorongást, aggodalmat okoznak, vagy nem hagynak nyugtot, kísértenek, üldöznek. Ezért van az, hogy a némán merengő ember arca hol elsápad, hol elpirul az emlékek hatására, a bűnösöknek pedig tétova a járása, kusza a beszéde, ami arra utal, hogy nyomasztó emlékek jutnak eszükbe. (I, 8)

15. *Öröm.* Az ékesszólásban a csúcson vagyok.

16. *Ráció.* A csúcs fölött már nincsen semmi. Azon dolgok nélkül azonban, melyekről beszéltem, nem lehetsz a csúcson, hiszen építményed kidőlt-bedőlt, roskatag, se alapja, se teteje nincs. (I, 9)

Petrarca a sztoikus filozófia értékrendjének megfelelően a testi dolgokkal szemben a lelkiek fontosságát hangsúlyozza:

11. *Öröm.* Túl nagy az erőm.

12. *Ráció.* Ha ez a túl nagy erő csökken, és már csak átlagos lesz, jól jársz, mi lesz azonban, ha teljesen elfogy, s az erő helyét feltűnő gyengeség veszi át? Higgy nekem, a test ereje sosem lehet akkora, hogy akár túlzott munka, akár egy súlyos betegség, akár pedig a mindent legyőző öregség meg ne törné. Fáradhatatlan és legyőzhetetlen ereje a léleknek van.

17. *Öröm.* Ekkora erővel semmi sem nehéz.

18. *Ráció.* Ellenkezőleg, nagyon is sok minden egyenest lehetetlen. Legelőször is az, hogy aki reményét a testébe helyezi, a magasba emelkedhessék.

[...]

21. *Öröm.* Ekkora erővel semmitől sem kell félnem.

22. *Ráció.* Éppen hogy így kell a leginkább! Aki ennyire bízik az erejében, az ellen nagy erővel gyürkőzik neki a sors is (azon méltatlankodva, hogy egyenlő ellenféllel kell megküzdenie), hogy megmutassa, milyen törékeny lény az ember, aki saját magát a legerősebbnek gondolja. (I, 5)

9. *Öröm.* Végtelenül gyors vagyok.

10. *Ráció.* Légy az, amennyire tetszik, mégsem lesz soha elég hely, ahol gyakorolhatod magad; az egész földgolyó egyetlen kicsiny pont csupán.

11. *Öröm.* Mérheterlenül gyors vagyok.

12. *Ráció.* A nagy elmét lehet így dicsérni, mely előtt kitárulnak a tengerek, az ég, az örökkévalóság, a természet terei és rejtekei, s az egész világ titkai, míg a test csupán addig terjed, ameddig egy pont, vagy egy pillanat. Meddig viheti hát saját gyorsasága, s hol hagyja majd ott? Hát nem úgy van-e, hogy terjedjen akár a leghosszabbra ez a táv az időben és a térben, mégis igaz, hogy bármerre forduljon is az ember, a sírja felé fut? Annak szükségése pedig minden asztrológiai számítás vagy geometriai ábrázolás nélkül is ismeretes; oda fut az ember, ahol aztán egyáltalán sehová nem fut többé.

(I, 6)

Visszatérő motívum a szövegben az idő múlása, a halál és az erény:

25. *Öröm és Remény.* Ifjúságom erős, viruló.

26. *Ráció.* Hazudnak, akik bármely életkorról azt mondják, sokáig tart. Semmi nem halad oly gyorsan, mint az idő, s az idő szállítja szekerén az összes életkort, miért képzelitek hát, hogy bármelyik is sokáig tart? Ó, mily oktalanság! Semmi sem állandó: ebben a pillanatban is sebesen ragad magával az idő. (I, 1)

7. *Öröm.* Végre vége van hosszú betegségemnek.

8. *Ráció.* Ó, te ostobánál is ostobább, hát azt gondolod, elkerülheted a halált, ami felé megállás nélkül futsz? Most közelebb vagy a halálhoz, mint amikor úgy tűnt, karnyújtásnyira van tőled: nem fordulhattok vissza az úton, egyetlen pontján sincs megállás, nincsenek fogadók, nem lassíthatod meg a lépted; az álom és a virrasztás, a munka és a pihenés, a betegség és az egészség mind egy-egy foka a halálhoz vezető lépcsőnek. (I, 4)

3. *Öröm.* Csodálatosan gyors vagyok.

4. *Ráció.* Fussatok csak, halandó emberek, ahogy tetszik, az ég úgyis leelőz majd gyorsaságban, és az öregség majd a halál karjaiba lök: az a futás, emez a mozgás képességét ragadja el tőletek. (I, 6)

19. *Öröm.* Az emlékezetem a legjobb.

20. *Ráció.* A legjobbnál nincsen jobb. Ha be akarod bizonyítani, hogy igaz, amit mondasz, meg kell mutatnod, emlékszel a legfontosabb dolgokra is: emlékezz bűnös voltodra, hogy megbánd a bűnt, emlékezz a halálra, hogy felhagyj vele, emlékezz az isteni igazságszolgáltatásra, hogy megrettenj tőle, emlékezz a könyörületre, hogy bízást remélj. (I, 8)

Végül is tehát, ahogyan a szépség mint kegyes adottság a legkevésbé sem tartós, és nem is kíváncs, úgy – amennyiben az erény kísértőjeként jelentkezik, s egyiknek az értékelése sem téves – megengedem, hogy azt az erény díszének nevezzük, mely ránézésre szép, de nem tart sokáig, és törékeny; önmagában azonban a lélek terhének tartom, baljós előjelét egy rossz tréfának. (I, 2)

A *De remediis* szövegének jelentős részét a híres férfiakra szóló történetek, példázatok teszik ki, akikre Petrarca előszeretettel hivatkozik, követendő példaként állítva őket az olvasó elé:

15. *Öröm.* Minden jól rögzül az emlékezetemben.

16. *Ráció.* A földi és haszontalan dolgok, gondolom. Micsoda ez a kóbor, szárnyas emlékezet, hogy ha bejárta már az eget és a földet, nem tud önmagába visszatérni, s elfelejti az egyetlen dolgot, mely lényeges és üdvös? Ha örömet is találsz benne olykor, többnyire mégis inkább szorongást okoz. Nem véletlen, hogy Themisztoklész, amikor a figyelmébe ajánlottak egy új, emlékezést segítő technikát, melyet Szimonidész talált fel, azt mondta, helyett jobb szeretne egy olyat elsajátítani, ami felejtést segít, nem pedig újabb dolgokat az emlékezetébe vésni. S noha ez a kijelentése saját magára vonatkozott, mégis elgondolkodhatnak rajta mindazok, akik túlzottan visszaélnek a természet eme adományával, s megszámlálhatatlanul sok dolog és szó képével terhelik meg az emlékezetüket. Így hát, ti mind, az elfelejtendőket tanuljátok meg, s a megtanulandókat felejtsetek el, abban tegyétek próbára az emlékezeteket, hogy jegyezzétek meg a felejtésre érdemes dolgokat, s itt lépjétek át a természet szabta korlátokat, ebben fejlesszétek tökélyre örökösötöket. (I, 8)

A mű témái között megemlíteném, hogy Petrarca több részletben is élethű képet fest kora emberéről, társadalmáról. A *Fam.* VI, 4-ben Iuvenalist idézi: „Difficile est satiram non

scribere”; saját koráról alkotott keserű véleményét legösszefüggőbben a *Liber sine nomine* lapjain tárta az olvasó elé.²⁰⁴ A *De remediis*ben számos, hangvételésben a *Sine nomine*-leveleket idéző szöveghelyet találunk.

Igen boldog ez a ti korotok, amikor nem csak egy, kettő vagy hét bölcs él, hanem egy-egy városban annyi van, mint birkák a nyájban! De nem csoda, hogy ilyen sokan vannak, ha ennyire könnyű bölccsé válni. Elmegy egy ostoba ifjú a templomba, a tanítói dicsérni, ünnepelni kezdik, akár, mert szeretik, akár, mert tévednek: az ifjú erre dagad a büszkeségtől, az emberek ámulnak, a rokonai és a barátai éljenzik, ő elfoglalja az őt illető helyét a katedrán, s már fentről néz le mindenkire, és zavaros makogásba fog. Akkor, mintha Isten szólt volna belőle, az idősebbek felváltva magasztalják, az egekbe emelik, és közben konganak a harangok, szólnak a trombiták, repülnek a gyűrűk, az emberek összecsókolják, s kerek, fekete kalpagot nyomnak a fejébe. S ha mindez lezajlott, bölcsként jön le a szószékről, aki ostobán ment fel rá. Csuda egy átváltozás, ha Ovidius tudott volna erről! Ma így lesz bölcs valakiből, igazi bölcs azonban máshogyan válik az emberből. (I, 12, 22)

1. *Öröm*. Olyan családban nevelkedem, ahol jókat eszünk-iszunk.

2. *Ráció*. Ez nagy dolognak tűnik neked, de valójában kicsi, később pedig semmi lesz. Tán a férgek inkább megkímélnék majd, mint egy kemény húsú parasztot? Vagy éppen a puhább húst kívánják jobban? Nem tréfálok veled, és nem ijesztgetni akarlak. Tudod magad is, ha nem is veszel tudomást róla, hogy lakomára készített étek vagy, s talán már el is érkezett a vacsoraidő, vagy mindenesetre nem lehet már sokáig halogatni. Késő van már, éhesek a vendégek, s aki azt asztalt megteríti, a halál sem tétlenkedik: hogy mily pompás lakoma lesz ez, majd meglátod.

3. *Öröm*. Gyerekkoromtól jó ellátást kaptam.

4. *Ráció*. Ó, ez a legrosszabb nevelés, amit gyerek kaphat! A hasznos tudományokkal mit sem törődtél, de válogatott ingyencségekhöz, külföldről hozott italokhoz szoktál kiskorodtól kezdve, te aztán szépreményű ifjúvá serdültél! Tudós kifinomultsággal ismered és csodálsz az ízeket és az illatokat, a pompásan díszített asztalokban, az aranyedényekben gyönyörködössz, s még késő este sem csillapítod éhedet és a szomjadat egyszerű ételekkel, ahogy a nagy férfiúk szokása volt, sőt ellenkezőleg, már korán reggeltől émelyedésig terheled a gyomrodát ártalmas ételekkel. (I, 18)

A *De remediis* gazdag tematikájának bemutatását hosszan lehetne folytatni (további tájékozódáshoz lásd a mellékletben közölt latin-magyar tartalomjegyzéket és a válogatott

---

²⁰⁴ Ld. erről RÓZSA, 1984; ERTL, 2010.

fordítást is), itt csak némi ízelítőt adhattam belőle. Fontos megjegyezni, hogy – ahogyan a fentiekben többször is utaltam már rá – a témák feldolgozásához Petrarca kedves szerzőitől gyűjtötte az anyagot. Ennek kapcsán másutt azt írja: „Mennyire megkönnyebbülök olvasásuk által legsúlyosabb, legkeserűbb bajaimban! Sőt néha annál inkább hasznomra van, amit én írtam, amennyivel alkalmasabban gyógyítja betegségét a beteg orvos, aki tudja, hol mi fáj neki és biztos kézzel helyez rá gyógyírt.”²⁰⁵ Az „öngyógyítás” a legközvetlenebbül a *Secretum*ban jut érvényre, míg a *De remediis*ben a szerző jobban elrejtí saját „betegségét”.

De remediis utriusque Petrarchae

(Önellentmondások és párhuzamok Petrarca gondolkodásában)

Petrarca más műveit olvasva is feltűnhet, hogy gondolkodásmódját mindennél jobban jellemezhetjük ezzel a szóval: ellentmondásos. Kardos Tibor írja: „Petrarca mérhetetlenül megveti a középkori teológiai szörszálhasogatást, az ún. dialektikusokat, akiknek persze csupán a nevük ’dialektikus’.”²⁰⁶ Ellenszenvének oka nyilvánvalóan az volt, hogy ezek a gondolkodók a lehető legkevésbé voltak képesek magukévá tenni a dialektikus világszemléletet. Ő azonban „maga vallja, hogy [...] – bár a kereszténység alapelveire mindig tekintettel van – végül is szkeptikus lett, «semmit nem tartva biztosnak, és minden felől kételkedve, kivéve azokat a dolgokat, amelyekről kételkedni szentségtörés»”.²⁰⁷ A kételkedés, a szkepszis a *Fortuna*-könyv minden dialógusának érvelésében kifejezésre jut, amennyiben Petrarca rávilágít egyrészt a jó dolgok árnyoldalára, negatív hatásaira, másrészt a rossz dolgok előnyeire, az egyén lelki épülése szempontjából előrevivő következményeire. De a szövegben nem ez az egyetlen szólam, folytonosan két ellentétes nézőpont ütközik egymással. „A paradoxon a megismerés eszköze, amennyiben a mindent átható, egyetemes *commixtio contrariorum* tükörképe a bármely emberben dúló *lis interior* («neque enim solum contra aliam, sed contra suam [...] speciem, neque contra aliud individuum, sed contra semetipsum»)”²⁰⁸ – írja Marco Ariani a *De remediis* II. könyvének *Előszavára* utalva, melynek két részletét dolgozatomban bevezetőjében már idéztem.²⁰⁹ Petrarca azt mondja itt, hogy „végülis minden, de elsősorban az emberi élet, egyfajta küzdelem.”²¹⁰ Mégpedig – folytatja – az ember nem is csak a világ dolgaival, külső történéseivel áll folytonos harcban, hanem a

²⁰⁵ PETRARCA, 1962, 65.

²⁰⁶ PETRARCA, 1962, 43.

²⁰⁷ *Uo.* 43. Az idézet a *Sen.* I, 6. levélből való.

²⁰⁸ ARIANI, 1999, 146.

²⁰⁹ Ld. a 32. lapon.

²¹⁰ *De rem.*, II, *Előszó*, 33.

lelkében, belül, örökösen küzd önmagával is, noha ez a dolog kevésbé látványos, ezért az emberek sokkal kevésbé vannak tudatában. „S hogy milyen egymástól különböző, s egymásnak ellentmondó érzések dúlnak a lélekben, arról mindenki saját magát kérdezze meg, ne mást, s feleljen saját magának, hogy milyen sokféle, oda-vissza irányuló folyamat ragadja az elmét hol erre, hol arra, s így az sosem teljes egész, sosem egységes, nincsen benne egyetértés, részekre van szakítva.” Ezek a sorok Petrarca saját, személyes, mélyen átélt és mélyen átérzett élettapasztalatát, meggyőződését fejezik ki. Ezt az alapélményét őszintén feltárja a *Secretum*-ban, melyet ezért kézenfekvő viszonyítási pontként használni, hogy lássuk, hogyan szervezi meg maga körül a szerzőnek ez az alapvető személyes meglátása, világképének lényegi eleme a *De remediis* struktúráját, hogy melyik az a másik erő, intenció, amely szintén ott működik még emellett a szöveg megformálásában, s hogy mindez hogyan befolyásolja a mű esztétikai-kritikai megítélését.

Fentebb azt írtam, hogy a *De remediis* az antik dialógus-hagyományba illeszkedik bele, előképei elsősorban Cicero dialógusai. Eltér azonban azoktól, amennyiben ott a beszélgetők egyenrangú felek, míg Petrarcanál egyértelműen a *Ratio* szólama dominál, minden esetben aktuális beszélgetőtársa megállapításaira, ujjongására, panaszaira reagál ugyan, de azoknak a megállapításoknak nincs is egyéb funkciójuk, csupán ez – mindent, ami lényeges és fontos, a *Ratio* mond ki. Tekintetbe véve azt a tényt, hogy a *Ratio* szövege teszi ki az egész mű nagyobb hányadát, míg a többi négy szereplő jóval kevesebbszer jut szóhoz, elkerülhetetlenül fel kell merülnie bennünk annak a kérdésnek, hogy vajon miért ragaszkodott akkor a szerző a dialogikus formához, miért ítélte úgy, hogy bármily keveset beszélteti is őket, mégsem hagyja ki ezeket a csak túláradoan lelkendezni, vagy véget nem érően siránkozni képes, egysíkúan ábrázolt figurákat? Miért nem olyan traktátust írt, melyben csak egyvalaki beszélt volna, ő, a szerző maga, s a *Gaudium*, vagy a *Dolor* közbeszólásaitól háborítatlanul fejthette volna ki nézeteit?

A válasz ezekre a kérdésekre az lehet, hogy Petrarca azért nem csak és kizárólag a *Ratiót* beszélteti, mert bármiről legyen is szó, nem képes véglegesen megállapodni egyetlen álláspontonál, s a dialogikus forma megadja neki annak a lehetőségét, hogy ugyanazt a dolgot egy időben két különböző nézőpontból mutathassa be. Mert nem feledkezhethünk meg arról, hogy a két szereplő alakja egy harmadik valakit rejt, illetve képvisel, rajtuk keresztül valaki más, a szerző beszél, a szereplőkben az ő személyiségének két fele ölt testet, s ez a forma éppen arra alkalmas, hogy ily módon saját lelkének belső konfliktusát vigye színre. Petrarcanak az a fent részletezett, a gondolkodásában központi jelentőségű nézete szervezi tehát a struktúrát, mely szerint „*omnia secundum litem fieri*”: a világ egy-egy jelenségének

tárgyalása kapcsán folytonosan kétfajta véleményt ütköztet egymással, a szereplők végig ellentmondanak egymásnak, s noha a *Ratio* minden esetben aktuális beszélgetőtársa kijelentéseire reagál, annak véleménye lényegében végig ugyanaz marad, semmiféle változást nem figyelhetünk meg.

Ugo Dotti a *Fortuna-könyv* egyik fejezetéről szólva felhívja a figyelmet azokra az itt olvasható kijelentésekre, amelyek máshonnan, egészen pontosan a *Secretum* harmadik könyvéből is ismerősek lehetnek; ott Augustinus ugyanezekről a dolgokról beszél Francescónak, és ahogyan a *Secretum*-ban Francesco alakjában Petrarca fiatal, Augustinuséban pedig az idősebb kori énjére ismerhetünk (bár talán szerencsésebb úgy fogalmaznunk, hogy az előbbi a szenvedélyes, avagy – kis túlzással – epikureus, s emiatt örökösen sokkal zaklatottabb, míg az utóbbi a sztoikus, racionalista, önmagával megbékélt én), a helyzet nagyon is hasonló az – a fenti szembeállítást már nevükben is hordozó – *Gaudium-Ratio* páros esetében.²¹¹ Éppen a *Secretum*-mal való összehasonlítás közben még inkább szembetűnővé válik a *De remediis* már a fentiekben is említett jellegzetessége, avagy hiányossága, vagyis, hogy párbeszédei mennyire elütnek más, valódi dialógusoktól. A *De remediis* szereplőinek viselkedésében, megnyilvánulásaiban az lehet elsősre a különös, hogy a például a *Gaudium* valóban felhőtlenül örül, túláradoan lelkes, a legkevésbé sem gondolkodtatják el a *Ratio* megrovó, bíráló megjegyzései. A dialógusokat olvasva felmerülhet bennünk, hogy vajon miért nincs valódi (legalábbis mentális) cselekmény, miért nem történik ugyanaz, ami a *Secretum*-ban, miért nem képes megváltozni a *Gaudium*, miért nem sikerül a *Ratió*-nak felnyitnia a szemét. Ha jobban meggondoljuk azonban, abban az esetben, ha ez megtörténne, éppen a mű lényege tűnne el: ezek a szimbolikus figurák ugyanis éppen a nevüket, s ezzel együtt legsajátságosabb tulajdonságaikat veszítenék el. Az ő szerepük ebben a játékban az, hogy örvendezésükkel, illetve panaszkodásukkal mintegy tápot, kiindulási alapot adjanak a *Ratio* igen változatos és örökérvényű igazságokat tartalmazó érvelésének. A szerkezet mindenképpen a lehető legegyszerűbb kellett, hogy legyen, ez volt az elsősorban olvasói igényeit szem előtt tartó Petrarca intenciója, hiszen a könyv így használható, így használhat a legkönnyebben. Csak másodsorban, a fentiekben leírt, és igencsak korlátozott

---

²¹¹ Ld. DOTTI, 298; ARIANI, 1990, 150. Szörényi László úgy fogalmaz a *Secretum* magyar fordításához írott előszavában, hogy „a dialógus Ágostona és Ference egyaránt Petrarca énjének egy-egy kivetítése, akik részben a költő egy-egy valóságos vagy konstruált életkorát jelképezik, másrészt szembeállítják egymással a sztoikus és platonikus elemekből megszerkesztett *moralistát*, mint Petrarca egyik lehetséges önarcképét és a két legfőbb szenvedélyéről, vagyis a szerelmi költészetről és a költői dicsőségről egyértelműen lemondani nem hajlandó *író*t, mint a másik lehetséges önarcképet” (SZÖRÉNYI, 1999, 154). Persze a szembenálló nézőpontoknak a két életszakasszal való ennyire konkrét megfeleltetése csak részben állja meg a helyét, hiszen éppen Petrarca esetében a legkevésbé sem mondható el, hogy idősebb korára lelki konfliktusai, belső gyötrődései teljességgel megszűntek volna.

módon érvényesülhetett hajlama a (főként saját magával folytatott) vitára, hiszen ha neki magának, ahogyan ezt akár a leveleiből, akár például a *Secretum*ból tudjuk, mégoly nehezére esett is elfogadni a racionalista, sztoikus álláspontot egy-egy dologgal kapcsolatban, és következetesen kitartani mellette, vigaszt és megnyugtatót kereső olvasóját nem hagyhatta bizonytalanságban, nem tehette ki a saját lelkét, elméjét állandóan dúló viharoknak – ezért ismételteti a *Gaudium* és a *Dolor* újra meg újra ugyanazokat a szinte szóról szóra ismétlődő mondatokat, ezért nem vonja kétségbe, kérdőjelezi meg soha a *Ratio* kijelentéseit.

Mindazonáltal Petrarcanak ezek a belső ellentmondásai a *De remediis* szövegében többféleképpen is tetten érhetők. Teljes egészében a „küzdelem”-tematikának szentelte a II. könyv *Előszavát*. Hosszú fejtegetésében az élet minden részletére kiterjedően, aprólékosan bizonyítja a hérakleitoszi mondat („omnia secundum litem fieri”) igazságát, mellyel kapcsolatban kijelenti, hogy „mindazon dolgok közül, melyeket valaha olvasott vagy hallott” semmi más nem tetszett neki ennyire és nem rögzült ilyen mélyen az elméjében. A világot átható és alakító viszály, küzdelem ábrázolását kozmikus távlatban kezdi:

A gyorsan forgó égbolton összeütköznek a csillagok; az ellentétes elemek harcot vívnak; a föld reng, a tenger hullámokat vet, a levegő rázkódik, a tűz lobog, örökös harcban állnak egymással a szelek.²¹²

Ezután az ember életére oly nagy hatással bíró természeti elemek harcát mutatja be:

Az évszakok harcolnak az évszakokkal, egyik a másikkal, s mindegyik velünk: az esős tavasz, a száraz nyár, a lágy ősz, a kemény tél; amit váltakozásnak neveznek, valójában küzdelem. Azt tehát, hogy azok a dolgok, melyeket szilárdnak hiszünk, melyek körülölelnek bennünket, s oly csábítóan kényeztetnek, haragra gerjedve mennyire retteneteseek, megmutatják a földrengések, a nagy erejű szélviharok, megmutatják a hajótörések, a tűzvészek, amikor tombol az ég vagy a föld. Milyen szörnyű a jégeső, mekkora ereje van a zivatarnak, hogy robajlik a mennydörgés, hogy csattognak a villámok, hogyan tombolnak a viharos szelek!²¹³

Petrarca az *Előszó* legnagyobb részében az állatok egymás közötti és az ember elleni viaskodásainak különféle eseteit veszi sorra:

---

²¹² *De rem.*, II, *Előszó*, 1.

²¹³ *Uo.*, 2.

Miért van, hogy egyetlen élőlény sincs, mely ne harcolna? A halak, a vadállatok, a madarak, a kígyók, az emberek: egyik faj a másikra tör, nincs nyugtuk egymástól. Az oroszlán üldözi a farkast, a farkas a kutyát, a kutya a nyulat. A kutyák faja bátrabb, nemcsak a farkasokkal száll szembe, de az oroszlánt, a párducot, a vaddisznót és a medvét is meg szokta támadni és üldözőbe venni. Egynémelyik kutya pedig annyira nemes és büszke, gőgös és vad, hogy nem is törődik a medvével vagy a vaddisznóval, csak az elefántot és az oroszlánt tartja méltónak arra, hogy rárontson. Olvashatjuk, hogy Nagy Sándornak is küldtek egy ilyen kutyát, de amikor megtudta, mennyire kényes, nem tetszett neki, s megparancsolta, hogy pusztítsák el; aztán küldtek neki egy másikat, kipróbálta, ahogy kell, s ez lett az egyetlen, amit megszeretett, s igen nagy becsben tartott. Azt pedig, hogy a kutyának, noha az ember legjobb barátjának tartják, nem tart sokáig az ember iránti kedvessége, ha nem kecsegteti a finom falatok reménye, azt a harapásain és elcsitíthatatlan ugatásán kívül mind Akteón meséje, mind a szétszagattott Euripidész esete tanúsítja.²¹⁴

A *De remediis* szövegének legellentmondásosabb részlete a II. könyv 92. dialógusa, melynek címe *De tristitia miseriaque* (*A szomorúság és a nyomorúság*). A mű egészének tartalmát tekintve elmondható, hogy Petrarca kiábrándultan, sőt elítélően nyilatkozik az ember adottságairól, létmódjáról, mely oly szűkös korlátok közé van szorítva, oly nyomorult, hogy főként aggodalomra, szorongásra, a jövőtől való félelemre ad okot. A II, 92. dialógus azonban, melyről címe alapján azt feltételeznénk, hogy benne éppen ez a gondolatmenet folytatódik, teljesezik ki, rácsfol előzetes várakozásunkra. Az író könyve egyetlen más helyén sem ecseteli olyan ékes szavakkal az emberi létezés csodálatos voltát, ahogyan itt teszi, utalva az embernek azon tulajdonságaira, melyek őt magát tökéletessé, és a világ azon szépségeire, melyek az életét gyönyörűségessé teszik. Hosszan részletezi, milyen nagyszerű adottságokkal ruházta fel Isten az embert, mennyi szépséget teremtett, melyeket az észrevehet bárhol, ahová csak néz. Korábban utaltam már rá, hogy akadt olyan kutató, aki a keletkezéstörténet vonatkozásában kiemelt szerepet tulajdonított ennek a dialógusnak: Fenzi szerint eredetileg talán egy teljesen különálló műnek készült, melyet Petrarca később illesztett a *Fortuna-könyvbe*, de a tematikai eltérésre nem fordított figyelmet. Az olasz filológus a *Secretum* margináliái alapján elképzelhetőnek tartja, hogy a *De remediis*t bizonyos szempontból e mű folytatásának tekinthetjük.²¹⁵ Mindaz, amit a fentiekben a dialógusról mint Petrarca legtesthezállobb műfajáról, legsajátabb megszólalásmódjáról mondtam, teljes mértékben

---

²¹⁴ *Uo.*, 3.

²¹⁵ Ld. erről a 43–44 és az 57–58. lapon.

alátámasztja Fenzi megállapítását, noha véleményem szerint nem annyira „folytatásról”, mint inkább a *Titkos könyv*nek a nyilvánosság számára készült párdarabjáról beszélhetünk.

Cicero és Seneca legnagyobb tanítványa

Több alkalommal felhívtam már a figyelmet arra, hogy a „füveskönyvében”, breviáriumban összegyűjtött bölcsességeket, híres mondásokat, példákat Petrarca igen gazdag forrásanyagból merítette, válogatta, s hogy ezeknek a forrásoknak a felsorolása is igen sokáig tartana. Christophe Carraud-nak a *De remediis* latin-francia kiadásához készített mutatói feleslegessé teszik, hogy ehelyütt egy effajta forrásjegyzéket közöljek, ott részletes kimutatást találunk mind a Petrarca által idézett szöveghelyekről, mind az említett történelmi, mitológiai, bibliai személyekről, mind a Carraud-kommentárban hivatkozott művekről (vagyis további kézenfekvő vagy lehetséges párhuzamokról).²¹⁶ A *Fortuna-könyv* szövegének, tartalmának ismeretében a listákat tanulmányozva még egyértelműbbé válik, hogy Petrarca kedves olvasmányai a mű keletkezésének idején, vagyis az 1350-es, 1360-as években ugyanazok a könyvek voltak, melyeket 1333-as jegyzékén feltüntetett.²¹⁷ A költők közül Vergiliust, Horatiust, Ovidiust, Juvenalist idézi a leggyakrabban, a történetírók közül Liviust és Suetoniust, igen sok bibliai helyre utal továbbá, de az összes idézett szerzőt tekintve messze kiemelkedik Cicero és Seneca, rájuk, egészen pontosan a *Tusculumi beszélgetésekre* és az *Erkölcsei levelekre* hivatkozik Petrarca a legtöbbször. Az alábbiakban e két szövegből válogatott részletekkel szemléltetem, hogy a *De remediis* mondanivalójának lényegi gondolatait a szerző két legkedvesebb írójától kölcsönözte. Magát a dialógusformát is azért választotta, mert Cicero ezt tartotta legalkalmasabbnak filozófiai tanítások kifejtésére. A *Tusculumi beszélgetésekben* ezt így indokolja meg:

Ezért nekem nem csak azért tetszett mindig a peripatetikusoknak és az Akadémiának az a szokása, hogy mindent vélemények szembeállításának formájában tárgyalnak, mert másként nem lehet kideríteni, hogy mi a legvalószínűbb, hanem azért is, mert ez egyben a legjobb ékesszólási gyakorlat.

A fentiekben a *Fortuna-könyv* I. könyvének *Előszavát* elemezve utaltam arra, hogy bemutatom majd a Petrarca által kifejtett nézetek antik párhuzamait. Az 1–3. bekezdésekben

²¹⁶ Vö. PÉTRARQUE, 2002, vol 2, 679–801.

²¹⁷ Ld. erről a 20. lapon.

arról beszél, hogy az emberi lelket egyaránt gyöttrik a Szerencse csapásai és saját szorongásai, s ezek ellen egyedül a filozófia nyújthat vigaszt és az erény menedéket. Ugyanígy vélekedett erről Cicero is:

[...] látom, hogy igen helyesled azt a tételt, miszerint az erény magában is elegendő a boldog élethez. Bár nehezen bizonyítható, mert a sors sok és sokféle csapással gyötör, mégis annyira jelentős, hogy meg kell találnunk lehetőség szerinti legkönnyebb bizonyítási módját. Mert minden kérdés közül, amelyekkel a filozófia foglalkozik, egy sincs ennél súlyosabb és magasabb rendű. Ez az ok bírta rá a filozófia első kutatóit arra, hogy minden mást félretéve, a leghelyesebb életmód megállapítására törekedjenek, és a boldog élet reményében fordítottak annyi gondot és fáradságot a kérdés vizsgálatára. És ha ők találták fel és dolgozták ki az erény fogalmát, és ha az erény elegendő biztosítéka a boldog életnek, kétségbe vonható-e, hogy igen helyesen jártak el ők, amikor kezdeményezték a filozófiával való foglalkozást, mi pedig tovább folytatjuk ezt? Mert ha az erény a sors mindennemű, kiszámíthatatlan szeszélyének alávetve pusztán a szerencse szolgálója, és nincs ereje önmaga megvédésére, attól tartok, hogy a boldog élet reményében nem az erénybe vetett bizalomra kell támaszkodnunk, hanem inkább az imádkozásban kell menedéket keresnünk. Így, ha a saját esetemben azokra a sorscsapásokra gondolok, amelyekkel a szerencse kemény próbára tett, olykor kezdem kétségbe vonni az említett elgondolást, és az emberi nem gyengesége és törékenysége aggodásra késztet. Félek, hogy a természet, amikor gyenge testtel ajándékozott meg, testünkbe gyógyíthatatlan bebetegségeket és elviselhetetlen fájdalmakat ültetve, lelkünket is olyanak alkotta, hogy egyrészt a testi fájdalmak hasonmása legyen, sőt saját külön aggodalmaitól és szorongásaitól is szenvedjen. De ebben a kérdésben rendre kell utasítanom saját magamat, hogy talán csak a mások és a magam gyengesége miatt gondolkozom így az erény hatóerejéről, nem magából az erényből kiindulva. Mert az erény – ha egyáltalán létezik erény, bár ezt a kétséget nagybátyád eloszlatta – fölötte áll mindennek, ami az embert érheti, s ezekre felülről tekintve, megveti az emberi eshetőségeket; és minthogy minden hibától mentes, úgy érzi, hogy önmagán kívül semmi sem érinti őt. Mi viszont minden bekövetkező bajt félelemmel, minden meglévőt elkeseredéssel felnagyítunk, és magát a természetet kárhozzátjuk érte, nem saját tévedésünket.²¹⁸

A filozófia Cicero szerint az élet tanítómestere:

De ennek a hibának és többi vétségünknek és tévedésünknek helyesbítését egyedül a filozófiától várhatjuk. Ennek kikötőjébe irányított engem fiatal koromtól kezdve hajlamom és

---

²¹⁸ CICERO, 2004, 203–204.

érdeklődésem, és jelenlegi sorscsapásaim közepette, sok viharban hánykolódásom után, ugyanabban a tengeröbölben keresek menedéket, ahonnét kihajóztam. Óh filozófia, élet vezére! Erény nyomravezetője, hibák eltörlője! Te hoztad létre a városokat, te gyűjtötted életközösségbe az elszórtan élő embereket, te kapcsoltad őket egymáshoz előbb lakás, majd a házasság, valamint a beszéd és az ismeretek közösségével. Te találtad fel a törvényeket, te voltál az erkölcs és a tudomány tanítómestere. Hozzád menekülök, téled kérek segítséget, most reád bízom magamat teljes mértékben, ahogy többnyire régebben is tettem. Egyetlen nap többet ér helyesen a te utasításaid szerint eltöltve, mint a vétekben töltött örökkévalóság. Kinek segítségére támaszkodhatnánk jobban, mint a tiédre, aki megajándékozta bennünket a nyugodt élettel, és megszabadított a halálfélelemtől? Ám a filozófia még mindig oly távol áll attól, hogy az emberi életben szerzett érdeméhez méltó elismerésben részesüljön, hogy legtöbbször elhanyagolják, sokan még ócsárolják is. Van, aki ócsárolni merésze az élet szülőjét, ezzel az apagyilkossággal szennyezi be magát, és a kegyeletet félredobva oly hálátlan, hogy támadja azt, akit tisztelnie illenék még akkor is, ha nem képes megérteni! Gondolom, ez az értetlenség és a műveletlenek lelkét elborító homály eredményezi, hogy képtelenek messzebbre visszatekinteni, és nem fogják fel, hogy a filozófusok voltak azok, akik elsőként tanították meg az embereket a helyes életvitelre.²¹⁹

Az a gondolat, miszerint a filozófia „orvosságokat” kínál az embernek, szintén olvasható Cicerónál:

A férfinak pedig lefőbb jellemvonása a bátorság, amelynek két fő követelménye a halál és a fájdalom megvetése. Tehát e kettőnek kell eleget tennünk, ha erényesek, vagy ha úgy tetszik, férfiak akarunk lenni, mert az erény a férfiakról kölcsönözte a nevét. [19] Esetleg kérdezed, ez hogyan történjék. Helyes a kérdés. A filozófia kínál gyógyszert erre.²²⁰

Azonban úgy sejtem, hogy te nem annyira a bölcsről, mint inkább saját magad helyzetéről szeretnél érdeklődni. Arról feltételezed, hogy mentes minden zavaró indulattól, s te is ezt szeretnéd elérni. Lássuk, milyen orvosszereket tud ajánlani a filozófia a lélek betegségeinek gyógyítására. Bizonyos, hogy létezik valamilyen gyógyszer. A természet nem akkora ellensége és rosszakarója az emberi nemnek, hogy a test részére oly sokféle gyógyírt alkotott volna, de a lélek részére semmit. Ráadásul külön előnye az, hogy a test javára szolgáló szerek kívülről alkalmazandók, a lélek gyógyszere saját magába rejlik. De minél nagyobb

---

²¹⁹ *Uo.*, 204–205.

²²⁰ *Uo.*, 97.

óvatosságot igényel az alkalmazása. Ha az értelmet megfelelő módon használjuk, felismeri, hogy mi a legjobb, de ha hanyagul bánunk vele, számtalan tévedésbe bonyolódik.²²¹

A római filozófus szerint az ember életének irányításában kitüntetett szerepe van az értelemnek, aminek uralkodnia kell a szenvedélyek felett:

A lélek ugyanis két részre oszlik: az egyik rendelkezik értelemmel, a másik nem. Amikor tehát azt javasolják, hogy uralkodjunk önmagunkon, ezzel azt javasolják, hogy az értelem tartsa féken a meggondolatlanságot. [...] Öröködik fölöttük valamennyiőjük ura és parancsolója: az értelem, amely saját magára támaszkodva és előre haladva az erényben tökéletesedik ki. A férfinak arra legyen gondja, hogy uralkodjék az engedelmeskedni tartozó másik rész fölött. Kérdezed hogyan? Úgy, mint az úr a szolga, a hadvezér a közkatona, a szülő a gyermek fölött. [...] Tehát aki tökéletes bölcsességgel rendelkezik – bár én ilyen embert eddig nem láttam, de a filozófiai elméletek kifejtik, hogy milyennek kell lennie, ha valaha is lesz – az az illető, pontosabban a benne lakozó teljes és tökéletes értelem úgy fog parancsolni az alacsonyabb rendű résznek, mint ahogy a derék szülő a szófogadó gyermekeknek: egyetlen intésével eléri, amit akar, fáradság és erőltetés nélkül. Saját erejéből fel fog egyenesedni, serkenti, utasítja, felfegyverzi magát, hogy képes legyen ellenállni a fájdalomnak, mint valami ellenségnek. Melyek ezek a fegyverek? Törekvés, erőfeszítés, saját magával folytatott belső párbeszéd: „Kerülj minden bectelenséget, ernyedtséget, férfihez méltatlan dolgot!”²²²

Az értelem segíti az embert abban, hogy az erény parancsai szerint éljen, aminek Cicero felfogásában a legnagyobb szerepe van a helyes életvitel kialakításában.

Mert vagy nem létezik erény, vagy pedig minden fájdalmat közönnyel kell fogadni. [14] Tisztában kell lenned azzal, hogy ha korinthuszi vázáid közül egy elvesz, attól még készleted többi darabja épen megmarad; de ha egyetlen erényedet elveszíted – bár az erény nem veszíthető el -, tehát ha be kell vallanod, hogy egy valamely erénynek nem vagy birtokában, akkor egyetlen eggyel sem rendelkezel.

Tovább is sorolhatnám a párhuzamos helyeket, ennyi is elég azonban ahhoz, hogy lássuk, Petrarca a sztoikus gondolkodás alapelemeit Cicerótól tanulta. Jobban mondva: Cicerótól is, hiszen az alábbi részletek azt mutatják Seneca hatása épp ilyen jelentős.

---

²²¹ *Uo.*, 187–188.

²²² *Uo.*, 99.

A petrarcai világgép elemeinek eredetét kutatva mind az *Erkölcsei levelek*ben, mind a *Vigasztalások*ban számos párhuzamra bukkanunk. Ahogyan Petrarca ad tanácsokat Azzónak a könyvek olvasásával kapcsolatban, úgy okítja Seneca Luciliust:

[...] arra ügyelj, hogy a sok szerző s a mindenféle-fajta könyv olvasása ne legyen csapongó állhatatlansággá: bizonyos szellemeknél el kell időzni, s meg kell őket emésztetni, [...] Szétforgácsol a könyvek sokasága. Tehát ha nem tudsz elolvasni mindent, ami birtokodban van, elég, ha annyi van, amennyit el is olvasol. [...] Olvasd hát mindig azt, ami már bevált, és ha kedvet kapsz olykor másokhoz, ismét ehhez térj vissza. Naponta szerezz valamicske erősítést a szegénység ellen, a halál ellen, meg a különféle nyavalyák ellen, s mikor sok mindenben átszaladsz, egyet szemelj ki, és aznap emészd meg. Magam is ezt teszem; elolvasok többfélét, s valamit kiragadok belőlük.²²³

Petrarca szerencsefelfogásának alapjait is Senecánál találjuk meg, aki a *fortunát* kiismerhetetlen és semmi módon nem befolyásolható, az emberrel kénye-kedve szerint bánó hatalmas erőként ábrázolja.

A sors rideg s engesztelhetetlen birodalmába érkeztünk s jót-rosszat, amint kénye-kedve tartja, el kell viselnünk. Testünket fékevesztett dühvel, becstelenül, kegyetlenül marcangolja majd: egyeseket emészt a szenvedélyek tüze; másokat gúzsba köt s egyszer az ellenségnek ad rá hatalmat, másszor a honfitársnak; némelyeket meztelenül hány-vet a tomboló tengeren, s miután kimerültek a viharral vívott küzdelemben, még a homokszegélyre vagy a partra sem dobja ki, hanem valami roppant szörnyeteg gyomrában ad néki sírt; másokat ezerféle kórsággal elsorvaszt, úgy, hogy sokáig élet s halál közt lebegnek. Mint az akaratos és szeszélyes úrasszony, aki rabszolgáit kutyába sem veszi, derűre-borúra bünteti és jutalmazza őket, de csak úgy találomra.²²⁴

Az ember az erény és a bölcsesség révén megerősítheti lelkét és ily módon sikerrel szegülhet szembe a Szerencsével:

Szerencsés állapotban születünk, csak nem szabad túllépni korlátait. A természet úgy intézte, hogy a boldog élethez ne legyen szükség óriási erőfeszítésre: minden ember boldoggá teheti

---

²²³ SENECA, 1975, 7–8.

²²⁴ SENECA, 1967, 24.

önmagát. A külső körülmények jelentősége lényegtelen s nincs is számottevő hatásuk, se jó, se rossz, semmilyen; a bölcs embert a jószerencse nem szédíti meg s a balsors se csüggeszti el; hiszen mindig abban fáradott, hogy önmagába vesse minden bizalmát, s minden örömét önmagában keresse. Hogyhogy? Ezzel azt mondtam talán, hogy bölcs vagyok? Egyáltalán nem, mert ha bölcsnek vallhatnám magam, nem csupán tagadnám, hogy boldogtalan vagyok, hanem hangosan hirdetném, hogy én vagyok a világ legboldogabb embere s az istenségnek szinte már részese: most én a bölcs férfiakhoz szerződtem – s ez maga elegendő minden boldogtalanságot enyhíteni – és mivel magam védelmére még nincs erőm, idegen táborban kerestem oltalmat, oly emberek táborában, akik magukat s övéiket könnyűszerrel megvédelmezik. Ezek lelkekre kötötték, hogy keményen álljam meg a helyem, mint őrszem a vár fokán, és a sors minden acsarkodását, minden támadását, jóval előbb, mintsem rámmúdulhatna, meglássam.²²⁵

Petrarca az I. könyv *Előszavának* 15. pontjában arra inti olvasóját, hogy készüljön fel időben a Szerencse csapásaira, a 9. bekezdésben pedig arról beszél, hogy „a jószerencse játszi könnyedséggel teríti le” azokat, akik „alighogy a sors nyájasabb arcát mutatta feléjük, lélekben megnyugodva máris kezdték elbizni magukat”. Ezt a gondolatot is megtaláljuk Senecánál:

A balsors azoknak súlyos, akiket hirtelen megrohan: de csapását könnyen kibírja, aki mindig résen áll. Mert az ellenség rohamra is csak azokat söpri el, akiken váratlanul rajtaüthetett; de akik már a háború előtt felkészültek a jövő háborúra, azok felszerelten és harcra készen könnyedén felfogják az első támadást, amely rendszerint a legborzalmasabb. Sohasem hittem a vakszerencsének, akkor sem, midőn szemre békén hagyott; mindazt, amivel nagy kegyesen elhalmozott, a vagyont, a méltóságokat, a tekintélyt, olybá tekintettem, hogy visszavehette bármikor, én ugyan fel nem háborodtam volna ennek miatta. Mindezt tisztos távolban tartottam magamtól; a sors tehát csupán elvette, nem elrabolta. A balszerencse csak azt verhetette le, akit a jószerencse megszédített.²²⁶

A „szerencsétlenség” valójában az ember javára válik, amennyiben csapásainak elviselése próbára teszi, megedzi, erényessé kovácsolja a lelkét.

---

²²⁵ *Uo.*, 112–113.

²²⁶ *Uo.*, 113–114.

Tehát én magam mindig úgy véltem, hogy azokban, amikre mindenki áhítozik, nincs valódi jó semmi sem, továbbá meggyőződtem róla, hogy mind haszontalan, mind csillogó és csábító színekben tetszeleg, ám ragyogó belsőknek e külső mögött hire sincs: viszont mindabban, amit szerencsétlenségnek neveznek az emberek, nem látok semmi oly embertelenséget és szörnyűséget, amivel rémítgetni szokott a közvélemény. Mert szinte általános megállapodás és köztudat szerint már maga ez a szó is ridegebben hangzik, s aki hallja, sérti annak fülét, mert gyászos és átkozott: de a nép így szentesítette; csak hogy a nép határozatát szinte pontról pontra leszavazzák a bölcselők.²²⁷

Bármely ember számára nagy segítség, ha híres emberek példáján vagy nagy írók tekintélye által igazolva látja azt, hogy milyen utat kell követnie:

Tudom, hogy akik mást tanítani akarnak, a szabályokon kezdik, s végére hagyják a példákat. Néha – néha mégis tanácsos változtatni e módszeren; az egyik emberrel így kell beszélni, a másikkal amúgy: az egyik az értelemre hallgat, a másik előtt ragyogó neveket kell megcsillogtatni s oly tekintélyt, amely feltétlenül lenyűgözi a tündöklő emberi jelenségeknek hőkenten hódoló lelkeket.²²⁸

Az ember legfőbb feladata a földi javakról való lemondás, a halálra való felkészülés. A *De remediis* tematikájáról szólva már utaltam rá, hogy a szövegben visszatérő motívum a halál; Petrarca ezzel kapcsolatban is a senecai nézeteket tolmácsolja.

Figyeld csak meg jól, az élet legnagyobb része elillan, ha rosszul cselekszünk, nagy része, ha semmit sem cselekszünk, s az egésze, ha mindig mást cselekszünk. Kit tudsz megnevezni, aki az időnek valamelyes értéket tulajdonít, aki megbecsül egyetlen napot, aki feléri ésszel, hogy naponta meghal? Tévedés ugyanis, ha azt hisszük, hogy a halál még távol van tőlünk: nagy része már el is hagyott bennünket. Ami életünkben mögöttünk van, az már a halál kezébe került.²²⁹

Összegzésül azt mondhatjuk, hogy Petrarca elsősorban Cicero és Seneca írásain keresztül ismerte meg a sztoikus filozófia téziseit, s maga is elhivatott szószólójukká, közvetítőjükké vált. Természetesen azt is hozzá kell tennem, hogy ezen eszmék nagy részének a két ókori író is csupán közvetítője. Michael von Albrecht Cicero műveinek eredetiségéről szólva

---

²²⁷ *Uo.*, 114–115.

²²⁸ *Uo.*, 11.

²²⁹ SENECA, 1975, 5.

megállapítja, hogy Platón és Arisztotelészt, valamint a sztoikus és az epikureus filozófusokat egyaránt forrásként használta.²³⁰ Amennyire arra a rendelkezésre álló adatok alapján következtetni lehet, forrásait részben szabadon, kritikával kezelte, részben azonban egy az egyben átvett gondolatokat, véleményeket. „Minthogy a hellenisztikus filozófiát úgyszólván csak másodkézből ismerjük, nem könnyű Cicero forrásait azonosítani és önállóságának fokát megállapítani. Ő maga olykor csak pusztán másolatnak nevezi műveit, [...] főként a kései periódusokban nem zárhatjuk ki a nagyobb részt mechanikus forráshasználatot.” Ezzel együtt elismerésre méltó elsősége a görög filozófiának latin nyelven való tolmácsolása terén, s írásait művészi megformáltságuk valódi irodalommal teszi. Seneca alapvetően a sztoikus iskola követőjének vallja magát, de Cicerónál jóval kevesebb filozófiai tárgykört érint, csak az etika és a logika érdekli,²³¹ műveinek irodalmi igényű megformáltsága szintúgy elvitathatatlan. Ahogyan az eddigiekben láttuk, Petrarca forráskezelésében és szépírói kvalitásait tekintve is méltó követőjüknek, gondolkodásának alapelemeit illetően a két római filozófus tanítványának tekinthető, a *De remediis*ben kifejezésre jutó világnézete azonban Senecáéhoz áll közelebb.

Lelkigyakorlatok mindennapi használatra – humanista etika filozófia pszichológia (A *De remediis* örök értékei)

Cicero eszmerendszerét érintően Albrecht a következőt állapítja meg: „Cicerótól nem szabad egységes világnézetet elvárunk [...] sokkal inkább – gyakran dialogikus formában – különböző nézeteket állít egymással szembe, anélkül, hogy feltétlenül azonosulna egyikkel vagy másikkal. [...] Miközben Cicero megtartja véleményét a maga számára, közönségének mindig meghagyja a filozófiai szemlélődéshez szükséges belső szabadságot (egészen másképp, mint Seneca a maga misszionárius stílusában, aki befolyást akar gyakorolni az olvasó akaratára).”²³² Ha a *De remediis* szövegét ilyen szempontból megvizsgáljuk, megerősíthetjük azt a fentebb már hangoztatott kijelentést, miszerint Petrarca párbeszédeinek jellege elüt Cicero dialógusaitól: különböző nézeteket állít ugyan szembe, de egyértelműen az egyik oldalra áll, az egyik nézőponttal azonosul. Érvelésének módja ugyanolyan, mint Senecáé, saját véleményének megingathatatlan igazáról igyekszik meggyőzni olvasóját, mindig ugyanabba az irányba terelve, semmiféle szabadságot nem hagyva neki. Albrecht Seneca

---

²³⁰ ALBRECHT, 2004, 404. A *Tusculumi beszélgetések* II. könyvének forrása például Panaitiosz egyik levele.

²³¹ *Uo.*, 945.

²³² *Uo.*, 413.

stílusával kapcsolatban a „misszionárius” jelzőt használja, ami utal a pogány szerző gondolatvilágának a keresztény eszmevilággal való közeli rokonságára, de azért is érdekes, mert érzékletesen rávilágít arra, hogy rá is illik az a jelző, avagy *epitethon*, melyet Petrarcával kapcsolatban használtam: ő is lélekvezető. Seneca filozófiai írásai „az önvizsgálathoz és az elmélkedéshez nyújtanak segítő kezet. [...] Máig tartó aktualitása ezen említett minőségeken alapul, melyek széles olvasókör számára nyújtanak azonosulási lehetőséget.”²³³

Albrecht Seneca filozófiájának egyedi jellegére utal, amikor „egzisztenciális”-nak nevezi.²³⁴ A római író műveiben (a fentebb már említett logikán kívül) a filozófia egyetlen más tárgykörét sem érinti, fejtegetéseinek szinte az összessége etikai, morálfilozófiai irányultságú. De a hagyományos etikai kérdések közül is csak igen kevésről esik nála szó, valójában csak az egyén boldogulása, lelki életének egészsége foglalkoztatja, a morálfilozófiának azok a tanításai, melyek a gyakorlatban is alkalmazhatók és alkalmazandók. Ugyanez elmondható Petrarca *De remediis*éről is: az etika szokásos problémái közül csak a számára érdekeseket tárgyalja. Ez a magyarázata annak, hogy az etika történetét összegző enciklopédiákban, antológiákban, tudományos szakkönyvekben sem Senecáról, sem Petrarcáról nem találunk semmit.²³⁵

Véleményem szerint tehát, noha a *De remediis*t hagyományosan a morálfilozófiai értekezések közé soroljuk, s Petrarca saját magát morálfilozófusnak nevezte, ahogyan kortársai és utókora is így hivatkoztak rá, mégis érdemes elgondolkodnunk azon, hogy a művet tematikája elkülöníti az etika tárgykörébe tartozó írásoktól. Enrico Fenzi jól látja a lényegét: „[Petrarca] számára a filozófia lényegében egyfajta életmód, abban az értelemben, ahogyan Cicero tolmácsolja Platón szavait (*Tusc. disp.*, I, 74): a filozófus egész élete nem más, mint a halálra való felkészülés.” Vitathatatlan továbbá, hogy Petrarca azon az állásponton van: a tudás vagy etikai természetű vagy nem ér semmit; a filozófia az ő számára nem elvont bölcsekedés, hanem a saját életére, lényére való reflektálásra nyújt lehetőséget, amivel megelőlegezi a humanista hozzáállást és egyenes út vezet tőle Erasmusig.²³⁶ Azt mondhatjuk, hogy amikor ír, amikor az életről, a halálról, a világ dolgairól elmélkedik, minden alkalommal a saját bőrét viszi vásárra, s ilyen vagy olyan módon a saját magáról alkotott ideális képet festi elénk. Fenzi következtetése szerint: „Megkockáztathatjuk, összefoglalóan, hogy a *De remediis* eszmei alapja a pogány etika kombinálása a keresztény

---

²³³ ALBRECHT, 2004, 948.

²³⁴ *Uo.*, 945.

²³⁵ Vö. a következő szakkönyveket: *Encyclopedia of Ethics*, ed. L. BECKER, CH. BECKER, New York, Routledge 1992; *International encyclopedia of ethics*, ed. J. K. ROTH, London, Chicago, FD, Routledge, 1995; *A Companion to Ethics*, Oxford, J. SINGER, Blackwell, 1993; *Ethics*, Oxford, Oxford University Press, 1994.

²³⁶ FENZI, 2008, 56–57.

pszichológiával: az író azon a hegygerincen halad, mely elválasztja/egyesíti a bölcsességet és a hitet.”

Meggyőződésem, hogy a *De remediis* legfőbb értéke szubjektivitásában rejlik, abban, hogy bármely kor bármely embere számára érvényes útmutatással tud szolgálni, az antik filozófusok bölcsességéből leszűrt örökérvényű gondolatokat, örök emberi értékeket közvetítve. Praktikusan felhasználható, átélhető filozófiát kínál, mely tökéletes összhangban áll a keresztény hit alapelveivel. Petrarca bámulatos érzéssel ismerte fel, milyen nagy igénye van kora vigaszt kereső keresztény olvasójának egy effajta könyvre. Bár talán szerencsésebb úgy fogalmaznunk, kitűnő érzéssel ismerte fel, mire van szüksége a vigaszt kereső embernek, sőt hogy egyáltalán nagyon alaposan ismerte az embert, hiszen műve nemcsak saját korában vált nagyon gyorsan népszerűvé, hanem az is maradt szerzője halála után még jó négy évszázadig. A 20. századi filológia, elsősorban strukturális egyhangúsága és személytelensége miatt, szereti Petrarca „legközépkoriasabb” szemléletű írásának bélyegezni a *De remediis*-t, szembeállítva leginkább a *Secretum*-mal, amelyet viszont általában, éppen páratlanul, szokatlanul személyes hangvétele miatt, mind közül a legmodernebbnek tartanak. A *Secretum* valóban egyedülálló mű, szabálytalan alkotás, nem csoda, hogy írójának szándéka szerint létezésének „titokban” kellett volna maradnia. A *De remediis* azonban egyáltalán nem szabálytalan, az ilyenfajta vigasztalásirodalomnak igen nagy hagyománya van már a 14. század előtt is, s ahogyan az utóéletet tárgyaló fejezetben bemutatandó további fejlemények jól szemléltetik, számos későbbi értő olvasójának szolgált gondjai-bajai közepette „orvosságául”.

A DE REMEDIIS UTÓÉLETE A 14–19. SZÁZADBAN
(KÉZIRATOS HAGYOMÁNYOZÓDÁS, ILLUSZTRÁCIÓK, FORDÍTÁSOK,
NYOMTATOTT KIADÁSOK)

A *De remediis utriusque fortunae* keletkezéstörténetének bemutatása, a traktátus tartalmi, formai elemzése, forrásainak, az európai filozófiai áramlatokból átemelt elemekből építkező bölcséleti, lélektani mondanivalójának összefoglalása és értelmezése, valamint irodalomtörténeti értékelése alapján pontos képet alkothattunk arról, milyen szándékok vezérelték az író műve megalkotásakor, és hogyan érvényesülnek ezek a jól körülhatárolható szándékok az elkészült szövegben. Mindezek után sor kerülhet a mű utóéletével kapcsolatos adatok, tények ismertetésére. Többféle jellegű vizsgálat eredményeit foglalom össze, egyaránt támaszkodom könyvészeti- és nyomdatörténeti, kodikológiai, művészettörténeti, befogadás- és hatástörténeti, művelődéstörténeti kutatásokra, melyek rávilágítanak arra, milyen sokan, sokféle és sokféleképpen olvasták Petrarca írását. Mivel az utóélet tárgykörébe tartozó, az alábbiakban bemutatandó jelenségek egymástól jórészt függetlenek, elszigeteltek, egyediek, s csupán egymásra, nem pedig egymásból következnek, ezért a *De remediis* ismeretének a 14–19. századi olvasók körében való terjedését, majd elfeledését semmiképpen sem tekintem *folyamatnak* (hiszen az az érintett elemek egymással való szoros kapcsolatát, interakcióját, logikai egymásutániséget feltételezne). Tény azonban, hogy a másolatok és az olvasók száma (amennyire ez utóbbit meg lehet becsülni), és az írásos formában kinyilvánított, s ezért a kutató számára megismerhető olvasói attitűdök hasonlóságai, különbözőségei kirajzolnak bizonyos *tendenciákat*, melyek alapján Petrarca e művének befogadása és hatása statisztikailag, illetve elvonatkoztatva, általános vonásait tekintve is jól jellemezhető.

Az alábbiakban előbb a *De remediis* kéziratossági hagyományozódására, majd a nyomtatott kiadásokra vonatkozó ismereteket összegzem. Mivel az előbbi témáról magyar nyelven szinte egyáltalán nem áll rendelkezésre szakirodalom,¹ s az Itáliára vonatkozó ismereteket eddig senki sem gyűjtötte egybe, ezt részletesebben, míg az utóbbit, melyről az előttem járó kutatók szinte minden vonatkozásban jól rendszerezett, összegző jellegű

---

¹ Vö. LENGYEL, 2009b.

cikkeket, tanulmányokat publikáltak, kevésbé részletekbe menően, a megelőző kutatások eredményeire támaszkodva, azokat együvé gyűjtve mutatom be.² Mind a kéziratok, mind a nyomtatványok között szó esik a fordításokról (a legkorábbiak francia, olasz, angol nyelvűek), melyek léte önmagában is árulkodik Petrarca traktátusának népszerűségéről, s arról, mekkora jelentőséget tulajdonítottak neki a kezdetektől: fordítói igyekeztek azon olvasókhoz is eljuttatni üzenetét, akik nem értettek latinul. A *Fortuna-könyv* tartalma, az ember mindennapi életének sokféle eseményére, helyzetére praktikusán alkalmazható mondanivalója, s szentenciózus, tömör, lényegretörő megállapításokban bővelkedő nyelvezete egyaránt alkalmassá tették arra, hogy szövegéből kivonatos változatok készüljenek; kitérek majd ezekre a latinul és más nyelven íródott kompendiumokra is. A kéziratok és a kiadások történetének tárgyalásakor külön részfejezetekben ismertetem a magyarországi elterjedést jellemző adatokat: noha a 18. századot megelőző időszakból csak elszórtan találunk ilyeneket (s közülük újabban nem egyről kiderült, hogy korábbi téves következtetések, félreértések eredménye), az 1700-as évek tekintetében a *Fortuna-könyv* valódi kultuszáról tudok majd beszámolni.

A *De remediis* keletkezéstörténetének tárgyalásakor utaltam arra, hogy Petrarca barátainak, köztük Boccacciónak már a mű elkészültét megelőzően tudomásuk volt a szövegről, olvashatták, vagy az író felolvasásában hallhatták egyes fejezeteit. Azt, hogy ez legkorábban mikor történhetett s ki lehetett a *Fortuna-könyv* első olvasója, hallgatója, nehéz lenne megmondani, de az író egy levelének részlete arra enged következtetni, hogy 1367-re többekhez is eljutott.³ Nem alaptalan az a feltételezés, hogy a szöveget Boccaccio lemásolta a maga számára.⁴ Egy másik lehetséges olvasó Benvenuto da Imola (aki éppen Boccaccio közvetítésével juthatott Petrarca-szövegekhez⁵), *Isteni színjáték-kommentárjában* ugyanis változatlan formában megtaláljuk a *Fortuna-könyv* I. 23. dialógusának egyik mondatát.⁶ Elképzelhető, hogy Petrarca életének hátralévő éveiben további másolatok készültek a

² Ezen tanulmányok bibliográfiai adatait ld. alább, a vonatkozó alfejezetben.

³ Ld. erről az 51. lapon.

⁴ Annyi bizonyos, hogy egy Boccaccio könyveiről készült korabeli könyvjegyzéken szerepel a mű. Vö. BILLANOVICH, 1947, 281–282. – Tudomásom szerint eddig még senki sem vizsgálta meg, vannak-e nyomai a *De remediis* ismeretének Boccaccio életművében. Petrarca *De viris* bizonyosan hatott barátja *De casibus virorum illustrium* és *De mulieribus claris* c. hasonló tematikájú és kompozíciójú műveire, s a *Fortuna-könyv* jó részét is a híres férfiakról szóló történetek teszik ki, ezért érdemes lenne szoros összehasonlító szövegvizsgálatot végezni.

⁵ Billanovich, 1947, 209.

⁶ „Nec sine causa divini Plato vir ingenii musicam arbitratus est ad statum sive corruptionem morum et reipublice pertinere” (*Comentum super Dantis Aldigherij Comoediam, Purgatorio*, II, vv. 118–123). Benvenutonál a dialógus más részletei (pl. az Athanasius-, Ambrosius-, Augustinus-utalások) is a Petrarca-szöveggel közel egyező formában olvashatók. A két szöveg viszonyát eddig nem sikerült tisztázni, de valószínű, hogy Benvenuto ismerte a *De remediis* szövegét, ahogyan más Petrarca-műveket is, a *Bucolicum carmen*hez kommentárt is írt. Vö. BILLANOVICH, 1947, 176. Az *Isteni színjáték-kommentárban* található Petrarca-utalásokról ld. SZÖRÉNYI, 2010c.

szövegről, az író halála után pedig örököseihez fordultak sokan azzal a kéréssel, hogy hadd készíthessék el saját kópiájukat. A keletkezéstörténeti vonatkozások kapcsán szó esett már arról, hogy az autográf kézirat sajnálatos módon megsemmisült, vagy elveszett, s noha a korai, 14. századi kéziratok közül sok ma is megvan (nagyjából harmincat ismerünk), a leszármazásukra, egymáshoz való viszonyuk felderítésére irányuló kutatások mindezülig nem hoztak kézzelfogható eredményt; különböző (gyakran nem kellően megalapozott) feltevések láttak napvilágot, a filológusok körében e téren nem alakult ki egyetértés. Az alábbiakban a *De remediis* kézirat hagyományozódásának tendenciáit, megvalósulási formáit mutatom be, míg a legfontosabb kéziratok leszármazására, egymáshoz való viszonyára vonatkozó nézetekkel ehelyütt nem foglalkozom.⁷

A Petrarca-művek utóéletének korai történetét, a szövegek itáliai és európai elterjedésének sajátosságait illetően igen alapos ismeretekkel rendelkezünk, hála a 20. századi kutatók minden részletre kiterjedő vizsgálatainak. Ezek alapján előljáróban kijelenthető, hogy Petrarca 14–15. századi recepcióját latin nyelvű műveinek gyors tempóban történő, Itáliából kiinduló s igen nagy hatósugarú terjedése jellemzi, szemben a népi nyelven íródott szövegek olasz nyelvterületen való széleskörű ismeretével, hatásával, de szinte teljes ismeretlenségével az ország határain kívül.⁸ Fennmaradt kéziratainak magas száma (amihez nagyon korán elkészülő fordításainak szövegét megőrző kódexek is hozzájárulnak) egyértelművé teszi továbbá, hogy a latin nyelvű művek közül a *De remediis utriusque fortunae* volt az, mely a kezdetektől a legtöbb olasz és más nemzetiségű másolóra, olvasóra talált. Nicholas Mann

⁷ Erre irányuló kutatásaim részeredményeit közöltem már, ld. LENGYEL, 2009b és 2010c. A folyamatban lévő vizsgálat eddig elvégzett szakaszában az I, 23. dialógus szövegének összesen 17, különböző olasz könyvtárakban (Firenzében, Milánóban, Nápolyban, Rómában, Modenában és Bressanonében) található kéziratban, valamint nyolc 15–17. századi nyomtatott kiadásban olvasható változatát vettem össze (a vizsgált kéziratok és kiadások listáját, valamint a dialógus kritikai igényű kiadását ld. a 3. mellékletben). Az összevetés alapján egy új, fontos megállapításra jutottam: noha az egyes kéziratok természetesen kisebb-nagyobb mértékben több ponton különböznek egymástól, összeolvasásuk alapján azonban mégis megállapítható a dialógus szövegének egy (általánosan) „eredeti”-nek tartott változata. A ma ismert szövegváltozat viszont (mely lényegében az 1492-es, illetve 1496-os kiadások szövege, hiszen az összes későbbi nyomtatott kiadás alapjául ezek szolgáltak) nem egyezik ezzel az „eredeti” szöveggel, a kettő közti eltérések azonban nem tekinthetők valóban jelentősnek, egy kivételével. Az 1492-estől kezdve valamennyi kiadásban az I. 23. dialógusnak az előző jegyzetben idézett utolsó mondata így olvasható: „Nec sine causa divini Plato vir ingenii musicam arbitratus est ad statum sive *correctionem* morum et reipublice pertinere.” („Nem ok nélkül vélekedett úgy az isteni tehetséggel megáldott Plátón, hogy a zene kapcsolatban van az állam és az erkölcsök állapotával vagy *megjavításával*.”) A kéziratok alapján megállapított „eredeti” szövegben és az 1490-es kiadásban azonban ez áll: „Nec sine causa divini Plato vir ingenii musicam arbitratus est ad statum sive *corruptionem* morum et reipublice pertinere.” (S ez áll Benvenuto-nál is.) A szövegkritikai vizsgálatok alapján az a véleményem, hogy – mivel a legkorábbi kéziratok szövegváltozatai egymáshoz igen közel állnak, többnyire másolási pontatlanságok, félreolvasások eredményezik a közöttük felfedezhető eltéréseket – a *De remediis* egészére nézve a 14. századi kéziratok alapján meg lehet állapítani egy, az eredetihez a lehető legközelebb álló szövegváltozatot, mely az elkészítendő kritikai kiadás alapjául szolgálhat. A későbbi, 15. századi kézirat hagyományt csak ezt követően érdemes tanulmányozni, a nyomtatott kiadások szövegét azonban teljesen figyelmen kívül kell hagyni. (Del Monte és Ricci feltételezéseiről a kéziratok leszármazására vonatkozóan már írtam a 52–53. lapon.)

⁸ Ez a jelenség Dante vagy Boccaccio műveinek esetében is megfigyelhető.

néhány évtizeddel ezelőtt hosszas munkával összeállította a mai napig fellelhető, vagy hiteles leírásokból ismeretes *De remediis*-kódexek listáját.⁹ E szerint több mint százötven olyan kódexről van tudomásunk, melyekben a mű teljes latin szövege (volt) olvasható, és további közel száz, melyekben rövidített, kivonatos szövegváltozatokat, illetve fordításokat találunk (az összes közül nagyjából hetvenet csak a leírásuk alapján ismerünk).¹⁰ A legkorábbi kódexek természetesen Itáliában készültek, de sok közülük már az író halála utáni évtizedekben elkerült Európa más pontjaira, Párizsba, Bécsbe, Krakkóba, ahol tovább másolták őket. Néhány számadat az összehasonlítás kedvéért: a 14. században íródott kódexek közül a lista adatai szerint tizenhármat másolt olasz kéz, ötöt francia, hármat angol, és még egyet-egyet egy flamand, német, svájci és lengyel(?) másoló; a 15. századiak közül huszonhat olasz, huszonöt francia, negyvenkettő német, négy flamand kéz írása, és vannak továbbiak, melyeket Bécsben, Krakkóban, Prágában, Schaffhausenben írtak le. Mann kutatásaiból kiderült, hogy ma hatvankét európai város könyvtára őriz egy vagy több olyan kéziratot, melyben a Petrarca-mű teljes szövege megtalálható, s két kódex egészen messzire, New Havenbe, illetve San Franciscóba „vándorolt” (a Sotheby’s aukción keltek el). A legnagyobb gyűjteménnyel, tizenhárom *De remediis*-kódexszel a Vatikáni Könyvtár büszkélkedhet,¹¹ de Firenzében, Párizsban, Münchenben, Bécsben, Wolfenbüttelben és Londonban is legalább négyet vagy annál többet találunk. Mann tudatában volt annak, hogy az általa közölt lista nem teljes, s noha azóta senki nem végzett hasonló jellegű, átfogó vizsgálatot, mely újabb tételekkel gazdagította volna az angol kutató gyűjtését, mégis abban a szerencsés helyzetben vagyok, hogy egy számunkra fontos adattal járulhatok hozzá munkájához: Budapesten, az Országos Széchényi Könyvtárban további két olyan 15. századi

---

⁹ Ld. MANN, 1971b. (Az alábbiakban *Checklist*ként is hivatkozom rá, megadva egy-egy benne feltüntetett kódex sorszámaát.) Alberto Del Monte 1953-ban megjelent cikke tanúsága szerint még csak százharminchárom, a Fortuna-könyv szövegét teljes egészében vagy részben tartalmazó kéziratról tudott. (Vö. DEL MONTE, 1953, 1.) – Fontos megjegyezni, hogy ilyen lista Petrarca művei közül csak a *De remediis* kéziratáról készült. Noha az *Elöljáróban* című fejezet 77. jegyzetében már említett, Giuseppe Billanovich által 1961-ben kezdeményezett nagyszabású vállalkozás eredményeként, melynek a világ könyvtáraiban fellelhető Petrarca-kódexek összeszámlálása volt a célja, az időközben eltelt évtizedek során számos jól használható kötet látott napvilágot, ezekben az egyes könyvtárakra, vagy egy-egy ország könyvtárainak összességére vonatkozó adatokat tették közzé. Azon Petrarca-szövegek kéziratanyagáról, melyeknek már megjelent a kritikai kiadása, az adott kötetek bevezetői tájékoztatnak, de e helyeken sem találunk a Mannéhoz hasonló teljes összeállítást. Nagy szükség lenne egy olyan összesített kéziratkatalógusra, mint amilyen például a Vittore Branca által két (egy korábbi és egy későbbi, javított, bővített) kötetben összeállított, Boccaccio műveinek kéziratanyagát feldolgozó munka. Ld. BRANCA, 1958, 1991.

¹⁰ Összehasonlításképpen: Boccaccio latin nyelvű művei közül a hasonló terjedelmű *De genealogiá*nak legalább 87, a *De casibus*nak legalább 103 kódexben maradt fenn a szövege, míg az elsőnek 38, a másodiknak 28 valaha létezett kéziratáról van tudomásunk. (Vö. BRANCA, 1953, 84–91, 109–115; BRANCA, 1991, 51–55, 64–69.)

¹¹ Érdekesség, hogy Vatikáni Könyvtár könyvkölcsönzésre vonatkozó adatai szerint az 1475-től a következő évszázad közepéig terjedő időszakban Petrarca két művét kölcsönözték ki: a *De remediis* és *Invektíváit*.

kódex van, melyek közül az egyikben a *Fortuna-könyv* teljes, a másikban kivonatos formában olvasható (ld. erről alább).

A ránk maradt kéziratok magas száma nem teszi lehetővé, hogy egyesével, részletesen vegyem sorra őket, ezért a következőkben általános képet adok keletkezésükről, másolóikról, készítettőikről, a legkorábbi fordítókról és a kivonatos változatokról. A kéziratok között sok, tehetős megrendelők által készítettett, gazdagon díszített példány van, ezért néhány esetben röviden kitérek az illuminált kódexek miniatúráinak jellegére, tematikájára (például Petrarca-, illetve a női alakban, olykor kerékkel megjelenített Fortuna-ábrázolások). Először a szövegahagyományozódás itáliai, majd Itálián kívüli történetének állomásait mutatom be a 15. század végéig (részletesebben leírva az olasz hagyományozódás történetét, az Európa más területeihez köthető adatokból viszont csak a lényegesebbeket válogatva ki), s kiemelem azokat a kódexeket, melyek valamilyen szempont alapján nagyobb érdeklődésre tarthatnak számot s ezért a szakirodalomban több figyelmet kaptak.

A *De remediis utriusque fortunae* nyomtatásban megjelent változatairól a kézirataihoz képest jóval kevésbé részletesen számolok be. Ennek oka, hogy a kutatás alaposan feltárta a témát, és mind az egész Európát érintő, mind a magyar vonatkozásokról összegző írások jelentek meg. Willard Fiske a 19. század végén összeállította az Európa területén a 15–18. század folyamán latinul vagy fordításban kiadott, a mű teljes szövegét vagy részleteit tartalmazó *De remediis*-kötetek listáját, melyhez Mann néhány további kiegészítést tett; a magyarországi nyomtatványokra vonatkozó ismereteinket Máté Ágnes gyűjtötte egybe.¹² A vonatkozó részfejezetben jórészt az ő megállapításaira támaszkodva tekintem át, kik, mikor és hol jelentették meg Petrarca traktátusát, s utalok néhány olyan személyre, aki bizonyosan olvasta a művet. (Listájuk bizonyosan sok további névvel lenne bővíthető, egy olyan kutatás eredményeként, melynek alapjául a korszakból fennmaradt egyházi, királyi, főúri stb. könyvtári jegyzékek vizsgálata szolgálna.) Fontos továbbá, hogy – noha kéziratosszövegről van szó – a 18. századi magyar Petrarca-recepció elválaszthatatlan része Székely László 1762-es fordítása, ezért ebben a fejezetben ejtek róla szót.

A *De remediis* valóban sok helyre, sok olvasóhoz eljutott, ezért a következő oldalakon számos más vonatkozásban, a magyarországi humanizmus (vagy későbbi korok) kutatói számára is ismert itáliai vagy más származású humanista, író, másoló, közéleti, egyházi személy nevével találkozunk (ilyen a legelsők közül Coluccio Salutati, Lapo da Castiglionchio, Pier Paolo Vergerio, Guarino, Poggio Bracciolini, Vespasiano da Bisticci és

---

¹² FISKE, 1888; MANN, 1971b, 58; MÁTÉ, 2008.

sokan mások). Az ő tevékenységükről, személyes érdeklődésükről, műveltségükről kialakult képet tovább árnyalják az alábbiakban közölt adatok, melyekből kiderül, hogyan őrizték nagy elődjük, csodált mesterük szellemének és írásainak emlékezetét. Fontos tudni azonban, hogy míg a kéziratok történetére vonatkozóan viszonylag sok adat áll rendelkezésünkre, a *Fortuna-könyv* hatástörténete (a többi latin nyelvű Petrarca-mű recepciótörténetéhez hasonlóan) kevésbé kutatott terület. Nicholas Mann Európa bizonyos országaira, térségeire (Franciaország, Anglia, Flandria) nézve igen érdekes és fontos tényeket közöl idevágó cikkeiben, ezeken kívül azonban csak elszórt információkat találhatunk arról, hogy kik, milyen körülmények között, milyen célból olvasták a legnépszerűbb Petrarca-írást, hogyan viszonyultak hozzá s mit merítettek, hasznosítottak belőle. Ennek oka bizonyára nem a mű hatásának csekély mértéke, sokkal inkább az, hogy az erre irányuló vizsgálat igen összetett feladatot ró a kutatóra, hiszen a *De remediis* írásos nyomainak, a szövegre való itt-ott elejtett, lappangó (gyakran a szerző nevének említése nélküli) hivatkozásoknak a felderítéséhez már a vizsgálendő források kiválogatása is nagy mennyiségű szöveganyag ismeretét feltételezi. Mindazonáltal az utóéletnek erről az aspektusáról is szó esik: ismertetem a Mann által gyűjtött legjellemzőbb adatokat, néhány további vonással egészítve ki az általa rajzolt képet. A kéziratok hagyományozódás és a nyomtatott kiadások bemutatása, az ezek kapcsán tárgyalt történések, esetek tanulságai alapján egyértelműen kiderül, hogy a mű elemzése során hangsúlyozott kettősség – miszerint a *De remediis utriusque fortunae* mellett, hogy az élet legkülönbözőbb helyzeteiben alkalmazható etikai tanításokat, filozófiai vigasztalásokat közvetítő összegző jellegű munka, a közös európai kultúrkörből merítő gazdag ismeret- és példatár is –, a befogadás során is érvényre jutott. Az olvasók Petrarcában egyrészt a sztoikus-keresztény bölcsesletnek az egyházatyákkal egyenértékű képviselőjét látták, etikai gondolkodót, filozófust, másrészt a klasszikus görög-római műveltség közvetítőjét, s mindkét minőségében nagyra tartották, tanultak tőle, és terjesztették a tőle, általa megtanultakat.

A Petrarca-hagyaték sorsa és a De remediis korai másolatai (14. század)

Petrarca élete utolsó évtizedében abban az inspiráló szellemi közegben élt, melyet a venetói művelt értelmiségiek társasága jelentett. 1362 őszén Velencét választotta lakóhelyéül, majd 1368-ban, több hónapos paviai tartózkodás után Padovába költözött. Pártfogója, a város akkori ura, Francesco da Carrara „Il Vecchio” neki ajándékozott egy földterületet Arquában, ahol Petrarca 1369-ben házat épített, kertjébe növényeket, fákat telepített – lányával, Francescával, annak férjével, és az unokáival itt töltötte el hátralévő éveit, ahogyan azt

leveleiben is megörökítette (*Sen.* XV, 5; XIII, 8).¹³ Házának dolgozószobája óriási kincset rejtett: évtizedek fáradságos munkájával összegyűjtött, értékesnél értékesebb köteteit és saját műveinek kéziratait. 1374-ben bekövetkezett halála után hatalmas könyvtárát végakarataként megfelelően két részre osztották: a nagyobbik rész Francesco da Carrara tulajdonába került, a kisebbik rész, mely főként másod-, harmadpéldányokból, értéktelenebb kódexekből állt, az író családjánál maradt, s ők örökölték Petrarca eredeti kéziratait is, melyeknek értékét fel sem becsülhették.¹⁴ Így lett a kéziratok hagyatéka gondozója az író veje, Francescuolo da Brossano, aki – bár apósát szerette és tisztelte – nem tett szert kiemelkedő műveltségre. Petrarca ezért halála előtt felkérte a padovai Lombardo della Setát, akivel utolsó éveiben, legközelebbi barátait sorra elveszítve, igen szoros kapcsolatba került, hogy segítsen Francescuolónak kéziratjai megőrzésében, a velük kapcsolatos teendők ellátásában.¹⁵

Az író halálának híre rövid időn belül messzire eljutott: családja, barátai levélben tudatták a távolabbi ismerősökkel. Köztük például Coluccio Salutati megrendülten számolt be a fájdalmas veszteségről Roberto Guidinak, 1374. augusztus 16-án kelt levelében.¹⁶ Salutati 1368-ban küldött először üzenetet Petrarcának, Francesco Brunni közvetítésével, s bár sohasem találkoztak, leveleik útján állandó kapcsolatban voltak az író haláláig.¹⁷ A Guidinak írott levélben Salutati hosszan magasztalja az elhunyt mestert, s fontosabb műveit is felsorolja, megemlítve a *De remediis ad utramque fortunam* címűt is, melyet „sacrum opus”-nak nevez.¹⁸ Azt, hogy Salutati honnan szerzett tudomást a *Fortuna-könyvről*, nem tudjuk, talán Petrarca neki vagy egy közös ismerősüknek szóló leveléből, de az is elképzelhető, hogy Boccaccio *De genealogiájából*. Ahogyan az alábbiakból kiderül, a műnek csak a címét ismerhette, a szöveg akkoriban valószínűleg még nem állt rendelkezésére Firenzében.

Az itáliai és Itálián kívüli humanista körök Petrarca művei iránti érdeklődése az író halálát követően még inkább felerősödött. Levélben érkeztek a kérések Olaszország több pontjáról, Franciaországból, Csehországból, hogy az örökösök készítsenek vagy készíttessenek, és küldjenek másolt példányokat. Kiemelendő a becses másolatokra igényt tartó tudós olvasóközönség két jeles tagja: XI. Gergely pápa, aki egy bíborosa révén, valamint a Petrarcával évekig levelezésben álló IV. Károly császár, aki egy olasz küldöttje útján intézte

---

¹³ WILKINS, 1990, 285.

¹⁴ BILLANOVICH, 1975, 298. – Mivel Petrarca 1370-es Arquába költözése után is megtarthatta a városban álló házat, valószínű, hogy mindkét helyen voltak könyvei. Ezek egy része került a halála után a Carrara-könyvtárba, más részét Francescuolo és családja új lakóhelyükre, a Stra' Maggiorén lévő házba vihette. (Vö. WILKINS, 1990, 288.)

¹⁵ BILLANOVICH, 1947, 297.

¹⁶ SALUTATI, 1891, 176–187.

¹⁷ WILKINS, 1990, 282.

¹⁸ SALUTATI, 1891, 180.

a másolatok megvásárlását.¹⁹ A nagy érdeklődésre az író hírneve és elismertsége mellett az adott okot, hogy művei közül többnek csak a címét ismerték a kortársak, a szövegét nem. Petrarca nehezen vagy soha nem adta ki ugyanis a kezéből azokat az írásokat, melyeket félbehagyott, s még dolgozni, csiszolni szeretett volna rajtuk. Tudjuk, hogy barátai közül néhányan kaptak vagy készíthettek másolatot még az író életében a *De vita solitariából*, a verses levelekből, a *Bűnbánó zsoltárokból*, s a *Familiaries* egyes kötetei is megvoltak egy-két szerencsés humanista könyvtárban.²⁰ Petrarca 24 kötetes leveleskönyvének végleges változatát még halála előtt le tudta tisztázni, így egy részben autográf, részben az író által élete utolsó éveiben foglalkoztatott írnok, Giovanni Malpaghini kezétől származó változat alapján készítették további másolataikat a Lombardo által megbízott másolók.²¹ Az 1378-ban Padovába érkezett Lapo da Castiglione (aki 1348-tól állt kapcsolatban Petrarccal és személyesen is több alkalommal találkozott vele²²) nem az eredetiről, hanem egy másolat másolatáról készítette el saját példányát a *Familiaries* második részéről (XII–XXIV. könyv).²³ Lapo – Billanovich szerint többségében Boccacciótól kölcsönzött példányokat alapul véve – összeállított egy olyan gyűjteményt is, melyben szerepel az *Invectivae contra medicum* (Petrarcának Boccaccióhoz szóló kísérőlevelével együtt), néhány verses levél, a *De vita solitaria*, további levelek a firenzei írótarshoz (a *Seniles* utolsó könyvének darabjai), az *Apologia contra Gallum*, a *Sine nomine* egyik darabja, az *Africa* egy részlete (Mago halála) és a *Psalmi penitenciales*.²⁴ Egy másik kódexbe Lapo a *De remediis* másolta le, Petrarcatól származó imákkal együtt.²⁵ Mivel a firenzei humanista 1381-ben meghalt, a kódex legkésőbb ebben az évben készült, vagy korábban, de nem lehet pontosabban megállapítani, hogy mikor, mint ahogyan azt sem, vajon Lapo hol dolgozott rajta és milyen kéziratot használt.

¹⁹ BILLANOVICH, 1947, 323. Tudjuk, hogy avignoni könyvtár 1375 és 1379 között tíz Petrarca-kódexet vásárolt, majd 1403-ig további ötöt. Vö. MANN, 1970, 9.

²⁰ Boccaccio például 1351-ben Padovában készített néhány másolatot (vö. WILKINS, 1990, 136). A *De vita solitariát* Petrarca 1366-ban küldte el Philippe de Cabasoles-nak, akihez az ajánlás szól; egy vagy két évvel később ugyanezt a művét és a hét bűnbánó zsoltárt Sagremor de Pommiers-nek is eljuttatta (vö. WILKINS, 1990, 81, 269). Benintendi Ravignaninak Velencében volt egy 1356-os másolata a *Familiaries* első nyolc könyvéről, de a levelek közül csak az ókori írókhoz szólók terjedhettek Petrarca életében (vö. BILLANOVICH, 1947, 303).

²¹ A *Rerum familiarum libri* kézírathagyományáról ld. a kritikai kiadás bevezetőjét: PETRARCA, 1933. A kritikai kiadás hibáiról, hiányosságairól ld. BILLANOVICH, 1947, 304–316.

²² Petrarca 1350-es firenzei látogatása alkalmával Lapo könyvtárban olvasta először Quintilianus *Institutiones* c. művét és Cicero néhány beszédét. Az előbbiről a firenzei humanista még abban az évben másolatot készített az író számára, az utóbbiakat tartalmazó kódexet később kölcsönadta neki, melyért cserébe Petrarca elküldte neki Cicero *Pro Archiájának* másolatát. Többek között a Lapóval folytatott levelezéséből tudunk *Philologia* című, azóta elveszett komédiájáról, melyet azért nem tudott kölcsönadni fiatal barátjának, mert Itáliában tartózkodva nem fért hozzá avignoni könyvtárához (vö. WILKINS, 1990, 127–129, 130, 136–137).

²³ Lapo *Familiaries*-kódexének magyar vonatkozása is van: a XV, 7. levélhez fűzött egyik széljegyzetében utal a Padovától nem messze éppen akkor zajló chioggiai ütközetre és Nagy Lajos királyra („inclitus rex Ungariae”). A széljegyzetet közli BILLANOVICH (1947, 306).

²⁴ Ez a kódex a mai Vat. Lat. 4518. Ld. erről BILLANOVICH, 1947, 342–343.

²⁵ Vat. Lat. 4519, ld. erről uo., továbbá: *Checklist*, 119. sz., MANN, 1971b, 75.

Petrarcának a korban legtöbbször értékelt művei, történeti munkái, a *De viris illustribus* és a *Rerum memorandarum libri*, valamint eposza, az *Africa* befejezetlenül maradt, több különböző, korábbi, ill. javított változatban. Lombardo della Seta feladatának érezte, hogy gondozza azok szövegét, amennyire lehetséges. Megpróbálkozott többek között a *Rerum memorandarum* különböző változatainak összevetésével és egy javított, a hibáktól megtisztított változat elkészítésével, de talán a tehetség, talán a szorgalom hiánya miatt nem járt sikerrel.²⁶ Ő és megbízottai készítettek másolatokat továbbá Francesco da Carrarának a *De viris* eredetijéről, valamint ennek Lombardo által további életrajzokkal bővített változatáról és egy kivonatáról (*Epithoma, Compendium*).²⁷ Petrarca főúri barátja 1368 óta biztatta, hogy fejezze be végre és ajánlja neki a híres férfiakra szóló művét – ezt a kívánságát teljesítette a hagyaték gondozója 1380-ban.²⁸ A *De viris* és a *Rerum memorandarum* másolatát Coluccio Salutati is kérte Lombardótól: az előbbi 1380 októberére készült el.²⁹

Míg Lombardo elhunyt mestere két legfontosabb történeti műve szövegének javításával, átírásával foglalatoskodott, minden bizonnyal Salutati ösztönzésére Firenzéből Padovába érkezett egy ferences szerzetes, Tedaldo della Casa.³⁰ 1378-ban érkezhetett, s nem tudjuk pontosan, mennyi időt töltött Padovában, de ott tartózkodása alatt több Petrarca-művet is lemásolt. Egy kötetbe írta át a következőket: *De vita solitaria*, *Invectivae contra medicos*, *De remediis utriusque fortunae*, Petrarca egyik levele Boccaccióhoz (*Seniles* II, 1), valamint a Griselda-novella. Mivel Della Casa 1406-ban a teljes könyvgyűjteményét a firenzei Santa Croce-kolostor könyvtárára hagyta, az 1379-ben készült padovai Petrarca-kódex a többivel együtt ma is megvan. A kolostor teljes könyvállománya a Biblioteca Laurenzianában található, Della Casa e kódexének jelzete Plut. 26. sin. 8.³¹ Rendkívül nagy jelentőséggel bír, mert ez a *De remediis* bizonyosan legkorábbra datálható ismert kézírata.³² De nemcsak emiatt kiemelkedő fontosságú: a kutatás eddig nem tulajdonított kellő figyelmet annak, hogy alapjául

²⁶ BILLANOVICH, 1947, 320.

²⁷ BILLANOVICH, 1947, 318–320. Lombardo másolata ma a is megvan a párizsi Bibliothèque Nationale-ban (Par. Lat. 6069F).– Petrarca mind a *De viris*, mind az *Africa* megírásába az 1330-as évek végén, Avignonban fogott bele, és egész élete során dolgozott rajtuk. Amikor IV. Károly 1354-es itáliai útja során Mantovában vendégül látta az író, szerette volna megkapni a *De viris* másolatát, de Petrarca elutasította a kérést, arra hivatkozva, hogy a mű még nincs kész. Vö. WILKINS, 1990, 188.

²⁸ WILKINS, 1990, 284.

²⁹ BILLANOVICH, 1947, 322; Salutati levélben köszönte meg a kódexet (ld. SALUTATI, 1891, 330–333), mely ma a Vatikáni Könyvtárban található (Vat. Ott. 1833).

³⁰ Tedaldo della Casa (de Mucello) (1330 k., Mugello – 1409 k., Firenze) iskoláit a Santa Croce-templom ferenceseinél végezhette, s fiatalon közéjük állt. Neve első előfordulása egy 1357-es, általa másolt kódexben maradt fenn. További kódexeket másolt, köztük Boccaccio *De genealogiáját* és a *De casibus*, Benvenuto da Imola *Dante-kommentárjának* egy részét és az *Isteni Színjátékot*.

³¹ Checklist, 28. sz., leírását ld. ott: MANN, 1971b, 64.

³² A Mann-lista 123. számú kódexénél (Vat. Bibl. Apost. Chigi L V 171) az 1375-ös keletkezési dátum szerepel; Mann az adatot Narduccitól vette át, aki ismeretlen okból tévesen tünteti fel. Az évszám helyesen 1425, ahogyan Del Monte megadja. Vö. MANN, 1971b, 75; NARDUCCI, 1874, 22–23; DEL MONTE, 1953, 3.

minden valószínűség szerint az autográf kézirat szolgált, amint arra az alább ismertető közvetett bizonyítékok rávilágítanak. A Biblioteca Laurenzianában további négy, Petrarca-műveket tartalmazó Della Casa-kódex van: a Plut. 26. sin. 3-ban az *Epistolae metricae* szövege, a Plut. 26. sin. 4-ben az *Africa*, a Plut. 26. sin. 10-ben az *Itinerarium* és a *Familiares* XIII. könyvének utolsó levelei, a Plut. 26. sin. 9-ben a *Rerum memorandarum*, a *De otio*, az *Itinerarium*, az *Epistolae metricae*, a *Bucolicarum pars*, a *De ignorantia*, a *Secretum*, a *Sine nomine* és az *Invectiva contra Gallicum* olvasható.³³ Az utóbbi egy kódex kivételével a többi háromban nincsen olyan utalás, amely alapján egyértelműen kijelenthetnénk, hogy azok is Padovában, 1378-79-ben készültek. Elképzelhető, hogy Tedaldo mindegyiket ott másolta, talán nem egyszerre, hanem újra visszatérve a városba, de az is lehetséges, hogy Firenzében, mások révén, esetleg (jóval) később jutott hozzájuk.

Tény azonban, hogy a Plut. sin. 9-ben, a Petrarca által befejezetlenül hátrahagyott *Rerum memorandarum* szövege után ez olvasható: „[...] de Chaldaeis Mathematicis, & Magis sequebantur titulus, sed ultra nihil plus; nam istud incompletum dimisit Dominus Franciscus Petrarcha, quia ego Frater Thedaldus de Mucello tantum scripsi Paduae ab exemplari de manu dicti Domini Francisci.”³⁴ Della Casa tehát szükségesnek tartotta megmagyarázni, miért marad félbe a szöveg, és azt is az olvasó tudtára adta, hogy Petrarca saját példánya alapján készült a másolat. A firenzei ferences atya másolatainak értékét a 20. századi kutatók közül Giuseppe Billanovich, a *Rerum memorandarum* kritikai kiadásának sajtó alá rendezője ismerte fel először, s az általa gondozott szöveg leszármazásában kiemelt szerepet tulajdonított a Plut. sin. 9. kódex szövegváltozatának.³⁵ Tedaldo megbízhatósága abból adódik, hogy, Lombardóval ellentétben, nem igyekezett kijavítani az általa lemásolt szöveget, vagy kitölteni a *lacunákat*: mindent a lehető leghűségesebben átvett, megőrzött. Ez a – Billanovich kifejezésével élve – szinte „fényképszerű” pontosság³⁶ jellemzi a Padovában készült másolatokat, még a rendkívül hiányos állapotban fennmaradt *Africát* is. Egészen biztos, hogy Tedaldo az autográfól másolta a *Secretumot*, átvéve a szerzőnek műve keletkezésével kapcsolatos, illetve egyéb jellegű bejegyzéseit, margináliáit is.³⁷ A *De remediis* vonatkozásában meg kell jegyezni, hogy semmilyen adattal nem rendelkezünk arra nézve, vajon hány másolata volt meg Petrarca könyvtárában, s esetleg lehettek-e egymástól eltérő

³³ Ld. BANDINI, 1774, IV, 191–196. Della Casának volt egy *Familiares*-másolata is, mely Lapo 1378-79-es kódexe alapján készült. (Ld. Billanovich, 1947, 342–343.)

³⁴ „[...] következik a 'Káldeus matematikusok és mágusok' fejezetcím, de utána nincs tovább; mert ezt befejezetlenül hagyta Franciscus Petrarcha úr, és én, fráter Tedaldo de Mucello, ennyit írtam le arról a példányról, melyet Franciscus úrénak mondanak.” Ld. BANDINI, 1774, 192.

³⁵ Vö. PETRARCA, 1945, XI–XVII; BILLANOVICH, 1947, 321–322.

³⁶ Ld. BILLANOVICH, uo.

³⁷ Vö. 58. o. Ld. erről Fenzi bevezetőjét a *Secretum* általa gondozott kiadásához: PETRARCA, 1992, 5.

változatok. Azt mindenesetre megállapíthatjuk, hogy Tedaldo della Casa 1379-ben Padovában, a Petrarca-kéziratok akkori lelőhelyén, az író családjának házában, legalábbis a *Rerum memorandarum*ot egy olyan könyvből másolta le magának, melyről úgy tudta, hogy Petrarcáé volt. Azt hiszem, nem túlzás, ha azt feltételezzük: ugyanott és ugyanakkor a *De remediis* eredeti kéziratához is hozzáférhetett, még ha e mű esetében nem tartotta is megjegyzésre érdemesnek, hogy az eredeti alapján készült.

Lapo és Tedaldo padovai tartózkodását követően talán mások is jártak hasonló céllal a Petrarca-kéziratok őreinél, de az 1380-as évek első feléből nem maradt fenn olyan *De remediis*-kódex, mely ehhez a „műhelyhez” lenne köthető. Ezekben az években készültek viszont a híres padovai orvos és humanista, Giovanni Dondi másolatai, aki átírta magának a *De vita solitariát* (melyről magától Petrarcától már jóval korábban tudomást szerzett az író egy neki szóló leveléből, ld. *Seniles* XIII, 14), a *Rerum vulgarium fragmenta* 32 szonettjét és a Boccaccio által írott Petrarca-életrajzt.³⁸ (Amikor Dondi később a Viscontiak paviai udvarába került, magával vitte kézirateit; tudjuk, hogy egy ágoston-rendi szerzetes másolatot készített a *De vita et moribus*ról.) Petrarca veje, Francesco da Brossano 1384-ben családjával a Carrarák székhelyéhez közeli Trevisóba ment, a városka ugyanis ekkor a nagyhatalmú család fennhatósága alá került. Francescuolót a kereskedelmi ügyek felügyeletével, közigazgatási feladatokkal bízták meg, s a következő négy évet, míg a Carrarák uralma tartott, itt töltötte.³⁹ Valószínű, hogy az apósától rá és családjára maradt könyvtárat is magukkal vitték Trevisóba, ahol szintén készülhettek másolatok.

Billanovich feltételezése szerint kb. 1388-tól dolgozhatott Padova urainak udvarában egy német származású írnok, Ermanno del fu Corrado (más néven Armannus de Alemannia), aki a Carrara-könyvtár számára lemásolta a *De remediis*t és az *Epistolae metricae*-t.⁴⁰ Az 1388-as év azonban a Carrara-család bukását hozta: a Viscontiak átvették a város irányítását és Trevisóban letartóztatták Francesco „Il Vecchio”-t. A Visconti-család feje, Gian Galeazzo maga is nagy tisztelője volt Petrarcának, így nagyra értékelte az írónak a Carrara-könyvtárban meglévő írásait. Az ezeket az írásokat tartalmazó kódexeket más hasonlóan értékes kötetekkel együtt még 1388-ban a padovai udvarból a Viscontiak paviai könyvtárába vitték át. A Visconti-könyvtár 1426-os jegyzékén tizenegy, a Carraráktól elvett Petrarca-kötet szerepel, köztük az Ermanno által másolt *De remediis*. A Visconti-könyvek szerencsére jó sorsra jutottak: 1499-ben a Viscontiktól a Sforzákhöz, Paviából a blois-i kastélyba kerültek, onnan

---

³⁸ BILLANOVICH, 1947, 343–346.

³⁹ BILLANOVICH, 1947, 325–326.

⁴⁰ Ld. uo.

pedig később egyenesen a párizsi Bibliothèque Nationale-ba. Ermanno rendkívül értékes *De remediis*-kódexe így ma is megvan, jelzete: Lat. 6496.⁴¹

Szintén 1388-as, de egészen másutt készült a *De remediis* első illuminált kézirata.⁴² Másolója, Andreas „presbiter” Milánóban dolgozott és 1388. január 8-án ért munkája végére. Sajnos semmit sem tudunk arról, ki volt ez a bizonyos Andreas, és az sem tisztázott, mikor, milyen úton jutott a *Fortuna-könyv* egy példánya Milánóba. (Talán egy olyan, a Viscontiak köréhez tartozó humanista révén, amilyen a Padova után Paviában is működő Giovanni Dondi volt.) A kötetet díszítő miniatúrák Trapp szerint Firenzében készülhettek; több különböző ruhában, helyzetben ábrázolják a szerzőt (nem költőként), de egyik portré sem lehet hiteles.

A következő két, említésre érdemes kódex az 1390-es évekre datálható. Az egyik közülük, a későbbi, minden más *De remediis*-kéziratnál nagyobb visszhangot kapott a szakirodalomban, s korábban én is szót ejtettem már róla.⁴³ Érdekességét az adja, hogy másolója, Franceschino da Fossadolce, átírta a Petrarcatól származó eredeti datálást, s azt is közölte, hogy „ex originali proprio scripto manu [...] Petrarchae” másolt, Trevisóban. Bár természetesen nem szükséges teljesen elvetnünk annak esélyét, hogy mind az eredeti keltezés, mind az „ex originali”-kezdetű mondat csupán átvétel egy megelőző másolatból, de a fentiekben elmondottak alapján Fossadolce kijelentése hihetőnek tűnik: tudjuk, hogy Francescuolo da Brossano az 1380-as években élt Trevisóban s családjának egy része később sem tért vissza Padovába. Így megtörténhetett, hogy a *De remediis* autográf kézirátát Trevisóba vitték és ott is maradt, de az is, hogy Petrarca veje csak a másolás idejére kölcsönözte az ott tevékenykedő írnoknak.

Mindenesetre, ahogyan a keletkezéstörténet bemutatása kapcsán utaltam rá, nem ez az egyetlen kódex, amelyben az 1366-os datálás megtalálható. A Mann listáján 104-es számmal szereplő kódexről az ott közölt adatokból nem derül ki, hogy a mű befejezésének eredeti időpontja fel van tüntetve benne.⁴⁴ A ma Rómában, a Biblioteca Corsiniana gyűjteményében lévő kódex 93r fólióján ez olvasható: „Editus et ad exitum perductus Ticini, anno Domini. 1366. IIIJo non(as) octobris hora tertia”.⁴⁵ A 6v, 28r és 38r lapokra bejegyzett datálás szerint a kódex 1391-ben készült, de másolója ismeretlen, és sem a vízjelek vizsgálata, sem az egyéb jellegzetességek alapján nem következtethető ki, hogy hol dolgozott. A *De remediis* szövegét egy későbbi kéz, egy (valószínűleg jobbnak vélt) változat alapján kijavítgatta, valamint kis,

⁴¹ *Checklist*, 89. sz., ld. MANN, 1971b, 71. Vö. BILLANOVICH, 1947, 328–330.

⁴² *Checklist*, 50. sz., ld. MANN, 1971b, 67. Ld. továbbá TRAPP, 2000, 220–221.

⁴³ Ld. XXX. lapon.

⁴⁴ Ld. MANN, 1971b, 73.

⁴⁵ PETRUCCI, 1977, 175.

beragasztott papírtéglalapokkal pótolta az eredetileg a mű két könyvének első szavait kezdő, bizonyára szépen díszített, de késsel kimetszett iniciálék helyét, s a szöveget ugyanott kiegészítette a hiányzó részekkel. Sajnos ez a gondos második tulajdonos sem fedte fel kilétét, így valóban semmilyen támpontunk nincs ahhoz, hogy konkrét személy(ek)hez, helyhez kössük a kódexet.

A most bemutatott kódexek keletkezési helyének és idejének ismeretében levonhatjuk azt a következtetést, miszerint a *De remediis utriusque fortunae* szövegét az 1380-as évektől más nemcsak Padovában, hanem más észak-olasz városokban, így Firenzében, Trevisóban és Milánóban is ismerték, másolták. Az ebben az időszakban, a 14. század utolsó negyedében vagy a 15. század legelején készült kódexek közül érdemes megemlíteni további ötöt, melyek illumináltak és Észak-Itáliához köthetők. Az egyik ma Velencében található, de másutt is készülhetett; korábban a San Giovanni e Paolo-bazilika mellett működő domonkos rendi kolostor könyvtárának tulajdona volt. Az 1r fóliót Petrarca mellportréjával díszítették: itt sem koszorús költőként, hanem *cappucciót* viselő egyházi személyként látjuk.⁴⁶ A velenceivel nagyjából egyidős lehet két másik, lombardiai kódex: a szerzőt mindkettőben a megszokott módon, papi ruhában jelenítették meg.⁴⁷

A következő két kódexet nemcsak Petrarca sematikus ábrázolásaival, hanem a kötetben olvasható mű, a *De remediis* tartalmához kötődő alakokkal, képekkel is díszítették. Közülük az egyik ma Milánóban található, és bizonyos jelek arra engednek következtetni, hogy Pietro da Pavia műhelyéből került ki.⁴⁸ Az 1r fólión kezdődik a mű első könyvének előszava: a két hasábra tördelt szöveget növényi ornamentika fogja körül, a szöveg fölött, a felső margón a szerző portréja látható, amint egy gótikus stílusú katedrán ül, barna ruhában, jobb kezében tollal, ölében könyvvel, melynek szövege a *De remediis*, ahogyan az az első szavakból („Cum res fortunasque”) nyilvánvalóan kiderül. Az író figurájától jobbra és balra további alakokat látunk, akik a szereplői, de egyben az olvasói is lehetnek a *Fortuna-könyvnek*: egy botjára támaszkodó pásztort birkával; egy szőke hölgyet, hosszú, piros ruhában; egy ifjút sólyommal és kutyákkal; egy koronás királyt hermelinpalástban stb. Ugyanezen az oldalon, lentebb, a „C”-iniciáléban a kódex illusztrátora ismét a szerzőt

⁴⁶ Velence, Bibl. Marciana, lat. VI. 86 (2593). *Checklist*, 131. sz., ld. MANN, 1971b, 76; TRAPP, 2000, 221–222. – Trapp felhívja rá a figyelmet, hogy a miniatúra nagyon hasonlít egy másik 14. század végi kódexben lévő Petrarca-ábrázoláshoz, ezért lehetséges, hogy az szolgált alapul a művész számára. Egy *Rerum memorandarum-kódexről* van szó (Párizs, Bibl. Nat. lat. 6069T, fol. 1r), s a benne látható portréről korábban azt feltételezték, hogy hiteles lehet.

⁴⁷ Az egyik 1670-ben Carlo do Tommaso Strozzi tulajdonában volt, ma a firenzei Bibl. Laurenziana tulajdona, jelzete: Strozz. 90 (*Checklist*, 33. sz.). A másik a British Museumban van: Harleian 3579 (*Checklist*, 55. sz.). Vö. TRAPP, 2000, 222–223.

⁴⁸ Milánó, Bibl. Naz. Braidense, AD XIII 30 (*Checklist*, 61. sz.). Vö. TRAPP, 2000, 224–225.

jelenítette meg, egy padon ülve, egy másik személy társaságában, akivel együtt olvassák a könyvet. A kódex 3v főlióján, a *De aetate florida* című dialógus „E” iniciáléja egy ifjú férfit ábrázol, egy ülő nőalakkal szemben, akiről koronája, jogara alapján egyértelmű, hogy a *Ratiót* jeleníti meg.

A másik, mindenképpen észak-itáliai, talán ferrarai kódexbe Petrarca több morálfilozófiai írását is lemásolták.⁴⁹ A miniatúrák kivitelezése egy, az előző kódexet díszítő mesternél szerényebb képességű alkotóról árulkodik. Az első előszó fölött itt is egy katedrán ülő férfit látunk, valószínűleg ő a szerző, előtte egy másik férfi térdel, könyvet tartva. Az első dialógus szövege mellett egy korabeli ifjú tipikus ábrázolása látható: karján sólyom ül. Azon a főlión (71r), melyen a mű második könyvének előszava kezdődik, a miniatúra újra a szerzőt mutatja, ahogyan egy tájképi háttér előtt ülve írja a *Második előszó* első szavait („Ex omnibus quae vel mihi lecta”); fölötté és mögötte a Nap és a Hold látszik. A *De remediis* második könyvének fő témáját, a balszerencsét egy allegorikus kép jeleníti meg, melyen az erős szél zátonyra futtat egy hajót.

A *De remediis* fontosabb korai kézíratainak bemutatása után térjünk vissza Padovába, ahol az 1388-as Visconti-hatalomátvétel után is tovább élt a város leghíresebb kanonokának emlékezete. A családjánál maradt köteteit Francescuolo da Brossano továbbra is szívesen kölcsönözte másolás céljából, vagy fogadta be házába az ezzel a szándékkal érkező humanistákat. Egészen biztosan az általa őrzött könyvtárban voltak még – eredetiben vagy másolatban – azok a Cicero-szövegek, melyeket Petrarca olvasott és jegyzetelt, 1394-ben ugyanis átírta őket egy ifjú, aki hamarosan a padovai egyetemen lett írnok, Enrico del fu Enrico di Prussia.⁵⁰ A *Studio Padovano* tanárai is hozzájárultak nagytudású mesterük szellemének életben tartásához. Köztük a legkiemelkedőbb személyiség a jogász, humanista Francesco Zabarella volt.⁵¹ Jó kapcsolatot ápolt Francescuolo da Brossano családjával: a Petrarcatól rájuk maradt páрмаi házzal kapcsolatos peres ügyekben tanácsaival segítette az író vejét; unokájának, Silvanónak tanára volt az egyetemen.⁵² Az író műveit egészen biztosan ismerte, olvasta, s például a *Secretumot* másoknak is ajánlotta; 1398-ban pedig híres elődje nyomdokaiba lépett, amikor ugyanannak a padovai egyházkerületnek az esperesévé nevezték ki, melynek kanonoka huszonnégy évvel azelőttig Petrarca volt. Ő is folytatta azoknak a

⁴⁹ Róma, Vatikáni Könyvtár, Pal. lat. 1596, ff. 1r–152v (*Checklist*, 128. sz.). Vö. TRAPP, 2000, 225. – A kódex a 15. században Giannozzo, majd Angelo Manetti tulajdonában volt: megtalálhatóak benne széljegyzeteik, rajzaik.

⁵⁰ Ez a kódex a mai Vat. Pal. 1820-as jelzetű. Ld. erről BILLANOVICH, 1947, 348.

⁵¹ Francesco Zabarella (Pieve di Sacco, 1360 – Konstanz, 1417), kánonjogász, a padovai egyetem tanára volt. 1410-ben elhagyta Padovát és Firenze püspöke, majd bíboros lett. Részt vett a konstanzi zsinaton. Saját álláspontját a *De schismate* (1403–1408) című művében tette közzé.

⁵² BILLANOVICH, 1947, 352–353.

megemlékezéseknek a sorozatát, melyeket Petrarca halálának évfordulóján évente megtartottak, az aznapi misét az ő emlékének szentelve. (Érdekesség, hogy a megemlékezések anyagi hátterének biztosításáról – a tőle megszokott előrelátással – végrendeletében maga az író gondoskodott.⁵³) Zabarellának két tehetséges tanítványa is nagy szerepet játszott a Petrarca-hagyomány fenntartásában, továbbvitelében, sőt európai terjesztésében. Egyikükről, a holland Arnold Gheynlovenről a Petrarca Itálián kívüli hatását tárgyaló alfejezetben lesz szó részletesebben,⁵⁴ másikuk a magyarországi humanizmus kutatói számára is közeli ismerős.

Köztudott, hogy Pier Paolo Vergerio a padovai egyetem bölcsészeti és orvosi fakultásán doktorált, s jogi tanulmányokat is folytatott. Valószínűsíthetően Zabarella vagy az egyetem más tanárai révén ismerkedett meg Petrarca írásaival. Híres az a két levele, melyek közül az első 1394-ben keletkezett: Vergerio Petrarca egyik fiktív, Ciceróhoz szóló levelének (*Fam.* XXIV, 3) párját, az ókori szerző képzeletbeli válaszát írta meg. A másik, Petrarcának Giovanni Colonnához szóló levelének (*Fam.* VI, 2) mintájára, valószínűleg 1398-ban íródott levélben, íróelődjéhez hasonlóan, Rómát mutatja be.⁵⁵ Vergerio legnagyobb, Petrarca életművéhez, jobban mondván annak egyik darabjához kötődő vállalkozása azonban a töredékes formában fennmaradt eposz, az *Africa* javított szövegváltozatának létrehozása volt. Amint arra már utaltam, a firenzei humanista körből Coluccio Salutati volt az, aki több alkalommal biztatta Lombardo della Setát, hogy fogjon bele ebbe a nagy munkába, melyre azonban akkor nem került sor.⁵⁶ Vergerio 1397-re, amikor Padovából Bolognába ment, el is készült a szöveg javításával: az azidőtájt a padovai egyetemen divó szokásnak megfelelően a saját *editió*ját készítette el, vagyis sok helyütt átírta az eredetit, hozzátett, pótolta a hiányokat. (Az *Africa* szövegének eredeti változatát éppen ezért sokkal pontosabban tudjuk rekonstruálni Tedaldo atya korábbi, a szöveg javítására egyáltalán nem törekvő kézírata alapján.)⁵⁷ Attól függetlenül, hogy Vergerio „szövegkiadása” sokhelyütt eltér az eredetitől, az általa készített másolat (melyet azután többen átírtak) nagyban hozzájárult az eposz mind szélesebb körű ismeretéhez. Ráadásul Vergerio összeállított egy Petrarca-életrajzot is, melyhez részben a Boccaccio-féle biográfiából, részben Petrarcának az *Utókorhoz* írott, töredékben maradt fiktív

⁵³ Ld. erről az eredeti levéltári dokumentumok közlésével, melyekből kiderül, hogy ezt a hagyományt még a 15. század második felében is tiszteletben tartották, BILLANOVICH, 1947, 362–363. lapokon lévő jegyzetek.

⁵⁴ Ld. a 119. lapon.

⁵⁵ BILLANOVICH, 1947, 358; VERGERIO, 1934, 436–445.

⁵⁶ Salutati eleinte azt remélte, hogy Boccaccio útján eljut majd hozzá a mű másolata, Francesco ugyanis Petrarca halálát követően úgy rendelkezett, hogy készüljön egy példány apósa firenzei barátjának. Boccaccio azonban rövid idő múlva meghalt, így Salutati ezirányú reményei nem válhattak valóra. Ld. BILLANOVICH, 1947, 359.

⁵⁷ BILLANOVICH, 1947, 363–365.

leveléből gyűjtötte össze az adatokat. (Ez utóbbi szöveg éppen Vergeriónak köszönhetően maradt ránk, ő másolta le először az eredeti, félbehagyott kéziratról.) Az életrajzot, mely címében megidézi Boccaccio írását (*Sermo de vita moribus et doctrina illustris et laureati poete Francisci Petrarce*), Vergerio kétségtelenül azzal a szándékkal írta és illesztette saját *Africa*-másolata elé, hogy életben tartsa a Petrarca-kultuszt, s olyan olvasókat tájékoztasson hitelesen a híres költő-író életéről és műveiről, akik őt személyesen már nem és hallomásból is csak kevéssé ismerhették.⁵⁸ Vergerio Petrarca írásaival kapcsolatos foglalatosságát az eddig elmondottak ellenére Billanovich szerint egyfajta érdektelenség jellemezte: a rendelkezésére álló óriási szöveganyagnak csak egy részét tanulmányozta, és azt is elsősorban grammatikai és retorikai tudásának kiegészítése céljából. Az olasz kutató megállapítja, hogy Vergerio egyáltalán nem érdeklődött Petrarca levélgyűjteményei iránt, nem másolta le őket, de ez aligha elképzelhető; sokkal valószínűbb, hogy a később Magyarországra települt humanista saját leveleihez is mintául szolgálhattak a *Familiares* vagy a *Seniles* darabjai.⁵⁹

Arról, hogy Francesco Zabarella könyvtárában milyen Petrarca-művek voltak meg, 1410 decemberében kelt végrendelete tanúskodik. A padovai jogász minden bizonnyal Francescuolo engedélyével, a nála lévő (eredeti) kéziratok alapján készített vagy készíttetett másolatokat az *Africáról* (bár ez lehetett a Vergerio-féle változat is), a verses levelekről, a *De vita solitariáról*, a *De otioról* és a *De remediisről*. Ezeket a köteteket Zabarella egyik legkedvesebb tanítványára, Petrarca értő olvasójára, Pier Paolo Vergerióra hagyta. Az 1410-es években mindketten a pápai udvar vonzáskörében tevékenykedtek, részt vettek a konstanzi zsinat előkészítésében, s magán a nagy horderejű tanácskozáson is. Zabarella eközben, 1417-ben hunyt el, s ami Vergeriót illeti, a zsinat végeztével, 1418-ban Magyarországra jött, Zsigmond király udvarába. Billanovich szerint „magával kellett hoznia” a Zabarella halálával őt megillető örökséget, a Petrarca-kódexeket, s noha ezt nem vehetjük biztosra, mégis könnyen elképzelhető, hogy saját Petrarca-szövegeivel, és ezekkel együtt akár a tanárától ráhagyott könyvekkel felszerelve költözött Budára.⁶⁰ Azt azonban, hogy mi lett ezeknek a kódexeknek a sorsa, nem tudjuk, Vergerio könyvtára ugyanis a humanista halála után ismeretlen helyre került, elenyészett.⁶¹ (Az alábbiakban, a Petrarca-kézirathagyomány

---

⁵⁸ Billanovich szerint nagy a valószínűsége annak, hogy Vergerio elő is adta Petrarca bemutatását azon ünnepségek egyikének alkalmából, melyeket hagyományosan az író halálának évfordulóján rendeztek meg. Ld. Uo., 361.

⁵⁹ BILLANOVICH, 1947, 383–384.

⁶⁰ Uo., 382.

⁶¹ Huszti József azt feltételezte, hogy Vergerio könyvei Vitéz János könyvtárába kerülhettek, de ezt az újabb kutatások megcáfolták. Vö. HUSZTI, 1955, 521; PAJORIN, 2004, 538.

magyarországi vonatkozásait tárgyaló alfejezetben még visszatérek erre a témára, valamint a Vergerio-hatás egy érdekes magyar példájára.)

Több, a padovai egyetemen tevékenykedő humanistához hasonlóan Vergerio is akkor hagyta el a várost, amikor a politikai légkör változása nem kedvezett tovább a nyugodt alkotómunkának. 1404-ben a Carrarák csillaga végleg leáldozott, az ifjabb Francesco velencei fogságban halt meg. Ugyanebben az évben vagy a rákövetkezőben elhunyt Francescuolo da Brossano, s halálával a Petrarca-hagyaték gondos és hozzáértő őr nélkül maradt.⁶² Az addig nagy becsben tartott családi örökséget szétoszthatták a Padovában és Trevisóban élő unokák között, akik közül egyik sem lépett tudományos pályára, kereskedésből éltek. Nagyapjuk, dédapjuk hosszú évtizedek munkájával összegyűjtött könyvtárát, szeretett kódexeit sorra eladták: Petrarca *Isteni színjáték*-példánya (melyet Boccacciótól kapott) egy szerény tehetségű velencei költőhöz került, aki verseit írta a címlap hátuljára; a Palladius-kódex V. Márton pápa könyvtárát gazdagította, a *Historia Augusta* szép másolatának (mely az összes későbbi, 14–15. századi változat őse) új tulajdonosa az illuminált *De remediis*-kódex kapcsán már említett Giannozzo Manetti lett, míg a gyönyörű Horatius-kötetről a rendelkezésre álló adatok alapján tudható, hogy 1443-ban árulták Veronában, majd későbbi gazdája 1458-ban Padovában újra túladdott rajta.⁶³ Petrarca saját műveinek eredeti, autográf kéziratai azonban még ennél is rosszabb sorsra jutottak, eltűntek, elvesztek. Ekkoriban és így vesztetett nyoma a *De remediis* autográf kódexének is, mely (bármennyire sajnálatos is) bizonyára megsemmisült.

A későbbi itáliai kéziratok

Noha a padovai kör felbomlásával a Petrarca-kultusz elsődleges központjának működése megszűnt, írásai ekkorra már sokfelé ismertek voltak. A *De remediis* 15. századi szöveggyűjteményezésének legfontosabb eseményei az itáliai városok közül Firenzéhez köthetők, ahol Tedaldo della Casa gondosan összeállított kódexei a ferences atya halálát követően biztonságban megőrződtek és további másolókra találtak a Santa Croce-templom könyvtárában. A kézirat-történet itáliai fejezetének tárgyalását néhány firenzei kódex bemutatásával zárom.

---

⁶² Uo., 386–387.

⁶³ A kódexek lelőhelyét jelzetszámokkal ld. BILLANOVICH, 1947, 396–397.

Úgy tűnik, a *De remediis* olvasóiban igen korán felmerült, hogy a szöveg „népi nyelven” is elérhetővé váljék.⁶⁴ A mű első olasz fordítását egy kamalduli szerzetes, Giovanni da Saminiato (San Miniátónak is írják) készítette el 1426-27-ben. Legkorábbi kézirata, mely az autográf alapján készülhetett (vagy talán maga az autográf) ma is megvan, a Laurenziana-könyvtár gyűjteményében (Plut. 90. inf. 9).⁶⁵ Bessi szerint egyértelmű, hogy a fordító számára Petrarca ugyanolyan nagy tekintéllyel bíró szerző volt, mint Ágoston, Jeromos, Nagy Szent Gergely és Clairvaux-i Szent Bernát. Ez utóbbinak *Sermones* című művét szintén átültette olaszra, „azok vigasztalására, akik nem értenek a grammatikához”.⁶⁶ A *De remediis* olasz nyelvű változatának, mely inkább átdolgozás, mint fordítás, olvasói azonban valószínűleg nemcsak a grammatika tudományában voltak kevésbé jártasak. Bessi számos példán szemlélteti, hogy Saminiato fordítása egyben a kommentár szerepét is betölti: Petrarca tömör megfogalmazását a fordító sokhelyütt „feloldja”, magyarázó félmondatokkal teszi érthetőbbé; másutt egy-egy metaforikus kifejezést értelmezve, hasonlattal ad vissza; a zeugmákat ismétlődő szószerkezetekkel helyettesíti. Másrészt Saminiato tapasztalatból azzal is tisztában volt, hogy a történelmet, irodalmat, mitológiát, a bibliai történeteket nem elég alaposan ismerő olvasó számára a *De remediis* történeti, irodalmi, illetve párhuzamos szöveghelyekre való utalásokkal zsúfolt szövege jobbra érthetetlen. Ezért azzal is igyekezett megkönnyíteni a mű befogadását, hogy ezeket az utalásokat rendre kibontja, megadja a valóban élt személyek vagy mitológiai, bibliai szereplők nevét, az említett eseményeknek, történeteknek a megértéshez szükséges rövid leírását.⁶⁷ Biztosra vehetjük, hogy a fordításnak nagy sikere volt; a Mann listáján szereplő tizenhárom kódexnél mindenképpen jóval több kézirata lehet ma is olaszországi és európai könyvtárakban. Az olasz szöveg (a latinhoz hasonlóan, ld. erről részletesebben alább) nemcsak teljes változatában, hanem kivonatos formában is terjedt: lehetséges, hogy a *Fioretti de' Rimedi...* című munka szerzője is Saminiato, vagy egy hozzá közel álló másoló.⁶⁸

⁶⁴ Ez volt a második eset, hogy Petrarca-művet olaszra fordítottak: a *De viris* fordítását Petrarca velencei jóbarátja, Donato Albazani készítette el. (Petrarca neki ajánlotta a *De ignorantia*t és Francesco nevű unokájának Donato volt a keresztapja.) WILKINS, 1990, 234.

⁶⁵ Ld. *Checklist*, 232. sz. (a szerző nevének feltüntetése nélkül!), MANN, 1971b, 89. Ld. továbbá Rosella Bessi cikkét a vulgáris fordításról: BESSI, 1993. A kutatás egyelőre adós annak kérdésének a megválaszolásával, hogy vajon melyik firenzei kéziratot vette alapul a kamaldoli szerzetes fordítása elkészítéséhez. – Saminiato művének van modern, 19. századi kiadása, ld.: F. PETRARCA, *De' rimedii dell'una e dell'altra fortuna* volgarizzati [...] per G. DASSAMINIATO, pubbl. da C. STOLFI, Bologna, 1867.

⁶⁶ BESSI, 1993, 632.

⁶⁷ BESSI, uo., 633–638.

⁶⁸ A *Fiorette*nek ma csak egyetlen kézirata ismert (Firenze, Bibl. Laur. Med. Pal. 40). Szerzőségét az teszi kérdésessé, hogy 1478-ra datálható, és nem lehet eldönteni, hogy másolat-e vagy maga az eredeti. Ld. erről MANN, 1971a, 219. A *Fioretti* modern kiadásban kétszer is megjelent, e kötetek adatait közli BESSI, 1993, 639; FIGORILLI, 2006, 8.

Saminiato művének illuminált kéziratai közül említést érdemel egy 1462-ben, és két további, szintén azidőtájt másolt kódex; mindháromban van egy-egy Petrarca-ábrázolás, az iniciáléban a koszorús költő portréját jelenítették meg a mesterek.⁶⁹ Egy további, nagyjából az előzőekkel egykorú, szintén firenzei kódex jelentőségét az adja, hogy az itáliaiak közül egyedül ebben van a Fortuna kerekét megjelenítő miniatúra.⁷⁰ A kézirat másolója egy bizonyos „Sinibaldus C.” volt, a könyvfestő a Trivulzi-féle *Pharsalia* mestere, tulajdonosa egy spanyol költő és híres könyvgyűjtő, López de Mendoza márki (megh. 1458-ban). Az 1r fólió iniciáléja egy szőke, koszorús, ifjú Petrarcát ábrázol. A kerék egy kis, keretes képen tűnik fel: Fortunát ábrázoló alakot nem látunk, csak a kerék tetején egy királyt és az aljára zuhanó szolgát.

Az olasz fordítás elkészülte természetesen nem járt együtt azzal, hogy teljesen megszűnt volna az érdeklődés a *De remediis* latin szövege iránt. Ennek egyik bizonyítéka az az 1430 körül, a fordítás keletkezésével nagyjából egy időben, valószínűleg Firenzében másolt, illuminált kódex, melynek első tulajdonosa (talán megrendelője) a híres festőcsalád egyik leszármazottja, három évben Firenze priorja, Angelo di Zenobi Gaddi volt.⁷¹

Szintén a toszkán városban készülhetett egy másik, ismeretlen megrendelő megbízásából 1454-ben másolt, szépen illusztrált kötet, melyben a *Fortuna-könyv* kivonatos szövegén kívül a *De vita solitariáé* is olvasható.⁷² A kódex érdekességét az adja, hogy az első, amelyben a Petrarca-mű témájához illő Fortuna-ábrázolást találunk. Az 1r fólión egy álló női alak látható, feje fölött *fortuna* felirat, lába alatt egyik és másik oldalról a *prospera* és az *adversa* szavak, kerék nincs a képen. Ruhája félig piros, félig sötétbarna, kezeiben egy-egy feliratos tekercset tart: jobbról, a piros oldalon a *gaudo*, balról a *doleo* szó látszik. (Érdekes, hogy a latin nyelvű kötetet díszítő mester olasz szavakat tüntetett fel.)

A *De remediis* szövegét tartalmazó két legszebb kiállítású kódexet is Firenzében másolták, a 15. század utolsó negyedében. Mindkettő egy-egy többkötetes Petrarca-gyűjtemény részeként, főúri megrendelésre készült. A gyűjtemények alapjául Tedaldo della Casa száz évvel korábbi, a Santa Croce-könyvtárban hiánytalanul megőrzött kéziratai szolgáltak.⁷³

⁶⁹ Kettő közülük Firenzében van: Bibl. Riccardiana 1021 és 1022 (*Checklist*, 238, 237. sz.); a harmadik Milánóban: Bibl. Ambr. A. 138 inf. (*Checklist*, 241. sz.). Ld. TRAPP, 2000, 231.

⁷⁰ Madrid, Bibl. Nacional, Res. 212 (*Checklist*, 240. sz.). Ld. TRAPP, 2000, 232.

⁷¹ Firenze, Bibl. Medicea-Laur. 24. sin. 5. Ld. *Checklist*, 27. sz. Mann a kódex keletkezési idejét hibásan közli (14. sz. vége). Vö. TRAPP, 2000, 223. – A Gaddi-család tulajdonában volt két 14. századi *De remediis*-kézirat is: Bibl. Laur. Plut. 90. inf. 7 és Plut. 90. inf. 18 (*Checklist*, 30, 31. sz.). Ld. MANN, 1971b, 64–65.

⁷² Párizs, Bibl. Nat. lat. 6725. Ld. *Checklist*, 186. sz. Vö. TRAPP, 2000, 226.

⁷³ BILLANOVICH, 322–323.

Az első kollekciót a híres firenzei könyvgyűjtő és könyvkereskedő, Vespasiano da Bisticci állította össze az urbinói herceg, Federico da Montefeltro részére, az 1460-as évek legvégén, vagy a következő évtizedben. A gyűjtemény egyik darabja a *Canzoniere* és a *Trionfi* szövegét tartalmazó pazar díszítésű kötet, a többi hat kódexben Petrarca latin műveinek nagy része olvasható. Két másoló dolgozott rajtuk, az egyik Hugo Nicolai de Comminellis (másik híres munkája az Urbinói Biblia), másikuk neve 'Sinibaldus C.' alakban maradt fent, a *De remediis*-kódex az ő keze nyomát őrzi.⁷⁴ A kötet 1v és 2r főlíóin látható miniatúrák sem Petrarcához, sem az itt közölt művéhez nem kapcsolódnak, mivel az urbinói herceg személyéhez kötődnek (a képek egy családi *stemma*t, személyes szimbólumokat ábrázolnak).⁷⁵

A másik, öt kötetből álló gyűjtemény megrendelője a Medici-család volt.⁷⁶ Az 1480-as, 1490-es években másolt kötetek tartalma némileg eltér az urbinói sorozatétól: Petrarca művei közül nem találjuk meg bennük a *Secretumot*, viszont néhány más szerző (Cicero, Dante, Salutati) írását igen. A kódex ismeretlen másoló munkája, Lorenzo de Medici számára készült 1480 és 1490 között, s valószínűleg Littifredi Corbizzi könyvfestő díszítette.⁷⁷ Az Urbino-kódexhez hasonlóan ebben sincsenek a kötetben olvasható szövegre vagy szerzőjére utaló ábrázolások, viszont gyönyörűek a Medici-emblémák és az egyéb díszítőmotívumok.⁷⁸

A 15. századi itáliai művelődés történetére vonatkozóan Billanovich azt a kijelentést teszi, miszerint Petrarca életének és műveinek ismerete, tisztelete egyre halványult a humanista körökben. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy személye vagy munkássága hirtelen és teljességgel feledésbe merült volna, de tény, hogy azok közül, akik személyesen ismerték, a 15. század elején már senki sem volt életben, a padovai kör szétszóródott, s a továbbiakban nem akadt, aki hathatósan és széles körben közvetíthette volna az író emlékezetét.⁷⁹ S noha Padovában elkallódtak az eredeti kéziratok, és a pavai Visconti-könyvtárba került gyűjteményt sem lapozták fel sokan, Petrarca filológiai és irodalmi

⁷⁴ A gyűjtemény ma a Vatikáni Könyvtárban van, további adataihoz ld. TRAPP, 2000, 226–227. A *De remediis*-kódex jelzete: Bibl. Apost. Urbinate lat. 334 (*Checklist*, 130. sz.).

⁷⁵ Az ábrázolások részletes leírását ld. in TRAPP, 2000, 228–229.

⁷⁶ A Firenzében őrzött kötetek adataihoz ld. TRAPP, 2000, 227. – Fontos megjegyezni, hogy Trapp szerint két kötet másolója az a „Bodmer Cassiodorus” volt, aki 1477–82 között működött Firenzében és a Medicieken kívül Mátyás királyunknak is dolgozott. Trapp adatát eddig nem sikerült ellenőrizni. Mindenesetre a British Library illuminált kódexeket bemutató honlapján egy, a Medici-gyűjteménnyel kb. egyidős *Isteni színjáték*-kézirat másolója így van feltüntetve: „The scribe of the Bodmer Cassiodorus”. Ld.: <http://www.bl.uk/catalogues/illuminatedmanuscripts/record.asp?MSID=5322&CollID=15&NStart=839>

⁷⁷ Jelzete: Bibl. Laur. Plut. 78. 4 (*Checklist*, 29. sz.). Az illusztrációk részletes leírását ld. in TRAPP, 2000, 229–230.

⁷⁸ Hasonló a díszítése egy másik, a *De remediis* Saminiato-féle fordítását tartalmazó, 16. század eleji Medici-kódexnek. Ld. TRAPP, 2000, 231–232.

⁷⁹ BILLANOVICH, 1947, 388–391.

tevékenységének eredményeit, írásainak addigra sokhelyütt rendelkezésre álló másolatai révén az utána következő generációk is többszörösen kamatoztatták. Antonio Loschit már 1392-ben biztatta Salutati, hogy javítsa ki és írja át hexameteres formában Leonzio Pilato *Íliász*- és *Odüsszeia*-fordítását, melyet a firenzei görögtanár a '60-as években Petrarca és Boccaccio ösztönzésére készített el. Loschi azonban akkor visszariadt a feladattól, amit később nagyrészt elvégzett Pier Candido Decembrio, a Viscontiak titkára, aki Paviában Petrarca Homérosz-kötetét forgatta.⁸⁰ Tudjuk, hogy Guarino, Görögországból való visszatérte után, megszerezte Cicero *Ad Atticum*-át, mely Petrarca példányának késői másolata volt. Sokan átírták az író által összeállított Livius-szöveget (a számos széljegyzettel együtt), melyet például Lorenzo Valla is ismert, és – ahogyan már esett róla szó – a valaha Petrarca által birtokolt példány lett az alapja a *Historia Augusta*-hagyománynak (az 1475-ös *editio princeps* is erre megy vissza).⁸¹

A fentiekben más megismerkedhettünk jó néhányval Petrarca 15. századi olvasói közül. Ezt a sort egy olyan humanistával bővíthetjük, akinek személye magyar vonatkozásban is érdekes. Antonio Bonfini firenzei és padovai tanulmányai során hallhatott híres íróelődjéről, olvashatta műveit, sőt akár másolatot is készíthetett róluk saját használatra. Történeti művében többször is említi Petrarca nevét, néhány adatot ugyanis tőle vett át. Az első helyen (2. 9. 335) a szerző elmondja, mit olvasott Róbert nápolyi királyról Petrarcanál, másutt (2. 9. 390) utal annak 1341-es költővé koszorúzására a Capitoliumon.⁸² Egy harmadik utalásból (2. 10. 180) kiderül, hogy Bonfini olvasta Petrarca egyik Barbato da Sulmonához szóló levelét, s kicsivel alább (2. 10. 200) az, hogy szintén tőle értesült Cola di Rienzo 1347-es avignoni követjárásáról Kelemen pápa udvarában. Elképzelhető, hogy Bonfini Magyarországra jövelekor hozott magával Petrarca-szövegeket tartalmazó kódexeket, de erről semmilyen adattal nem rendelkezünk. (Petrarca magyarországi ismeretéről a 15. században ld. alább.)

Összegzésül a *De remediis utriusque fortunae*-ra vonatkozóan elmondható, hogy ismerete Itália területén és különösen az északi városokban az író halálától kezdve folyamatosan bizonyított, köszönhetően nagy számban ránk maradt kéziratainak, melyek egy részéről a fentiekben szó esett, de az említetteken kívül a Mann listáján felsorolt további kódexekkel is számolnunk kell (közülük néhány alább bemutatandóval, melyek noha valamely olasz városban készültek, hamar külföldre kerültek). Mivel, ahogyan már utaltam rá,

⁸⁰ A Petrarca által sűrűn telejegyzetelt könyv ma is megvan, Párizsban (Bibl. Nat. Lat. 7880). Ld. erről BILLANOVICH, 1947, 393.

⁸¹ BILLANOVICH, 1947, 392, 395.

⁸² Vö. BONFINI, 1995, 446, 462, 464.

Petrarca egyéb műveinek kéziratairól nem készültek hasonló listák, nem adottak a feltételek ahhoz, hogy érvényes összehasonlításokat tegyünk a *De remediis*, illetve az író egyéb szövegeinek ismertségét illetően, de a kutatás egybehangzó véleménye szerint valamennyi közül a *Fortuna-könyvet* olvashatták a legtöbben. A tárgyra vonatkozó tudásunkat tovább gazdagíthatnák olyan vizsgálatok, melyek arra irányulnának, hogy kimutassák a *De remediis*-receptiót a 14. század végi, 15. századi olaszországi írók, humanisták műveiben. A Petrarca-filológia nagy hiányossága, hogy mindezülig nem végeztek ilyen jellegű kutatásokat, ezért csupán két későbbi, ám jellemző adatra utalhatok, melyek a mű 1427-es olasz fordításának befogadástörténetéhez tartoznak. A Saminiato által vulgáris nyelven hozzáférhetővé tett, teljes vagy a kivonatos változatot biztosan ismerte Machiavelli, akinek két írásában (*A fejedelem, Discorsi sopra la prima deca di Tito Livio*) is kimutatható, hogy hatással volt rá Petrarca e műve (melyet talán eredetiben is olvasott, de valószínűbb, hogy az olasz fordítást használta);⁸³ s valószínű, hogy olvasta Leonardo da Vinci is, aki innen írhatott át egy Horatius-idézetet egyik jegyzetfüzetébe.⁸⁴

A 15. század második felének történéseit szemlélve igaznak fogadhatjuk el Trapp megfigyelését, hiszen kétségtelennek látszik, hogy Itáliában a *De remediis* ekkorra úgymond „kiment a divatból”.⁸⁵ Billanovich megállapítása szerint a század utolsó negyedében összeállított Montefeltro- és Medici-gyűjtemények sem a Petrarca-szövegek iránti valódi érdeklődésről árulkodnak, csupán a főúri könyvtárak kötelező, ám élettelen díszei voltak. (Valóban nincsen bennük nyoma annak, hogy olvasták volna őket.⁸⁶) A lassú feledés azonban nem csak a *Fortuna-könyvnek* jutott osztályrészül: Petrarca többi latin szövegére sem voltak már kíváncsiak az itáliai olvasók. Az ok egyszerű: a 15. században már, részben, a *Rerum vulgarium fragmenta* révén, éppen a versgyűjtemény szerzőjének és az őt utánzó költőknek köszönhetően, virágzott az olasz nyelvű irodalom, s az újkeletű petrarkizmus alapszövegeivé a *Canzoniere* és a *Trionfi* váltak.⁸⁷ (Dionisotti a legkorábbi nyomtatott Petrarca-kiadások történetét elemzve ugyanerre a végkövetkeztetésre jut.⁸⁸) Az itáliai jelenségektől eltérően alakult azonban a *De remediis* befogadástörténete Európa más országaiban, ahol kancelláriákon, kolostorokban, egyházi vezetők és uralkodók köreiben, valamint az egyetemeken lankadatlan volt az érdeklődés a mű iránt. Az alábbiakban ezen kitüntetett

⁸³ Ld. erről a *Su Machiavelli e il De remediis di Petrarca* c. könyvfejezetet: FIGORILLI, 2006, 3–43.

⁸⁴ Vö. DA VINCI, 1939, 232–233.

⁸⁵ TRAPP, 2000, 227.

⁸⁶ BILLANOVICH, 1947, 391; Trapp, 2000, 227.

⁸⁷ BILLANOVICH, 1947, 400.

⁸⁸ DIONISOTTI, 1974, 61–65.

érdeklődés megnyilvánulási formáit mutatom be, az eddigiektől eltérően a teljesség igénye nélkül, csupán a fontosabb tényekre összpontosítva.

Másolók, fordítók, olvasók Itália határain túl a 15. század végéig

A *De remediis* Itálián kívüli recepciója nem választható el az olasz városokban működő szellemi központok körében megfigyelhető Petrarca-kultusz jelenségétől, s nem önmagában, hanem a szerző más műveivel együtt képezheti befogadás- és hatástörténeti vizsgálatok tárgyát. Petrarca hírnevének európai elterjedése elsősorban az Itáliába érkező külföldieknek, többségükben ott tanuló diákoknak köszönhető, akik hazájukba visszatérve gyakran vitték magukkal Firenze híres szülöttének írásait tartalmazó kézirataikat, s ugyanezt megtehették itáliai humanisták is (például a fentiekben említett Vergerio vagy Bonfini), amikor ők vándoroltak távoli vidékekre. Petrarca műveinek, s ezáltal gondolatainak, eszmerendszerének, tudásának hagyományozódása a 15–16. században az európai kultúra és műveltség alakulási folyamatának egyik fő áramlata volt, hatása szinte felmérhetetlenül sokrétű és szerteágazó. Az alábbiakban földrajzi régióként haladva (Franciaország, a mai Belgium és Hollandia területe, Anglia, Németország, Közép-Kelet-Európa) veszem sorra azokat a nyomokat, melyek arra engednek következtetni, hogy a *De remediis utriusque fortunae* a szerző néhány másik latin szövegével együtt egész Európában a kor kedvelt olvasmányai közé tartozott. (A *De remediis* itáliai utóéletét részletesebben tárgyaltam, s noha a nem olaszországi könyvtárak is bővelkednek a mű kézirataiban, ezekről – idevágó szakirodalom hiányában – jobbra csak összesített számadatokat közlök. Nicholas Mann vonatkozó tanulmányai részletes és átfogó képet adnak a *Fortuna-könyv* európai fogadtatásáról, így kiválóan használhatóak további tájékozódásra; a téma rövidre fogott, az általános tendenciák bemutatásához szükséges kifejtését ehelyütt mégis elengedhetetlennek tartom, hiszen magyar nyelvű szakcikk eddig nem jelent meg róla.)

Petrarca morálfilozófiai enciklopédiája franciaországi hagyományozódásának általunk ismert története rendhagyó módon, a szöveg francia fordításával kezdődik. A fordító Jean Daudin, sainte-chapelle-i kanonok volt, a munkát mindössze tizenkét évvel a *De remediis* befejezése, és négy évvel a szerző halála után, 1378-ban, V. Károly király megbízásából végezte.⁸⁹ Tudjuk, hogy V. Károly már fiatal trónörökösként személyesen is megismerkedett

---

⁸⁹ A fordítás szerzőjeként bizonyos kéziratkatalógusban tévesen az ugyanekkor készült egyéb fordításairól ismert Nicole Oresme-nek tulajdonítják. Daudintól egy másik fordítást is ismerünk, Vincent de Beauvais *De eruditione*

Petrarcával, amikor az látogatást tett apjánál, II. Jánosnál, 1361-ben. Párizsi útjáról maga az író számol be egyik levelében (*Fam.* XXII, 13), melyben elmondja, hogy a király előtt tartott beszédében a *szerecsér*ről alkotott elképzeléseit fejtegette, s nagy hatást gyakorolt mind János királyra, mind a szintén jelenlévő Károlyra. A *De remediis* keletkezéstörténete kapcsán már esett szó arról, hogy mivel a mű egy része 1361-re készen állhatott, nem zárhatjuk ki annak lehetőségét, hogy Petrarca esetleg ebből a szövegéből olvasta fel a levelében említett beszédet, vagy legalábbis idézett belőle. Talán egy példányát is átadta volna a király részére? Vagy esetleg később, 1366 után juttatott el hozzá egy másolatot? Mindkettő megtörténhetett, mint ahogyan az is, hogy a *Fortuna-könyv* kézírata csak Petrarca halála után, örökösei közvetítésével került Párizsba. A francia kutatás mindezidáig adós a kérdés megválaszolásával, amiben esetlegesen előbbre vihetne Daudin francia szövegének az eredetivel (lehetőleg annak a legkorábbi kéziratokban olvasható változatával) való egybevetése. Mivel nem maradt fenn egyetlen olyan latin kódex sem, mely 1378 előtt Párizsban lehetett volna, nem tudjuk, mi alapján dolgozott a fordító. A francia változathoz írt előszavában egyfajta királytükörként ajánlja V. Károly figyelmébe a művet, mely a lelket háborgató káros szenvedélyek leküzdésében, s egy alapvető királyi erény, a lelki nyugalom elérésében segítheti az olvasót.⁹⁰ A Daudin-féle fordításnak összesen hét 15–16. századi kézírata ismert, közülük öt illuminált, melyek egyike valaha XII. Lajos tulajdonában volt.⁹¹ A köteteket díszítő illusztrációkon megjelenik Petrarca, másutt Daudin, aki a királynak nyújtja át az elkészült művet, de a legérdekesebb egy, a 15. század közepére datálható párizsi kódex, melyben a Fortunát, elsőként az ilyen tárgyú ábrázolások között, kétarcú nőalak jeleníti meg: az egyik képen a jó Fortuna a világos, a másikon a rosszat okozó istennő a sötét arcát fordítja felénk; az előbbi melletti kerék tetején egy király ül, az utóbbi mellettiről ugyanaz az alak éppen lefelé zuhan.⁹² (Petrarca traktátusának már a korábbra datálható latin kézírataiban is vannak olyan ábrázolások, melyeken a Fortuna alakja mellett egy kerék is van, ld. erről alább; a tematikának efajta feldolgozásával a műnek csak a franciaországi kézírataiban találkozunk.)

Valószínűleg V. Károly könyvtárában volt eredetileg az a *De remediis* latin szövegét tartalmazó, Párizsban másolt kódex is, mely a 14. század végére datálható (Trapp szerint egészen korai, 1380 körüli is lehet). A benne olvasható mű mindkét könyvének előszava fölött

---

perorum nobilium c. munkáját. – Ld. MANN, 1970, 8–10; TRAPP, 2000, 232–233; továbbá Christophe Carraud bevezetőjét a francia kiadáshoz, PÉTRARQUE, 2002, vol. II, 43–45.

⁹⁰ Ld. erről MANN, 1970, 15–16. A Daudin-féle előszót teljes terjedelmében közli Carraud, ld. PÉTRARQUE, 2002, vol. II, Annexe I, 87–90.

⁹¹ *Checklist*, 217–223. számúak, ld. MANN, 1971b, 87–88. – A *De remediis* latin vagy francia változata a francia királyi család több tagjának könyvtárában is megtalálható volt, ld. erről BROVIA, 2006, 93.

⁹² TRAPP, 2000, 237–240.

egy-egy kis miniatúra látható, melyeken a szerző egy koronát viselő királyhoz beszél: a királyi alak talán V. Károlyt jeleníti meg.⁹³ Ezen a kódexen kívül két további 14. századit ismerünk, melyek közül az egyik 1391-es, Nicolaus Surdi (le Sourd), a párizsi egyetem könyvtárosa másolta;⁹⁴ s két olyat, melynek keletkezése bizonytalan, talán még szintén az 1300-as évek végére tehető.

Biztosra vehető, hogy a 14. század utolsó negyedében és a 15. század elején a *De remediis*nek jóval több másolata lehetett Franciaországban, mint amennyi ránk maradt. Erre abból következtethetünk, hogy három olyan korabeli olvasójáról is tudunk, aki (a forrás megjelölésével vagy anélkül) idéz belőle, hivatkozik rá. Valószínűleg mindhárman eredetiben olvasták, s nem tudjuk, ismerték-e a francia fordítást. Az első közülük, Pierre Flamenc, a montpellier-i Szent Benedek-kolostor priorja volt 1375 és 1403 között, majd haláláig (1424) abbé Marseille-ben.⁹⁵ Kb. 1385 és 1406 között vezetett jegyzetfüzetébe rövidebb-hosszabb részleteket másolt be több Petrarca-műből (köztük a *De remediis*ből), melyekhez Avignonban juthatott hozzá.⁹⁶ Az olasz szerző Flamenc számára az antik írókkal egyenrangú tekintély volt, „venerabilis laureatus”-nak, „sanctus homo Dei”-nek nevezi. Ismerte továbbá a *Fortuna-könyvet* Jean Gerson, a híres filozófus, egyetemi tanár, teológus, aki 1395 és 1415 között a párizsi egyetem kancellárja volt. Gerson 1389-ben, hamvazószerdán tartott, francia nyelvű prédikációjába hosszú idézeteket szőtt a *De remediis* első dialógusából, valamint más részeiből, s innen vette Marcus Aurelius és Diocletianus példáját is, de Petrarca nevét nem említette.⁹⁷ A harmadik személy, akit említenem kell, szintén egyházi ember volt, Jean de Montreuil, lille-i prépost. Egy 1407-es, ismeretlen címzetthez (talán a fentebb már emlegetett Francesco Zabarellához) szóló levelében Petrarcát „igen elhivatott katolikus”-nak és „nagyhírű morálfilozófus”-nak nevezi, akinek művei közül szerinte az a *De remediis* áll az első helyen, melynek öt különböző kéziratát (!) összevetve másolta le a szöveget saját magának két hónapi munkával. De Montreuil a leveleiben számos helyen idézi (jelölve vagy jelöletlenül) Petrarcának ezt és egyéb műveit.⁹⁸

Noha Petrarca e három híres olvasójának esetét elszigetelt jelenségeknek is tarthatjuk, mégis arra mutatnak rá, hogy az olasz szerző műveinek ismerete a korabeli francia értelmiség műveltségének része volt. Ennek további bizonyítéka, hogy a 15. század elején egy francia

⁹³ Ma Cambridge-ben, a Fitzwilliam Museumban van, jelzete: CFM 27 (*Checklist*, 14. sz.). Ld. TRAPP, 2000, 236.

⁹⁴ Illusztrációját és leírását ld. TRAPP, 2000, 233.

⁹⁵ MANN, 1970, 16–18.

⁹⁶ A *Fortuna-könyvből* olyan sokat idéz, hogy Mann felvette a kódexet a *De remediis* kivonatos szövegváltozatait tartalmazó kéziratok listájára, ld. *Checklist*, 173. sz.

⁹⁷ MANN, 1970, 18–20.

⁹⁸ MANN, 1970, 20–21.

szerzetes kivonatot készített a *De remediis*ből, mely később igen népszerűvé vált.⁹⁹ Adrianus Chartusiensis (Adrien Chartreux) a karthauziak liège-i rendházának priorja volt, 1411-ben hunyt el. Fentebb már említettem, hogy Olaszországban is készült rövidített változat a Saminiato-féle olasz fordítás alapján, a francia szerzetes viszont a latin szöveget kivonatolta (nem tudjuk, mely kézirat szövegét használhatta). Chartusiensis kompendiumából szinte teljességgel elmaradtak az antik utalások, az *exemplák*, csak a száraz keresztény etikai tanítás maradt meg; belekerült továbbá két teljesen új előszó, és megváltozott a szereplők neve: a *Ratio* a francia szerzetesnél *Cultor Virtutis*, a másik négy szereplő egy alakká olvadt össze, *Tyro Vanitatis* néven. A minden bizonnyal sokak által tovább másolt műnek tíz máig megőrződött kéziratáról tudunk (melyek egyikéről részletesebben ld. alább az angliai utóélet tárgyalásánál).¹⁰⁰

Mann adatai szerint legalább huszonöt olyan 15. századi kódex maradt fenn, melyeket francia kéz másolt, ez utal arra, hogy a *Fortuna-könyv* kezdeti népszerűsége a Petrarca halálát követő évszázad folyamán sem csökkent. Ezek egyikében (mely a század elején, az ágostonosok párizsi rendházában készülhetett) egy miniatúrán a Fortuna kerekét ábrázolta a könyvfestő – a *De remediis*-kéziratok történetében először.¹⁰¹ Petrarca traktátusát francia nyelven is olvasták: Henri Romain tours-i kanonok (meghalt 1467-ben) könyvtárában megvolt a Daudin-féle fordítás.¹⁰² Romain fő műve a *Livre des histoires romaines*, Liviusnak a Római Birodalom történetét tárgyaló műve francia nyelvű kivonata, melyben több helyütt idéz a *De remediis*ből. E történeti tárgyú művel nagyjából egy időben keletkezett egy másik szöveg, Martin Le Franc lausanne-i prépost írása, a címe: *Estrif de Fortune et de Vertu*. Az egyértelműen petrarcai hatásra íródott mű szintén dialogikus formájú, s a *Fortuna-könyv*vel rokonítja szerzőjének a *virtusról* és a *szerencséről* kifejtett nézetei is.¹⁰³

A franciaországi utóélet tárgyalását a *De remediis* második francia fordítására való utalással zárom; ez 1503-ra datálható, szerzője ismeretlen, főúri könyvtárakban négy példánya maradt fenn, egy pedig a királyi könyvtár része volt, amelyet Rouen-ban másoltak, XII. Lajos számára.¹⁰⁴ Annak tisztázása, hogy vajon miért volt igény egy második fordításra is, miközben a kéziratok hagyományban bizonyára hozzáférhető volt Daudiné is, valamint a két változat összehasonlító vizsgálata a francia irodalomtörténeti kutatás feladata. Számunkra

⁹⁹ MANN, 1971a, 220; PÉTRARQUE, 2002, 93–94.

¹⁰⁰ *Checklist*, 201–209. számúak, MANN, 1971b, 84–85.

¹⁰¹ Leírását a többi 15. századi illuminált kódex bemutatásával együtt ld. TRAPP, 2000, 234–236.

¹⁰² A kézirat ma is megvan, ld. *Checklist*, 219. sz. Ld. továbbá MANN, 1970, 22–23.

¹⁰³ MANN, 1970, 23.

¹⁰⁴ Vö. MANN, 1970, 23; MANN, 1971b, 88 (*Checklist*, 224–228. sz.). Carraud közli az ismeretlen fordító előszavát: PÉTRARQUE, 2002, 91–92.

annyit lehet tanulságként leszögezni, hogy a *Fortuna-könyv* széleskörű ismerete Franciaországban szinte a mű születésétől kezdve egészen a 16. század elejéig bőségesen adathozható. Ez egyrészt természetesen a terület Itáliához való közelségével, s a két ország értelmiségének sokrétű kapcsolataival magyarázható, másrészt azzal, hogy maga Petrarca élete nagy részét francia földön élte le, s neve és híre ottani ismertetők révén sokfelé eljutott. Esett már szó arról, hogy az író öccse, Gherardo, a karthauziak Grenoble környéki rendházában élt, melynek elöljárójával, Jean Birellet Petrarca több levelet váltott, s az egyikben éppen arról számolt be, hogy a *De remediis*en dolgozik – természetes, hogy a rendfőnök és köre a későbbiekben is érdeklődött a mű iránt, melyről így szereztek tudomást. Petrarca jó viszonyt ápolt továbbá Gui de Boulogne pápai követtel, valamint egy másik magas rangú papi személlyel, Philippe de Cabasoles-val, az 1340-es években íródott *De vita solitarii* – ahogyan már utaltam rá – neki ajánlotta. Volt kapcsolata, noha a franciáknál jóval távolabbi és kevesebb, más országok egyházi vagy világi értelmiségének egy-egy tagjával is, akik szintén továbbadták a hírét és írásainak ismeretét.

Petrarca flamand levelezőpartnere, Ludwig van Kempen¹⁰⁵ révén már az író életében eljutottak művei Németalföld területére.¹⁰⁶ Egy másik közvetítő Arnold Gheylven (kb. 1375–1420), aki 1407-től Groenendaalban volt ágoston-rendi kanonok, s korábban, kb. 1399 és 1403 között a padovai egyetem hallgatója, Francesco Zabarella egyik legjobb tanítványa volt.¹⁰⁷ Tudjuk róla, hogy Padovából magával vitte a Petrarca-művek közül a *De remediis*, az *Africa*, a *De otio*, a *De vita solitaria* és a *Rerum memorandarum* másolatát. Gheylven *Vaticanus* című művéhez a *De remediis*t mint morális szentenciák tárházát használta, közmondásszerű megállapításokat kölcsönözve szövegéből, s ugyanez figyelhető meg a *Moralizatio Currus Triumphalis* címet viselő írásában is.¹⁰⁸ Németalföldön keletkezett továbbá a *Fortuna-könyv*nek két, a Carthusiensis-féle kompendiumhoz hasonló kivonatos változata: az egyik *Speculum Mortis* címmel, melynek szerzőjeként a kéziratok Petrarcát jelölik meg; a másik, a *Libellus de Abusu Quattuor Passionum* egy zeelhami szerzetes munkája. Mindkettőre igaz, hogy az antik példákat szinte teljesen elhagyják, csak a vallásos tartalom marad meg.¹⁰⁹

A Petrarca-kultusz egy olyan nyelvterületre is korán kiterjedt, melynek csak egyetlen képviselőjéről tudjuk biztosan, hogy személyesen találkozott a *De remediis* szerzőjével.

---

¹⁰⁵ Vö. 8. oldal.

¹⁰⁶ A *Familiares* flamand kéziratgyűjteményéről ld. BILLANOVICH, 1947, 315–316.

¹⁰⁷ BILLANOVICH, 1947, 355–356.

¹⁰⁸ MANN, 1971a, 221–222.

¹⁰⁹ *Uo.*, 220–221.

Nicholas Mann, a Petrarca-művek utóéletének legalaposabb ismerője több tanulmányában tette közzé Angliára vonatkozó vizsgálatainak eredményeit, a *Fortuna-könyv*vel kapcsolatosak közül is csak a legfontosabbakat ismertetem. Az angol kutató megállapítja, hogy Petrarca sohasem járt Angliában, s mindössze egy adat árulkodik arról, hogy ismeretséget kötött egy angollal: 1333-ban Richard of Bury Avignonban jártakor találkoztak, s a *Philobiblon* szerzője mint híres könyvgyűjtő mély benyomást gyakorolt az ifjúra (ennek emlékét őrzi a *Fam.* III, 1. levél).¹¹⁰ Chaucerről viszont tudjuk, hogy Itáliában tett utazásai során Boccaccio írásai mellett megismerte mind Petrarca latin, mind olasz nyelvű műveit, s bizonyára másolatokat is készített róluk, melyeket azután hazavitt magával. A boccacciói ihletésű *Troilus és Criseyde*-be beillesztette a 132. szonett angol fordítását, s van olyan feltevés, miszerint a *De remediis* is hatott rá, amit például a *Canterbury mesék* egyik fejezetében, *A szerzetes meséjében* a szerencséről olvasható fejtegetések igazolnak.¹¹¹ A kb. kétszázötven Petrarca-kódexből, melyek ma Nagy-Britanniában találhatók, kb. negyven 14–15. századi van, melyeket bizonyosan Angliában másoltak, vagy angol tulajdonban voltak, közülük (azokat is beleszámolva, melyeket csak leírásokból ismerünk) tizenhat a teljes vagy kivonatos *De remediis*-kéziratok száma,¹¹² s tudjuk, hogy a Daudin-féle francia fordítás is eljutott az angol olvasókhoz.¹¹³ A 15. század első negyedében a II. könyv első tíz dialógusának angol fordítása is elkészült.¹¹⁴ Egy további utalás a *De remediis*re John Lydgate *Fall of Princes* című művének (1431–1439) prológusában található.¹¹⁵

A *Fortuna-könyv* széleskörű német nyelvterületen való elterjedtségének bizonyítéka, hogy német könyvtárak ma is rendkívül nagy számban őrzik kézirateit: Mann listáján legalább negyvenkét olyan kódex szerepel, melyet német kéz másolt. Ide köthető kivonatos kiadásról nem maradt fenn adat, de ismerünk egy olyan kéziratot, mely a mű rövidített német fordítását tartalmazza, s a 15. század első felére datálható.¹¹⁶ Petrarca többi vallásos témájú írásával együtt alapvető olvasmánya volt az ágoston-rendi, karthauzi stb. szerzeteseknek, mindenfelé

¹¹⁰ MANN, 1975, 280.

¹¹¹ MANN, 1975, 280; ROSSITER, 2010, 59–60.

¹¹² MANN, 1975, 279, 287. (A kódexek részletes bemutatását ld. ott.) – Ehhez kapcsolódóan érdemes megemlíteni egy korábbi félreértést. Mario Manlio Rossi 1961-ben beszámolt arról, megtalált két, addig nem regisztrált *De remediis*-kéziratot a Skót Nemzeti Könyvtárban (ROSSI, 1961). A kettő közül az egyik a mű teljes szövegét hozza, kisebb eltérésekkel a korai nyomtatott kiadásokhoz képest, a másikban, az ún. Balfour-kéziratban azonban csak a II. könyv szövegének kb. egyharmada olvasható. Rossi azt feltételezte, hogy az utóbbi esetleg azt bizonyíthatja, hogy a *De remediis*nek volt egy, az 1366-os véglegeshez képest korábbi változata, és ennek egy másolata lenne a Balfour-kézirat. Ezt a félreértést Nicholas Mann hamarosan tisztázta, kimutatva, hogy a Balfour-kézirat Adrainus Carthusiensis kivonatos műve (MANN, 1969).

¹¹³ TRAPP, 2000, 237.

¹¹⁴ MANN, 1975, 287–288.

¹¹⁵ *Uo.*, 288.

¹¹⁶ *Checklist*, 229. sz.; MANN, 1971b, 88–89.

eljutott a kolostorok könyvtáraiba.¹¹⁷ Az eichstätti Staats- und Seminarbibliothek gyűjteményében a *De remediis*nek két olyan kivonatos kézírata maradt fenn, melyek Albrecht von Eyb tulajdonában voltak, az egyiket ő maga másolta le.¹¹⁸ Ez azért is fontos, mert *Margarita poeticájába* beválogatta a mű egyes részleteit (ld. erről alább). A *De remediis* ilyen nagyarányú jelenléte magyarázza, hogy – ahogyan a kiadástörténet ismertetése kapcsán látni fogjuk – német nyelvterületen jelent meg először nyomtatásban, s Petrarca műveinek első összkiadásába egy német humanista, Johannes Trithemius közvetítésével, saját példányából került bele a *Fortuna-könyv* szövege.

Más európai országokra vonatkozóan nem rendelkezünk sem olyan nagy mennyiségű, sem olyan rendszerezett adatokkal, mint a fenti területek esetében. Mindazonáltal érdemes megemlíteni, hogy a *De remediis* első ismert kivonatos fordítása katalán nyelvű. A százhatvanöt maximából álló antológia a 15. század legelején készült, szerzője ismeretlen.¹¹⁹ A mű terjedésének további fontos központjai: Prága, Bécs és Krakkó. Petrarcának IV. Károlyval és körével való szoros kapcsolata magyarázza a *Fortuna-könyv* ismertségét Prágában, míg Krakkóba itáliai útjukról hazatérő diákok másolatában juthatott el. Mann listáján négy olyan 14–15. századi kódex szerepel, melyek a *De remediis* teljes szövegét tartalmazzák, és ma is megtalálhatóak a Jagelló-könyvtárban,¹²⁰ közülük kettő már 1430 körül biztosan Krakkóban volt. Ma a brnói Státní Vedecká Knihovnában található egy további fontos kézirat, melyet egy bizonyos *Marolus seu Karolus* másolt 1422-ben, Bécsben.¹²¹ Az itáliai kéziratok történetének ismertetése kapcsán már írtam arról, hogy jelen tudásom szerint három olyan kódex van, melyekben megőrződött a mű Petrarcától való eredeti datálása (ott egy 1391-est és egy 1398-as keltezésűt említettem).¹²² Ebben az 1422-es bécsi kódexben szintén ott áll a bejegyzés: „[...] editus et ad finem productus a Laureato Poeta Francisco Petrarcha Ticini Anno domini 1366o. iijio Nonas Octobris.” (A kódex szövegének kritikai vizsgálata még várat magára.)

A fenti tények ismeretében egyértelmű, hogy a *De remediis* előkelő helyen szerepelt a kor kedvelt olvasmányai között szerte Európában. Hazánk értelmiségét azonban, ahogyan az alábbiakban látni fogjuk, nem jellemezte Petrarca műveinek alapos ismerete, s a 14–15. századból egyetlen olyan adattal sem rendelkezünk, melynek alapján biztosra vehetnénk, hogy a *Fortuna-könyvet* bárki is olvasta volna Magyarországon.

¹¹⁷ GEISS, 2010, 132–136.

¹¹⁸ *Checklist*, 160, 161. sz.; MANN, 1971b, 80.

¹¹⁹ MANN, 1971a, 218.

¹²⁰ MANN, 1971b, 66.

¹²¹ Ld. MANN, 1971, 62; DOKOUPIL, 1966, 134–135.

¹²² Ld. a 104–105. lapon.

Filológiai tévedések, félreértések –

Petrarca ismeretlensége Magyarországon a 14–15. században

Közismert tény, hogy az Anjou-uralkodók a 14–15. század folyamán szoros diplomáciai kapcsolatokat áptak az olasz városállamokkal és azok főuraival, valamint a pápával, s Nagy Lajos többször is háborúzott Velence ellen a Dalmácia feletti fennhatóságért, és hatalmát Nápolyra is igyekezett kiterjeszteni. Ezek az események Petrarcat is érintették, amikor 1347-ben VI. Kelemen pápa azzal bízta meg, hogy beszélje rá Mastino della Scalát, Verona akkori urát, akadályozza meg Nagy Lajos továbbvonulását dél felé. A magyar király azonban a vártnál gyorsabban elért Veronába, ahol négy napig Mastino vendége volt – Petrarca küldetése így okafogyottá vált. Ehhez hasonló feladatot a pápának Magyarországgal való kapcsolattartásában a továbbiakban nem kapott. Eleinte műveinek kézírataival együtt hagyományozódott egy olyan szöveg, mely a *Propositum coram rege Hungariae* címet viseli, s az 1554-es bázeli összkiadásban már az apokrif írások közé sorolva publikálták: ezt a beszédet Benintendo Ravignani velencei küldött (egyébként Petrarca közeli ismerőse) mondta el Nagy Lajos előtt 1356-os budai követjárása alkalmából.¹²³

A kutatás jelen állása szerint nem ismert olyan adat, mely arra utalna, hogy Petrarca kapcsolatban állt volna valamely korabeli magyar személyiséggel, így nem valószínű, hogy neve vagy írásai eljutottak volna Magyarországra a 14. században. Noha, amint arról fentebb szó esett, az író járt Prágában, s IV. Károly és köre élénken érdeklődött művei iránt, melyek ezen érdeklődés velejárójaként már a 14. század utolsó negyedében megtalálhatóak lehetettek a cseh városban, ez nem feltétlenül eredményezte azt, hogy egy-egy másolat ekkor vagy a későbbiekben, humanista közvetítéssel, vagy szerzetesek révén Budára is eljutott (bár ennek lehetőségét nem is zárhatjuk ki teljesen).¹²⁴

A 15. századot tekintve azt mondhatjuk, hogy csak egyetlen olyan Petrarca-műről tudunk, mely biztosan eljutott hazánkba, hét darabból álló versfüzére, a *Psalmi penitenciales* (ld. erről alább).¹²⁵ Két további, Petrarca magyarországi ismeretére utaló adatról az utóbbi időben egyértelműen bebizonyosodott, hogy tévedésen, félreértésen alapul: az egyik egy tévesen Corvinának hitt párizsi Petrarca-kódexhez, a másik egy, Szalkai László sárospataki jegyzetfüzetében olvasható bejegyzéshez kapcsolódik. A két, ma az Országos Széchényi

¹²³ KATONA, 1907, 110–111; SZÖRÉNYI, 2010d, 52–53.

¹²⁴ Liturgikus könyvek bizonyosan kerültek Prágából hazánkba, valószínűleg ott készült például Filipecz János váradi püspök több kötetes liturgikus énekeskönyve. Ld. MADAS, 2008, 18.

¹²⁵ Petrarca 15. századi magyarországi utóéletéhez vö. LENGYEL, 2009a.

Könyvtár gyűjteményében található, a 15. századra datálható *De remediis*-kézirat (melyek újabb tételek Mann az eddigiekben sokat hivatkozott listájához), bizonyosan jóval később kerültek Magyarországra. Mielőtt azonban ezekről részletesebben szólnék, lássuk, mennyire ismerték Petrarca írásait a 15. században hazánkban tevékenykedő humanisták.

Már utaltam rá, hogy az 1418-ban Budára érkezett Pier Paolo Vergerio magával hozhatta nemcsak saját Petrarca-kéziratait, de a padovai egyetemen működő tudós kör jeles képviselője, Francesco Zabarella által ráhagyott köteteket is, bennük többek között a *De remediis* szövegével. Bár semmit sem tudunk e kéziratok további sorsáról, az mindenesetre könnyen elképzelhető, hogy a budai humanista kör tagjai hallhattak Petrarcáról Vergeriótól, aki nemcsak az *Africa* szöveggondozása révén, hanem a róla szóló életrajzában is megörökítette a híres író emlékét. Kardos Tibor véleménye szerint nyilvánvaló, hogy Vitéz János olvasta a Vergeriótól elérhető Petrarca-szövegeket, s éppen az általa is nagyrabecsült itáliai szerző iránti csodálat jele, hogy Janust Ferrarába küldte, ahhoz a Gurainóhoz, aki szintén Petrarca nagy tisztelője volt.¹²⁶ Továbbá: a Vergerio által közvetített Petrarca-hatás „kimutatható Vitéz *Leveleskönyvében* és a magyarországi kancelláriai stílus fejlődését tekintve”.¹²⁷ Kardos megállapításai a kutatás legújabb eredményei tükrében nem egészen helytállóak.

Pajorin Klára Vitéz János műveltségéről szóló tanulmányában két fontos újdonsággal járult hozzá a Vergerio és Vitéz kapcsolatáról alkotott képhez.¹²⁸ A váradi püspök *Leveleskönyvének* tartalmi, formai, stilisztikai elemzése révén bebizonyította, hogy a kötet semmilyen szempontból nem felel meg a humanista levélgűjtemények kritériumainak: a levélíró középkori minták és a nagyrészt az *ars dictaminis*ek anyagából építkezett, hosszú, tekervényes mondatokban fogalmazott, gyakran grammatikai hibákat vétve.¹²⁹ De nemcsak ez teszi nyilvánvalóvá, hogy Vergerio és rajta keresztül Petrarca műveltsége és stílusa jóval kevésbé hatott Vitézre, ahogyan azt a korábbi szakirodalom állította. A Callimachus Experiens Szánoki-életrajzában olvasható híres leírásban említett Ioannes Garát hagyományosan Vitéz Jánossal azonosították, noha ez kronológiailag nem volt igazolható. Pajorin amellet érvel, hogy nem Callimachust csapta be az emlékezete, hanem az azonosítás volt téves: az említett Ioannes Gara váradi püspök valójában Vitéz elődje, Ioannes de

---

¹²⁶ KARDOS, 1967, 77; vö. továbbá SZÖRÉNYI, 2010d, 54.

¹²⁷ *Uo.*, 72.

¹²⁸ PAJORIN, 2004.

¹²⁹ A *Leveleskönyvet* legutóbb Zsupán Edina ismertette, aki, noha hivatkozik Pajorin Klára eredményeire, Vitéz könyvét „tudatosan megszerkesztett humanista levélgűjteménynek” nevezi. Vö. ZSUPÁN, 2008, 119.

Dominis, a kiváló diplomata volt.¹³⁰ Az itáliai humanistákkal is kapcsolatban álló és az 1440-es évek elején rendszeresen Budára látogató De Dominis több alkalommal találkozhatott Vergeriával, mint a Váradon élő Vitéz.¹³¹ E két érv elég ahhoz, hogy megállapíthassuk, Vitéz János ismerhette ugyan Petrarca írásait, de nem biztos, hogy egyáltalán eljutottak hozzá; leveleiben efféle hatás bizonyosan nem mutatható ki.

Az Itáliában tanuló Janus ezzel szemben biztosan hallott Petrarcáról; Arquàban is látogatást tett, aminek emlékét a helység egykori, híres lakójával együtt epigrammában örökítette meg (*De Arquada*).¹³² Tudjuk, hogy Janus mestere, Guarino, nem kedvelte különösképpen nagyírú honfitársa írásait, Billanovich megfogalmazásában: „ellenséges merevséggel viseltetett emléke és műve iránt”.¹³³ Ettől függetlenül, ahogyan a fentiekből kiderült, ekkorra már szerte Itáliában sok másolatban megtalálhatóak voltak a Petrarca-szövegek, s így 1454 és 1458 között Janus olvashatta az *Africát*, az *Epistolae metricaet* és a *Canzonierét*, s hazatérve Magyarországra magával hozhatta szerzőjük hírét.¹³⁴ Az ő vagy a Petrarcát történeti műve tanúsága szerint jól ismerő Bonfini közvetítésével¹³⁵ Mátyás is hallhatott az itáliai humanistáról, de a Corvinák egyikében sincs általa írott szöveg; egy korábban Corvinának hitt párizsi kódex pedig bizonyosan nem Mátyás megrendelésére készült. A kódex a Bibliothèque Nationale gyűjteményében van, a *Trionfi* és a *Canzoniere* szövegét tartalmazza (jelzete: Cod. Ital. 548). Antonio Sinibaldi másolta 1475–76-ban, gazdagon díszített, a hét miniatura ismeretlen könyvfestő munkája, benne XII. Lajos címerének ábrázolásával. Az eredeti, egykorú kötésen látható, hollóhoz hasonló fekete madarak alapján Tammaro de Marinis írta le először Corvinaként.¹³⁶ A kódexet a magyar kutatók közül elsőként megvizsgáló Csapodiné Gárdonyi Klára elfogadta De Marinis véleményét, azt gondolván, hogy Mátyás eljegyzési ajándékként készítette Beatrix számára, akinek a könyvtárával később Nápolyba, majd onnan a francia király tulajdonába került. Csapodiné a kötetet díszítő egyik miniaturán, mely „egy tájat ábrázol, előtérben egy folyóval, melynek mindkét partját erős várfalak övezik, a háttérben viszont magas hegyen egy vár áll”, a visegrádi várat vélte felfedezni, továbbá azt feltételezte, hogy a francia királyi család

---

¹³⁰ Az életrajzrészletet idéző Földesi Ferenc, úgy látszik, nem osztja (vagy nem ismeri) Pajorin nézetét. Vö. FÖLDESI, 2008, 90.

¹³¹ Vergerio és De Dominis fennmaradt leveléről, mely az itáliai humanisták körében másolatban terjedt, ld. PAJORIN, 2005, 46–47.

¹³² Idézi SZÖRÉNYI, 2010a, 19.

¹³³ BILLANOVICH, 1947, 389; ld. még SZÖRÉNYI, 2010d, 54.

¹³⁴ Petrarca hatásáról Janus műveiben ld. KARDOS, 1967, 77–78.

¹³⁵ Ld. fentebb, 113. o.

¹³⁶ Ld. CSAPODINÉ, 1978, 25.

stemmajának helyén eredetileg Beatrixé volt.¹³⁷ Sajnos a kódex provenienciájával kapcsolatosan mindkét kutató tévedett, noha a második lapon olvasható bejegyzés (melyet valamilyen okból nem vettek figyelembe), egyértelműen elárulja, hogy eredetileg Lorenzo de Medici megrendelésére készült, és később Firenze városa ajánlotta fel VIII. Károlynak.¹³⁸

A legutóbbi kutatások eredményeként nemcsak egy Petrarca-kódexszel, de egy 15. század végi *De remediis*-utalással is szegényebbek lettünk, egyúttal gazdagabbak viszont egy idézettel az eddigiekben más sokat emlegetett Vergeriótól. Mészáros István a Szalkai-kódex keletkezését, jellegzetességeit, és a sárospataki iskola történetét, működését tárgyaló monográfiája egyik rövid fejezetében méltatja Szalkai László későbbi esztergomi érsek tanárának, Kisvárdai Jánosnak műveltségét.¹³⁹ Szalkai órai jegyzetei alapján egyértelműen megállapítható, hogy Kisvárdai – azon túl, hogy jártas volt a *studia humanitatis* egyes ágaiban – alaposan ismerte mind az antik, mind a keresztény irodalmat. A kolligátum 172. lapján olvasható egyik bejegyzés szerint az itáliai humanisták legnagyobbika, Petrarca neve sem volt ismeretlen a sárospataki plébániai iskola tanára számára. Mészáros az alábbiak szerint idézi a kódex sorait:

Verum Franciscus Petrarcha de eruditione puerorum similiter dicit et declarat, quas materias perlegere debemus et quos preceptores sequi et habere conveniat, cum dicit in has rationes: animadvertendum, quod non modicum maiora illa praecepta, quae pro minoribus traduntur. Scilicet est prima, quod tironum elementam ab optimis praeceptoribus accipere convenit et ex autoribus librorum [...] optimis.

Qua ratione et Philippus rex Macedonum primas litteras ab Aristotele discere Alexandrum voluit. Et veteres Romani suos liberos scholae manicipantes in Vergilio primo erudiri curabant. Optima utique ratione, nam quod semen intibus insitum est, alte radices mittit, sed facile divelli vi ulla potest, ergo sic meliorizantur (sic!). (172 v)¹⁴⁰

Mészáros feltételezése szerint, mivel Petrarcának nincsen olyan műve, mely a *De eruditione puerorum* címet viselné, Kisvárdai ezen a helyen talán a *De remediis* megállapításait idézte, valamelyik, a gyermekek neveléséről szóló fejezetből (például *De filii fortitudine et magnanimitate*, I 73, *De excellenti praeceptore*, I 80, *De insigni discipulo*, I 81). Mészáros

¹³⁷ A kódexet korábban tanulmányozó Marsand, Petrarca életéhez kötve az ábrázolást, Avignon látképének tartotta. Csapodíné így számol be a kódex tudományos vizsgálatának folyamatáról: „[A kép] egészen más vidéket juttatott eszembe: a Duna-kanyart Visegrádnál. Bárki ellenőrizheti állításom realitását, aki Nagymaros felől kel át a Dunán Visegrádra. Magam is megtettem ezt az utat a kódexbeli kép ellenőrzésére, mégpedig nem is egyedül. Kénytelenek voltunk tudomásul venni a tényeket: a kódexbeli kép teljesen megfelelt a visegrádi tájnak.” – Sajnálhatjuk, hogy azonosítása tévesnek bizonyult: így a 15. századi Visegrád egy korabeli ábrázolásával lettünk szegényebbek.

¹³⁸ Ld. Pócs, 2008, 161.

¹³⁹ MÉSZÁROS, 1972, 255–258. – Köszönöm Szörényi Lászlónak, hogy néhány éve felhívta a figyelmemet erre a könyvre és benne a Petrarca-utalásra.

¹⁴⁰ *Uo.*, 256. – A szöveghely némileg romlott, erről ld. alább.

egyik fejezetben sem találta meg a Szalkai-kódexben olvasható részletet, megjegyzi viszont, hogy Nagy Sándort Petrarca említi az első könyv 41. fejezetében. Az sem kerüli el a figyelmét, hogy Fülöp makedón királyra egy helyütt Quintilianus is hasonlóképpen utal (*Institutiones oratoriae*, I, 1. 23.).

Kisvárdai Jánosról igen keveset tudunk, de az bizonyos, hogy 1481-től négy-öt éven keresztül a krakkói egyetem hallgatója volt. Széles körű humanista műveltségre tett szert, és bizonyos, hogy Petrarca műveiről is hallhatott, talán olvasta is egyiket-másikat, hiszen – ahogyan fentebb már írtam róla – például a *De remediis* egészen biztosan ismerték és másolták a 15. században a lengyel városban. Ez alapján kijelenthetjük, hogy Mészáros István feltételezése nem volt alaptalan: könnyen elképzelhető, hogy a krakkói egyetem diákjaként Kisvárdai János kezéhez is eljutott a *Fortuna-könyv* egy példánya (ahogyan esetleg más Petrarca-kéziratok is).

A további kutatás, a *De remediis* szövegének alapos vizsgálata azonban nem vezet eredményre: sem az említett fejezetekben, sem másutt nem találunk egyetlen olyan szövegrészt sem, ahol Petrarca szót ejtene arról, milyen fontos odafigyelni rá, hogy az ifjak tudásuk első elemeit a legjobb szerzőktől sajátítsák el. A terjedelmes műben több, Quintilianus műveire utaló hely van, Petrarca makedón Fülöpöt és Nagy Sándort is sokszor, sokféle vonatkozásban említi, de a Szalkai-kódexben olvasható adat nem fordul elő. Az ok egyszerű: a Szalkai László jegyzetfüzetében szereplő idézet forrását ugyanis nem Petrarca művei között kell keresnünk.

Solymosi Milán 2002-ben megjelent tanulmányában részletesen elemezte Pier Paolo Vergerio és Coluccio Salutati kapcsolatát, levelezésük ránk maradt darabjait.¹⁴¹ Cikkében szó esik Vergerio fő művéről, a *De ingenuis moribus et liberalibus studiis adolescentia*eről is, melyből több részletet idéz. Az egyik idézet majdnem pontosan egybevághat a Szalkai-kódex Petrarcanak tulajdonított szöveghelyének egy mondatával.¹⁴² Ha megvizsgáljuk a *De ingenuis moribus* szövegét, rá kell jönnünk, hogy a Szalkai által lejegyzett idézet teljes egészében Vergeriótól származik. Mivel a Szalkai-kódex-beli változat jelentősen eltér az eredetitől, ezt is idézem a mű 1502-es velencei kiadásából:

Ac de doctrinis quidem et ingeniis: ac utrorumque generibus ita videt diffiniendum, in quibus est id ante omnia animadvertendum, quod non modo maiora illa praecepta, quae provectoribus minoribus traduntur. Sed et prima quoque artium elementa ab optimis

---

¹⁴¹ SOLYMOSI, 2002.

¹⁴² *Uo.*, 154.

praeceptoribus accipere convenit et ex auribus¹⁴³ non quibuslibet passim imorari sed optimis.

Qua ratione et Philippus rex Macedonum primas litteras ab Aristotele discere Alexandrum voluit. Et veteres Romani suos liberos scholae manicipantes in Vergilio primo erudiri curabant. Optima utrique ratione, nam quod teneris mentibus insitum est, alte radices mitti, nec facile postea divelli vi ulla potest. Ergo si melioribus in initio assueuerint: illos hebebunt praecipuos: et veluti ducibus semper utentur.¹⁴⁴

Vergerio művének ezen a helyén arról beszél, hogy mi a véleménye Arisztotelésznek az egyes tanulmányok elsajátításának optimális menetéről, időbeli beosztásáról. Ezeket a gondolatokat tartotta érdemesnek arra Kisvárdai János, hogy megossza őket tanítványaival. A Szalkai-kódex sorainak az eredetitől való eltérését többféleképpen magyarázhatjuk: talán Kisvárdai nem idézte pontosan forrását, vagy Szalkai jegyzetelt gondatlanul, esetleg szándékosan rövidítve a hallottakon. (Ráadásul a Mészáros-által közölt átirat, minden bizonnyal a kolligátum szövegének nehéz olvashatósága miatt, láthatóan több ponton javításra szorul, a ma az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtárban őrzött kódexet azonban ezidáig nem volt módom eredetiben megvizsgálni.)

A Szalkai-kódex egyedülálló dokumentuma és forrása a 15. századi pedagógia-, művelődés- és irodalomtörténetnek. A jegyzetfüzetek tartalmának Mészáros által elvégzett alapos feltárása, elemzése igen sok vonatkozásban gazdagította a korszak műveltségéről alkotott tudásunkat. Igen öröndetes lett volna, ha a számos szerző között, akiktől Kisvárdai az oktatás során merített, ott tudhatjuk Petrarcat is. Más részről viszont az, hogy kiderült, mi volt a tévesen Petrarcanak tulajdonított szöveghely valódi forrása, rávilágított arra, hogy a Szalkai-kódex Pier Paolo Vergerio hazai ismeretéhez szolgál nagyon értékes adattal. Ez alapján egyértelmű, hogy az 1402-ben íródott, és 1471 és 1500 között több mint harminc kiadást megért pedagógiai traktátus, az első ilyen tárgyú humanista munka¹⁴⁵ gyorsan elérte célközönségét: Kisvárdai János a sárospataki plébániai iskolában a gyakorlatba is átültette Vergeriának az ifjak nevelésére vonatkozó elgondolásait.

A veszteségek után érdemes szólni a nyereségekről: arról a két Petrarca-kódexről, melyek Mann-listájáról kimaradtak, s ma az OSzK gyűjteményében találhatók.¹⁴⁶ Az egyikbe a *De remediis* teljes, a másikba kivonatos szövegét írták át a másolók. A korábbi 1464 januárja és szeptembere között keletkezett, másolója Cristoforo Pisarense (másként: da

¹⁴³ Sajtóhiba, valójában: 'auctoribus'.

¹⁴⁴ Solymosi a következő kiadásra hivatkozik: Petri Pauli VERGERII, *De ingenuis moribus et liberalibus studiis adolescentiae*, a cura di Attilio Gnesotto, Padova, 1918. Mivel ezt nem találtam meg, az 1502-es velencei kiadást használtam, mely az alábbi linken érhető el: http://www.uni-mannheim.de/mateo/itali/autoren/vergerio_itali.html

¹⁴⁵ Vö. EKLER, 2011, 31–33.

¹⁴⁶ Mindkettő az 1945 utáni állománygyarapítás során került az OSzK-ba, ld. erről J. HAJDU, 118.

Pesaro), akit egyelőre nem sikerült pontosan azonosítani.¹⁴⁷ A 15. században két ilyen nevű olasz szerző is élt, egyikük egy olasz nyelvű *Isteni színjáték*-kommentár szerzője, melyről korábban úgy vélték, Benvenuto da Imola kommentárjának fordítása; 1477-ben Velencében adták ki. A másik Cristoforo ágoston-rendi szerzetes volt, fennmaradtak jogi és teológiai tárgyú írásai. A *Biblioteca Picena* című lexikon szerzői nem tudták egyértelműen eldönteni, hogy a két Cristoforo esetleg ugyanaz a személy volt-e.¹⁴⁸ J. Hajdu szerint az ágoston-rendi szerzetes másolta a kódexet, mely a Petrarca-szövegen kívül a Seneca-féle *De remediis fortuitorum*ot, valamint Lactantius, Pseudo Lactantius, Pseudo Johannes Chrysostomus és VIII. Bonifác műveit tartalmazza. Az egyébként dísztelen kódex első oldalán aranyozott iniciálé és lapszéldíszítés látható. A könyv provenienciája ismeretlen.

A másik kódexben a *De remediis* kivonata olvasható, valamint Cecco d'Ascoli allegorikus műve (*Tereus és Philomela*).¹⁴⁹ Ezeket egy bizonyos Filippo de Valle írta le 1480-ban, egy másik kéz egy halotti beszédet másolt a további lapokra. A kivonatoló az eredeti mű dialógusainak néha a felét, néha csupán 2-3 mondatát jegyezte le. A kódex sorsáról annyit lehet tudni, hogy a 19. század második felében Nagy Iván vásárolta meg egy budapesti antikváriustól, majd 1889-ben a balassagyarmati múzeumnak ajándékozta; 1950 után innen került az OSzK-ba. A két kódex kapcsán további kutatásokat igényel annak felderítése, vajon hol, milyen körülmények között másolták őket és hogyan viszonyulnak a korabeli, vagy korábbi *De remediis*-kódexekhez.

Az eddigiekben elmondottak egybecsengenek Katona Lajos megfogalmazásával: „Nemzeti műveltségünk történetének sajátos viszonyai, szellemi haladásunk egyenes vonalának sokféle törései okozták, hogy ez útjelző szellem hatása nálunk csak epizodszerű kisebb jelenségekben mutatkozik, melyek megannyi félbemaradt kezdetek, részben pedig Petrarca munkásságának jelentéktelen forgácsait szedegetik föl.”¹⁵⁰ Ilyen „forgácsnak” tekinthető *Bűnbánati zsoltárainak* a 15. század végén keletkezett magyar fordítása, mely a Festetics-kódexben őrződött meg.¹⁵¹ Mindezek alapján úgy tűnik, az itáliai humanista műveit – s köztük a más országokban igen népszerű *De remediis* – nagyon kevesen olvasták hazánkban, jóval kevesebben, mint Európa más országaiban.¹⁵²

---

¹⁴⁷ Jelzete: Clmae 488.

¹⁴⁸ MORO–VECCHIETTI, 1791, 78–79.

¹⁴⁹ Jelzete: Clmae 467.

¹⁵⁰ KATONA, 1907, 149–150.

¹⁵¹ Vö. KATONA, 1907, 150; *Csillag...*, 2008, 86–87.

¹⁵² Vö. KARDOS Tibor, 1955.

Nyomtatott kiadások Európa-szerte (15–19. század)

Fiske 1888-ban megjelent közleményében a *De remediis*nek kilencvennégy kiadásáról számolt be, melyek egy részét maga tanulmányozta, más részét könyvtári katalógusok alapján vette fel listájára, ottani leírásukkal együtt.¹⁵³ A következő táblázatban (Fiske és Mann közleménye alapján) azon kiadványok megjelenési évét, helyét és kiadóját tüntettem fel, melyekben Petrarca más műveivel együtt, vagy önállóan megtalálható a *De remediis* szövege:

	Petrarca: Opera omnia	De remediis (önálló kiadások)	
1.		1468. Strasbourg, Heinrich Eggesteyn	No. 6.
2.		1490. [Heidelberg], [Knoblochster] ¹⁵⁴	No. 7.
3.		1492. Cremona, Niccolò Lucaro	No. 8.
4.	1496. Bázél, Johannes Amerbach		No. 1.
5.	1501. Velence, Simon de Luere		No. 2.
6.	1503. Velence, Simon Bivilaqua		No. 3.
7.		1515. Velence, Alexander Paganinus	No. 9.
8.		1536. Velence, Bernardinus Stagninus	No. 10.
9.		1546. Párizs, Nicolaus Boucher	No. 11.
10.		1547. Párizs, Nicolaus Boucher	No. 12.
11.	1554. Bázél, Henricus Petri		No. 4.
12.		1557. Párizs, Martinus Iuvenis	No. 13.
13.		(Lejeune) 1557. Párizs, Gulielmus Cavellat (1557. Párizs, Sebastianus Nivellius)	No. 14.
14.		1577. Lyon, Clemens Baudin	No. 15.
15.	1581. Bázél, Sebastian Henricpetri		No. 5.
16.		1584. Lyon, Carolus Pesnot	No. 16.
17.		1585. Lyon, Carolus Pesnot	No. 17.
18.		1595. Bern, Johannes Le Preux	No. 18.
19.		1600. második kiadás	No. 19.
20.		1605. harmadik kiadás	No. 20.
21.		1610. negyedik kiadás (Esaia Le Preux)	No. 21.
22.		1613. ötödik kiadás	No. 22.
23.		1616. hatodik kiadás	No. 23.
24.		1628. Köln, Jacobus Stoer	No. 24.
25.		1645. Genf, Stoer	No. 25.
26.		1649. Rotterdam, Arnoldus Leers	No. 26.
27.		1756. Buda, Franciscus Landerer	No. 27.
28.		1758. Eger, Franciscus A. Royer	No. 28.

¹⁵³ A rendkívül alapos és manapság is jól használható munka szinte teljesen hozzáférhetetlen volt, de a *De remediis* kétnyelvű kiadásában változatlan utánnyomásban közzétették. Ld. PÉTRARQUE, 2002, 99–142. Fiske listája természetesen nem lehetett sem teljes, sem hibátlan, de az általa közölt adatok közül csupán néhány szorult javításra, s a lista néhány jelentéktelenebb további kötettel bővíthető. Mann saját gyűjtése alapján felsorolja ezeket a kiadásokat, azzal a megjegyzéssel, hogy ennél még bizonyosan több lehet, s frissíti Fiske egy-két adatát.

¹⁵⁴ A kiadáshoz hely és a kiadó bizonytalan, az általam pótolta adat forrása az internetes Wolfenbütteler Digitale Bibliothek, ahová a teljes könyvet feltöltötték. Elérhetősége: <http://diglib.hab.de/wdb.php?dir=inkunabeln/82-19-quod-1>. A digitális archívumban megtalálható még az 1595-ös berni kiadás, valamint két további, egy latin és egy német nyelvű kompendium. (Az érdeklődő az interneten keresgélve további kiadások digitalizált változatára is rábukkanhat.)

A táblázat jól mutatja, hogy Petrarca művének eredeti, teljes latin szövegét huszonnyolcszor (a két 1557-es kiadás csak címlapját és a kiadó megjelölését tekintve tér el egymástól) jelentették meg 1468 és 1758 között. (A legkorábbi kiadás megjelenési évét tekintve Fiske még bizonytalan volt, de az azóta napvilágra került adatok alapján tudjuk, hogy 1468-ra tehető.¹⁵⁵) Mivel az itáliai szerző más írásainak kiadásairól nem készült hasonló gyűjtés, nem tudjuk megállapítani, vajon melyik volt közülük a legnépszerűbb, de a kéziratok esetében tapasztalt nagy érdeklődés alapján joggal következtethetünk arra, hogy a *De remediis* továbbra is megtartotta elsőségét. Fiske leírásaiból részletes tájékoztatást kaphatunk arról, hogy melyik kötetben mely más szövegek olvashatóak a *Fortuna-könyvével* együtt, s milyen ajánlások, előszók, egyéb jellegű szövegek, illusztrációk vannak bennük, s részben az is ismert, hogy a kiadók honnan vették át a Petrarca-traktátus szövegét.

A strasbourgi *editio princeps*-ben nem találunk utalást arra, hogy a szöveget sajtó alá rendező ismeretlen személy(ek)nek mely kézirat volt a forrása. Az, hogy miért választották és nyomtatták ki Petrarca szövegét, nem igényel magyarázatot: a kézirattörténeti áttekintés kapcsán bizonyítottuk, hogy Európának ezen a részén különösen sok másolata lehetett egyházi és világi körökben egyaránt. Az 1490-es a strasbourgi nyomán készült; kiadásának körülményei nem ismertek.

Cremonában egy tudós férfiú, Niccolò Lucaro (megh. 1515) munkájának eredményeként jelent meg a mű, az egyébként ismeretlen Bernardino de Misintis nyomdájában.¹⁵⁶ A kiadás előkészítésének körülményeiről a retorikatanár-történész Lucaro előszava tájékoztat. Ebből kiderül, hogy a *De remediis*t két változatban tanulmányozta: egy „igen régi, szétesett és hiányos” kötetben, valamint egy másikban, melyet egy bizonyos Gian Filippo Melio vásárolt, akinek fia Lucarónak ajándékozta. Rawski szerint valószínűleg mindkét példány kéziratossá lehetett, de nem zárható ki, hogy a Melio-családtól kapott kötet az 1468-as vagy az 1490-es kiadás volt. Lucaro arról is ír, hogy mindkét szöveg állapotát igen romlottnak látta, ezért összevetésükön túl saját javításokat is végrehajtva igyekezett egy jobb változatot létrehozni. Sajnos bizonyos jelek arra engednek következtetni, hogy a *De remediis*

---

¹⁵⁵ Vö. FISKE, 1888, 7; MANN, 1971b, 60.

¹⁵⁶ Ld. erről Rawskinak a saját fordítása alapszövegének megállapításáról szóló bevezetőjét, RAWSKI, 1991, vol. 2, xxiv–xxv.

első olasz kiadójának minden igyekezete ellenére az így létrejött szövegváltozat a kézírathagyományhoz képest sok helyen romlott, míg az 1490-es jobbnak tűnik.¹⁵⁷

Az első *Opera omniát* sajtó alá rendező Johannes Amerbach levelezése sok tekintetben tájékoztat arról, honnan, milyen forrásból szerezte be a bázeli nyomdász Petrarca írásait. Innen tudjuk meg, hogy levélben több ismerőstől is kérte, küldjenek neki szövegeket, amennyiben lehetséges, azok pedig igyekeztek eleget tenni kérésének.¹⁵⁸ Egy St. Blasienben élő szerzetes, Alexius Stab, 1495-ös levelében sajnálkozva írta, hogy bár Amerbach kérésének eleget téve – aki úgy tudta, az ottani könyvtárban vannak Petrarca-kiadások – alaposan átvizsgálta a teljes könyvvállományt, nem talált semmit.¹⁵⁹ A Speierben élő tudós pap, Jakob Wimpfeling (1450–1528) azonban 1495 áprilisában jó hírrel szolgálhatott a bázeli nyomdásznak. A speieri katedrális könyvtárában ugyan csak egy sok hibával teli, ezért a kiadás szempontjából használhatatlan kötet volt, de szerencsére hozzájutott egy sokkal jobb, nyomtatott kiadáshoz, melyet ezúton elküld, és majd ha már nem lesz rá szükség, kéri vissza.¹⁶⁰ Wimpfeling egy, a következő év júliusában kelt levélben azt írja: reméli, hogy Amerbach megkapta a sponheimi abbé könyvét Petrarca kisebb íásaival.¹⁶¹ Egy két hónappal későbbi levél az említett abbétól, Johannes Trithemiustól érkezett a nyomdászhoz, aki egyrészt megköszönte az Amerbachtól neki küldött ragyogó Petrarca-köteteket, másrészt nehezményezte, hogy még mindig nem kapta vissza a *De remediis*-nek azt a „papírmásolatát”, melyet korábban kölcsönzött.¹⁶² Úgy tűnik tehát, hogy Wimpfeling útján Trithemius példánya került Bázélbe, s a *Fortuna*-könyv szövegét ebből vették át az *Opera omniába*. Ez az Amerbach-levelezés sajtó alá rendezője, Barbara Halporn szerint az 1492-es cremonai kiadás egyik példánya lehetett (ahogyan azt Fiske is megállapítja).¹⁶³ Wimpfeling ezt a kiadást magának is beszerezhetette (esetleg lemásolhatta?), hiszen egy későbbi, 1504-ben, Strasbourgban kelt levelében azt írja, hogy Bázelt nagy havazás és szélvihar közepette hagyta el, kólika is gyötörte, és nem volt más vigasztalása, mint két könyv, az *In(!) remediis utriusque fortunae* és Cicerótól az *In(!) quaestionibus Tusculanis*.¹⁶⁴

---

¹⁵⁷ Ez a *De remediis* I. 23. dialógusának szoros összehasonlító vizsgálatából derült ki: az egyik szöveghelyen lényeges eltérés van a kéziratok és az 1490-es kiadás, valamint az 1492-es edíció között. Ld. erről a 94–95. oldalon a 6–7. jegyzeteket.

¹⁵⁸ AMERBACH, 2000, 70.

¹⁵⁹ AMERBACH, 2000, 71–72.

¹⁶⁰ *Uo.*, 71.

¹⁶¹ *Uo.*, 43.

¹⁶² *Uo.*, 72–73.

¹⁶³ *Uo.*, 70; FISKE, 1888, 5.

¹⁶⁴ *Uo.*, 121. – A *De remediis*-ben Petrarca egy teljes dialógust szentelt a kólikának (II, 13). Amerbach egy másik levelezőpartnerre, Conrad Leontorius cisztercita szerzetes (1460–1520 k.) 1509-es levelében szintén utal Petrarca művére. Ld. *Uo.*, 134.

Így került tehát az 1492-es kiadás szövege az 1496-osba, majd onnan az összes későbbibe.¹⁶⁵ Rawski szerint ezekre megy vissza az 1554-es *Opera* is, melynek szövegváltozata azonban feltűnően eltér a korábbiaktól, talán azért, mert a kiadó egy kézirat alapján javított rajta. Tény azonban, hogy a kézírathagyományban megőrződött eredeti Petrarca-szöveget a cremonaitól kezdve valamennyi kiadás meglehetősen sok hibával tarkított, romlott formában közölte (a legkorábbi edíciókhoz képest a hibák száma a nyomdatechnika pontatlanságai miatt csak nőtt), még ha ezek az eltérések jórészt kisebb jelentőségűek is, s a *De remediis* egészének vagy egyes részleteinek értelmezését nem akadályozzák vagy másítják is meg.¹⁶⁶

A nyomtatványok adatainak áttekintése tovább erősíti annak a kézírattörténet tárgyalása során már ismertetett megállapításnak az érvényességét, miszerint a *De remediis* német és francia nyelvterületen volt a legolvasottabb, míg Itáliában kevésbé érdeklődtek iránta. A fentebb közölt táblázatban jól látszik, hogy a mai Németország, Franciaország és Svájc területén jelent meg a kiadások nagy része, a listán csak két olasz város, Cremona és Velence szerepel. Ugyanezt az arányt tükrözi a kivonatos kiadások és részben a fordítások száma is.

Kivonatos formában öt különböző összeállítású kötetben láttak napvilágot Petrarca traktátusának részletei a 15–19. század folyamán. Az első csoportot a fentebb már említett Adrianus Chartusiensis kompendiumának öt kiadása alkotja: először az 1460–1470-es években jelentek meg Kölnben, utoljára 1507-ben Párizsban.¹⁶⁷ A következő válogatott kiadás Albrecht von Eyb nevéhez kötődik, akinek – ahogyan láttuk – két kivonatos *De remediis*-kézirata is fennmaradt, de azt nem tudjuk, mi a kapcsolat ezek, és az első alkalommal 1472-ben Nürnbergben kiadott *Margarita Poetica* második kötetében olvasható részletek között.¹⁶⁸ Az antológia összeállítója a *Fortuna-könyv* egészéből készített, igen rövid terjedelmű kivonaton kívül a *De viris*ből is válogatott részleteket. Két további kivonatos kiadás félrevezető címmel és névvel jelent meg. Az elsőt közülük 1485 körül adták ki először, *De vera sapientia* címmel, Petrarca neve alatt.¹⁶⁹ (Két további kiadást ért meg, az egyik észak-német, a másik berni.) A szöveg legalább három írás kompilációja: Nicolaus Cusanus *De sapientiájának* kb. kétharmadából, a *De remediis* kb. egyhatodából és egy (vagy több)

¹⁶⁵ FISKE, 1888, 8; RAWSKI, 1991, xxv.

¹⁶⁶ Ld. erről fentebb, e fejezet 7. jegyzetét. Az egyes kiadások közötti hasonlóságokat és eltéréseket illetően vö. Fiske leírásait.

¹⁶⁷ No. 29–33, ld. FISKE, 1888, 14–16. Nem tudjuk, mely kézirat szolgálhatott az *editio princeps* alapjául.

¹⁶⁸ No. 34–38, ld. FISKE, 1888, 16–18. Fiske a 34-es tétel leírásában számos további kiadást említ, melyek sorát Mann továbbiakkal egészítette ki, ld. MANN, 1971b, 1960.

¹⁶⁹ No. 39–41, ld. FISKE, 1888, 18–20.

ismeretlen mű részlete(i)ből áll össze. Ennél még érdekesebb egy jóval későbbi, hasonló eset. 1862-ben Friderich Haase a Teubner-sorozat számára sajtó alá rendezte Seneca összes műveit, köztük a már akkor is kérdéses szerzőségű, de a 14. században bizonyosan Petrarca *Fortuna-könyvének* ihletőjéül szolgáló *De remediis fortuitorum*.¹⁷⁰ Ennek szövegét több kézirat alapján állította össze a közölt formában, s a kéziratok között volt egy olyan, melyben a Seneca-műnek a többinél jóval hosszabb változatát találta meg. Ennek a rövidebbekben nem olvasható betoldásait „Addendum” megjelöléssel hozta a Teubner-féle kiadás; Haase – bár nem tartotta őket az eredeti szöveg részének – nem tudta megállapítani, mi a viszonyuk az alapszöveghez. Attilio Hortisé az érdem, hogy felfedezte: ezek a betoldások Petrarca *De remediis*-éből származó részletek, melyek évszázadok múltán így kerültek együvé a szerzője számára hajdan mintául szolgáló szöveggel.¹⁷¹ A latin nyelvű kompendiumok végső állomását egy olyan antológia jelenti, melyet 1770 és 1874 között hét alkalommal jelentettek meg Párizsban; ebben Erasmus- és Corderius-írások részleteivel együtt két Petrarca-dialógust (I, 70 és 73) közöltek.

A nyomtatásban megjelent fordítások legfontosabb adatait (a magyarországiak kivételével) az alábbi táblázat foglalja össze (az első oszlopban a Fiske-lista számozása):

	Nyelv	Fordító	Első kiadás	Közölt szöveg	További kiadások
65. 68. 78.	német	Niclas von Wyle	1478. ?	két dialógus (II, 18, 25)	1510. Strasbourg 1536. Augsburg 1861. Stuttgart
49.	cseh	Rehoř Hruby (Gregorius Gelenius)	1501. Prága(?)	teljes	---
88- 93.	spanyol	Francisco de Madrid	1510. Valladolid	teljes	5 további kiadás 1534-ig
66.	német	Adam Wernher(?)	1516. Oppenheim	négy dialógus (II, 3, 55, 68, 69)	---
54. 55.	francia	Jean Daudin	1523. Párizs	teljes	1534. Párizs
67. 68.	német	P. Stahel, G. Spalatin	1532. Augsburg	teljes	1536. Augsburg
69- 77.	német	Stephan Vigilius	1539. Augsburg	teljes	8 további kiadás Frankfurtban 1637- ig
81- 84.	olasz	Remigio Fiorentino	1549. Velence	teljes	3 további kiadás 1607-ig
51.	angol	Thomas Twyne	1579. London	teljes	---
50.	holland	?	1606. Amsterdam	teljes	---
94.	svéd	Arvid Olafsson	1641. ?	Pinitianus-versek	---
56.	francia	François Grenailles	1650. Párizs	teljes	

¹⁷⁰ No. 42, ld. FISKE, 20.

¹⁷¹ HORTIS, 1879, 7. – Nem tudjuk, Haase mely kéziratot vehette alapul.

57. 58. 59. 60.					1661. Brüsszel 1662. Párizs 1673. Párizs 1673. Lyon
61.	francia	Philippe Dumas	1763. Párizs	két dialógus (I, 80, 81)	---
85.	olasz	Giovanni da Saminiato	1867. Bologna	kompéndium	---
86.	olasz	G. da Saminiato	1867. Bologna	teljes	---
87.	olasz	G. da Saminiato	1876. Imola	hat dialógus	---
62. 63.	francia	Victor Develay	1883. Párizs (2 nyomtatvány)	I, 43. dialógus I, 69. dialógus	---

E szerint a vizsgált időszakban tizenegy különböző, teljes *De remediis*-fordítás látott napvilágot, s némelyik több kiadást is megért.¹⁷² Közülük kettő, Daudiné¹⁷³ és Saminiatóé korábban, a 14–15. században, a többi 1501 és 1650 között készült. Ezek és a mű részleteit közlő további kiadások négy évszázadon át tartó, újra és újra megnyilvánuló érdeklődésről tanúskodnak a latinul nem tudó olvasóközönség részéről. A kötetek tartalma igen sokféle, ajánlás, tartalomjegyzék szinte mindegyikben van, ezenkívül egy részükben Petrarca személyéhez vagy a *Fortuna-könyv* tematikájához kapcsolódó illusztrációk, valamint versek is találhatóak. Művészi kidolgozottságban messze a többi felett áll a *Von der Artzney bayder Glück* címet viselő 1532-es augusburgi kiadás. Kiadói közölték benne Sebastian Brandt, az 1496-os *Opera omnia*-ban már megjelent *De Francisci Petrarchae laude* c. versének német változatát. A *De remediis* szövegének fordítását két augusburgi polgár, egy orvos és egy gyógyszerész megbízásából Peter Stahel kezdte meg 1517-ben, de Stahel korai halála miatt a Luther ismeretségi körébe tartozó Georg Spalatin fejezte be, négy évvel később. A Heinrich Steiner nyomdájában készült kötetet 261, tematikájában a szöveghez illeszkedő fametszet díszíti, melyek stílusa Dürer munkáira emlékeztet, s esztétikai megformáltságban sem maradnak el azoktól. A metszetkészítőt korábban a Dürer-tanítvány Hans Burgkmairral azonosították; a mai kutatás álláspontja szerint azonban nem róla, hanem a „Petrarcameister”-nek nevezett ismeretlen mesterről van szó.¹⁷⁴ A metszetek a további német nyelvű kiadásokba is belekerültek, s 1620-ban, Frankfurtban *Nova Philotheca Petrarchiana* címmel önállóan is megjelentették őket.¹⁷⁵ Az 1539-es kiadás számára Stephanus Vigilius, az augusburgi gimnázium freiburgi születésű tanára új német fordítást készített. Ez azért vált szükségessé,

¹⁷² A holland fordítás kivételével valamennyi nyomtatvány több példányban maradt fenn. Vö. FISKE, 1888, 25. A holland kiadványról ld. YPES, 1934, 71.

¹⁷³ Mivel az 1523-as kiadásban olvasható ajánlásban Nicolas Oresme szerepel, Fiske még őt tartotta a szöveg fordítójának, ld. FISKE, 1888, 27.

¹⁷⁴ Fiskénél Burgkmair neve szerepel, ld. FISKE, 1888, 33. A metszetek egy szép kiállítású, 20. századi kötetben is tanulmányozhatók, ld. SCHEIDIG, 1955.

¹⁷⁵ No. 76., ld. FISKE, 1888, 37–38.

mert az első fordítás keletkezését követő két évtizedben közreadott Luther-írásoknak, köztük Biblia-fordításának köszönhetően a német nyelv nagy változásokon ment át.¹⁷⁶ Ez a kiadás más újdonsággal is szolgált: itt jelentek meg első ízben Johannes Pinitianus kétsoros versei, melyek a *Fortuna-könyv* dialógusainak témáihoz kapcsolódnak, s a kötetben azok előtt állnak. A kötetben latin és német változatuk is megtalálható; a latint később, az 1605-ös berni kiadástól kezdve a *De remediis* latin szövegét tartalmazó nyomtatványok is átvették. A disztichonok német változatának 1641-ben svéd fordítása is készült.

A két eddig közölt táblázatból kitűnik, hogy a *De remediis* nyomtatott formában történt terjedésének két fő központja – mind fordításban, mind eredetiben – a mai Németország déli része és Svájc, valamint Párizs volt, ami érthető következménye annak, hogy a mű kéziratai is e területeken voltak a legnagyobb számban megtalálhatóak. Azt is megállapíthatjuk, hogy Petrarca írása a 17. század második feléig folyamatosan jelen volt az európai könyvpiacra, a mindenkor olvasóközönség igényeihez igazodó példányszámban. Ezek a kötetek, főként a latin nyelvűek, magyar olvasókra is találtak, s a *De remediis*-kultusz legkésőbbi fejezete éppen a 18. század folyamán hazánk területén megjelent kiadványok történeteként írható le.

Magyar olvasók és a 18. századi De remediis-kiadások és -fordítások

A *De remediis utriusque fortunae* 16–18. századi magyarországi recepcióját illetően Turóczi-Trostler József, Máté Ágnes és Szörényi László átfogó jellegű tanulmányai részletes felvilágosítást adnak;¹⁷⁷ kutatási eredményeik összegzésétől mindazonáltal nem tekintek el abból a megfontolásból, hogy a mű európai befogadás- és hatástörténeti áttekintése teljes legyen, és mert néhány pontosítással és kiegészítéssel is szolgálhatok.

Petrarca latin és olasz nyelvű műveinek ismerete a magyar írók, költők körében az 1500-as évek elejétől adatolható: olvasták, idézték, fordították szonettjeit és a *Triumfi* sorait (például Brodarics István, Balassi, Zrínyi és a *Constantinus és Victoria*-dráma szerzője); magyar fordítása készült a Petrarca által latin változatban terjesztett Boccaccio-novellának, a *Griseldának* (Istvánfi Pál verses históriája); továbbá biztosan eljutottak hazánkba verses levelei (a *Fejedelmeknek serkentő órája* egyik versbetéte az *Epistolae metricae* 34. darabjának két sora), valamint a *Sine nomine* levélgyűjtemény, a *Secretum* és a *De vita*

---

¹⁷⁶ Ld. erről FISKE, 1888, 35.

¹⁷⁷ TURÓCZI-TROSTLER, 1937; MÁTÉ, 2008; SZÖRÉNYI, 2010d.

solitaria.¹⁷⁸ Olvasta Petrarcát Rimay is, aki antik sztoikus filozófusokkal egy sorban említi.¹⁷⁹ Könnyen lehet, hogy a Petrarcával „beszélgető” Rimay éppen a dialogikus felépítésű *De remediis* olvasására célzott, hiszen több adat is utal arra, hogy a művet nálunk is ismerték, s olykor kölcsön is vették belőle Petrarca gondolatait.

Az egyik jellemző hivatkozásra Pázmány Péter prédikációban találhatunk, aki a *Mint kell a keresztény leányt nevelni* című beszédében a tánc ártalmas voltára kitérve a *Fortuna-könyv* I. 24. dialógusából idéz.¹⁸⁰ Egy másik 17. századi szerzőnk, Miskolci Csulyak István könyvjegyzékén a *Secretum* és a *De vita solitaria* mellett a *De remediis* is szerepel, s önéletírásából tudjuk, hogy szerettei elvesztésének fájdalmát Seneca, Plutarkhosz és Petrarca műveivel orvosolta.¹⁸¹ (A *De remediis* második könyvében külön csoportot alkotnak a családtagok elvesztéséről szóló dialógusok.¹⁸²) A következő utalás Szilágyi Tönkö Márton *Biga pastoralis, seu ars orandi et concionandi* című, 1684-ben Debrecenben megjelent prédikációs kézikönyvében olvasható. Érdekes részben idézni fejtegetéseit az igazi keresztény filozófiáról, melynek szerinte a Szentírás lábnymát kell követnie:

„[...] ut Franciscus Petrarcha, in libello suo elegantissimo: De ignorantia sui et aliorum loquitur, non fallacibus alis attollitur et steriliū disputationum ventosa iactantia per inane circumvolvitur; sed quae certis et modestis gradibus compendio ad rerum ac Dei notitiam perducit.”¹⁸³

Az idézett gondolat valóban Petrarcától származik, Szilágyi Tönkö azonban rosszul emlékezett rá vagy rossz címet jegyzett fel hozzá, ez a mondat ugyanis nem a *De ignorantia*-ban, hanem a *Fortuna-könyv* I. könyvének előszavában olvasható.¹⁸⁴

Nehéz megállapítani, melyeket használhatták az eddig említett szerzők a *De remediis*-nek a 16–17. században megjelent kiadásai közül. Noha már a 18. század magyar irodalmi termésének részét képezi, röviden itt szólok Székely László¹⁸⁵ 1760–62-ben

¹⁷⁸ Vö. SZÖRÉNYI, 2010d, 54–58, 60–62.

¹⁷⁹ „[A]z philosophiának usussához, és nem az fölöle való csacsogáshoz szabván életemet, Senecával, Petrarchával, Ciceróval és Epictetussal beszélgetek többet, hogy nem egyeb emberekkel.” Idézi BITSKEY, 1996, 94.

¹⁸⁰ *Uo.*, 59. – Szörényi arra is kitér, hogy Petrarcát pápaellenes írásai miatt előszeretettel idézték a református teológusok; Pázmány a *Feleletben* amellet érvel, hogy a pápákat érintő kritikus megjegyzései ellenére igazi katolikus volt.

¹⁸¹ *Uo.*, 59–60.

¹⁸² Ld. a *De remediis* tartalomjegyzékét a *Mellékletben*.

¹⁸³ *Biga pastoralis*, 107, idézi SZÖRÉNYI, *uo.*, 63–64.

¹⁸⁴ „Hec est enim vera philosophia, non que fallacibus alis attollitur et steriliū disputationum ventosa iactantia per inane circumvolvitur, sed que certis et modestis gradibus compendio ad salutem pergit.” *De rem.* I, *Előszó*, 5. – Ahogyan az összevetésből kitűnik, a debreceni prédikátor megváltoztatta a mondat befejezését.

¹⁸⁵ Székely László (1716–1772) alamori gróf, tanulmányait Nagyenyeden és Nagyszebenben végezte. Irodalmi munkásságának nagy részét fordítások teszik ki, de igen értékes saját műve verses életrajza. Életét és az *Önéletírás* szövegközlését ld. NÉMETH S., 2006. Székely könyvtáráról ld. JAKÓ, 1976.

keletkezett teljes magyar fordításáról, mert ennek alapjául is a mű egy jóval korábbi kiadása, az 1613-as genfi szolgált.¹⁸⁶ Az 1290 lapnyi, *Magyar Petrarcha* című fordítás kéziratban maradt, a székelyudvarhelyi Haáz Rezső Tudományos Könyvtár őrzi a fordító saját kis kötetével, mely az 1613-as kiadás egy példánya. Nem tudjuk, honnan került e könyv Székelyhez, más kéz nyoma nem található benne, csak a gróf bejegyzései, aki gondosan kijavította a sajtóhibákat, s aláhúzással emelte ki a számára különösen kedves vagy elgondolkodtató sorokat.¹⁸⁷ Biztosra vehetjük, hogy a *De remediis* Székely meghatározó olvasmányai közé tartozott, 1763-ra datálható verses *Önéletírásának* bevezetőjében ugyanis tíz lap terjedelemben átvesz több részletet a Petrarca-szövegből.¹⁸⁸ Az önéletrajz bevezetőjébe került *De remediis*-részletek azért is érdekesek, mert Székely nem a kevéssel korábban elkészült fordítását idézi, hanem újrafordítja az eredeti latin szöveget.¹⁸⁹ A *Fortuna*-könyv magyarra való átültetésével – amint ajánlásában írja – egyrészt az volt a célja, hogy „született nyelvünkön” olvasója hasznát szolgálja, másrészt az, hogy senki ne vádolhassa restséggel. Máté Ágnes Székely életrajzának ismertetése kapcsán arra utal, hogy a grófot ért szerencsétlenségek, veszteségek személyes indíttatásul szolgáltak.¹⁹⁰ Fordítói módszerét Máté így jellemzi: „a latinhoz nagyon közeli magyar szöveget igyekszik létrehozni, és a saját képességeihez mérten egy meglehetősen szoros fordítást készít”. Az így létrejött szöveg (ahogyan a korábbiakban bemutatott 1426-os olasz fordításé) bővebb, mint a latin eredeti: Székely sokszor nem tudott dönteni, melyik magyar szóval adja vissza a latint, ezért

¹⁸⁶ Székely László fordítását a kézirat lelőhelyén, Székelyudvarhelyen Máté Ágnes vizsgálta meg alaposan, s a kutatás eredményeit 2007-ben készült szakdolgozatában publikálta; ezúton is köszönöm neki, hogy a kéziratot a rendelkezésemre bocsátotta. (A kéziratot és a Székely-könyveket nem ismerő Németh S. Katalin még nem tudta megállapítani, melyik Petrarca-kiadás volt meg közöttük, ld. erről NÉMETH S., 2004, 193.) – Fiske szerint a *De remediis* 1613-ban Bernben jelent meg, az 1595-ös kiadás ötödik utánnnyomásaként. Könyvtári katalógusokban kiadási helyként mind Bernt, mind Genfet megtaláljuk.

¹⁸⁷ Könyvészeti leírását közli MÁTÉ, 2007, 25–28.

¹⁸⁸ Hosszú részleteket másol önéletrajzába a II, 5, 6. dialógusokból, melyek fő mondanivalója, hogy nem a nemesi származás teszi nagyvá az embert, hanem az egyéni virtus. Németh S. Katalin szerint Székely számára Petrarca üzenete önigazolásul szolgálhatott, családjuk ugyanis önerőből emelkedett nemesi rangra. Ld. NÉMETH S., 2004, 194.

¹⁸⁹ Érdemes idézni ugyanannak a részletnek kétféle fordítását (Máté Ágnes átírása):

„A mint Heraclitus írja; Mindenek Ellenkezésekkel, s Ellenkezések által fölznak, ez úgy is vagiónn és hógj úgy légjenek, tsak nem mindenek úgy bizónjittják. A Gjórs Tsillagos Éggel, a Tsillagók szemben találkozóznak. Az egjmással ellenkező Éltető Állatok egjmással Viaskódnak. A Föld meg reszket. A Tenger habozik, zúg. Az Éltető Ég szüntelen mózgattatik. Az Tűznek lángja harsóg, zeng. Az Szelek vég nélkül való zúgást téznek, mint meg annji hadakózásokat. Az Idők az Időkkel veszekednek. Külön külön mindenek magók magókkal, mi velünk pedig mindenek.” (Önéletírás, 3–4. lap);

„...mint Heraclitusnak amaz mondása: Mindenek az azokból származni szokott ellenkezések szerint folznak, úgy is vagjon, és hogy így légjen tsaknem mindenek bizónjittják. A tsillagok az tsillagos égen gjorsan szembe találkozóznak. Az egjmással ellenkező éltető állatok egiben ütköznek; A földök meg rendülnek; A Tenger zúgnak haboznak; Az levegő ég ingattatik; Az Lángok ropognak; Az Szelek halhatatlan hadakozást viselnek; Az Idők az Időkkel veszekednek; Mindenek magókkal; Mi velünk mindenek;” (Magyar Petrarcha, 768), ld. MÁTÉ, 2007, 46–48.

¹⁹⁰ MÁTÉ, 2007, 34.

magyarázza, értelmezi azt; másutt a történelmi, mitológiai személyek, alakok rövid bemutatását toldja be, de személyes megjegyzéseket is tesz.¹⁹¹ Nyelvét, stílusát illetően megállapíthatjuk, hogy a kor irodalmi nyelvének színvonalán mozog, igen kifejező, változatos, gazdag, mind szóhasználat, mind megfogalmazásmódja eredeti: a korabeli erdélyi nyelvállapot rendkívül értékes dokumentuma és forrása – sajnálatos, hogy nyomtatásban sohasem látott napvilágot.¹⁹² Nyelvi és irodalmi értékei miatt és egyediségénél fogva (a *De remediis* eddig egyetlen teljes magyar fordítása) mindenképpen több figyelmet érdemel a kutatás részéről, s fontos, hogy a magyar olvasók számára is minél hamarabb elérhető legyen.

Székely fordításával átléptünk a 18. századba, melynek első felében a nagyszombati jezsuita tanárok hatékony működésének eredményeképpen a magyarországi könyvnyomtatás gyors ütemben behozta elmaradását más európai országokhoz képest: 1706 és 1758 között a *De remediis* kivonata, fordítása és teljes latin szövege összesen nyolc kiadást ért meg. (Az erdélyi gróf egyébként valószínűleg nem tudott ezekről a könyvekről.) Az alábbi táblázatban a 18. századi kiadások főbb adatait¹⁹³ foglaltam össze, hozzátéve a némileg későbbi debrecenit is (az első oszlopba a Fiske-katalógus számai kerültek, az utolsóba a sajtó alá rendező vagy fordító neve):

45.	1706. Nagyszombat	<i>Harmonia philosophica sive Ars recte philosophandi</i>	Rajcsányi György
46.	1707. Nagyszombat	<i>Ars recte philosophandi</i>	Rajcsányi György
47.	1718. Nagyszombat	<i>Conclusiones scientiae practicae</i>	Rajcsányi György
79.	1720. Kassa	<i>A jó és gonosz szerencsének</i>	László Pál
	1730. Kassa	<i>Principia verae ac genuinae</i>	Graff Gábor
	1745. Kassa	<i>Principia verae ac genuinae</i>	Graff Gábor
27.	1756. Buda, Landerer	<i>De remediis utriusque fortunae</i>	
28.	1758. Eger, Royer	<i>De remediis utriusque fortunae</i>	
80.	1813. Debrecen	<i>Az igaz és valóságos bölcselkedésnek...</i>	ismeretlen magyar nemes

Turóczi-Trostler József az antik görög és római filozófia európai továbbélését és a sztoicizmus és Seneca recepcióját tárgyaló, rendkívül pontos és időtálló meglátásokkal tűzdelt, a vonatkozó tényeket és adatokat a legszigorúbb tudományosság kritériumainak eleget

¹⁹¹ Az I, 111. dialógus címét (*De alchimia*) így magyarázza: *A Metallumokat, ezüstöt s egjebet arannyá változtato Mesterségről. Vagy: A Cerberust tartják a Pokol Kapuján álló 3. Fejű Ebnek. Továbbá: amaz Africai első Scipiorol (kinek nevét tsuda dolog honnét, Gjeremekségemtől fogva szerettem).* Ld. MÁTÉ, 2007, 36–37.

¹⁹² Megjegyzendő, hogy a Pinitianus-disztichonokat Székely négysoros, aaaa rímelésű versekben fordítja le. Ezek színvonala elmarad prózai teljesítményétől, s verses önéletrajzához hasonlóan elmondható róluk, hogy noha kezdetlegességük néhol Tinódit idézi, vannak olyan költői képei, melyek kifinomult ízlésről tanúskodnak. Király Pál megállapítását idézi MÁTÉ, 2007, 41.

¹⁹³ Teljes cím- és könyvészeti leírásukat ld. TURÓCZI-TROSTLER, 1937; MÁTÉ, 2008.

téve, s ezzel együtt oldalról oldalra lírai magasságokba emelkedve elemző, nagyívű tanulmányában részletesen bemutatja az általa „magyar stoikus nyárutó”-nak nevezett korszak szellemi áramlatait és könyvtermését.¹⁹⁴ Az érintett szerzők, teológusok, tanárok „szinte kivétel nélkül katolikus környezetből kerülnek ki és szinte kivétel nélkül a jezsuita rend tagjai”,¹⁹⁵ központjuk Nagyszombat. „Legmélyebben hatolt a római Stoa szellemébe Rajcsányi György (1669–1734), [...] tájékozódásának két végső pontja: Krisztus és Seneca, az unio mystica és a tranquillitas animae; ugyanaz az út vezet az egyikhez is, a másikhoz is: a lemondás, az Isten akaratával megegyező, fegyelmező kegyes élet.”¹⁹⁶ Kiadta Cebes *Tabula* és Epiktétosz *Enchiridion* című művét; önálló főműve, a *Laurus Tuta* teológiai írás a keresztény hit alaptételeiről. Öccse, Rajcsányi János, hasonló területen tevékenykedett, „magyar és latin nyelvű, a katolikus hitet bemutató munkáiban magyarázta az egyházi tantételeket, s bírálta a protestáns felekezeteket” (közülük az egyik, az *Itinerarium Athei, ad veritatis viam deducti* Petrarca *Fortuna*-könyvéhez jellegében hasonló mű, több filozófiai, vallási tárgyú alaplumból szerkesztett kompiláció).¹⁹⁷ Petrarca *De remediis* szellemiségében a lehető legközelebb áll a Rajcsányi-testvérek által kedvelt antik filozófusokhoz, egyházatyákhoz, ezért nem meglepő, hogy György ezt a művet is alkalmasnak gondolta a kiadásra, valószínűleg azért is, mert párbeszédes formája révén az iskolai oktatásban is jól alkalmazhatónak vélte. (Bíró Csilla rámutat, hogy Loyolai Ignác *Exercitia Spiritualia*-jának egyik központi tétele, az indifferencia elmélete rokon a *Fortuna*-könyv üzenetével.¹⁹⁸) Az 1706-ban kiadott első válogatásba (melyet egy nevét elhallgató társuk az az évben végzős Amadé Lászlónak és évfolyamának ajánlott¹⁹⁹) Petrarca írásából összesen negyvenkilenc dialógus került bele (az első könyvből 19, a másodikból 30 dialógus), de nem változtatlan formában: kiadója sokhelyütt egyszerűsített, két-három dialógust egybeolvasztott, megadta a jelöletlen idézetek forrását (a fejezetek elején a fentebb már említett Pinitianus-kétsorosok olvashatóak).²⁰⁰ A következő évben megjelent újabb válogatás egy jóval bővebb merítés: 28 fejezetet vettek át a *De remediis* első, 58-at a második könyvéből. A kötetet Pibér László

¹⁹⁴ TURÓCZI-TROSTLER, 1937, 44–72.

¹⁹⁵ *Uo.*, 45.

¹⁹⁶ *Uo.*, 46.

¹⁹⁷ Az *Itinerarium Athei* 1704-ben jelent meg Bécsben. Egyik fejezete magyarul is olvasható a *Magyarországi gondolkodók, 18. század I.* című kötetben, saját fordításomban. Ld. RAJCSÁNYI, 2010, 10–18; a vonatkozó jegyzeteket ld. a 808–812. lapon.

¹⁹⁸ BÍRÓ, 2005, 496.

¹⁹⁹ Ld. MÁTÉ, 2007, 15.

²⁰⁰ Ld. erről részletesen BÍRÓ, 2005, 492; vö. MÁTÉ, 2008, 60. – Graff Gábor 1730-ban a *Harmonia philosophica* anyagát jelentette meg újra, más ajánlással. Megjegyzendő, hogy erről a kiadásról Fiske nem tud, ahogyan a tizenöt évvel későbbiről sem. Az 1745-öshöz Máté Ágnes sem fért hozzá, ezért felmerül a kérdés, vajon a Petrik által közölt adat valóban hiteles-e, s valóban létezett-e egy Graff-féle második kiadás.

almízi püspöknek ajánló Hunyadi István hangsúlyozza, hogy nemcsak a líceumok és akadémiák hallgatói, hanem a kúriák tagjai is haszonnal forgathatják, nem azért, hogy így szélesítsék műveltségüket, sokkal inkább a lelki épülés céljából. Ezt a második válogatást 1718-ban más címmel és ajánlással (szerzője Farkas Antal, a címzett Malik Ádám nagytapolcai plébános) változatlan tartalommal újra kiadták.

Bíró Csilla szerint, tekintve, hogy a három kiadás egy-egy *liber promotionis*, és hogy „Rajcsányinak az emberi élet alapkérdéseihez kapcsolódó témaválasztásai, a dialógusok átalakítása, és a könnyen megjegyezhető, tanulságos disztichonok mind-mind didaktikus célokat szolgálnak, ezért joggal feltételezhetjük, hogy Petrarca *De remediis*, még ha megváltozva is, jelen volt a nagyszombati és a kassai iskolai oktatás mindennapjaiban”.²⁰¹ Bíró azt is megállapítja, hogy egyelőre nem tudjuk, vajon Petrarca dialógusai „csak olvasásra szánt minták voltak-e az előadandó *declamatio*khoz, vagy pedig használták őket előadásra is” a nagyszombati diákok nyilvános vitáinak alkalmával. A kérdés megválaszolásához az iskola évkönyveinek, *historia domusainak* feldolgozása vihet közelebb.²⁰²

A Rajcsányi-féle 1706-os kiadásnak két különböző fordítása keletkezett: László Pál 1720-ban Kassán, egy ismeretlen magyar nemesé 1813-ban Debrecenben jelent meg.²⁰³ A váradi kanonok László Pál (meghalt 1729-ben) a kötetet zabolai Mikes Mihály grófnak ajánlotta; művében a Rajcsányitól átvett és lefordított disztichonokat és dialógusokat egy-egy *Elmélkedéssel* toldotta meg. (Igen érdekes tény, hogy egy, Székely Lászlóhoz korban és „területileg” ennyire közel álló szerző tollából való a *De remediis* legkorábbi fordítása; egyébiránt semmi nem utal arra, hogy az alamori grófhhoz eljutott volna a váradi kanonok munkája.) Nem kell külön hangsúlyoznunk, hogy a *Fortuna-könyv* első magyarítása „felbecsülhetetlen szellemtörténeti jelentőséggel bír”.²⁰⁴ Turóczi-Trostler József már rámutatott arra, hogy amikor László Pál könyve megjelent, „a szépprózát néhány XVI. és XVII. századi «népkönyv», irodalomalatti trufák, pár «lesüllyedt» meseszerű elbeszélés, aesopusi mese, prédikációkban meghúzódó antik-középkori csökevény” képviselte. Így a fordító a 16–17. századi magyar „renaissance-hullám” óta „parlagon heverő” nyelvi elemekkel dolgozott, s a Petrarca klasszikus latin retorikájával vívott „hősies küszködés” eredményeképp művének vannak olyan részletei, melyeket „bátran Mikes és Faludi prózája mellé állíthatunk”, akiket ráadásul időben jócskán megelőzött. László Pál fordítására is igaz,

---

²⁰¹ BÍRÓ, 2005, 495.

²⁰² *Uo.*, 496.

²⁰³ A László-féle fordításnak egy 1720-as, Kassán kelt kézírata is fennmaradt (OSzK, Oct. Hung. 22), melyről Máté Ágnes nem közli, hogy autográf-e, s a dolgozat lezárásáig nem volt módom erről személyesen meggyőződni. Vö. MÁTÉ, 2007, 50.

²⁰⁴ TURÓCZI-TROSTLER, 1937, 65.

amit fentebb Székely Lászlóéról elmondtunk: a méltatlanul mellőzött és elfeledett írásművet egyedülálló értékei prózairodalmunk kiemelkedő darabjává avatják, s ez mind az olvasók, mind a kutatás nagyobb figyelemre érdemesítené.

Az 1813-as debreceni kiadás szövegéről Jakó Zsigmond korábban – hiányos adatok ismeretében – azt feltételezte, hogy Székely László fordítása lehet.²⁰⁵ Máté Ágnesnek köszönhetjük, hogy a két szöveg összehasonlítását elvégezve minden kétséget kizáróan megállapította Jakó feltevésének téves voltát, s rájött arra, hogy az ismeretlen magyar nemes művének, László Páléhoz hasonlóan, az 1706-os válogatott kiadás volt az alapja, noha erre a kötetben semmi sem utal.²⁰⁶ Az ismeretlen szerző valószínűleg nem ismerte László fordítását, attól teljesen függetlenül dolgozott s „időpontja követelményeinek megfelelően úgyszólván teljesen a nyelvművelés és pallérozás szempontja” vezette,²⁰⁷ olvasói lelki épülését kevésbé tartotta szem előtt.

A *De remediis* kivonatos kiadásainak és fordításainak áttekintése magyarázatul szolgál arra, miért történt, hogy a mű teljes latin szövegét is megjelentették, először Budán, 1756-ban, s két évvel később Egerben, változatlan utánnyomásban.²⁰⁸ A budai kiadás Koroda Teofil doktorra avatásának alkalmából, gróf Batthyány József költségén, Landerer nyomdájában jelent meg. Tudjuk, hogy Batthyány a nagyszombati egyetemen tanult, így már fiatalon megismerkedhetett Petrarca művével (akár a Rajcsányi-féle válogatások, akár valamely teljes külföldi kiadás is a kezébe kerülhetett), nem csoda tehát, hogy később, már magas rangú egyházi vezetőként és kora egyik legbőkezűbb mecénásaként hozzájárult ahhoz, hogy a *Fortuna-könyv* Magyarországon is napvilágot lásson.²⁰⁹ Az 1758-as kiadás szintén *liber promotionis* volt, Trásy János doktorra avatásakor, gróf Forgách János anyagi támogatásával jelentették meg.²¹⁰ Ez a két könyv bizonyára sok korabeli főúri, egyházi könyvtárba bekerült, de erre nézve egyelőre nem rendelkezünk elegendő adattal. Valószínű, hogy Androvics Miklós egri kanonok könyvtárában az 1758-as kiadás volt megtalálható.²¹¹

A 16–18. századi magyarországi *De remediis*-receptió történetének bemutatása révén nyilvánvalóvá válik, hogy az elmúlt száz év, s különösen az utóbbi egy-két évtized során számos új adattal gazdagodott a jelenségre vonatkozó tudásunk. Turóczi-Trostler 1937-ben ezt írta: „Magyarországot századokig elkerülik, ahogy az igazi Petrarcának is csak a

---

²⁰⁵ JAKÓ, 1976, 229.

²⁰⁶ MÁTÉ, 2008, 63–65.

²⁰⁷ TURÓCZI-TROSTLER, 1937, 65.

²⁰⁸ Vö. TURÓCZI-TROSTLER, 1937, 65; MÁTÉ, 2008, 65–66.

²⁰⁹ Ld. LENGYEL, 2006, 170.

²¹⁰ *Uo.*, 171.

²¹¹ Vö. BITSKEY, 1997, 103. Ezúton is köszönöm Tüskés Gábornak, hogy felhívta a figyelmemet erre az adatra.

petrarkizmus (Balassa, Rimay) a petrarkizáló humanisták, a Petrarca nevétől különvált hét bűnbánó zsoldár révén van némi köze a magyar irodalommal. Idézni ugyan idézik a nevét, vagy egy-egy mondatát, de rendszerint csak másodkézből, harmadforrásból.”²¹² Ehhez képest, ahogyan a fentiekből kiderül, több példa is bizonyítja, hogy a magyar olvasók elsőkézből, a hazánkba eljutott külföldi Petrarca-kiadások útján ismerkedhettek meg az itáliai humanista nevével és műveivel, melyek, köztük a *Fortuna-könyv*, igazolhatóan kedvelt, szívesen idézett olvasmányává váltak többeknek is, s például Seneca vagy Boetius írásai mellett mind a magánjellegű (Miskolci Csulyak István, Székely László), mind a közösségi célú (Pázmány, Szilágyi Tönkö prédikációs gyakorlata) használatuk kimutatható. Ahogyan a *De remediis* európai befogadás- és hatástörténete kapcsán is megállapíthattuk, a magyar olvasók sem elsősorban a Petrarca általa olyan nagy mennyiségben „adagolt” antik és keresztény példákra, a humanista s egyben az európai műveltség ismeretanyagára voltak kíváncsiak, sokkal inkább lelki épülésük előmozdítása végett vették kezükbe a könyvet. Petrarca belső, lelki életük eseményeinek feldolgozásában, megélésében vált segítőjükké, beszélgetőtársukká, bármely élethelyzetre kész válaszokkal, vigasszal szolgáló „pszichológusukká” – ahogyan annak számított a szintén sokat forgatott és fordított Seneca is. Az itáliai szerző *„Párbeszédei* a platonista és stoikus hullámmal együtt vonulnak be a magyar szellemi életbe – írja Turóczi-Trostler –, az után, hogy bejárták egész Európát.”²¹³ S hazánk szellemi életének, teológiai-filozófiai tájékozódásának alapelemévé váltak, legalábbis ami a 18. századot illeti. Turóczi-Trostler következő meglátása is teljességgel helytálló: „A lelkiélet szükségletei, útjai sokkal ellenőrizhetetlenebbek, rejtélyesebbek, semhogy képesek volnánk felszínes kultúrszociológiai magyarázatokkal megvilágítani őket. Úgy látszik, valami ellenállhatatlan békevágy, lemondás hangulata keríti hatalmába a magyar intellektuális-humanista réteg képviselőit.”²¹⁴ Petrarca *De remediis*e valóban a lelkiélet megélésének alapszövege lett, befogadásának története a magyarországi (s felekezetektől független, jobban mondva azok összességét magában foglaló) lelkiségtörténet egyik fontos fejezete. Ahhoz, hogy erről a fejezetről még pontosabb képet alkothassunk, további kutatások szükségesek, melyek az eddig elvégzett kiadás- és fordítástörténeti jellegű vizsgálatokat a befogadás- és hatástörténet vonatkozásában kiegészítve más jellegű ismeretekkel gazdagítják tudásunkat a *Fortuna-könyv* magyarországi olvasóiról.

---

²¹² THURÓCZY-TROSTLER, 1937, 64.

²¹³ Ld. *Uo.*

²¹⁴ *Uo.*, 44.

MEGJEGYZÉSEK PETRARCA SZEREPÉRŐL AZ EURÓPAI MŰVELŐDÉS TÖRTÉNETÉBEN ÉS A KERESZTÉNY LELKISÉG EGYÉNI ÉS KÖZÖSSÉGI MEGÉLÉSÉBEN

Petrarca leveleinek 1962-es szemelvényes kiadásához írt előszavában Kardos Tibor mindenekelőtt arra hívta fel a figyelmet, hogy az irodalomtörténet „két *különálló* Petrarcat ismer”: az olasz nyelvű szerelmi dalok szerzőjét, aki egyben a modern európai líra egyik első képviselője, valamint „a latin humanismus első törvényadóját és mesterét, a modern irodalmi élet első szervezőjét”.⁴⁵¹ Ez a megállapítás arra az elgondolkodtató tényre világít rá, hogy a petrarcai életmű két részének, olasz, illetve latin nyelvű alkotásainak befogadása és értékelése egymástól függetlenül, eltérő ütemben és eredménnyel zajlott a 15. századtól kezdve egészen a 20. századig. Vitathatatlan ugyanis, hogy míg szerelmi költeményei eredeti nyelven és fordításban számos népszerű kiadást értek meg, sokat közülük megzenésítettek, és ilyenformán a születésük óta eltelt évszázadok alatt új és új olvasókra, hallgatókra találtak, valamint olasz és más nyelven alkotó költők egész serege számára szolgáltak követendő mintául, addig Petrarca latin nyelvű műveinek emlékezete, jóllehet a 18. századig különálló és gyűjteményes kiadásokban is több alkalommal napvilágot láttak, lassan kiveszett az irodalmi köztudatból. Szerencsére azonban ez a folyamat a 20. század elején megállt, sőt ellenkező irányt vett, mivel olvasóként-kutatóként egyre többen fedezték fel maguknak a latin Petrarcat, és Olaszországban megindult egy nagyszabású vállalkozás azzal a céllal, hogy közreadják, újra hozzáférhetővé tegyék ezeket az elfeledett, legfeljebb évszázados nyomtatványokban fellelhető szövegeket.⁴⁵² Az elmúlt száz év során a kutatás és a szövegkiadás változó lendülettel haladt: hatvan éve még valóban igaz volt Kardos Tibor fent idézett megfigyelése, hiszen a Petrarcaról mint költőről a versei terjedésével egyidőben kialakult és jobbra változatlan formában hagyományozódó kép mellett, attól eleinte különállóan rajzolódott ki a

---

⁴⁵¹ PETRARCA, 1962, 5.

⁴⁵² 1904-ben, az író születésének 600. évfordulóján létrehozták a Francesco Petrarca Összes Műveinek Kiadásáért Felelős Bizottságot (Commissione per l'Edizione Nazionale delle Opere di Francesco Petrarca), melynek feladata az összes Petrarca-mű kritikai kiadásának előkészítése és megjelentetése volt. A tervezett húsz kötetből 1926 és 1964 között csak hét látott napvilágot. A sorozat akkor megjelent köteteit az újabb, 2004-es évfordulót követően reprint formában újra kiadták és újabban elkészült szövegkiadásokkal bővítették. A folytatás ezúttal remélhetően nem akad el.

latinul verselő tudós költő és a humanista prózaíró portréja. Az azóta eltelt időszakban a nemzetközi Petrarca-szakirodalomban egyre inkább teret hódítottak a latin műveivel kapcsolatos publikációk, melyek egy része az olasz és a latin nyelvű szövegek kapcsolatát, összefüggéseit tárgyalja. Így mára minden vonatkozásban bizonyítást nyert, hogy nem célszerű az életművet nyelvi alapon kétfelé választani, hiszen a *Daloskönyv* szövege végtelenül sok ponton érintkezik a nem népi nyelvű textusokkal; alkotójukra igaz Kardos tömör, ám szemléletes megállapítása: „Nincsenek külön Petrarcák, csak egyetlenegy van.”⁴⁵³

Amint az a dolgozatban minden oldalról bizonyítást nyert, a *De remediis utriusque fortunae*, mely Petrarca művei közül különösen sokáig volt feledésre ítélve, gondolatiságát, tartalmát, mondanivalóját, stílusát tekintve szervesen illeszkedik az életműbe. A keletkezéstörténet tényeit felsorakoztatva, a mű tematikai elemzése révén világosan látható, hogy szövegszinten is számos ponton érintkezik a szerző más írásaival.

Valóban bolyongó, sokat szenvedett, önmagával szakadatlanul viaskodó ember ez az új Ulyxes, de amint gyarapodik évei száma, egyre határozottabb azon üzenetet illetően, melyet a világ dolgairól kortársainak s a jövőnek küldeni akar. Ennek az üzenetnek egy része, mégpedig nem is jelentékelten része, éppen a levelekben maradt fenn, s az európai kultúra és haladás lényeges dokumentuma.⁴⁵⁴

Kardos Tibor szép gondolatát azzal egészíthetjük ki, hogy noha Petrarca üzenete valóban a levelekben maradt fenn a legközvetlenebb, áttételektől mentes formában, de a rákövetkező generációk *De remediis*éből, kézikönyv-jellegéből fakadóan még többet tanultak. Érdemes idéznem Turóczi-Trostler József lényeglátó megállapítását:

Petrarca szonettjei századokra preformálják az európai líra műnyelvét, szerelmi etosát, a boldog és kesergő szerelem pózait, tipológiáját, megteremtik a félelmetes hatású petrarkizmust, de sohasem lépik át az irodalom és eszteticizmus határát. Platonikus-stoikus párbeszédei viszont korlátlan szabadsággal terjeszkedhetnek. Ugyanaz a közönség fogadja magába, „élvezi” őket, amelyik Platont, Senecát, Boethiust. Hosszú századok alatt nem csökken vigasztaló erejük.⁴⁵⁵

Dolgozatomban magam is rámutattam arra, hogy a *Fortuna-könyvet* szellemisége a sztoikus-keresztény eszmerendszerhez kapcsolja, a görög-római kulturális és filozófiai hagyománynak a folytatójává teszi, s utóéletét tekintve elmondható róla, hogy ezt a hagyományt és értékrendet hatékonyan adta át az arra rendkívül fogékonnak mutakozó utókornak.

---

⁴⁵³ PETRARCA, 1962, 6.

⁴⁵⁴ *Uo.*, 42.

⁴⁵⁵ TURÓCZI-TROSTLER, 1937, 63.

A kézirat- és kiadástörténet adatait ismertetve megállapítottam, hogy recepciója más Petrarca-művekéhez hasonlóan zajlott: a 14–15. században latin nyelvű írásait sokfelé másolták Itáliában és Európában, hiszen Petrarca hírnevét egyrészt az olasz egyetemeken tanuló külföldi diákok, másrészt a hazájukból elvándorló itáliai humanisták elterjesztették szerte a kontinensen. A *De remediis* népszerűségéről kéziratának és nyomtatott kiadásainak nagy száma tanúskodik, valamint az, hogy fordítói a latinul nem értő olvasókhoz is igyekeztek eljuttatni üzenetét. Emellett a mű szövegéből mind latinul, mind más nyelveken készültek kivonatos változatok, mivel az ember mindennapi életének sokféle eseményére, helyzetére praktikusán alkalmazható mondanivalója, s szentenciózus nyelvezete erre egyaránt alkalmassá tette.

Megállapítottam többek között, hogy az olvasók számára Petrarca elsősorban a sztoikus-keresztény bölcséletnek az egyházatyákkal egyenértékű képviselője volt, etikai gondolkodó, filozófus, s másodsorban a klasszikus görög-római műveltség közvetítője. Az általa közvetített gondolatok, ismeretek hagyományozódása a 15–18. században az európai művelődéstörténet alakulási folyamatának egyik fontos tényezője, hatása szinte felmérhetetlenül sokrétű és szerteágazó. A *De remediis* recepciója Turóczi-Trostler alábbi megfigyelésének igazságáról tanúskodik:

Ha egy tizenhetedik századi embert megkérdeznének, milyen névben látja megtestesülve az ünnepest antikvitást, a maga szociológiai-felekezeti helyhez kötöttségének, szellemi forrásvidékének megfelelően más és más nevekkkel válaszolna. Másképpen vallana a *keresztény* humanista, másképpen a *humanista* keresztény, másképpen a katolikus, másképpen a protestáns, másképpen a tudós, másképpen a költő, másképpen az életművész és másképpen az elmélet embere. [...] Ahány név, annyi történeti evokáció, program stílus – és éleleteszmény. De van három név, amely egyetlen válaszból sem hiányoznék, ezek: Platon, Aristoteles, Seneca. Eleven erejükkel kezdettől fogva részt vesznek a keresztény Európa szellemi életében, intellektuális, esztétikai és etikai világképének megépítésében.

A *De remediis*t több szempontból értékeltem újra, s felhívtam a figyelmet arra, hogy azok a hagyományos korszakfogalmak, melyeket irodalomtörténeti besorolása kapcsán emlegetni szoktak („középkori”, „reneszánsz”, „modern”), nem alkalmazhatóak rá, hiszen mind előképeit, mind tartalmát, mind formáját, mind a benne foglalt mondanivalót tekintve az antik és a korai keresztény filozófiai művek pontos másának tekinthető. Azt is megállapítottam, hogy Petrarca esetében nem beszélhetünk saját, önálló filozófiai rendszerről, hiszen világnézete a Cicero, Seneca és Augustinus műveiben foglalt gondolatokon alapszik, melyeknek érvényességét, igazságát természetesen saját tapasztalata is megerősítette.

Petrarca írását átfogóan bemutatva nemcsak a mű irodalom- és filozófiatörténeti szempontú újraértékelését végeztem el, de eddigi többirányú, kézirat- és keletkezéstörténeti, recepciótörténeti kutatásaim új eredményeit is közzétettem, s főként a magyarországi befogadástörténetre vonatkozóan a szakirodalomban eddig megjelent téves nézeteket cáfoltam, a félreértéseket tisztáztam.

Dolgozatom a *De remediis utriusque fortunae* egészével kapcsolatos nézeteim, ismereteim első összegzése, mely semmiképpen sem tekinthető véglegesnek. Az elmúlt években megkezdett kutatásokat minden területen folytatni fogom, számítva az érintett témákban jártas olvasóim tanácsaira, kiegészítéseire, tovább vivő javaslataira. Igyekszem majd lehetőséget teremteni arra, hogy olasz kutatókkal együttműködve további kéziratokra, valamint a mű szövegének egészére kiterjesszem a legkorábbi kéziratok összehasonlító vizsgálatát. Másfelől szükségesnek tartom a hatástörténet további tanulmányozását, hiszen ezen a téren még igen sok új adat napvilágra kerülése várható, s az általam e dolgozatban összegyűjtött eddigi eredményekhez talán mások is hozzá tudnak majd szólni. A lehető leghamarabb elvégzendő feladatnak tartom továbbá a *Fortuna-könyv* két 18. századi magyar nyelvű fordítása szövegének átírását és digitális vagy könyvalakban való megjelentetését, hogy ezáltal régi magyar irodalmunknak ezek a kincsei mind az olvasóknak, mind a kutatóknak rendelkezésére álljanak.

Elsődleges célom mindemellett az, hogy minél előbb elkészítsem saját teljes fordításomat. Az új tudományos eredmények publikálásán kívül nagyon fontosnak érzem, hogy a dolgozatban oly hosszan elemzett és méltatott műből magyar nyelven legalább egy válogatást közölhetek. Az, hogy mennyire értékes és fontos szöveg, a fentiekben több szempontból is bizonyítást nyert, s az idézett részletekből is nyilvánvalóvá válhatott, milyen szépen megformált, az antik római szerzők műveivel egy szintre emelkedő írás a *Fortuna-könyv*. Az összesen harminckét, hat kivételével első ízben itt közreadott dialógus a tudós magyarázatoknál szándékom szerint jóval közvetlenebbül hat, s azzal a tanulsággal szolgál, hogy ha vannak is olyan elemei a petrarcai világnak, melyek a mai gondolkodás számára idegenek, az író az antik és a keresztény kultúra máig nagy becsben álló szellemi értékeinek közvetítőjeként, és nem mellesleg az emberi lélek bölcs ismerőjeként, lényegi mondanivalóját illetően mégis örökérvényű, ma is aktuális, mindannyiunk számára megszívlelendő üzenetet fogalmaz meg.

Petrarcával együtt úgy hiszem ugyanis, hogy „az erény is, az igazság is ugyanaz mindenki számára”, bármely korban éljen is. És hogy ez igaz, azt mi sem bizonyítja jobban, mint amikor elgondolkodtató, néhol megmosolyogtató, néhol megrendítő szavai olvastán

rádöbbenünk, e sokáig elfeledett írás legfőbb tanulsága, hogy az emberi természet mit sem változott az idők során.

Zárásképp szeretném megköszönni mindazoknak, akik munkám során segítségemre voltak, hogy az elmúlt években mindig számíthattam rájuk és hogy oly sok mindent tanulhattam tőlük. Mindenekelőtt témavezetőmnek, Szörényi Lászlónak, aki bizonyára maga sem tudta előre, mennyire hálás leszek majd neki azért, hogy annak idején *De remediis*-órákat hirdetett meg a Szegedi Egyetemen. Életem egyik legizgalmasabb kalandjára indultam el azokon az órákon, s ezt sosem fogom elfelejteni, ahogyan azóta tartó szerető támogatását is mindig érezhetem. Hálaival gondolok Lázár Istvánra, mint egykori tanáromra, megértő és nagy tudású kollégámra, aki Petrarca-műveinek értő tolmácsolójaként is utat mutatott. Köszönöm szegedi barátaimnak, neolatinos kollégáimnak, hogy figyelemmel kísérték munkámat; Kasza Péternek, hogy meggyőződött, ne pszichológiát, hanem neolatin irodalmat tanuljak; Bíró Csillának és Máté Ágnesnek, akiknek kutatási eredményeiből sokat hasznosíthattam; és Hoffmann Gizellának – felsorolni se tudnám, mennyi mindenért vagyok hálás neki.

Intézeti kollégáim közül ehelyütt is szeretnék köszönetet mondani Tüskés Gábornak, aki nemcsak értékes adatokkal járult hozzá kutatásaimhoz, de megértő támogatásáról is többször biztosított. Köszönöm Csörsz Rumen Istvánnak és Hegedüs Bélának, hogy megismerkedésünktől baráti fogadtak, még ha furcsálták is eleinte, hogy „füveskönyvekkel” foglalkozom. Köszönöm Kiss Margitnak a Mikes nyelvére vonatkozó adatokat és a baráti beszélgetéseket. Nem lehetek elég hálás Békés Enikőnek és Szentpéteri Mártonnak, akik amellet, hogy hasznos szakmai tanácsokkal láttak el, sok egyéb dologban is segítettek az elmúlt évek során. Végül, de a legkevésbé sem utolsó sorban, köszönöm Sztankovits Gergelynek, hogy elviseli, egy kutatónővel élni sok-sok könyvkupaccal jár, s hogy ráadásul osztoznia kell Petrarcával az eszemen és a szívemen. Valamennyiükről (és azokról is, akiket botor módon esetleg kihagytam volna) szeretettel emlékezem meg és remélem, a jövőben is számíthatok majd rájuk.

FRANCESCO PETRARCA

A JÓ- ÉS A BALSZERENCSE ORVOSSÁGAI

I. KÖNYV

ELŐSZÓ

1. Mikor az emberi dolgokon és a sorson, s ezek hirtelen, előre nem látható változásain gondolkodom, semmit sem találok, ami törékenyebb, semmit, ami zaklatottabb volna, mint a halandók élete. Úgy látom ugyanis, hogy a Természet minden élőlény esetében gondoskodott egyfajta csodás orvosságról, az öntudatlanságról; egyedül nekünk adott emlékezetet, értelmet, előrelátást, lelkünknek ezeket a pompás, isteni adottságait, melyek mégis gyötrelmünk s pusztulásunk okozói. Mert örökké olyan gondok gyötörnek, melyek nem csak hogy hiábavalóak és feleslegesek, hanem ártalmasak, s pusztítók is; szorongunk a jelen miatt, de a múlt és a jövő is nyugtalanít, és úgy tűnik, semmitől sem tartunk jobban, mint hogy egyszer netalán ne legyünk eléggé szerencsétlenek, annyira buzgón keresünk mindig új okot arra, hogy annak érezhessük magunkat, s táplálhassuk fájdalmunkat. Így az élet, ami – ha úgy élnénk, ahogy kellene – a legnagyobb, a legörömtelibb lehetne minden dolog közül, nyomorúságos, szomorú kötelesség csupán, vaksággal és feledéssel kezdődik, a folytatása gyötrelmek, a vége fájdalom, s az egész csak tévelygés – és hogy ez így igaz, azt mindenki beláthatja, ha szigorú szemmel ítéli meg saját élete alakulását.

2. Éltünk-e egyetlen nyugodt, egyetlen háborítatlan napot is, mikor semmi nem aggasztott, semmi ne gyötört volna? Megesett-e valaha, hogy mikor oly nyugodtan és vidáman ébredtünk reggel, estére ne lopakodott volna be a szívünkbe az aggodalom és a bánat? Ennek a bajnak a kialakulásáért pedig, noha maguk az élet dolgai is sokszorosan alkalmat kínálnak rá, mégis, ha nem csap be bennünket önmagunk iránt érzett szeretetünk, be kell látnunk, hogy nagyrészt, sőt egészen őszintén megvallva, csak és kizárólag mi magunk vagyunk felelősek.

3. Hogy ne is említsem a többi dolgot, melyek mindenfelől szorongatnak, ott a folytonos háború, melyet a Szerencséével vívunk. Ebben a harcban egyedül az erény révén győzedelmeskedhetnénk, s mégis önszántunkból fordítunk hátat neki. Így aztán végül egymagunkban, erőtlenséggel, s védtelenséggel, nem egyenlő félként csapunk össze engesztelhetetlen ellenségünkkel, az pedig mint könnyű tollpihét ragad a magasba, s vág földhöz, körbe-körbe forogat, játszik velünk. Még azt is könnyebb volna elviselni, ha legyőzne, mint így a

játékszerének lenni. De mi más ennek az oka, mint saját állhatatlanságunk s gyengeségünk? Úgy látszik, arra vagyunk alkalmasak, hogy ide-oda dobáljanak, könnyedén, mint a labdát; oly állatfaj vagyunk, mely igen kevés ideig él, de végtelen sok gond közepette; nem tudjuk, hajónkkal mely parton, lelkünkben milyen elhatározásnál kössünk ki, emiatt aggódunk, s a jelenlegi bajunkon kívül mindig van valami mögöttünk is, ami fájjon, és előttünk is, amitől féljünk, ami az összes élőlény közül egyedül az emberre jellemző, hiszen a többiek a legteljesebb biztonságban tudják magukat, ha az épp rájuk leső veszélytől megmenekültek. Nekünk, eszes, értelmes lényeknek örökké ezzel a háromfejű ellenséggel, mint valami Cerberusszal kell küzdenünk, hogy szinte jobb lenne, ha nem bírnánk értelemmel, hiszen most égből való fegyvereinket, melyekkel a bőkezű természet látott el bennünket, önnönmagunk ellen fordítjuk.

4. Ez a szokás már nagyon régen gyökeret vert, ezért igen nehéz elkerülni, hogy az ember ebbe a hibába essen, mégis törekednie kell rá. Eközben amellet, hogy összeszedjük minden lelkierőnket (mert így egyetlen út sem túl meredek, s bárhová fel tudunk jutni), és gyakorta folytatunk beszélgetéseket a nálunk bölcsőbbekkel (bár erre már egyre ritkábban nyílik lehetőség), az állandó, figyelmes olvasás, a nagy írók művei lehetnek legnagyobb hasznunkra, hiszen a javunkat szolgáló intéseik igazát rögvest belátjuk, a velük való egyetértés pedig – nem félek kijelenteni – a jó elhatározás egyetlen igaz forrása ezen a földön. Emiatt – ha olykor hálával gondolunk a kisebb írókra is, akár mert kedvesek szívünknek, akár mert úgy véljük, utat mutattak az őket követőknek – mondd, mily nagy hálával kell viseltetnünk a híres és nagy tekintélyű írók iránt, akik bár sok-sok évszázaddal előttünk éltek a Földön, istenadta tehetségük és legszentebb alkotásaik révén mégis velünk vannak, közöttünk élnek, s szakadatlan, kölcsönös párbeszédet folytatunk szellemükkel. Olyanok, akár megannyi fénylő csillag az igazság égboltján, megannyi lágyan simogató fuvallat, vagy megannyi serény, tapasztalt hajós – a béke kikötőjébe vezető utat mutatják nekünk, akaratunk lomha hajóját arrafelé haladni ösztökélik, s erősen tartják hanyódó lelkünk kormányát, mígnem megfogadja és betartja az oly sok viharban kipróbált tanácsokat.

5. Az igazi filozófia ez, nem pedig az, melyet hamis szárnyak emelnek a magasba, vagy felfuvalkodott öntetszelgők forgatnak így meg úgy, feleslegesen, terméketlen vitáik során, hanem amely erős, s lépéseinkkel arányos lépcsőfokokon, a legrövidebb úton vezet el az üdvösséghez. Mint barátod talán buzdíthatnálak, hogy erre törekedj, de ez bizonyosan szükségtelen. A Természet oltotta beléd a lelkes érdeklődést a különféle olvasmányok, az egyre újabb és újabb ismeretek iránt, a Szerencsétől adatott azonban – melyről azt mondják, szinte mindenre kiterjed hatalma – a világ ügyes-bajos dolgainak mély és viharos tengerén

hányódnod. A tudásvágyat nem, csupán az olvasáshoz szükséges nyugalmat ragadta el tőled, ezért kevesebbszer, de néha azért mégis felüdít a tudós férfiak barátsága és társasága, még ama napokon is, mikor a leginkább elfoglalt vagy, lopott pihenőóráidban. Szeretnél napról napra műveltebbé válni, napról napra többet tudni a régi idők emlékezetes történéseiről, amihez a könyvek helyett gyakrabban használsz páratlan emlékezőtehetségedet, ezt én magam tanúsíthatom.

6. Ha szívesen tetted ezt fiatalkorodban, most – azt kell gondolnunk – még inkább szívesen teszed, ahogyan a hajnali vándorénál sietősebb szokott lenni az útja az estinek, de legalábbis lélekben jobban fel van készülve rá. Mindennapos az efféle panasz: ahogy utunk hossza nő, napjaink száma egyre fogy; az élet ösvényén haladva rájövünk, közeleg az alkony, de utunkból nagyon sok még, ami hátravan. Nem kell tehát buzdítanom téged, hogy tedd azt, amit mindig is nagy lelkesedéssel tettél; elegendő, hogy figyelmeztettelek: törekedj arra, hogy az élet gondja-baja ne vonjon el ettől, mert az bizony sokakat tartott már vissza nagy munkájuknak éppen a befejezésétől, pedig előtte kimagasló tetteket vittek véghez. Azt is hozzátenném még, hogy mivel képtelenség mindenről egyszerre olvasni, hallani, mindenre emlékezni, segíts magadon a leghasznosabb, s – mivel a rövidség az emlékezet jó barátja – egyben a legrövidebb emlékeztetőkkel. Nem arra akarlak rávenni, hogy ne szánj időt a részletesebben, hosszabban kifejtett bölcs tanításokra, melyekkel megoltalmazod magad a sorssal vívott, hogy így mondjam, rendszeres csatáid során, hanem hogy közben ezekkel a tömör és pontos szentenciákkal úgy vértezd fel magad, mint afféle tokjukból elővett, minden percben kéznél lévő fegyverekkel, bármiféle csapás, váratlan támadás ellen, akár erről, akár arról az oldalról érkezik. Mert kétfelé is párbajt vívunk a Szerencsével, s mindkét oldalról ugyanakkora veszély fenyeget, az embereknek azonban csak egyik ellenfelükről van tudomásuk, arról, amelyet balszerencsének neveznek. A filozófusok is, noha előttük mindkettő ismeretes, ezt tartják nehezebbnek; tudjuk, mit mond Arisztotelész az *Etikában*: *mert sokkal nehezebb a fájdalmat okozó dolgokat elviselni, mint a kellemesektől tartózkodni.* Az ő nyomán pedig Seneca azt írja Luciliusnak, hogy *nagyobb dolog a szomorúságon felülkerekedni, mint az örömben mértéket tartani.*

7. Mit mondhatnék én? Vegyem-e a bátorságot, hogy megmukkanjak ily nagy férfiak között? Nehéz dolog, s a szemtelenség látszatát kelti, ha újonnan jöttként régi dolgokhoz nyúlunk. Az bizonytalanít el, hogy egyfelől oly nagy tiszteletben álló, másfelől oly régi szerzők, de biztatásul egy harmadik, szintén nagy és régen élt férfiú tekintélyéhez folyamodom: *Nem lehet ugyanis elérni, hogy mások is olyan véleménnyel legyenek egy dologról, amilyenvel ő.* Ezek Marcus Brutus szavai egy Atticushoz írott leveléből, s úgy

vélem, aligha lehet bármit mondani, ami ennél igazabb lenne. Hogyan ítélnének máshogyan egy-egy dolog felől, mint ahogyan magam érzek vele kapcsolatban, hacsak nem kényszerülök arra, hogy elfogadjam másvalaki véleményét; aki azonban ezt teszi, az már nem maga alkot véleményt, csupán a másik ítéletét közvetíti.

8. Ha arról szeretnék szólni tehát, hogy én magam mit gondolok, tisztelettel ugyan, de mellőznöm kell eme nagy emberek véleményét, s mindenki másét, aki egyetért velük. Tudom, hogy sokféleképpen szokás tárgyalni az erényeket; nem mindig azok kerülnek az első helyre, amelyekhez nehezebben járható út vezet, s hogy nem véletlenül áll az erények közt az utolsó helyen a szerénység, vagy ha úgy tetszik, mértékletesség; én azonban, s ezzel visszatérek tárgyunkhoz, úgy ítélem meg, hogy a kedvező, nem pedig a kedvezőtlen körülmények között nehezebb életünket helyesen kormányozni, s megmondom őszintén, szerintem sokkalta félelmetesebb és nyilvánvalóan álságosabb a Szerencse, ha nyájas hozzánk, mint ha fenyeget.

9. Ezt a meggyőződést pedig nem bizonyos írók hírneve, magukban csapdát rejtő szavak, vagy bölcselkedők kibogozhatatlan okfejtései érlétek meg bennem, hanem a sokféle tapasztalat, az életem során látott-hallott dolgok, és az, hogy mily kevés a példa az ellenkezőjére. Olyat ugyanis, aki nyugodt lélekkel viselte el az őt ért veszteségeket, a szegénységet, a száműzetést, a börtönt, a büntetést, a halált, és a súlyos betegségeket, melyek még a halálnál is rosszabbak, sokat láttam, olyat azonban, aki képes lett volna erre, ha vagyonhoz, tisztségekhez, hatalomhoz jutott, egyet sem. Sok esetben megfigyeltem, hogy akik fölött a balszerencse nem tudott győzedelmeskedni semmiféle kegyetlenkedése révén, jószerencsájuk játszi könnyedséggel terítette le, és lelkierejüket, mely annak fenyegetéseivel szemben nem, ennek hízelgése által megtört. Mert nem tudom, hogyan, de alighogy a sors nyájasabb arcát mutatta feléjük, lélekben megnyugodva máris kezdték elbizni magukat, s a kedvező körülmények között kezdtek megfélelkezni valós helyzetükről. Nem ok nélkül szokás azt mondani (s ez nyelvünkben szinte már szállóigévé vált), hogy igen fáradságos a jó sorsot elviselni; s nem véletlenül mondja Flaccus: *viseld jól nagy szerencsédet*, [10] mert ezt igen nehéz dolognak ítélte, amelyet csak valódi igyekezettel lehet művelni. Egyébiránt Seneca rövid értekezésben tárgyalta a sorsnak azt a fajtáját, amely szerinte a nehezebben elviselhető (s ránézésre kétségkívül ez tűnik keményebbnek). Ezt a könyvecskét itt is, ott is sokan forgatják manapság, én magam pedig sem hozzátenni, sem belőle elvenni nem fogok, egyrészt mivel egy ily nagy tehetséggel megírt mű nem szorul arra, hogy tovább csiszolják rajta, másrészt mivel nem áll szándékomban sem az, hogy saját tervezetembe idegen elemeket vegyítsek, sem az, hogy bármit kihagyjak belőle. De mivel az erény is, az igazság is ugyanaz mindannyiunkban, és mivel az antikvitás tanulmányozása nem kell, hogy szárnyát szegje az

utódok igyekezetének – hiszen mint tudjuk, éppen arra alkalmas, hogy buzdítsa s támogassa őket –, ezért az a célom, hogy ugyanarról beszéljek veled, Azzóm, s valami olyasmit adjak most neked, mint amit Seneca adott Galliónak, amennyire fáradt s mindig túlhajszolt elmémtől telik majd. Szeretném bemutatni továbbá a másik fajta sorsot is, amellyel ő – akár saját meggyőződéséből fakadóan, akár csupán megfélelkezve róla – nem foglalkozott. Mindkét részt kibővítettem néhány egyéb dologgal is, nem az egyik, vagy a másik fajta sors, hanem az erény, illetve a bűn (az egyik mint kiválóság, a másik mint hiba) kapcsán, mivel úgy vélem, ezek is hasonló hatást tehetnek az emberre, amennyiben boldogságot, vagy épp szomorúságot okoznak.

11. Hogy mekkora tehetséggel vittem végbe munkámat, majd megítéled te magad, de gondolj elfoglaltságaimra is, s időm szűkös voltára, hiszen egy, csupán néhány nap leforgása alatt írt művet veszel majd csodálattal kezvedbe; én egyedül a hitelességéről biztosíthatlak. Arra törekedtem, hogy ne olyan dolgokat gyűjtsek egybe, melyeket én magam érdekesnek tartok, hanem amelyek neked és másoknak a leginkább hasznosnak tünnek (ha ugyan eljut majd könyvem másokhoz is). Ahogyan efféle munkáimban mindig, most sem az írói dicsőséget, hanem olvasóim érdekét tartottam szem előtt, ha annak felismerését tőlem remélni lehet. Elsősorban az volt a célom, hogy olvasómnak ne kelljen minden kis neszre, mely mögött ellenséget sejt, egész fegyvertárával felszerelkeznie, hanem hogy minden rossz, vagy ártalmas jó dolog, tehát a kétféle sors ártalmainak kevéske, de baráti kéz által adagolt orvossága, akár egy kettős betegség hatékony ellenszere, egy kis dobozkában mindig, mindenütt a keze ügyében, s ahogy mondani szokás: *in promptu* – könnyen elérhető – legyen.

12. Ahogyan mondtam ugyanis, akár ezt, akár azt az arcát fordítja felénk a Szerencse, tartanunk kell tőle, ám el kell viselnünk, az egyik esetben önmagunkat megfélekezve, a másikban magunkat vigasztalva; ott a túlzott bizakodást mérsékelve lelkünkben, itt enyhítve s könnyítve annak fáradtságán. Mikor a Szerencse eme fordulatosságán tűnődtem azt tervezve, hogy valahogyan írok róla, nemcsak hogy te jutottál eszembe, mint olyasvalaki, aki méltó erre az ajándékra, amely – ahogyan Cicero mondja – mindkettőnknek egyformán örömet szerez, hanem egyedül te buzdítottál arra, hogy valóban megírjam, mégpedig nem szóban (hiszen sejtelled sincs nagy vállalkozásomról), hanem a veled történt események révén, melyek bőséges számú példával szolgáltak mind a jó-, mind a balsors fordulataira. Sokakat ismerünk, akik a sors nyergében ülnek, akik elmerülnek az élvezetekben, sokakat, akiket nagy lendülettel forгат körbe-körbe a szerencse kereke; nem hiányoznak a példák a felemelkedésre és a bukásra, s jól tudom, hányan zuhantak a legmagasabb csúcsról a mélybe. Hány római uralkodót, hány más ország királyát fosztotta

meg a legfelsőbb tróntól az ellenségnek, vagy saját népének keze, s veszítette el hatalmával együtt életét is? S hogy ne csak a régiekkel példálózzunk, ebből a mi korunkból is mondhatunk sok olyan királyt, akit száműztek, foglyul ejtettek, megöltek a csatában, saját házában fejeztek le, vagy – amit még szörnyűbb elmondani – felakasztottak, vagy gyalázatosan darabokra szaggattak.

13. Neked, akinek a Természet királyi szívet adott, nem adott királyságot a Szerencse, de nem is vette el; olyan azonban, akit a többi dolgot tekintve ennyire különféle helyzetekbe sodort volna, amennyire tudom, alig akad korunkban. Kezdetben hozzászoktál, hogy makkegészséges vagy és annyira erős, hogy mindenki ámul rajta, aki ismer, majd néhány év leforgása alatt háromszor mondtak le rólad az orvosok, háromszor helyezted életedet és üdvösségedet az égi orvos kezébe, mert egyedül ő segíthetett. S ő visszaadta egészségedet, de régi testi erődet elveszítetted, ám nem kevésbé csodálatos módon kimagasló ügyességre és páratlan méltóságra tettél szert. Most pedig, téged, akinek lábai egykor mintha acélból lettek volna, ilyen hajlottan vagy a szolgálid segítenek lovad hátára, vagy a vállukra támaszkodva, lassan lépkedve járkálhatsz csak. Hazád csaknem egy időben látott uraként, s száműzöttként, de egyáltalán nem látszott rajtad, hogy a száműzetés miatt búslakodnál. Szinte senki nincs kortársaid között, akit annyira kedveltek volna a fejedelmek, és senki, akivel oly igazságtalanul bántak volna el; ugyanazok, akik kicsivel korábban még egymással versengve igyekeztek a barátaid lenni, később úgy törtek a vesztedre, mintha közösen forralták volna ki tervüket (noha egyébként semmi másban nem értettek egyet). Egyik részük gonosz fortéllal az életedre tört, de előbb megfosztott aranyadtól, drágaköveidtől, mindattól, amit hosszú évek alatt bőkezűen ajándékozott neked a jóságos sors kegye, és – ami ezek elvesztésénél sokkal súlyosabb – megfosztott barátaidtól, ismerőseidtől, egész családotól, akiket más-más kegyetlen módon kínoztak vagy öltek meg. Másik részük kíméletesebben cselekedett, s atyai birtokodat, földjeidet, palotáidat, városaidat foglalta el az ott élőkkel együtt, azok pedig, akik látták, hogy hatalmas vagyonodat elveszítve hogyan lettél földönfutóvá, azt gondolták, a Szerencse különösen szörnyű csodát tett.

14. Barátaid többsége, mint mondtam, meghalt, s akik nem, egyszeriben azok is hűtlenek lettek hozzád, hiszen – ahogy a mondás tartja – a barátság addig tart, amíg a jószerencse, hogy a végén nem is tudod, barátaid vagy a bizalmad elvesztésén bánkódj inkább. Mindezen bajok közepette döntött le a lábadról az a betegség, mely majdnem végzetes lett, s oly közel kerültél a halálhoz, hogy az emberek, akik nem hitték, hogy túlélheted, már halálhíredet keltették. Betegség, szegénység, temérdek gyötrelmek nehezéd rád, s szinte teljesen legyűrt, míg körülötted dúlt a háború, s mindeközben sem beszélni, sem akár egyetlen

levelet váltani nem tudtál barátaiddal, akiket a Szerencse meghagyott, vagy derekas helytállásod újonnan szerzett neked. Csak a börtönt és a halált kerüted el, de valójában a börtönt sem, hiszen hű feleségedet, és saját véreidet, minden fiadat s leányodat elfogta az ellenség, sok gyermeked közül egy sem maradt veled vigaszodul. De nem maradt tőled távol a halál sem, mert te magad is szüntelenül viaskodtál vele, egyik gyermeked pedig a börtönben adta vissza zsenge s ártatlan lelkét a Teremtőnek. Mit is mondhatnék még? Láttuk, hogy te egymagad kaptad meg mindazt, amit – ahogyan olvastuk – a két kiváló férfiú, Gaius Marius és Magnus Pompeius, külön-külön; hogy mi jót s mi rosszat képes tenni, azt (az örömteli dolgokat a szomorúaktól mindig gondosan különválasztva) bemutatta a te, s szemed fényeinek, a gyermekeidnek példáján a Szerencse.

15. És te, akit egykor a kedveskedései nem tettek oly elbizakodottá, ahogyan az a boldog emberek többségével történik, ezen utóbbi fenyegetéseit és támadását oly bátran, oly tántoríthatatlan lelkülettel viselted, hogy már ezzel az egy dologgal kivívtad azoknak az embereknek a szeretetét és csodálatát, akik számára korábban gyűlöletes volt a neved. Az erénynek ugyanis megvan az a sajátsága, hogy megszeretteti magát a jókkal, s a rosszakban is bámulatot ébreszt, és ahogy igaz ez minden erényre, úgy különösképpen a bátorságra, melynek nyugalma a Szerencse örvénylésében még vonzóbb, fénye a világ riasztó árnyai közt még szembetűnőbb. Nekem pedig, aki már eddig is szerettelek, s épp emiatt lehetetlennek tartottam ezt, nemcsak hogy még inkább sikerült megnyerned a rokonszenvemet, de más munkálkodó tollamat is arra késztetted, hogy (nem a saját idejünkben) ezekről a dolgokról írjon, s te, akár egy tükörben, úgy szemlélhesd arcodat a könyvemben. És ha valami olyan hiányosság ötlük a szemedbe, mely nem tetszik, alakíts rajta ekképpen, és készítsd fel magad arra, hogy akár jól bevált, akár új mesterkedéseivel (melyekből számtalan áll a rendelkezésére) próbál eztán rajtad ütni a Szerencse, téged ne rendítsen meg semmiféle fordulat, hanem mindenre felkészülve, s készen bármire, egyaránt megvesd az édeset is, a keserűt is, s szembenézve vele erős hittel azt kiálthasd Maróval:

*Nincsen olyan baj,
ó szűz, szörnyűség, amely újnak tűnne előttem,
mindent elképzeltem, megfontolta a lelkem.*

16. Jól tudom, hogy – akár a testről, akár a szenvedélyek háborgásától elgyötört lélekről legyen szó – sokakat eredménytelenül próbálunk szavakkal meggyógyítani, de az sem kerülte el a figyelmemet, hogy a lélek bajainak, melyek a szemnek láthatatlanok, az orvossága

is láthatatlan. A hamis gondolatok hálójából ki kell szabadítani az igaz mondatokat, hogy akik ezt hallva lelték halálukat, azok ezt hallva támadjanak fel. Másrészt, aki szívesen adja szűkölködő barátjának, amije van, bármily kevés is az, ezzel tökéletesen eleget tesz a barátság kötelezettségének. A barátok között ugyanis a szándék a lényeg, nem az adott dolog, mely ha kicsinyke is, nagy szeretet jele lehet. Nekem magamnak, aki valami nagyszerűt szeretnék adni neked, ebben a pillanatban nincs más a birtokomban, ami jobban megfelelne ajándéknak. Ha úgy érzed, használt neked, akkor hasznossága (ami általában a dolgok értékét adja), magáért beszél; ha pedig nem használt, szolgáljon mentségemre kölcsönös szeretetünk.

17. Úgy olvasd a könyvet, mintha a négy híresebb, egy vérből való szenvedély, a Remény, vagy más néven Vágy, az Öröm, a Félelem és a Bánat, akiket egy időben szült a két nővér, a Jószerencse és a Balszerencse, hol erről, hol arról az oldalról törne az emberi lélekre, melynek fellegvárában a Ráció uralkodik, aki sisakban, pajzssal, saját ügyességére, és erejére, de még inkább az égi segítségre támaszkodva egymaga száll szembe mindőjükkel, és sorra kettétöri az ellenség körülötte zúgó dárdáit. Bízom annyira értelmedben, hogy könnyen megállapítod majd, melyik oldalon van a győzelem.

18. Nem is rabolom idődet tovább, de szükséges volt előrebocsátanom e levelet mintegy könyvem ismertetőjeként, hogy lásd, mi volt a célom. Ha pedig ilyesmit írunk, ügyelnünk kell az arányokra, nehogy egy túl hosszú előszó elnyomja a rövid könyvet, akár egy óriási fej a kicsiny testet. Mert semmi sem szép, ha híján van a mértéknek, s részei nem arányosan oszlanak meg.

1. A VIRULÓ ÉLETKOR ÉS A HOSSZÚ ÉLET REMÉNYE

1. *Öröm és Remény.* Életem virágában vagyok, melynek java még előttem áll.
2. *Ráció.* Ó, mily hiábavaló a halandók e legfőbb reménye, mely sok ezer embert becsapott már, s fog is még becsapni!
3. *Öröm és Remény.* Életem virágában vagyok.
4. *Ráció.* Hasztalan és rövid életű az örömöd: míg beszélünk, elhervad a virág.
5. *Öröm és Remény.* Életemnek ez a szakasza teljes.
6. *Ráció.* Ki mondaná teljesnek, amiből sok hiányzik, s hogy mekkorácska, ami még hátravan, az is bizonytalan?
7. *Öröm és Remény.* De biztos a rendelés, hogy élnünk kell.
8. *Ráció.* Kitől való ez a rendelés, s mennyi volna az életre rendelt idő? Mert nincs ennél igazságtalanabb törvény, mely nem egyformán vonatkozik mindenkire, hanem éppen hogy

annyira különféleképp, hogy semmi sem bizonytalanabb az emberi életben, mint magának az életnek a hossza.

9. *Öröm és Remény.* Mégis van az életnek egyfajta hossza s határa, melyet bölcs férfiak szabtak meg.

10. *Ráció.* Az életnek határt, csak aki adja, Isten szabhat, nem pedig az, aki elfogadja tőle. Értem azonban: hetven, vagy – ha valaki elég egészséges – akár nyolcvan évre gondoltok, s a végpontot oda tűzitek ki, ahol már csak fáradtság s fájdalom vár arra, ki idáig eljutott. És talán még ennél is nagyobb reményt táplál az, aki így szól: *Az ember napjainak száma száz év, ha sokra megy* – s hogy milyen kevesen érik meg, látjuk majd. De ha mindenkié lenne is, ami csak keveseknek adatik meg, ez a kis különbség még akkor is mit számítana?

11. *Öröm és Remény.* Valójában nagyon is sokat! A fiatalok élete veszélytelenebb, s messze van az öregségtől és a haláltól.

12. *Ráció.* Csak képzeled: mert sosem érezheti magát biztonságban az ember, s életének éppen az a szakasza veszélyesebb, mikor az, hogy nem számol a veszéllyel, túlságosan óvatlanná teszi. Nincs még két olyan dolog, amely közelebb állna egymáshoz, mint a halál az élethez; bár igen távolinak tűnnek, valójában szomszédosak. Ez egyre fogy, az mindig állandó; akárhová futnátok, már ott áll, s rátok les.

13. *Öröm és Remény.* Legalább most a fiatalság van itt, s az öregség messze még.

14. *Ráció.* Semmi sem múlik gyorsabban, mint a fiatalság, semmi sem csalárdabb, mint az öregség: az nem marad, cirógatva elfut, s már messze jár, emez meg a homályban, csendben s lassan oson, így támad arra, ki mit se sejt, s míg azt képzeljük, messze van, már a küszöbünkön áll.

15. *Öröm és Remény.* Utam most felfelé visz.

16. *Ráció.* A legálságosabb dologban bízol: felfelé vivő utadon valójában lefelé haladsz. Az élet rövid, s míg álmodunk, játszadozunk, az állhatatlan idő észrevétlen tűnik el, lába sem üt zajt. Ó, bár már az elején is épp oly jól tudnánk, mily gyorsan múlik az idő, mily rövid az élet, ahogy a végén! Mert a most érkező szemében végtelennek tűnik, a távozó szemében semminek, ami sok-sok évszázadnak látszott, valójában alig tesz ki ugyanannyi pillanatot, s már csak akkor látjuk meg, hol a csapda, mikor lehetetlen kikerülni többé. Emiatt többnyire hiábavaló tanácsot adni az ifjaknak, bizalmatlanok, s egyszersmind tapasztalatlanok; ők maguk még nem elég bölcssek, de mások tanácsait sem fogadják el. Így pedig fiatalkori hibáik, noha igen számosak s nagyok, mégis el vannak rejtve az emberek szeme elől, számukra ismeretlenek, és semmi sem fedi fel őket könnyebben, mint az öregség, mely végül eléjük tárja azokat, eléjük, akik addig elleplezték őket, s szemet hunytak fölöttük. S hogy mivé

kellett volna válnotok, nem fogjátok fel előbb, mint amikor már azzá lettetek, akik lenni akartatok, s mássá lennetek többé nem lehet. Ha ezt egy ifjú még időben, akár magától, akár az okosabb szavára hallgatva, képes volna megérteni, ez a kiváló ifjú az én szememben kiválna a több ezer közül, boldogan nőne fel, s nem oly sok tévúton bolyongva élné életét, melynek egyetlen igaz s egyenes útja az erény útja.

17. *Öröm és Remény.* Ifjúkorom teljes.

18. *Ráció.* Hogyan lehetne teljes, amiből – attól a pillanattól, hogy elkezdődött – egyre kevesebb van, s egészen kis darabokban kapod, de ezek közben ugyanúgy fogynak is? Mert örökké jár, forog az ég kereke, a percek az órát űzik, az órák a napot, az egyik nap sarkában ott a másik, s aztán megint egy újabb – sosincs megállás. Így mennek el a hónapok, így az évek, így megy el az élet, így fut, siet, *repül*, ahogy Cicero mondja – ezt pedig Maro: *meg sem rebben a szárnya*. S gyakori, hogy akárcsak a hajón utazók, akik észre sem veszik, hogy haladnak, azok is, akik nem gondolnak a jövőre, egyszeriben útjuk végén találják magukat.

19. *Öröm és Remény.* Életem elején járok, nagyon messze vagyok még a végtől.

20. *Ráció.* Az élet szűkös távlatai közt semmi sincsen messze.

21. *Öröm és Remény.* De egyik szakasza sem esik távolabb a végétől, mint a kezdete.

22. *Ráció.* Egyik sem, igaz, de ez csak abban az esetben volna érvényes, ha az életben minden ember, akár a versenyen a lovak, ugyanazt a távot tenné meg. A valóságban azonban sokféle úton közelít, s az embert gyakran egészen fiatalon ragadja el a halál. Emiatt van, hogy sokszor épp az van közelebb a véghez, akiről azt gondolnánk, messze még tőle.

23. *Öröm és Remény.* Bizonyosan ez életem legvirágzóbb szakasza.

24. *Ráció.* Még ha kevesen érzékelik is, mégis igaz, hogy mióta beszélgetni kezdtünk, a dolgok máris megváltoztak egy kissé: ahogy egyik szótag követte a másikat, úgy fogyott el mindig egy kicsi az életből, úgy hullott le egy-egy újabb szírom az ifjúság hervadó virágáról. Mert, mondd meg nekem, bír-e többel egy ruganyos testű, rózsás arcú ifjú, mint egy ráncos, összeaszott vénember, azon az egyen, amiről beszélünk, az ifjúság rövid életű, hervatag, sőt percről percre hervadó virágán kívül? S nem értem, miért oly édes ez, miért oly gyönyörködtető számára, miközben tudja, hogy nemsokára olyan lesz, amilyen most amaz, mert ha ezt nem tudja, örült; hacsak két halálraítélt közül nem azt kell szerencsésebbnek tartanunk, akivel még csak az imént közölték a végzést, hogy fejét a bárd alá kell hajtania – szerintem viszont ő a szerencsétlenebb, mert még sok ideje van hátra. Noha kettőjük körülményei nem egyformák: ezzel még bármi történhet, ami miatt elkerüli társa büntetését, és életben marad. Az ifjút viszont csak a halál ragadhatja el az öregségtől. Végeredményben tehát az élet rövid ideje alatt nem létezhet nagy boldogság, a rendkívüli lélek pedig nem

vágyik olyasmire, ami rövid ideig tart. Ébredjete, álomba merültek, itt az idő, nyissátok ki elhomályosult szemeteket, s szoktassátok elméteket arra, hogy az örökkévaló dolgokon gondolkodjon. Ezeket szeressétek, ezekre vágyjatok, s egyszersmind arra, hogy megvessétek mindazt, mi múlandó, tanuljatok meg önként eltávolodni ezektől, hisz úgysem maradnának sokáig veletek, és lelketekben hagyjátok el őket, mielőtt azok hagynak el benneteket.

25. *Öröm és Remény.* Ifjúságom erős, viruló.

26. *Ráció.* Hazudnak, akik bármely életkorról azt mondják, sokáig tart. Semmi nem halad oly gyorsan, mint az idő, s az idő szállítja szekerén az összes életkort, miért képzelitek hát, hogy bármelyik is sokáig tart? Ó, mily oktalanság! Semmi sem állandó: ebben a pillanatban is sebesen ragad magával az idő.

2. A SZÉP TEST

1. *Öröm.* Rendkívüli a testem.

2. *Ratio.* Semmivel sem tartósabb azonban, mint maga az idő: együtt jön s együtt megy el vele. Állítsd meg az időt, ha tudod, így talán testedet is tartósíthatod.

3. *Öröm.* Feltűnő a testem.

4. *Ratio.* Ingatag talajon állsz. A test úgy tűnik el, mint az árnyék, te meg azt várod, hogy örökké tart majd ez a pillanatnyi, átmeneti fizikai állapot! Az átmeneti állapot elmúlhat akkor is, ha a tárgy maga megmarad, de lehetetlen, hogy ez utóbbi elmúlásával ne múljon el amaz is. S mindazon tulajdonságok közül, melyek sorra hagyják el a halandó testet, egyik sem enyészik el gyorsabban, mint szépsége, mely – akár egy szép kis virág – csodálónak s dicsérőinek szeme láttára pusztul el: megcsípi az enyhe fagy, megtépázza a könnyű szellő, vagy egy rosszakaró keze tépi le hirtelen, vagy kósza betegség lába tapossa el. Örülj s ujjongj tehát, ha akarsz, de íme, nagy léptekkel jön feléd, aki megtalál majd a vékony függöny mögött, ahová rejtőztél. A halál megmutatja, mennyit ér az élő emberi test szépsége, s nem csak a halál, de az öregedés is, néhány év eltelte, vagy akár a csupán egyetlen napig tartó, gyors láz. Egyébként pedig, ha nem éri semmilyen külső hatás, az idő teltevel önmagától is elmúlik, semmivé lesz, és több fájdalmat okoz, miközben elhagy, mint amennyi örömet adott, míg velünk volt. Ha nem csalódom, megtapasztalta ezt egykor a szép arcú s termetű római császár, Domitianus is, aki egyik barátjának ezt írta: *Tudd meg, hogy nincs kedvesebb a szépségnél, de mulandóbb sem.* De még ha a természet eme adománya tartós s örök volna is, fel nem foghatom, miért lenne olyannyira áhított ez a szépség, mely sem nem mélyről fakadó, sem nem hatja át egész lényünket, csak a felszínén ragyog, s rút és borzasztó dolgok

sokaságát takarja el, mert a vékonyka bőrréteg másokban gyönyörűséget keltve becsapja érzékszerveiket. A valódi, maradandó, nem pedig a hamis és mulandó értékeket illő tehát csodálni.

5. *Öröm*. Igen ragyogó a testem.

6. *Ratio*. Kendő van a szemeden, béklyó a lábadon, lép a szárnyadon; nem könnyű az igaz dolgokat meglátni, sem az erényt követni, sem pedig lelkeddel a magasba emelkedni. Mert sokakat, akik azelőtt tisztességes célok felé haladtak, ejtett már rabul, s térített az ellenkező irányba a szépség.

7. *Öröm*. Csodálatra méltó a testem.

8. *Ratio*. Jól mondod: csodálatra méltó. Ugyan mi is lehetne csodálatosabb az efféle hiábavalóságnál? Mily sok kellemes dologra mondanak nemet a szép külsejű ifjak, mily sok fáradságot vesznek magukra, mennyi áldozatot hoznak, hogy, ha csinosabbak ugyan nem lesznek is, de annak látsszanak, s a külsővel való egyedüli törődésük közepette megfeledeznek saját egészségükről, örömukről is! Mennyi időt vesztegetnek el fészülködéssel! S ezalatt mennyi tisztességes, hasznos, s nem utolsósorban fontos dolgot hanyagolnak el! Legyen hát a tiéd rövid ideig tartó, mulandó javad, üres örömed, nem irigylem tőled. Saját házában van ellenséged, s ami rosszabb, még kedves, nyájas is; ott van nyugalmad s időd elrablója, örökös kínozód. Ott van, ami tengernyi bajt okoz, mindig veszélybe sodor, ez táplálja buja vágyaidat, s egyformán kitesz mind a gyűlöletnek, mind a szerelemnek. Tán szeretnek majd az asszonykák, de gyűlöletessé s gyanússá válsz a többi férfi szemében. Egyetlen dolog sem lobbantja lángra könnyebben a házastársi féltékenységet, mint a szépség, s egyetlen dologra sem vágnak az emberek hevesebben, mint éppen erre; nincs, aminek nagyobb hatalma volna a szívek fölött, s amivel jobban kellene vigyázni.

9. *Öröm*. Különleges a testem.

10. *Ratio*. Ez gyakran olyasmire ösztönzi az ostoba ifjakat, ami nem használ nekik; míg azt hiszik, szabad úgy élniük saját javaikkal, ahogy nekik tetszik, nem törődnek azzal, hogy mi volna illő, ez pedig sokak rút, kegyetlen halálát okozta már.

11. *Öröm*. Páratlan a testem.

12. *Ratio*. Nagyon is rövid idő múlva azonban arcod színe s egésze megváltozik, szőke hajad hullani kezd, s ami marad belőle, megöszül; puha orcáidat, sima homlokodat érdes ráncok szántják fel; szemeid derűs tüzét, akár két fényes csillagot, komor felhők takarják el, elefántcsontfehér, sima fogaid feketére szuvasodnak és elkopnak, s nem csak a színük lesz más, egészen elromlanak; egyenes nyakad, erős vállaid meggörbülnek, és a nyakad ráncos lesz; érdes bőrű kezed, rogyadozó lábad mintha nem is a tiéd volna: minek is soroljam

tovább? Eljön a nap, amikor nem ismersz majd magadra a tükörben, s hogy akkor, miközben ijedten szemléled majd e váratlan jelenségeket (melyekről most azt gondolod, még nagyon távol vannak), ne mondd, hogy senki sem figyelmeztetett, máris szólok, hogy feléd tartanak, sebesebben e szónál, s ha megéred, hamarosan el is érnek. Ha most hiszel nekem, kevésbé csodálkozol majd akkor, hogy mennyire megváltoztál.

13. *Öröm.* De közben tündöklő a testem.

14. *Ratio.* Hogyan felelhetnék erre rövidebben, mint a madaurai Apuleius szavaival: *Várj egy kicsit és nem lesz az.*

15. *Öröm.* Most még kivételes a testem.

16. *Ratio.* Mennyire szeretném, ha inkább a lelked lenne kivételesen szép! Megvan ugyanis a léleknek is a maga szépsége, mely sokkal édesebb és maradandóbb, mint a test szépsége, s maga is a saját törvényei szerint, szépen rendeződik el, részeinek arányos kiformálódása révén. Az méltó az emberhez, hogy arra vágyjon, azért fáradozzon, amit sem az idő nem tesz tönkre, sem a betegség nem képes elpusztítani, sőt maga a halál sem. Ti most mulandó dolgokat csodáltok.

17. *Öröm.* Bizonyos, hogy legalább most még átlagon felüli a testem.

18. *Ratio.* Ebben a dologban is, mint sok egyéb másban, a középút a kíváncsú. Ha nem tetszelegsz önmagad előtt ebben a mostani formában, s nem foglalkozol azzal, hogy másoknak tetsszél, jobban, mint illik, akkor élsz vele tisztán, józanul, s szerényen, s így később nem kevés dicséretben lehet majd részed.

19. *Öröm.* A szép arc díszére válik a léleknek.

20. *Ratio.* Épp ellenkezőleg: próbára teszi s gyakran veszélybe sodorja. És egyáltalán, mi értelme olyasmivel dicsekedni, ami nem a tiéd, és nem is tarthatod magadnál sokáig? Senkinek sem szerzett dicsőséget, hogy birtokolta, az azonban, hogy eldobta magától, sokaknak. Hogy a többit ne említsem: Spurinát nem a vele született szépsége tette nemessé, hanem az önkezeléssel okozott csúnyasága.

21. *Öröm.* Arra törekszem, hogy testem szépségéhez társuljon lelkem erénye.

22. *Ratio.* Ha ez sikerül, bizonyosan igen szerencsésnek foglak tartani; tested még szebbnek tűnik majd, erényed még inkább dicséretesnek. Noha Seneca azt írta, hogy szerinte a költő *tévesen tartja szépnek*, én azonban azt gondolom, csak akkor volna helyénvaló a megállapítása, ha az állna ott: „nagyobb”, vagy „tökéletesebb”, vagy „mélyebben gyökerező”, így azonban, mivel a „szép” nem magát a dolgot jellemzi, csupán mások ítéletét fejezi ki, nem hiszem, hogy tévedne Vergilius, aki ezt mondta. Végül is tehát, ahogyan a szépség mint kegyes adottság a legkevésbé sem tartós, és nem is kíváncsú, úgy – amennyiben az erény

kísérőjeként jelentkezik, s egyiknek az értékelése sem téves – megengedem, hogy azt az erény díszének nevezzük, mely ránézésre szép, de nem tart sokáig, és törékeny; önmagában azonban a lélek terhének tartom, baljós előjelét egy rossz tréfának.

3. A JÓ EGÉSZSÉG

1. *Öröm.* Mit mondasz arról, hogy jó az egészségem?
2. *Ráció.* Vedd úgy, hogy elismétlem mindazt, amit az imént a testről mondtam.
3. *Öröm.* Egészségem tartósan jó marad.
4. *Ráció.* De íme, szemben veled ott az öregség, ezerféle betegséggel felfegyverezve! Egészségeddel közben az élvezet vív harcot: testközelből küzdelem!
5. *Öröm.* Egészségem örvendetes.
6. *Ráció.* Az ilyen oktalan örvendezés szokta az egészségeket felelőtlené és óvatlanná tenni, s gyakran idéz elő betegségeket, melyet elkerülhetnének, ha aggódnának saját egészségükért.
7. *Öröm.* Egészségem megfelelő.
8. *Ráció.* Jól élj vele: máskülönben mint jó dolog kis súllyal esik latba, mint rossz dolog azonban annál súlyosabb, ha – ahogyan történni szokott – valamely bűn kiváltója lesz. Sokak számára, akik betegen biztonságban lettek volna, egészségük veszedelmes és ártalmas volt.
9. *Öröm.* Egészségem a lehető legjobb.
10. *Ráció.* Ez igen kellemes és sok mindenben hasznos dolog, akár a testnek, akár a léleknek kell tevékenykednie. Ahogyan azonban bizonyos növények gyökerének mérgét is megtisztítjuk egyéb dolgokat vegyítve hozzá, hogy ezáltal egészséges főzet jöjjön létre, mert csupán abból az egyből elkészítve ártalmas lett volna, úgy – hogy egymagában ne váljék kárunkra – a testi egészségünkön is alakítanunk kell lelkünk egészségét adva hozzá. Mert nincs annál rosszabb, mint ha egészséges testben beteg lélek lakozik.

4. A VISSZANYERT EGÉSZSÉG

1. *Öröm.* Örülök: megszabadultam hosszas betegségemből.
2. *Ráció.* Magam is elismerem, hogy kellemesebb dolog a visszakapott egészség, mint az el sem veszített. Ti, hálátlan emberek, szinte nem is ismeritek fel máshogyan saját javaitokat, csak az elvesztésük után, s gyötrődtek az elvesztett dolgok miatt, aztán meg örvendeztek, ha visszakapjátok őket.

3. *Öröm.* Igen súlyos lázam elmúlt.
4. *Ráció.* Az orvosok arra a lázra mondják, hogy nagyon súlyos, ami a csontokat és a belső szerveket perzseli. Mennyivel súlyosabb azonban az a fajta láz, amely a lélek legmélyén parázslik! Inkább szeretném, hogy ez ne kínozzon téged.
5. *Öröm.* Elmúlt a betegsége.
6. *Ráció.* A betegség meglepte gyakran bizonyult hasznosnak: mikor a test erőtlensége miatt vált egészségesebbé a lélek. Ennek fordítottja is igaz: a betegség elmúlt kárt tett, elhalványodott a lélek fénye, és nőtt a test elbizakodott gögje. Noha a betegség rossz, sőt a legrosszabb dolognak tűnik, mégis kíváncsi rossz, amennyiben egy még nagyobb rossz orvossága lehet.
7. *Öröm.* Végre vége van hosszú betegségemnek.
8. *Ráció.* Ó, te ostobánál is ostobább, hát azt gondolod, elkerülheted a halált, ami felé megállás nélkül futsz? Most közelebb vagy a halálhoz, mint amikor úgy tűnt, karnyújtásnyira van tőled: nem fordulhattok vissza az úton, egyetlen pontján sincs megállás, nincsenek fogadók, nem lassíthatod meg a lépted; az álom és a virrasztás, a munka és a pihenés, a betegség és az egészség mind egy-egy foka a halálhoz vezető lépcsőnek.
9. *Öröm.* Kigyógyultam kétséges kimenetelű betegségeből.
10. *Ráció.* Hiteleződet nem lehet megtéveszteni: csupán fizetési haladékot kaptál, adósságod azonban nem lett eltörölve. Megbetegedsz majd újra, azután meghalsz.

5. A TESTI ERŐ

1. *Öröm.* Erőből elég, sőt sok jutott nekem.
2. *Ráció.* Olvasd el újra, amit a szépségről és az egészségről mondtam; a hasonló dolgoknak a tana is hasonló.
3. *Öröm.* Nagy az erőm.
4. *Ráció.* Vigyázz, nehogy erődben bízva olyasmit kísérelj meg, amiben aztán gyengének mutatkozol.
5. *Öröm.* Nagyon nagy az erőm.
6. *Ráció.* Ökörhöz illő dicsőség.
7. *Öröm.* Az én erőm a legnagyobb.
8. *Ráció.* Az elefánté egész kicsivel nagyobb.
9. *Öröm.* Az erőm túl nagy.
10. *Ráció.* Azt meghiszem! A fölösleg azonban vagy csaknem bűn, vagy tényleg bűn is.

11. *Öröm.* Túl nagy az erőm.
12. *Ráció.* Ha ez a túl nagy erőd csökken, és már csak átlagos lesz, jól jársz, mi lesz azonban, ha teljesen elfogy, s az erőd helyét feltűnő gyengeség veszi át? Higgy nekem, a test ereje sosem lehet akkora, hogy akár túlzott munka, akár egy súlyos betegség, akár pedig a mindent legyőző öregség meg ne törné. Fáradhatatlan és legyőzhetetlen ereje a léleknek van.
13. *Öröm.* Hatalmas a testi erőm.
14. *Ráció.* Senki nem erősebb Milónál, de sokan híresebbek.
15. *Öröm.* Nagy és erőteljes a testem.
16. *Ráció.* Az érénynek, mely a legelső minden dolgok között, nincs szüksége testi tömegre, hiszen a lelkekben lakozik.
17. *Öröm.* Ekkora erővel semmi sem nehéz.
18. *Ráció.* Ellenkezőleg, nagyon is sok minden egyenest lehetetlen. Legelőször is az, hogy aki reményét a testébe helyezi, a magasba emelkedhessék.
19. *Öröm.* Erőm már-már emberfeletti.
20. *Ráció.* Te, aki ebben a dologban az összes embert megelőződ, mégis a legutolsó lennél az állatok között.
21. *Öröm.* Ekkora erővel semmitől sem kell félnem.
22. *Ráció.* Éppen hogy így kell a leginkább! Aki ennyire bízik az erejében, az ellen nagy erővel gyürkőzik neki a sors is (azon méltatlankodva, hogy egyenlő ellenféllel kell megküzdenie), hogy megmutassa, milyen törékeny lény az ember, aki saját magát a legerősebbnek gondolja. Óriásokat pusztított el könnyed harcban: Herkulest, akit egyetlen ember sem tudott legyőzni, titokzatos méreg ölte meg, Milót, a küzdőterek mindenki által ismert és ünnepelt hősét egy fa ütötte agyon, s testét a vadállatok tépték szét. Így tehát az az óriási, páratlan testi erő kevesebbnek bizonyult, mint egyetlen kettéhasadt tölgyfa ereje, és te még bízol az erődben!
23. *Öröm.* Hatalmas erővel rendelkezem.
24. *Ráció.* Minden, ami hatalmas, nehezen bírja saját súlyát.
25. *Öröm.* Az erőm egyre nő.
26. *Ráció.* Szinte minden dolognak ez a természete: miután elérte a csúcsot, lefelé ereszkedik, de nem ugyanúgy halad, az emelkedés ugyanis lassabb, az ereszkedés viszont nagyon gyors. Egy idő után az erőd sem növekszik tovább, de nem is marad ugyanakkora, előbb csak észrevétlenül, később szemmel láthatóan fog el. A lelke kivételével minden egyformán megszökik az embertől, ami az övé, de nem mind menekül úgy, hogy nyomot hagy maga után, hacsak nem mennek kevésbé azok az állatok, amelyek vagy a homályban, vagy

csendben mozogva tűnnek el, vagy (erről is olvashatunk) lábuk nyomát a farkukkal tüntetik el.

27. *Öröm*. Büszke vagyok a testem erejére.

28. *Ráció*. De mit csinálsz a saját erőddel? Azon gondolkodj el, hogy neked magadnak mekkora az erőd, mert amaz nem a tiéd, hanem a szállásod, vagy inkább börtönöd ereje. Igazán hiábavaló, miközben te magad törekeny vagy, erős lakhelyeddel, jobban mondva erős ellenfeleddel dicsekedned.

29. *Öröm*. Erőm örömet okoz nekem.

30. *Ráció*. Mi mást mondhatnék, mint a költő szavaival ezt: *nem örülsz te sokáig*, az örömet felváltja majd a panasz. Emlékezz, hogy még az a nagy erejű ember is, akinek a nevét kétszer említettem, panaszkodott az erejére öregkorában.

6. A TESTI GYORSASÁG

1. *Öröm*. De nagyon gyors is vagyok.

2. *Ráció*. Minden attól függ, mi felé futsz. Sokaknak éppen saját gyorsaságuk lett a veszte.

3. *Öröm*. Csodálatosan gyors vagyok.

4. *Ráció*. Fussatok csak, halandó emberek, ahogy tetszik, az ég úgyis leelőz majd gyorsaságban, és az öregség majd a halál karjaiba lök: az a futás, emez a mozgás képességét ragadja el tőletek.

5. *Öröm*. A lehető leggyorsabb vagyok.

6. *Ráció*. Futásod célja a véged.

7. *Öröm*. Hallatlanul gyors vagyok.

8. *Ráció*. Oda igyekszel, ahol csak lassan mozoghatsz majd.

9. *Öröm*. Végtelenül gyors vagyok.

10. *Ráció*. Légy az, amennyire tetszik, mégsem lesz soha elég hely, ahol gyakorolhatod magad; az egész földgolyó egyetlen kicsiny pont csupán.

11. *Öröm*. Mérhetetlenül gyors vagyok.

12. *Ráció*. A nagy elmét lehet így dicsérni, mely előtt kitérnek a tengerek, az ég, az örökkévalóság, a természet terei és rejtekei, s az egész világ titkai, míg a test csupán addig terjed, ameddig egy pont, vagy egy pillanat. Meddig viheti hát saját gyorsasága, s hol hagyja majd ott? Hát nem úgy van-e, hogy terjedjen akár a leghosszabbra ez a táv az időben és a térben, mégis igaz, hogy bármerre forduljon is az ember, a sírja felé fut? Annak szűkössége

pedig minden asztrológiai számítás vagy geometriai ábrázolás nélkül is ismeretes; oda fut az ember, ahol aztán egyáltalán sehová nem fut többé.

13. *Öröm.* Egyszerűen hihetetlenül gyors vagyok.

14. *Ráció.* Ha minden embernél gyorsabb vagy is, egy kis nyúl megelőz.

15. *Öröm.* Bámulatosan gyors vagyok.

16. *Ráció.* Sokakat, akikkel magasba törő ormokon, szakadékos szirteken ott volt gyorsaságuk, épp a sík terepen hagyott cserben: a mi korunkban is voltak, akik sértetlenül hágtak fel tornyok meredélyére, hajók árbocára, hegyek csúcsaira, de a kövezett úton kicsit megbotlottak, elestek, s ott helyben halálukat lelték. Kockázatos dolog a természet törvényét semmibe véve a nehéz testet könnyűnek hinni; nem sokáig lehet madár az ember, mert még ha nem esik is baja, a fáradtság akkor is hamarosan megálljt parancsol neki. Nem tart ki sokáig sem az emberi erő, sem a gyorsaság.

17. *Öröm.* Most nagyon fürge vagyok.

18. *Ráció.* A szamár is fürge fiatalkorában, s öregen még a párdúc is lassan mozog. Fürge mozgásod idővel lelassul. A fiatalok kezében ösztöke van, az idősek kezében kantár; bármi vagy is, nem sokáig leszel az, és ha valamivé lenni szeretnél, hát úgy igyekezz, hogy jó légy, mert egyedül az erény nem féli az öregséget.

8. AZ EMLÉKEZET

1. *Öröm.* Igen kiváló az emlékezetem.

2. *Ráció.* Unalmas dolgok tárháza, megfeketedett képekkel teleaggatott csarnok, ahol sok olyasmi van, ami nem tetszik.

3. *Öröm.* Sok minden van az emlékezetemben.

4. *Ráció.* Sok esetben igaz, hogy a kevés gyönyörködtet, a sok megkínóz, s gyakran a gyönyörűséget okozó dolgokra is keserves visszaemlékezni.

5. *Öröm.* Sokféle dolog van az emlékezetemben.

6. *Ráció.* Ha jó dolgok, rendben van, ha rosszak, minek örülsz? Épp elég elkésérítő rossz dolgokat átélni vagy látni, miért kell, hogy minden nap az eszünkbe jussanak, s lepergjenek a szemünk előtt?

7. *Öröm.* Különféle dolgok vannak az emlékezetemben.

8. *Ráció.* Hibák, vétkek, bűnök, szégyen, kudarc, fájdalmak, fáradoalmak, nehéz helyzetek emléke, noha ez utóbbiakra emlékezni – úgy mondják – valamiféle jó érzéssel jár. Ez úgy értendő, hogy nem az átélt bajok felidézése, hanem a jelenbeli jó dolgok okozta boldogság

ilyen kellemes. Mindenki akkor szeret visszaemlékezni a gondokra-bajokra, amikor békében és biztonságban él. A szegénységre szívesen gondol vissza a gazdag, a betegségre, aki felépült, a szolgálásra, aki felszabadult, a börtönre, akit elengedtek, a száműzésre, aki már hazatért. Egyedül a becsületen esett sérelem, a szégyen emléke keserít nem múlóan, hisz nincs, amit könnyebb volna elveszíteni, s nehezebb visszaállítani, mint a jó hír.

9. *Öröm.* Sokféle dolog van az emlékezetemben, több korból.

10. *Ráció.* Túl sok dologra emlékezni sokszorosán nyomasztó. Vannak olyan emlékek, melyek az ember lelkiismeretére nehezednek, szorongást, aggodalmat okoznak, vagy nem hagynak nyugtot, kísértenek, üldöznek. Ezért van az, hogy a némán merengő ember arra hol elsápad, hol elpirul az emlékek hatására, a bűnösöknek pedig tétova a járása, kusza a beszéde, ami arra utal, hogy nyomasztó emlékek jutnak eszükbe.

11. *Öröm.* Igen jól működik az emlékezetem.

12. *Ráció.* Jobban örülnék, ha volna benned kegyes érzület, tiszta vágyak, s ha józanul gondolkodnál, jót cselekednél és a bűnről mit sem tudva élnél.

13. *Öröm.* Minden megmarad az emlékezetemben.

14. *Ráció.* Miért feledkezel meg hát az égi parancsolatokról, melyeknek száma oly csekély? Miért feledkezel meg az egy Istenről, s önmagadról?

15. *Öröm.* Minden jól rögzül az emlékezetemben.

16. *Ráció.* A földi és haszontalan dolgok, gondolom. Micsoda ez a kóbor, szárnyas emlékezet, hogy ha bejárta már az eget és a földet, nem tud önmagába visszatérni, s elfelejti az egyetlen dolgot, mely lényeges és üdvös? Ha örömet is találsz benne olykor, többnyire mégis inkább szorongást okoz. Nem véletlen, hogy Themisztoklész, amikor a figyelmébe ajánlottak egy új, emlékezőt segítő technikát, melyet Szimonidész talált fel, azt mondta, ehelyett jobb szeretne egy olyat elsajátítani, ami felejtetni segít, nem pedig újabb dolgokat az emlékezetébe vésni. S noha ez a kijelentése saját magára vonatkozott, mégis elgondolkodhatnak rajta mindazok, akik túlzottan visszaélnek a természet eme adományával, s megszámlálhatatlanul sok dolog és szó képével terhelik meg az emlékezetüket. Így hát, ti mind, az elfelejtendőket tanuljátok meg, s a megtanulandókat felejtsetek el, abban tegyétek próbára az emlékezeteteket, hogy jegyezzétek meg a felejtésre érdemes dolgokat, s itt lépjétek át a természet szabta korlátokat, ebben fejlesszétek tökélyre örületeteket.

17. *Öröm.* Mindenható az emlékezetem.

18. *Ráció.* Ez a jelző egyedül Istenre illik, te talán azt akartad mondani: „sok mindenre képes”. Ha valakinek mégis ilyen kiváló az emlékezete, ami mindenfajta tudásvágynál jobb,

akkor vesse ki magából az ártalmas dolgokat, csak a hasznosakat tartsa meg, s ne azt gyűjtögesse oly serényen, amiben gyönyörűséget talál, hanem ami az épülésére válik.

19. *Öröm*. Az emlékezetem a legjobb.

20. *Ráció*. A legjobbnál nincsen jobb. Ha be akarod bizonyítani, hogy igaz, amit mondasz, meg kell mutatnod, emlékszel a legfontosabb dolgokra is: emlékezz bűnös voltodra, hogy megbánd a bűnt, emlékezz a halálra, hogy felhagyj vele, emlékezz az isteni igazságszolgáltatásra, hogy megrettenj tőle, emlékezz a könyörületre, hogy bizvást remélj.

9. AZ ÉKESSZÓLÁS

1. *Öröm*. Nevezetes az ékesszólásom.

2. *Ráció*. Valóban alkalmas eszköz ez a dicsőség elnyerésére, de kettős, vagyis mindkét végén hegyes fegyver: itt is az számít leginkább, miként tudod használni.

3. *Öröm*. Villámgyors vagyok az ékesszólásban.

4. *Ráció*. Nem alaptalanul hasonlítják az ostoba vagy jellemtelen emberek ékesszólását az örvongó kardjához: az államnak az a jó, ha ez is, amaz is fegyvertelen.

5. *Öröm*. Fényes az ékesszólásom.

6. *Ráció*. Sok dologra mondjuk, hogy fényes, fényes a nap, de fényes a tűzvész is.

7. *Öröm*. Ragyogó az ékesszólásom.

8. *Ráció*. Ragyognak a vést hozó üstökösök is, ragyog az ellenség kardja és páncélja is. Ragyogó ékesszólásod nem elég a dicsőséghez, ahhoz feddhetetlenség és bölcsesség is szükségeltetik.

9. *Öröm*. Igen bőbeszédű szónok vagyok.

10. *Ráció*. Ha van benned kellő arányérzék is, ez nagyszerű és átlagon felüli képesség, nem tagadom; máskülönben viszont jobb lett volna, ha némán születesz.

11. *Öröm*. Elég jó szónok vagyok.

12. *Ráció*. Elég jó szónok volt, de kevésbé bölcs az a gazember Catilina – ezt olvashatjuk Sallustiusnál. Ékesszólásával nem is szerzett magának semmiféle dicsőséget, ámbár a szó igazi értelmében az ő esetében ékesszólásról is nem beszélhetünk, csak fecsegésről. Igazi szónok, vagyis az ékesszólás mestere ugyanis csak jó ember lehet. Aki pedig jó, az bölcs is. Tévedsz, ha képességeid alapján tökéletes szónoknak tartod magad, mert azt gondolod, ehhez elegendő, hogy folyékonyan tudsz beszélni (ezt gyakran megfigyelhetjük a nagyszájú, szemtelen embereknél is!), s tapasztalt előadó vagy. Jó, sőt mesteri beszéd- és kifejezőkészsége egyaránt lehet az utolsó gazembernek, s a legtisztább életű szentnek, az

viszont, amit te keresel, csak a jó emberekben van meg, s közülük sem mindenki, hanem igen kevesekben, így hát aki gonosz, nem lehet jó szónok, hiszen hiányoznak belőle azok a benső értékek (az erény s a bölcsesség), melyek ehhez elengedhetetlenek. Ha nem érted, miért van így, hadd magyarázzam el. Két dologról van itt szó. Jusson eszedbe két híres mondás, Catóé és Ciceróé. Az egyik ezt mondja: *derék és a beszédben jártas férfi*; a másik pedig ezt: *az ékesszólás nem más, mint szépen beszélő bölcsesség*. Ebből láthatod, hogy a jóság és a bölcsesség önmagában nem elég ahhoz, hogy valaki jó szónok legyen, ha nem tudja jól kifejezni magát és nincs előadói tapasztalata. De az is igaz, hogy míg az első két dolog jóvá és bölccsé teszi az embert, addig egyedül az utóbbi kettő sem jóvá, sem bölccsé, sem ékesszólóvá nem teszi, csak fecsegővé. Ezek a dolgok mind meg kell, hogy legyenek a jó szónokban, hisz együttesen képezik a szónoki mesterség alapját, mely sokkal kevésbé általános, és sokkal magasabb rendű annál, mint ahogy azok gondolják, akik szerint egyenlő a bőbeszédűséggel. Neked tehát, ha a „jó szónok” címet s az ékesszólás igazi dicsőségét szeretnéd elnyerni, először erény s bölcsesség dolgában kell fejlődnöd.

13. *Öröm*. Ékesszólásom teljes és tökéletes.

14. *Ráció*. Csak az lehet teljes és tökéletes, aminek semmi híja nincs, ha azonban hiányoznak az alapfeltételek, bizony sok hiányzik. Mielőtt tehát az egésze állítanál valamit, ezt az egyet gondold át magadban.

15. *Öröm*. Az ékesszólásban a csúcson vagyok.

16. *Ráció*. A csúcs fölött már nincsen semmi. Azon dolgok nélkül azonban, melyekről beszéltem, nem lehetsz a csúcson, hiszen építményed kidőlt-bedőlt, roskatag, se alapja, se teteje nincs.

17. *Öröm*. Ékesszólásom édes és díszes.

18. *Ráció*. Az édesség és a díszesség inkább a mézesmázos és ravasz, nem pedig a férfihoz illő, őszinte beszédet jellemzi. Azt, aki józanul ítél, ugyanúgy nem csapják be a hamis szónok nyájas, sima szavai, ahogy az utcalány pirosítója sem, vagy a méregbe kevert méz, a tébolyult látszateréje, vagy a fősvény aranya. Bármiről legyen is szó, akárminek látszik, akármilyen szépnek tűnik is, ha a legbenső lényege hiányzik, csak semmi az, vagy a semminél alig több.

19. *Öröm*. Nagyon bízom az ékesszólásomban.

20. *Ráció*. A nagy bizalom sokat árthat. Ahhoz, hogy segítsen a lelkének felemelkedni, az ember fogja vissza magát; tudja meg, mennyit ér, jöjjön rá, mi a feladata, s ne legyen benne sem gőg, sem megvetés mások iránt. Ha ugyanis annyira elbízta magát, hogy elfelejti, saját ereje mire elég, az már nem magabiztosság, hanem meggondolatlanság és vakmerőség, s ennél mi sem áll távolabb a bölcstől. Bármit is cselekszünk, a vakmerőség egyrészt ránézésre

látványosabb, másrészt végkimenetelét tekintve veszélyesebb, mint a gyávaság. Míg ugyanis ez utóbbi otthon tartja a lustákat, a dicsőséget sosem szerzőket, az előbbi tovább tüzezi a heveskedőket, s a romlásba hajszolja őket. A vakmerőség gyakran megmutatta, hogy a harcias emberek gyávák, az előrelátóak óvatlanok, és – hogy visszatérjek hozzád – ily módon a legkiválóbb szónokokról is kiderült már, hogy valójában gyermeteg gondolkodásúak.

21. *Öröm.* Nagyszerű az ékesszólásom.

22. *Ráció.* Hogy igazat adjunk a történetírónak, aki szerint a végtelen bűnök közé tartozik az ékesszólás, s azt fogadjuk el igaznak, amit egy nálunk tekintélyesebb szerző állít, ne kételkedjünk afelől, amit az ékesszólás fejedelme mond *Retorikájában*, vagyis hogy az ékesszólás nem létezhet bölcsesség nélkül. Ez ellentmond ugyan a fentieknek, az azonban bizonyos, hogy akárhogyan is határozzuk meg az ékesszólást, minél nagyobb, annál ártalmasabb és gyászosabb, ha önmagában áll.

23. *Öröm.* Páratlan az ékesszólásom.

24. *Ráció.* Sok páratlan férfiú halálát okozta ez mind a görögök, mind a tieitek közül – sem Démoszthenész, sem Cicero, sem Antonius nem tagadná, hogy így volt.

25. *Öröm.* Tetszetős az ékesszólásom.

26. *Ráció.* Ha nem akarsz vele sem ártani, sem pedig hetvenkedni, szinte nincs is olyan dolog, ami által könnyebben szerettethetnéd meg magad az emberekkel s szerezhetnél dicsőséget, ha ez lehetséges egyáltalán más úton, mint az erényben való tökéletesség révén. Ha azonban erőszakos vagy, és kérkedsz a tehetségeddel, igen könnyen ellenszenvet, sőt gyűlöletet válthatsz ki. Egy bölcs mondta, hogy *a nyelvnek hatalmában van az élet és halál*, és nem is csak egy emberé, hanem sokaké. Az emberek nyelve egész országokat tett már tönkre, s fog is még tönkretenni, mert az ember legrosszabb s legkártékonyabb testrésze a nyelve; nincs, amelyik puhább volna, vagy pedig keményebb.

27. *Öröm.* Messzezenget az ékesszólásom.

28. *Ráció.* A villámlás is messzezenget.

29. *Öröm.* Virágzó az ékesszólásom.

30. *Ráció.* A mérgező fű is virágzik. Forgasd hát így vagy úgy kedvedre, de az úton, melyen jársz, dicsőséget igen nehezen, irigyet viszont nagyon is könnyen szerezhetsz.

12. A BÖLCSESSÉG

1. *Öröm.* Elértem a bölcsességet.

2. *Ráció.* Nagy dolog, ha igaz, s elválaszthatatlan az erénytől: ha erről bizonyóságot teszel, az is bizonyítva van. De mindkettőre igaz, hogy könnyebb a magunkénak gondolni, mint valóban szert tenni rá.
3. *Öröm.* Bölcs vagyok.
4. *Ráció.* Hidd el nekem, ha tényleg az lennél, sosem mondanád ezt. A bölcs ugyanis pontosan tudja, mennyi mindent nem tud, ezért nem dicsekszik, inkább szenved.
5. *Öröm.* Bölcsnek tartom magam.
6. *Ráció.* De szép is lenne, ha mindenki bölcs lenne, aki annak tartja magát, ez utóbbi viszont nagyon is könnyű, míg amaz igen-igen nehéz.
7. *Öröm.* Én bölcs vagyok.
8. *Ráció.* Ha tényleg bölcs szeretnél lenni, ne akard ezt gondolni magadról. Az ostobaság első foka, ha elhiszed magadról, hogy bölcs vagy, s ehhez igen közel áll az is, ha annak tartod magad.
9. *Öröm.* Tanulással értem el a bölcsességet.
10. *Ráció.* Bár valóban így lehet elérni, azért gondold végig még egyszer, hogy tényleg elérted-e. Rövid idő ugyanis nem elég rá, sok-sok év szükséges hozzá, ahogyan a többi tudományhoz is, vagyis egy egész hosszú életet követel. A mondás szerint csak az elég hozzá, ha valaki egész nap fut, egészen addig, míg el nem jön az este. Ismeretes Plátónnak az a mondása (s nem kevésbé ragyogó, mint a többi), mely, ahogyan Cicerónak, úgy nekem is tetszik: *Boldog az, aki legalább öregkorában odáig jutott, hogy bölcsességre és helyes nézetekre tehetett szert!* Kíváncsi lennék, hogy te vajon csak úgy, utad közepén találtál-e ezekre, vagy szárnyas lovon repültél előre az időben, s úgy jutottál hozzájuk, de nagyon hamar lettél bölcs!
11. *Öröm.* Égi segítséggel sikerült tökéletesednem a bölcsességben.
12. *Ráció.* Elismerem, a bölcsesség égi adomány, de jó barátságban volt az éggel az a bizonyos nagy férfiú, aki azt mondta: „*nem mintha már elértem volna vagy már célba értem volna*”.
13. *Öröm.* Buzgón vágyva rá értem el a bölcsességet.
14. *Ráció.* Ahogy a pénz vagy más dolgok utáni vágyakozás rossz, úgy a bölcsesség óhajítása jó. De vigyázz, hogy vajon képes vagy-e ily nagy dologra, hiszen az előbbi bölcs is ezt mondja: „*nem gondolom, hogy máris magamhoz ragadtam*”. S igen nagy bölcs volt az a másik is, aki Istennek mondta magáról: „*szemed már látta tetteimet*”. Ez jellemzi a bölcsét, hogy látja s elismeri saját tökéletlenségét.
15. *Öröm.* Bölcsnek mondanak.

16. *Ráció.* Nem a saját szavaid, s nem is másokéi tesznek bölcsé, csakis az, ha bölcsességed valódi.

17. *Öröm.* A nép bölcsnek mond.

18. *Ráció.* A nép a saját törvénye szerint mondja bölcsnek a bolondot, s bolondnak a bölcsét, ez a törvény pedig abban áll, hogy a hamis dolgok az igazak, s az igazak hamisak. Az erénytől és az igazságtól semmi sem áll távolabb, mint a közvélekedés.

19. *Öröm.* Mindenki azt terjeszti, hogy bölcs vagyok.

20. *Ráció.* Talán van köze ennek a hírnevedhez, de a bölcsességedhez egyáltalán semmi. Úgy látom, te azon igyekszel, hogy címeket szerezz magadnak. Azokból pedig igen nagy a választék, mert nem elég, hogy azokat is bölcsnek teszik meg, akik nem azok, de még kiemelkedőnek, jelesnek, tiszteletre méltónak, sőt fenségesnek és fényességesnek is mondják őket. Szinte már szégyenkeznie kell annak, aki csak ezzel az egyszerű titulussal bír: „bölcs”, s álmélkodunk azon, milyen kevesen vannak, akiknek ez jár, ennyire elvesztette az értékét az előkelőbb címek között. Akik pedig halmozzák ez utóbbiakat, s alaptalanul írják a nevük mellé, maguk is tudják, hogy csalnak, de a divatot akár csalás árán is követni akarják. Ti pedig, akik kiválasztjátok őket, s nem is csak igazinak, de több mint igazinak hiszitek a címeiket, általános hibát követtek el. Senki nincs, aki magát kérdezné meg magáról, mindenki másoknak hisz magával kapcsolatban. Szeretnéd megtudni, hogyan válhatsz bölcsé? Tekints vissza, s emlékezz, hányszor megbotlottál életed folyamán, hányszor eltévedtél, hányszor rogyott meg a lábad, s estél el, hány olyan dolgot tettél, amit szégyellsz, ami bánt, amit megbántál – csak ez után nevezd magad bölcsnek, ha elég bátor leszel hozzá, de úgy hiszem, nem leszel az.

21. *Öröm.* Tudom, hogy bölcs vagyok.

22. *Ráció.* Talán arra gondolsz, hogy művelt vagy. Vannak ugyanis művelt emberek, jóllehet igen kevesen, bölcs azonban szinte egy sincsen. Más dolog bölcsen beszélni, mint bölcsen élni, s más az, ha bölcsnek mondanak, mint az, ha valóban az vagy. Voltak, akik azt mondták, nincsenek is bölcs emberek. Én magam nem vitatkozom arról, hogy ez igaz, vagy hamis, az viszont biztos, hogy ez egy szélsőséges kijelentés, mely nem sok reménnyel kecsegtet, s nem segíti az előbbrejutást a bölcsességben. A héberek bölcsnek tartják az ő Salamonjukat (hogy mennyire lehetett bölcs a valóságban, arra feleségeinek és ágyasainak száma a bizonyíték, de még ennél is inkább az, hogy idegen isteneket tisztelt), a rómaiak pedig annak tartják Laeliust és Catót. Görögországban, az állam fénykorában, hét bölcs is élt, őket azonban az utánuk következők már nem tartották méltónak erre a címre. Némelyek szerint mentségükre az szolgál, hogy a bölcsök ezen titulusa nem volt megérdemelt, hiszen csak az emberek tévedése

folytán ragadt rájuk, s így bitorolták. Csak egy volt köztük, aki saját bevallása és önnön megítélése szerint bölcs volt, ez pedig mind közül a legostobább, Epikurosz, aki ezt a címet Metrodórosszal is meg kívánta osztani, s barátja megtisztelő ajándékát ez nem utasította vissza, s teljes lelki nyugalommal tűrte, hogy őt is bölcsnek nevezzék, tudva, hogy valaki más tévedése következtében tett szert erre az alig-dicsőségre. Másikukat, Szókratészt, maga Apolló nyilvánította bölcsnek, talán azért, hogy utána éppen őt, aki a legközelebb volt ahhoz, hogy valóban bölcs legyen, ez a hazug isten hazug állításaival gögössé, s örültté tegye. Ennyit szerettem volna elmondani az antik bölcseskről. Igen boldog ez a ti korotok, amikor nem csak egy, kettő vagy hét bölcs él, hanem egy-egy városban annyi van, mint birkák a nyájban! De nem csoda, hogy ilyen sokan vannak, ha ennyire könnyű bölccsé válni. Elmegy egy ostoba ifjú a templomba, a tanítói dicsérni, ünnepelni kezdik, akár, mert szeretik, akár, mert tévednek: az ifjú erre dagad a büszkeségtől, az emberek ámulnak, a rokonai és a barátai éljenzik, ő elfoglalja az őt illető helyét a katedrán, s már fentről néz le mindenkire, és zavaros makogásba fog. Akkor, mintha Isten szólt volna belőle, az idősebbek felváltva magasztalják, az egekbe emelik, és közben konganak a harangok, szólnak a trombiták, repülnek a gyűrűk, az emberek összecsókolják, s kerek, fekete kalpagot nyomnak a fejébe. S ha mindez lezajlott, bölcsként jön le a szószékről, aki ostobán ment fel rá. Csuda egy átváltozás, ha Ovidius tudott volna erről! Ma így lesz bölcs valakiből, igazi bölcs azonban máshogyan válik az emberből.

23. *Öröm.* Bölcs vagyok.

24. *Ráció.* Vannak, akik túl sokat hisznek magukról és elbizakodottságukban olyasmibe fognak, ami meghaladja az erejüket. Aztán persze félúton kénytelenek feladni, s csak a veszély vagy a szégyen révén, melybe önhibájukból keveredtek, jönnek rá, mennyire ítélték meg jól saját képességeiket. Hidd el, sokkal jobb, ha nem alkotsz hamis ítéleteket, elfeledted a gögöt, felméred saját ostobaságodat, és saját magad kívánod, hogy ne kerülj olyan helyzetbe, amikor tanúbizonyságot kellene tenned a bölcsességedről, mert az a legkevésbé sem válna dicsőségedre. Ez helyesebb s biztosabb útja a bölcsesség keresésének.

25. *Öröm.* Azt hiszem, eljutottam a bölcsességhez.

26. *Ráció.* Ha rám hallgatsz, inkább a felfelé törekvés és erőd megfeszítése révén próbálsz eljutni hozzá, nem pedig eme hiedelmed által. Semmi nem érhet magasabbra, mint az igyekvő szerénység.

13. A VALLÁSOS HIT

1. *Öröm.* Azzal dicsekedhetem, hogy tökéletes a hitem.

2. *Ráció.* A hited egyedül akkor lehet a legjobb és tökéletes, ha Krisztus nevére és a legszilárdabb kösziklára épül. Bármilyen másfajta hit csak haszontalan babonáság, tévelygés, vagyis egyenes út a pokolba, és nem a pillanatnyi, hanem az örök halálba. Mit gondolsz, hány olyan férfinak kellett szánnivaló módon, az egy igaz hitet soha meg nem ismerve élnie, akik az összes többi dologban nagyobbak voltak másoknál? Ez nekik örökké fájni fog, neked viszont van, amire büszke légy, aminek örülsz, nem benned magadban, hanem abban, aki arra méltatott téged, hogy ebben a legfőbb dologban más, nálad nagyobbak elé kerülj, aminél sem nagyobb, sem jobb dolgot nem adhatott volna neked ebben az életben. Nem restelnék többet is írni erről, ha maga ez a dolog a mennyei üdvösség fénye által nem lenne már mindenki számára ismeretes.

3. *Öröm.* Beavattak a kegyes szentségekbe.

4. *Ráció.* Csak ennek a hitnek vannak kegyes szentségei, az összes többinek pedig őrvongó, szentségtörő rítusai. Nem elég, ha beavatott vagy; fontosabb, mint talán gondolnád, a buzgó áhítattal eltöltött idő. Mert nem elég Istent ismerni, hiszen az ördögök is ismerik, akik gyűlölik különben; szeretni s tisztelni kell azon cselekedetek által, melyeket bár oly rendesen végeznének az emberek, amennyire ismerik őket!

5. *Öröm.* Tetszik, hogy igaz hitem van.

6. *Ráció.* Önmagunknak tetszeni egyenlő azzal: gögösnek lenni. Az az igaz hit, mely téged Istenhez köt, Istent pedig hozzád, alázatot plántál a kegyes lélekbe, s kiirtja belőle a gögőt. Csak úgy szabad örülnöd tehát, hogy amennyivel boldogabb vagy, s amennyivel erősebb a hited, annyival alázatosabb légy, s annyival több jót cselekedj, hálát adva annak, aki halandó voltodban megmutatja neked az örök élethez vezető utat.

7. *Öröm.* Istennek hála, elnyertem az igaz hitet.

8. *Ráció.* Jól mondod: „Istennek hála”. Őrizd hát meg jól a tévelygéstől, a hanyagságtól, a bűnöktől, hogy így maradjon, s ha ezt elérted és úgy gyakorlod benne magadat, ahogy illik, ne törődj azzal az ellentmondással, melyről fentebb beszéltünk, mert a Szentírásban meg van írva, hogy „a kegyesség bölcsesség”, és másutt, hogy „az Úr félelme a bölcsesség kezdete”. Írnak erről a pogány szerzők is; Lactantiusnál például, a *Tanítások* második könyvében olvashatjuk, hogy Hermész azt mondja: azok, akik megismerték Istent, nem csak az ördögök kísértéseitől lesznek biztonságban, de a végzet hatalmának sincsenek kiszolgáltatva. Azt mondja, egyetlen oltalmazónk a kegyesség. A kegyes lelkű embernek nem árthat sem a leggonoszabb ördög, sem a végzet, mert Isten megszabadítja minden rossztól. Az egyetlen s legfőbb jó az emberben a kegyesség. S hogy mi a kegyesség, azt máshelyütt e szavakkal világítja meg: a kegyesség Isten tudása, s azt mondja, hogy ugyanezt Asclepius bővebben is

kifejti valamely királyi beszédében. Látod, hogy két ilyen rendíthetetlen pogány is kapizsgálja a ti igazságotokat? Mert annak, ami igaz, oly nagy ereje van, hogy ellenfeleid is kénytelenek elismerni.

15. A DICSŐ PÁTRIA

1. *Öröm.* Dicső város szülötte vagyok.
2. *Ráció.* Így több fáradságodba kerül az, hogy kitűnj. Az éjszaka sötétjében a kisebb csillagok is fényesebben ragyognak, a Nap sugarai viszont az Arcturust és a Vénuszt is elhalványítják.
3. *Öröm.* Nagyon híres város polgára vagyok.
4. *Ráció.* Rendben van, ha barátja vagy az erényeknek, s ellensége a bűnöknek. Az ugyanis a szerencsén múlik, ez viszont rajtad.
5. *Öröm.* Városom boldog és nemes.
6. *Ráció.* Az számít, mi teszi nemessé. Egyiket lakosainak száma, másikat kincseinek szerfeletti nagysága, a harmadikat szemmel látható termékenysége, a negyediket fekvése teszi nemessé, vagy egészséges levegője, tiszta forrásai, a tenger közelsége, védett kikötői, hajózásra, halászatra alkalmas folyói. Közönségesen a borban, olajban gazdag, bőven termő földet nevezik nemesnek, mely sok gulyát, csordát eltart, mélye pedig aranyat, ezüstöt rejt. Jó földnek azt mondjátok, ahol telivér lovakat, kövér marhát, zsenge gödölyét, édes gyümölcsöt találni, de azt, hogy vannak-e ott derék férfiak, nem kérdezitek, nem is tartjátok erre érdemesnek. Remek becsüsök! Egy ország legfőbb dicsősége csak polgárainak erényessége lehet. Ezért is helyes, hogy Vergilius, amikor a rómaiak dicsőségéről, sikereiről ír, egyet sem tart említésre méltónak azok közül a dolgok közül, melyekkel (s csak ezekkel) ti foglalkoztok, csak a Város, a Birodalom nagyságáról és a rómaiak szellemi kiválóságáról beszél. Az ember „boldog utódaiban”, mondja, s valóban ez a városok igazi boldogsága, igazi nemessége.
7. *Öröm.* Derék polgáraitól nevezetes a városom.
8. *Ráció.* Mit használ, ha te magad semmiről sem vagy az? Mire jó, ha hazád fényéből rád is vetül, s nem rejtőzhetsz többé az árnyékban, hanem mindenki észrevesz? Világosban jobban látják, milyen vagy.
9. *Öröm.* Nagyon híres a városom.
10. *Ráció.* Nem tűnt volna akkora gazfickónak Catilina sem, ha nem egy híres országban született volna. A birodalom nagysága tetézte Gaius és Nero szégyenét is: magas rangúként

születtek, s a szerencsének épp ez a kedvezése tette mindenki számára láthatóvá azt, amiről szélteben-hosszában hírhedtté váltak.

11. *Öröm.* Igazán nemes városban élek.

12. *Ráció.* S így ki vagy téve sokak megvetésének, vagy irigységének; nem is élhet az ember nagy városban az egyik vagy a másik nélkül. A két rossz közül az első veszélytelenebb, a második jobban érezhető, de mindkettőnek ugyanaz a dolog az oka, amit mondasz, vagyis szülőhazád nemessége. Ahol ennyien figyelnek, ott nem tudsz elrejtőzni.

13. *Öröm.* Igen nemes városból származom.

14. *Ráció.* Jobbnak tartanám, ha a hazádat ismernék meg általad, mint azt, hogyha téged ismernek a hazád révén. Hacsak nem ragyogsz te magad is, hazád ragyogása mellett úgyis árnyékban maradsz. Sokaknak, akik a nagyváros ragyogó csillagai közt ismeretlenek voltak, egy kis porfészekben aztán mégis sikerült feltűnniük.

15. *Öröm.* Messze földön ismert a városom.

16. *Ráció.* Egy ország maga is dicső, és a te dicsőségedből is háramlik rá. Bármilyen nagy dolgot viszel véghez ugyanis, az először valamiféleképpen a hazád dicsőségére válik. Themisztoklész esett meg, hogy hírnevét valaki a szülővárosa, Athén dicsőségének akarta tulajdonítani, s erre ő egy ily jelentős férfiúhoz illő módon meg is felelt. Ez pedig úgy történt, hogy amikor ez az ember, aki egy semmiről sem nevezetes, eldugott kis szigeten, Szerfoszon született, azt terjesztette, hogy Themisztoklész nem a saját, hanem a hazája dicsősége tette híressé, a nagy hadvezér ekképpen válaszolt: „Nem lennék dicstelen akkor sem, ha Szerfoszon születtem volna, de te akkor sem lennél dicső, ha Athénban születesz.” Nem hazája dicsőségében, hanem saját erényességében bízott ugyanis, s így férfihoz illőbben cselekedett, mint Platón, noha ez utóbbi volt nagyobb filozófus. De nagy embereknek is lehetnek nagy s megmagyarázhatatlan hibái: az övé például az, hogy a többi között nagy sikerét s hírnevét is a hazájának tulajdonította. Hogy megismerd e nagy férfiú jellemét erről az oldaláról is, elárulom, hogy azt mondja, sok dologért hálás, s azt is megmagyarázza, kinek mely adományért tartozik hálával.

Először is hálát ad a természetnek, amiért embernek teremtette, s nem néma állatnak; hogy férfinak, és nem nőnek; hogy görögnek és nem barbárnak; hogy athéninek és nem thébainak; s végül, hogy Szókratész korában, s nem más korban született, így tudniillik van, akitől tanulhat, akit követhet. Láthatod, hogy azon dolgok között, melyek örömmel és büszkeséggel töltik el, felsorolja athéni származását is. Talán kíváncsi vagy, mit fogok mondani erről. Én azonban, noha csak egy dologról kezdtünk el beszélni, ha már szóba jött e híres férfiú, azt fogom elmondani, hogy Platónnak erről az egész kijelentéséről mi volt mások

véleménye, s mi az enyém. Jó néhány olyan híres és ékesen szóló szerzőről tudok, akik habozás nélkül állítják, hogy soha senki nem mondott ennél nagyobb butaságot, s én az ő véleményüknek, ahogy mondani szokás, csaknem a sarkára lépek. Mert kérdelem én, miért kellene ezeknek a dolgoknak örülni? Kérdezem: és ha barbárnak vagy nőnek született volna? Vajon nem múlt-e felül sok barbár nem egy görögöt az erény s a képességek tekintetében? Vajon nincsenek-e olyan nők, akik jó néhány férfinál különbek akár a cselekedeteikkel szerzett dicsőség, akár a művészetekhez való tehetségük révén? S végül mi történt volna, ha ökörne, vagy számárnak születik? Mi köze volna akkor ahhoz a Platónhoz, akiről most beszélünk, s aki akkor nem Platón lenne, hanem az, aminek a természet megteremtette? Nem véletlen, hogy elhitte a püthagoreusok nem épeszű tanait, köztük azt, hogy a lélek egyik testből a másikba vándorol, aminél nagyobb ostobaságot, égbekiáltóbb arcátlanságot nemhogy egy filozófus, de egyetlen ember sem állított; semmi sem mond ellent ennél inkább az igazságnak és a kegyességnek, nincs semmi, ami jobban sértene a hívő ember fülét. És a többi dolog? Tán oly híres az, aki Athénban születik, hogy senki más, legyen az bármely más hely, akár Théba szülötte, ne lehetne ugyanolyan híres? Tán Homérosz, Püthagorasz, Démokritosz, Anaxagorasz, Arisztotelész, és még sokan mások, akik nem Athénban születtek, ne lettek volna híresek, nem kevésbé, mint azok, akik Athénból származtak? S hogy megálljak a thébaiaknál, akiket a görögöknek szokása lenézni, talán nem Thébában született Pindaros, aki az utolérhetetlen Flaccusnak, saját bevallása szerint, példaképe volt? Ha pedig a tettek nevezetességét nézzük, Liber atya és Herkules annyira híres volt, hogy még Nagy Sándor is, aki csaknem minden halandó dolgot semmibe vett, ezt a kettőt, mint olyanokat, akik a lehető legnagyobb dicsőségre tettek szert, követendő példaként állította maga elé. S ha mind a két dolgot vesszük, tán nem a thébai Epaminondas jut-e rögtön eszünkbe, s rémlik fel szinte a szemünk előtt, a legnagyobb filozófus és a legnagyobb hadvezér, aki az összes görög egybehangzó ítélete szerint a legelső mindenki közül, aki valaha élt? Ő az, aki a spártaiakat szinte teljesen elpusztította, s Platón athénijait is akkorra rettegésben tartotta, hogy a halála után, mintha a legnagyobb terror alól szabadultak volna fel, eltunyultak a nagy fényűzésben. S ki tudná összeszámolni, hány ezer tunya, ostoba férfi volt Athénban, amíg még Thébában uralkodott?

Nem azért kellene hálát adnia tehát, hogy Athénban jött a világra, hanem hogy ilyenek, amilyen, vagyis ilyen jellemmel, ilyen értelemmel született; hálás lehet, hogy mind szülei igyekezete, mind a körülmények szerencsés összejátszása folytán tanulhatott, s így minden jóra fogékonnyá vált. Egy ily tudós férfiúhoz ez illene, Istennek kellene hálát adnia, akitől mindezt kapta, nem Szókratésznek, nem Athénnak, hisz nem tudhatjuk, csak sejtésünk

lehet arról, hogy az ő iskolájában, vagy az egész városban hány oda nem való, buta ember is volt. A városról nem beszélek, de az iskolában tanult többek között Alkibiadész és Kritiasz is, előbbi saját hazájának ellensége lett, a másik a legkegyetlenebb zsarnok, s hogy nekik mit tanított Szókratész, azt mondja el maga Platón, s így lássa be, mily haszontalan dolog, ha az evilági tanító saját tanításait prédikálja a tanulóknak, hacsak nem az égi Tanító ihleti meg, aki nélkül Szókratész soha meg sem szólalhatott volna, noha – úgy mondják – egy hazug isten kinyilatkoztatása tette meg őt a legbölcsebb emberré, s szánalmas módon mégsem tudott szabadulni két zsémbes vénasszonytól (maga vagy más mentegesse csak ezt az ilyen-olyan dolgot). De ezt s a többit csak mellékesen mondtam el, a lényeg az, hogy szerettem volna, ha tudod, Platón, ez a nagy férfiú is kérkedett dicső hazájával. Nem azért, hogy nagy elődöt pajzsként tartva magad elé próbáld kimagyarázni ezt a tévedésedet, hanem hogy gondosan kerüld el, mert sokszor látom, hogy nagysága előtt még ebben is hajlamosak meghajolni a legkiválóbbak is.

17. *Öröm.* Szülővárosomnak, ahol élek, messze kiterjednek a határai.

18. *Ráció.* Sok kényelmetlenséggel jár nagyvárosban élni: messze van a templom, messze a fórum (annak a lélek látja kárát, ennek a test), messze vannak a mesterek, a barátok. A távolság ez utóbbi esetben a legnagyobb hátrány, hisz meglátogatni őket bajos, nem meglátogatni pedig udvariatlanság. Hallgasd, mit mond erről Flaccus: *Betegen vár látogatásra Quirinus/ dombján ez s az Aventinus végében a másik.* Akárhogyan döntesz is az úticélt illetően, úgy rendezd el otthon a dolgaiddat, mintha idegen földre utaznál, mert nem lehet tudni, mikor térsz vissza, vagy visszatérsz-e egyáltalán, s a visszatérés is veszélyes, főleg ha még az utat is elvéted. Jobb, ha iránytűt használsz: erre ez van közelebb, ahhoz az az út vezet, erre a kúriát, arra a színházat kerülöd el, így a fürdőt, úgy a hentest. A város e szirtjei között (s még van belőlük ezernyi más) hajózva igyekszel otthonod felé, ami mintha csak egy másik bolygón lenne, alig hiszed, hogy odaérsz valaha is. Azt is Flaccusnál olvashatod, hogy Philippus, a szónok *azt panaszolta: az út a forum s a carinai domb közt/ hosszú, s agg kora folytán meg kell állnia gyakran.* Egy kisvárosban nincsenek ilyen gondjaid, bárhová akarsz menni, közel van.

19. *Öröm.* Egy kisebb városból egy nagyon nagyba költöztem.

20. *Ráció.* A védett öbölből önszántadból kihajózni a nyílt tengerre nagy vakmerőség, még akkor is, ha jól végződött a dolog. Ezt tette a Claudius-család is, akik Sabinumból költöztek Rómába, Marcus Cato Tusculumból, Marius és Cicero pedig Arpinumból ment oda, az ő sorsuk szerencsésen alakult. De hol vannak ma ilyen férfiak? Nem jár jól az, aki ritka kiválóságok példáját szeretné követni. De ha már eloldottad a kötelet, minden erőddel azon

légy, hogy helyt állj a nehézségek közepette, a hullámok hátára emelkedj, s tartsd az irányt. A városban sok jó ember példája fog ösztönözni az erényességre. Lesznek majd, akiket követni akarsz a dicsőségben, lesz, ahol gyakorolhatod magad, ahol hozzád hasonlókkal mérkőzhetsz meg a dicsőségért, és szégyellni is fogod magad ennyi tanú jelenlétében. Sokakkal megesik, hogy amit a lélek ereje nem ad meg, meghozza a szégyen ereje, s a lelki restség legyőzésében többet ér el egy megfigyelő, mint maga az erény. Azok mellett, akiket az előbb említettem, ott van Numa Pompilius, aki Curesből, Seneca aki Cordobából, Severus, aki Leptisből, s még sokan mások, akik más helyekről származtak, s mindnyájan nagy emberekké váltak volna szülővárosukban is, de Rómában lettek igazán nagyok, az erényességben való versengés révén, sok más jeles férfiú példáját követve. Törekedj tehát arra, hogy elköltözésed egyetlen haszna ne vesszen el, nehogy semmi más következménye ne legyen rád nézve, mint hogy új városod fényességében mindenki szeme láttára megmutatkozik póreséged.

16. AZ ELŐKELŐ SZÁRMAZÁS

1. *Öröm.* Előkelő származású vagyok.
2. *Ráció.* Már megint bolondságot beszélsz nekem: tán a te érdemed ez?
3. *Öröm.* Neves ősi család sarja vagyok.
4. *Ráció.* Nevetséges hetvenkedő, aki a máséval dicsekszik. Az ősök érdemeihez képest lehet lemérni az unokák elfajzottságát, s nincs is más, amihez képest szembetűnőbbek volnának az unokák hibái, mint az elődök tündöklő dicsősége. Gyakori, hogy valakinek a más erénye válik hasznára, az igazi dicsőséget azonban csak magad szerezheted meg magadnak, nem várhatod mástól.
5. *Öröm.* A felmenőim igazi nemesek voltak.
6. *Ráció.* Jobban örülnék, ha neked köszönhetően ismernének meg másokat, mint hogy téged ismernek mások révén: rajta, tégy valamit, s azáltal válj nemessé. Az őseid sem lettek volna nemesek, ha soha semmi dicső tettet nem vittek volna véghez.
7. *Öröm.* Kék vér folyik az ereimben.
8. *Ráció.* Mindenki vére egyforma színű, ha az egyik esetleg elüt is a másiktól, azt nem a nemesség teszi, hanem hogy egészségesebb.
9. *Öröm.* Igen híresek a szüleim.
10. *Ráció.* Mire jó, ha te a jelentéktelenségben múlod felül őket? Testeteket minden esetben a szüleitektől kapjátok, és sok esetben még örökséget is, ritka azonban, hogy nevezetes szüleikhez gyermekük is hasonlóvá váljék, ellenben elvétve arra is akad példa, hogy

jelentéktelen szülők gyermeke ismert lesz. Mennyivel híresebb Caesar, mint az apja? Mennyivel jelentéktelenebb Africanusnál a fia? Gondolhatod, mily nagy hírű lett volna az utóbbi, ha a hírnevet az egyik ember egyszerűen át tudná adni a másiknak, de az apja csak annyit tehetett, hogy szerette, a képességein nem változtathatott, s kénytelen volt elfogadni, hogy saját kiválósága fiából teljességgel hiányzott. Így a végrendelkező kiveszi az örökségből azt, amit ő maga a legértékesebbnek gondol, s a legsilányabb dolgok miatt tartják meg azt a nagy ceremóniát. Ha több időm lenne, s volna értelme, ezer hasonló példát tudnék még hozni arra, hogy igen híres férfiaknak mennyire jelentéktelen fiai születtek. De a lényegét így is megértheted.

11. *Öröm.* Igen hírneves a családom.

12. *Ráció.* Ez csak annyiban van kihatással rád, hogy akkor sem bújhatsz el, ha akarsz. Neked nem lesz kedves rejteked, nem járhatsz titkos ösvényen, mert bármit csinálsz, pletyka tárgya lesz, a szomszédaid mindig tudni fogják, mi zajlik az otthonodban, mi volt vacsorára. Mintha csak apád vagy nagyapád küldte volna őket kémkedni, mindent a legapróbb részletekig kinyomoznak, semmi sem marad titokban előttük, ami a házában történik, tudnak arról, hogyan osztod be a pénzed, hogyan bánasz a gyermekeiddel, a szolgáliddal, a feleségeddel, vagyis minden egyes lépésedről és szavadról, s ami a leginkább bosszant, hogy rájuk ez a legkevésbé sem tartozik. Ennyi hasznod van tehát a hírnevedből, hogy ha csak egyszer is megtévedsz, semmi sem ment meg attól, hogy úgy emlegessenek, mint a családot szégyenét, aki letért a kitaposott útról. Örökös sajátsága ugyanis a családi hírnévnek, hogy a többi közönséges dolog az akárhonnan szerzett dicsőséget rontja, mert nehéz eltakarni a ragyogó dolgokat.

13. *Öröm.* Nagyon híresnek születtem.

14. *Ráció.* Ostoba, nem a születése, hanem az élete teszi híressé az embert, sőt gyakran, csodálatosképpen, a halála.

15. *Öröm.* Nagy fényességben születtem.

16. *Ráció.* Vigyázz, mert a rút dolgokat könnyebb észrevenni, és még rútabbnak tűnnek, ha rájuk esik a fény. Hogy ez ne történjen meg veled, jobb lett volna, ha homályban születesz. A házasságtörők, a tolvajok, s mindenki, aki tilosban jár, a sötétet szereti, csak az ilyen gyomorforgató, hazug nemesség vágyik a fénybe, s igyekszik azon, hogy feltűnjön, pedig csak úgy kerülhetné el a szégyent, ha senki észre sem venné.

17. *Öröm.* Ősi nemesi család az enyém.

18. *Ráció.* Akkor az erényessége is ősi, ami nélkül nem létezhet igazi nemesség.

19. *Öröm.* Nagyon régről való a nemességünk.

20. *Ráció.* A régiségtől megkopik a dolgok hírneve, hiszen feledésbe merülnek. Hány olyan nemes család volt, melyre ma már nem is emlékszünk? Hány olyat láttál magad is, mely a minap még virágzott, majd néhány év leforgása alatt teljesen eltűnt? Mit jósolhatunk hát azoknak, amelyek éppen most a csúcson, vagy még csak felemelkedőben vannak? Mindent tönkretesz, felemészt az idő: nem csak a családok öregszenek meg, hanem a városok, s maga a világ is, ami, ha nem csalatkozunk, a vég felé tart. Ha a régiséggel dicsekedsz, vigyázz, mert lehet, hogy a kettő kizárja egymást, nehogy egy olyan növénytől várd, hogy virágozzon, melynek már elszáradt a gyökere. Minden, ami az időben keletkezik, idővel el fog enyészni. Egy nap nemessé válik a családodok, s egy nap már nem az többé, nemessé válni hosszú idő, felemelkedni még hosszabb, de a feledés lesz majd a leghosszabb. Megeshet, hogy egyszer csak nincs már a birtokodban, ami miatt nemesnek tartod magad – talán nemesebb lettél volna, ha csak később kezdted volna ezt hinni.

21. *Öröm.* Ősrégi a nemességünk.

22. *Ráció.* Kétes dicsőség az, amihez nem a saját érdemünk, hanem mások feledékenysége által jutunk! Minden a feje tetejére állt, összekavarodtak a dolgok, az események, csak így történhet, no nem az, hogy nemesebb vagy, csak hogy kevésbé ismert. Mindenki ugyanonnan származik, egy közös Atyja van az emberi fajnak, egy közös eredete a világmindenségnek, aki hol zavaros, hol kristálytisztá formában jut el mindegyikötökhöz, oly módon, hogy ami kicsivel ezelőtt jelentős volt, jelentéktelenné, ami jelentéktelen volt, jelentőssé válik. Így nem a forrás az, ami kétséges, hanem hogy ez az, ahogyan mondod, tiszta véred, milyen ereken csordogálva ért el hozzád. Mert lehet, hogy aki ma még a földet túrja, holnap katonának áll, s aki ahhoz szokott, hogy arannyal felszerszámozott paripákon jár-kelel a városban, azon kapja magát, hogy lomha ökröket hajt a pusztán. Igazat kell adnunk Plátónnak, aki szerint: „*Nincs király, aki ne rabszolgáktól, s nincs rabszolga, aki ne királyoktól származnék.*” Szüntelenül cserélődnek, változnak az ember életkörülményei, ami egyszer már megtörtént, bekövetkezhet még egyszer, nincs abban semmi csoda, ha a parasztból katona lesz, aztán katonából újra paraszt. Hatalmas kerék forgatja a halandó dolgokat, mégpedig nagysága miatt oly módon, hogy az ember rövid élete során nem is veszi észre, hogyan mozog, ha nem így volna, kapáló királyokat és koronás parasztokat is láthatnánk. Így csapja be az idő az emberek emlékezetét, melyet más dolgok érdekelnek és foglalkoztatnak. Ez a ti egész nemességetek, ami miatt oly büszkéek, felfuvalkodottak vagytok, csak pusztá név!

23. *Öröm.* Híres nemzetségből származtak az őseim.

24. *Ráció.* Bármily messzire kalandozol is el, csak rólad van szó. Azon igyekszel itt nekem, hogy nem tudom kicsodákkal helyettesítsd magad, akik önmagukért talán helytállnak, érted

viszont nem, hacsak te nem igazolod saját magadat. Atyáid és ősatyáid tehát nevezetessé váltak, mégpedig akkor, amikor erényeik révén, mintegy szárnyakon, az átlagember fölé emelkedtek: ez a nemességek gyökere. De menj vissza korábbra, kutakodj alaposabban, s megtalálod őseid jelentéktelen, ismeretlen őseit. Egyszóval a nevekhez s képmásokhoz kötődő dicsőség igen rövid életű, s bármekkorácska is, bizonyosan nem a tiéd. Hagyj fel hát azzal, hogy mások erényeit aggod magadra, nehogy ha bármelyikük visszakéri, ami az övé, ott maradj csupaszon, köznevetség tárgyaként.

25. *Öröm.* Nemes vagyok.

26. *Ráció.* Hogy mennyivel nemesebb egy vitéz parasztember, mint egy utolsó nemes, megtudod, ha összeméred, mennyivel jobb a nemességet megszerezni, mint elveszíteni. Ha példákra van szükséged, olvass bármit, lépten-nyomon találsz ilyeneket, akár békéből, akár háborúból, ezeken te magad is elgondolkodhatsz és levonhatod a következtetéseidet. Én csak két párost emelek ki közülük, s teszem őket a mérleg serpenyőibe: az egyikbe Mariust és Tulliuszt, a másikba az ellenfeleiket, Aulust és Clodiust. Hogy kinek a javára dől el a párharc, s hogy Róma-e a nagyobb vagy Arpinus, csak a vak nem látja.

27. *Öröm.* Nemesnek születtem.

28. *Ráció.* Már mondtam: nemesnek nem születik az ember, hanem azzá válhat.

29. *Öröm.* A jeles nemességet, vagy legalábbis átlagosat, a szüleimtől örököltem.

30. *Ráció.* Nem a születése, hanem az élete teszi híressé az embert. Egyetlen jót látok ebben, hogy az erényesség családi példái nem hiányoznak, vagyis azok a vezetők, akiknek szégyen volna, ha nem lépnél a nyomdokába. Ha ezt elmulasztod, mi más a nemesség, ha nem feltűnő, s bajos dolog? Nem tudom, miért nehezebb a mieinket követni, mint idegeneket, hacsak azért nem, hogy tűnjék örökölhető adottságnak az erényesség. Nem szívesen mondom, de a tények magukért beszélnek: igen ritka, hogy híres apának a fia is híres legyen.

17. A SZERENCSES SZÁRMAZÁS

1. *Öröm.* Nagyon szerencsés körülmények közt jöttem a világra.

2. *Ráció.* Gondokkal terhelt élet vár rád: nem véletlen, hogy a hajósok a vihart nevezik sorsnak. A nagy szerencse nagy viharhoz hasonló, mindkettő esetében határozottságra és erőre van szükség. Nem öröm, hanem sok baj forrása ez.

3. *Öröm.* Igazán szerencsés körülmények közt születtem.

4. *Ráció.* Akkor bizonyára azt is szerencsésebbnek tartanád, ha a nagy tengerben, mint ha egy kis folyócskában születnél volna, noha egyetlen épeszű ember sem értene ezzel egyet, hisz

miért lenne jobb palotában, mint egy kis házikóban születni? Akárhol születik is az ember, a földanya fogadja be.

5. *Öröm*. Nagyon szerencsés körülmények közt születtem.

6. *Ráció*. Szerencsétlen csillagzat alatt oldoztad el a hajódat: ha egész nap viharban hányódtál, igyekezz, hogy az éjszaka a kikötőben találjon.

7. *Öröm*. Magas rangban születtem.

8. *Ráció*. Nagy viharoknak leszel kitéve, nincs remény, hogy megmenekülj tőlük. Tudjuk, mit ír a költő: *Égverő fenyvek sudarát sűrűbben/ rázza fürgeteg, recsegőbb robajjal/ dől a nagy torony s a hegyek legormát/ sújtja a villám*. Nyíltan kimondom: magas rangban születni sem nyugalmat, sem biztonságot nem jelent. A dologból magából fakad, hogy aki magas állásban van, soha nem lehet nyugodt, állandóan csapkodnak körülötte a villámok; ezért is csodálkozom, miért nem tetszett Senecának, amit Maecenas ír, vagyis, hogy: „*A hegyek csúcsába csap bele leginkább a villám*.” Miért nem ad igazat neki, hiszen mások is ugyanezt szokták mondani? Semmi sem lehet oly magasan, hogy elkerülné az aggodalom, a vesződség, az irigység, a félelem, a szomorúság, s végül a halál. Minden olyan dolgát a halandóknak, mely valahogyan kiemelkedik, kimagaslik a többi közül, a halál egyenlővé teszi azokkal.

9. *Öröm*. Magas, nagy méltóságban születtem.

10. *Ráció*. Nagyot lehet esni a magasból, és a nagy tenger sohasem nyugodt, de ha a földön állsz, nem kell félned, hogy leesel, sem a parton attól, hogy hajótörést szenvedsz.

11. *Öröm*. Szerencsésen kezdődött az életem.

12. *Ráció*. Várd ki a végét, mert ahogyan másoknak, úgy a szerencsének is mindent szabad a saját birodalmában. Minél szerencsésebb a kezdet, annál bizonytalanabb a végkimenetel. Hát nem látod, hogy az ember dolgai úgy kavarognak, mint a forgószél, hogy a nyugodt tengeren egy pillanat alatt feltámad a vihar, hogy ha reggel süt is a nap, estére beborulhat? A kezdetben sima út végződhet hepehupásan, ha elbízod magad, mert jól mennek a dolgaid, egy váratlan sorscsapás véget vethet nekik, ahogy a legboldogabb életnek is a tragikus halál. Így a vég gyakran nagyon is különbözik a kezdettől.

13. *Öröm*. Magasan kezdtem.

14. *Ráció*. Azzal törődj, hol fogod végezni. Az egész életet a vége határozza meg, és a végét érezni is fogod, míg az elejét nem érezted.

15. *Öröm*. A legszerencsésebb körülmények közt születtem.

16. *Ráció*. Láttuk már a trónon szolgák fiát, vagy fegyházban királyokét.

18. A JÓ EVÉS-IVÁS

1. *Öröm.* Olyan családban nevelkedem, ahol jókat eszünk-iszunk.
2. *Ráció.* Ez nagy dolognak tűnik neked, de valójában kicsi, később pedig semmi lesz. Tán a férgek inkább megkímélnék majd, mint egy kemény húsú parasztot? Vagy éppen a puhább húst kívánják jobban? Nem tréfálok veled, és nem ijesztgetni akarlak. Tudod magad is, ha nem is veszel tudomást róla, hogy lakomára készített étek vagy, s talán már el is érkezett a vacsoraidő, vagy mindenesetre nem lehet már sokáig halogatni. Késő van már, éhesek a vendégek, s aki azt asztalt megteríti, a halál sem tétlenkedik: hogy mily pompás lakoma lesz ez, majd meglátod.
3. *Öröm.* Gyerekkoromtól jó ellátást kaptam.
4. *Ráció.* Ó, ez a legrosszabb nevelés, amit gyerek kaphat! A hasznos tudományokkal mit sem törődte, de válogatott ingyencségekhöz, külföldről hozott italokhoz szokta kiskorodtól kezdve, te aztán szépreményű ifjúvá serdültél! Tudós kifinomultsággal ismered és csodálsz az ízeket és az illatokat, a pompásan díszített asztalokban, az aranyedényekben gyönyörködössz, s még késő este sem csillapítod éhedet és a szomszédodat egyszerű ételekkel, ahogy a nagy férfiak szokása volt, sőt ellenkezőleg, már korán reggeltől émelyedésig terheled a gyomrod ártalmas ételekkel. Hány szent ember éhezett a kolostorokban, hány dicső hadvezér nélkülözött a táborokban, és éltek józan, sanyarú életet! Mi lenne, ha hozzád, a drágakövek és az ételek megszállottjához csupa olyan nagy férfiú érkezne, akiről mindenki tudja, hogy megvetették az élvezeteket: a rómaiak közül Curius, Fabritius és Coruncanius, akik anyagedényekből saját kezükkel gyűjtött füveket ettek, és Quintius meg Serranus, akik napestig étlen-szomjan szántottak, és ráadásul Cato Censor, aki elhajózott Hispániába, majd győztesként visszatért, és az út során azt a bort itta, amit az evezőslegények, a keresztények közül pedig Pál és Antal, akik a folyó partján égből küldött kenyeret osztottak? Nem akadna a torkodon a szégyentől és büntudattól silány ételed, s nem hagyna alább alélt ínycsiklandása arra gondolva, hogy ezek az emberek, akik egyszerű kosztot éltek, alantas munkát végeztek, így is megvédték hazájukat, királyokat, népeket győztek le, de a legnagyobb győzelmet is kivívták a saját testükkel, a világgal, a láthatatlan belső ellenséggel vívott harcban, miközben te csak az olcsó gyönyöröknek élsz, roskadozó asztalok mellett, főúri kényelemben?
5. *Öröm.* Jókat eszem, iszom.
6. *Ráció.* Értem én, minden erőddel azon vagy, hogy a nyomor legeslegmélyére juss ocsmány telhetetlenséged révén. Semmit ér, ha ételed, italod első osztályú, ha nincs mindenből jó sok, sőt túl sok, annyira, hogy megcsömörlesz tőle. Eszedbe sem jut Augustus Caesar, aki noha nálad kicsikét talán nagyobb fényűzést engedhetett meg magának, mégis (úgy mondják)

egyszerűen étkezett, szinte úgy, mint egy hétköznapi ember. Nem is mondom el, hogy általában mit evett, nehogy a nép atyját mintegy parasztnak gondold, s ezért lenézd, a fácánjaid, rigóid, páváid után kigúnyolnád az ő fekete kenyerét, sajtját, halát. Ó, bár inkább elrejtőztek volna Colchisban s Phasisban ezek a ti fácánjaitok, asztalotok legfőbb díszei, legfinomabb ínycsalatjaitok, ahelyett, hogy iderepültek, hogy megrontsanak, megigézzenek benneteket! Mennyivel tisztesebb volt az a kor, melyről Naso ezt írja: *Baj nélkül úszkált a hal abban a korban. A kagylót/ csontos házában nem fenyegette veszély./ Jónia tájainak madarát Latium sose látta,/ s azt sem, amely törpék százait ölni – örül.*

7. *Öröm.* A legjobb borral élek.

8. *Ráció.* Nem helyes, de jól mondod: „élek”, mert ez a célotok, ezért éltek, pedig mennyivel kevesebbet ártana, ha gyenge, vagy vízzel kevert borral, vagy tiszta forrásvízzel oltanátok a szomjaitokat! Az a császár, akiről az imént beszéltem, a borivásban is mértékletes volt: azt írják róla, hogy a vacsorát nem számítva három pohárral ivott csak, nem többel, mikor a táborban volt. Ti tízszer három pohárral isztok vacsora előtt, vacsora közben még százzal (de az, hogy többször isztok, nem jelenti azt, hogy egyszerre kevesebbet), a katonai táborokban pedig még annál is többet isznak, mint a városokban, csak akkor józanok, csupa részeg megy felderítésre vagy a csatába is. Ő napközben sosem ivott, nektek nem számít, hogy nappal van, vagy éjszaka; ő, ha megszomjazott, vízbe áztatott kenyeret evett, vagy salátalevelet, leves gyümölcsöt, vagy egy darab uborkát rácsált, ti viszont, mintha fogva akarnátok tartani a szomjúságot, tüzes borokkal oltjátok, amitől újra megszomjaztok, s így nem is annyira oltjátok, inkább felgyújtjátok. Nem jut eszetekbe, hogy a föld vérét és a bürök mérgét isszátok, ahogy Nagy Sándornak írta Androcides? Ő sem gyilkoltatta volna meg részegen a barátait, ha megfogadta volna a jótanácsot, s nem lerészegedve végezte volna életét. Az ételekben való igénytelenség és az ivásban való mértékletesség megvolt majd az összes híres hadvezérben és császárbán, s közülük is kiválik Iulius Caesar. S hogy a ti élvhajász életmódotoknál mennyivel előbbrevaló az övék, az mutatja, hogy mindeközben az ő tettekésségükről és tetteikkel szerzett dicsőségükről álmodoztok.

9. *Öröm.* A legjobb ételeket élvezem.

10. *Ráció.* Ha a tisztas dolgot is tilos élvezni, mennyivel inkább vonatkozik ez a tisztátlan, ocsmány dolgokra! De te nem szégyelled magad, halhatatlan lelked üdvét abban keresed, hogy kiszolgálod esendő testedet Epikurosz gyalázatos tanítását követve, melyet már régen is elutasítottak. Az összes gyönyört okozó dolog közül, melyeket a testi érzékek útján alattomosan beosonva hatnak a lélekre, azokat szokás a legalantasabbnak tartani, melyek tapintásra vagy ízlelésre ingerelnek. Ebben pedig a ti testetek ugyanúgy működik, ahogyan az

állatoké, s ezen ingerek hatására rajtatok, értelmes lényeken is állati ösztöneitek kerekednek felül, és így egészen kivetköztök emberi mivoltotokból.

11. *Öröm.* Gyönyörűségemre vannak a legjobb, legváltozatosabb ételek.

12. *Ráció.* Élvezd hát ezt a gyönyört, ha semmi jobbat nem tudsz; ha viszont semmi rosszabbat, akkor szégyelld magad, amiért barom módjára örülsz az abraknak, amiért megszabadítod a tálakat a terhüktől, a hordókat a tartalmuktól, s folytasd ezt tovább, amíg már nem tudod tovább elviselni azt, ahogyan élsz. A jóllakottság az undorral határos, a böjt ételeket rejt. Nincs olyan, amit ne találna finomnak, ízletesnek, aki éhes, és nem lehet olyan kitűnő valami, hogy ne lenne gusztustalan, undorító annak, aki megcsömörlött. Maguk az igazi ínycsemegek is, akik a különleges és ritka csemegéket kedvelik, elismerik, hogy ha bőségesen és gyakran ehetnek ilyesmit, már nem is élvezik, vagy egyenesen megutálják. Maga az élvezetek mestere, Epikurosz is a szerény étkezést dicsérte és hirdette, mint tanításának egyetlen segítségét, és amit a tisztességes férfiak józanságnak és mértékletességnek tulajdonítottak, azt ő az élvezetnek tulajdonította. Bárhogyan éled az életed, tudd, hogy ahárhová is akarsz eljutni, egyetlen járható út van, ha szerényen, mértékletesen étkezel, s csak néhanap, ha jó okod van rá, engedsz meg magadnak többet, de akkor is a józan ész határain belül. Az ilyen táplálkozás szikárrá, erőssé, külsőre tetszetőssé teszi az embert, és sem a maga, sem mások számára nem lesz kellemetlen a testének szaga. Hasonlítsd össze az ilyen embert azzal, aki elhízott, izzad, le van gyengülve, bűdös, vagy – hogy Cicero szavaival éljek – *izzad és bőfög*, s meglátod, mekkora különbség van a mértékletesség és a mohóság között. S mivel nem is csak az erényesség, hanem a külső alapján is meg lehet mondani, ki az, aki jó úton jár, alig akad olyan a mohók közt, aki alaposan megfontolva a dolgot ne ismerné el, hogy a józan életmód előbbrevaló. Ha ezek miatt, mint kicsiny dolgok miatt nem aggódsz, nem aggódsz a betegségek miatt sem, amiket okoz, vagy a halál miatt, amihez vezet? A halál ugyan önmagában nem aggasztja az erős lelkűeket, hiszen természetes és méltó, de bizonyosan nem alantas történés, de ha alantas okokból idő előtt következik be, a legrútább és a legvisszataszítóbb dolog. Talán nem hallottad, mit mond a prédikátor? „*Ne epedezz rögtön minden élvezetért, ne vesd magad minden ínycsemege falat után. Mert a túl sok étel betegségek fészke, és a mohóságnak hasmenés a vége. A mohó evésbe már sokan belehaltak, de aki vigyáz magára, az megnyújtja életét.*”

13. *Öröm.* Sok jóféle ételt eszem.

14. *Ráció.* Ha túlzottan megterheled a szamaradat, összerogy; ha félsz tőle, megrúg. Megbízhatatlan bankár a gyomor; s érdemesnek tűnik megfogadni azt a tanácsot mindennel,

de különösen a gyomorral kapcsolatban, hogy a kísértéseket jobb csírájában elfojtani, tekintettel a következményekre.

19. A LAKOMÁK

1. *Öröm.* Büszke vagyok a lakomáimra.

2. *Ráció.* Pompás ételeket enni élvhajzás, lakomát rendezni örülség. Mert mi más vagy, mint egy nagyzó őrült, ha sok vagyonos embert, talán tisztesebb elfoglaltságaiktól vonva el őket, egy helyre zárva megtisztelő unalomra kárhoztatsz, és noha talán jobb lett volna, ha a gyomruk üresen marad, vagy azzal töltik meg, amivel ők szeretnék, válogatott, de ártalmas ínycségekkal próbálsz teletömni őket, de miközben egyvalaki kedvére teszel, a többiek átkoznak és utálnak majd? Ritka ugyanis az egyetértés a vendégek között, igazat szól a költő: *Nem lelek én három közös ízlésű lakomázót,/ hogy ne akarná mind mással csiklandani ínyét./ Mit nyújtsak? Mit nem? Mit nyújts, Flaccus? Vagy mi tégy, azon kívül, hogy inkább semmit ne adj, és hagyd meg ezt a gondot azoknak, akiknek nincs nagyobb gondjuk. Csinálják kedvük szerint, akik semmi mást nem tudnak. Mert ha három vendég sem egyezik, mi van százzal vagy ezerrel? Aligha távoznak úgy, hogy ne dúlnának-fúlnának legalábbis magukban: ennek az ételnek az íze volt rossz, annak a szaga, ez túl meleg volt, az túl hideg, az egyiket nem jókor hozták, a másikat gyászos arccal, vagy dühösen, ez nyers volt, az mócsingos; az egyik inas lassú volt, a másik kapkodott, ez süket volt, amaz fölényes, egyik túl hangos, a másik túl halk, az egyik piszkos kézzel nyújtotta a meleg vizes tálat, a másik lágy bort hozott. Ilyesféle panaszoktól visszhangzanak a termeid, de még az utcák és a terek is, s nem is véletlenül, hisz mily nyájas dolog kérésekkel gyötörni azokat, akik a saját házukban fognak ebédelni? Vagy mi másra jó, hogy felesleges kiadásba vered magad és hiábavalóan vesződsz, hogy tömegek csődüljenek a termeidbe, ha nem az, hogy megmutathasd magad a szomszédaidnak, s lakomáid révén gyalogosan megtarthatd mintegy az élvezetek diadalmenetét? Úgy harsog a trombita, zeng a cimbalom, hogy mindenki lássa, ez az egész a pompáról szól, kicsit sem a jótékonyságról. Képzeld el, hogy egy nappal később a vendégek egyike csupán annyi ételre szorul rá, amennyi a desszertestányérkáján volt – soha nem fogja megkapni a házigazdától, s nem csak neki nem ad, saját magának sem adna. Ámbár ez kétségtelenül így van, azoknak azonban, akik az asztalnál berúgva egymásra licitálnak, s bármire megesküsznek, szokásuk poharukat megkocogtatva így kiáltani: „A jótékonyságra, amit együtt teszünk!” Erre pedig így szokás felelni: „S még inkább a részegsége és a mámorra!” Az igazi jótékonyság azonban az lenne, ha mindazt, amit így, saját vesztetekre*

elpazaroltok, mind a szegényeknek adnátok, s ti magatok éhesek és szomjasak maradnátok, akkor helyénvaló volna, hogy a jótékonyásra esküdtök. Most a lakomáitokra finnyás gazdagokat hívtok meg, az éhező szegényeket kizárjátok, mert azt gondoljátok, nagy dicsőség, ha sok a házatokban a híres vendég. Az átlagembernek ezt a vélekedését, mely a lehető legtévesebb, osztja a remek szerző, Cicero is, aki ezt mondja: *Úgy gondolom, igen nagyszerű dolog, ha neves emberek megnyitják házukat más neves emberek számára.* Így van, te kiváló férfiú, megnyitják az olyanok előtt, akik ezt viszonzni tudják, de a nincstelenek előtt zárva tartják őket. Ezért nem is alaptalanul bírálta Lactantius Cicerót, mint tudjuk, aki ugyanebben a könyvben máshelyütt egy jobb dologról ír: *az a legfontosabb kötelesség, hogy azt segítsük leginkább, aki a legjobban rászorul. Ezt sokan fordítva teszik: annak tesznek elsősorban szolgálatot, akitől a legtöbbet remélik, még ha nincs is szüksége semmire.* Ezt jól mondd, Cicero, igazat is szólsz: így kellene lennie, de sokan fordítva teszik. De hogy a témánkra visszatérjek, ha nem akarod, hogy a vendégeid panaszkodjanak, vagy ne szeressenek, ne rendezz fogadásokat. Vannak, akik csak azért mennek el a fogadásokra, hogy legyen okuk bosszankodni, kötekedni. Aki pedig azért mérges, mert nem hívták meg, nem is vendég, hanem pimasz élősködő, akinek a nyelvét sem kell többre tartani, mint a torkát, de nem csak hogy nem kell tartani tőle, néha egyenesen kíváncsi a jelenléte, hiszen ahogyan a szatíráíró mondja: *Tréfát a komédia, mimus/ jobbat nyújthat-e, mint becsapott torkod?* Ha a komikusok írják le az ilyeneket, mosolyogunk vagy nevetünk rajtuk, de mit tehetünk, ha a valóságban látjuk-halljuk őket? Mindebből tehát az következik, hogy csak úgy kerülheted el, hogy a vendégek bíráljanak, ha nem adsz fogadást, s jobb, ha kineveted, megveted az élősködők telhetetlenségét, fogcsattogtatását – másképpen nem élhetsz nyugalomban.

3. *Öröm.* Van időm a lakomákra.

4. *Ráció.* Szép elfoglaltságot találtál magadnak: mi van ínyére az egyiknek, mi a másiknak, milyen ételek hozzák meg az étvágyat, milyen fűszerek fokozzák. De híres és fontos területe ez a filozófiának, hogy melyik étel kerüljön először, melyik másodikként, melyik harmadikként a kelletlen gyomorba, melyik bor gőzétől felhősödik el jólesőbben az agy!

5. *Öröm.* Örömet okoznak a lakomák.

6. *Ráció.* Ha ezt úgy kell érteni, ahogyan a szó hangzik, és amilyen jelentésben nagy szerzőink használták, akkor nem csak, hogy nem kötekszem, de megdicsérlek, mert kellemes, kíváncsi és tisztes dolog a barátainkkal egy asztalhoz ülni. Ti azonban a dorbézolást nevezitek lakomának, ezt a nemes elnevezést egy alantas dologra használjátok, mintha a barátainkkal nem lehetne másként eltölteni az időt, csak evéssel és ivással, nem pedig gondolkodással és beszélgetéssel. Pedig a tudós és művelt ember számára, ahogyan Cicero

mondja, *a gondolkodás jelenti az életet*, és a világon semmi nem lehet kellemesebb, mint a barátok közti bensőséges, bizalmas beszélgetés. Ne próbáljatok meg tehát egy csúnya dolgot szép lepel alá rejteni, mert úgyis átlátszik rajta, és amire azt mondjátok: lakoma, arról kiderül, hogy valójában dorbézolás. Hallgassátok meg inkább Pál apostolt, aki emelt hangon int benneteket, hogy őrizkedjete a rossz dolgoktól, többek között a dorbézolástól és a részegeskedéstől, nehogy a szavak ragyogásától elvakítva gyalázatos dolgokra ragadtassátok magatokat.

7. *Öröm*. Tetszenek a lakomák.

8. *Ráció*. Nevezd őket annak, amik: dorbézolásnak, részegeskedésnek, lakmározásnak, hússztoztatásnak. Ha tetszik neked, hogy ebben részt veszel, szánalmas alak vagy, és szánalmas az is, aki meghív, ha te tartod, akkor pedig bolond vagy, egy bolondság szolgája.

9. *Öröm*. A lakomák révén szeretnék dicsőséget szerezni.

10. *Ráció*. Az a szokásotok, hogy ott kerestek valamit, ahol nincs.

11. *Öröm*. Dicsőséget remélek a lakomáktól.

12. *Ráció*. Hamis dicsőség az ilyen, valódi hiba. Olvashatjuk, hogy Nagy Sándornak fogadások töltötték ki az életét, mígnem részegen érte utol a gyászos halál, Lucius Verus pedig olyan örült költségekbe verte magát, hogy siralmas módon a birodalmát is elvesztette. Kérdeznék valamit: tudsz-e arról, hogy egy király vagy egy császár, aki ezeknek a dolgoknak szentelte magát, épeszű, vagy józan életű maradt volna? Mert a filozófusokat és a neves költőket nem szükséges említeni, s még kevésbé a szenteket, vagy egyáltalán bárkit, aki nagy és kegyes dolgokkal foglalkozott, mert ők ezt az egész ügyet mindig is gyalázatosnak és gyűlöletesnek gondolták.

13. *Öröm*. A lakomáim miatt nagyra tartanak az emberek, sokan szeretnek.

14. *Ráció*. Rossz üzlet, mert nagy árat fizetsz érte, ha szakács leszel azért, hogy mások gyomrát jóllakasd. Azt hiszem ugyanis, hogy sok olyan ember van, akinek nagy az étvágya, de lapos az erszénye, s ezeknek semmi sem esik jobban, mintha valaki más munkája és pénze által, saját erszényükről megfélelkezve, hozzájuthatnak ahhoz, amihez maguktól nem tudnak. S aki ezt a szívességet megteszi nekik, az igen nagy ember a szemükben, s amíg ezt fogja tenni, híres is lesz. De ha abbahagyja, híres sem lesz többé. S hogy én is befejezzem már, ez a lényeg: nem egyszerű a vendégekkel bánni, és nagyon megterhelő a panaszkodásuk. Az élösködőkkel kapcsolatban ez a rövid tanácsom: míg jóltartod őket, és tele a hasuk, jókedvűek, megtapsolnak, dicsőítenek, nagyszerű, bőkezű embernek, a haza atyjának neveznek, hibátlanul hízelegnek görög módra, erről a népről írja ugyanis a szatíraíró, hogy nagyon ravaszul tudnak hízelegni, és igen nagyétkűek, amit már a gyerekek is tudnak. Ha

azonban úgy döntesz, hogy beszünteted a fogadásokat, kapzsinak, disznónak, szerencsétlennek kezdenek nevezni, ha pedig a pénzed fogy el, nem mondják ugyan, hogy rossz ember vagy, csak hogy együgyű fajankó, és messzire kerülnek téged és a házádat, mint a hajósok a zátonyokat. Akkor megérted, miért írja Flaccus, hogy: *[az esküszegő lotyó/ azonban elfut] és a barátok is,/ ha seprejére jut borunk*. Ő az ilyen barátokról ír, miközben az igazi barátok azok, akik a bajban is kitartanak mellettünk, és azok házáat látogatják gyakrabban, akik mellől elpártol a szerencse. Hogy időben elejét vedd ezeknek a kellemetlenségeknek és nehézségeknek, tanuld meg, hogy ügyet se vess öntelt vendégeidre, a tányérnyalók unalmas tréfáira, és mindezek szavaira és véleményére, mert józanul végiggondolva, ott, ahol minden az élvezetekről szól, nincs helye az erényeknek, a nem becsületes úton szerzett hírnév múlandó, és azt, ami az emberek szemében dicsőség, a tudós emberek szégyennek nevezik.

20. AZ ÖLTÖZKÖDÉS ÉS A SZÉPÍTKEZÉS

1. *Öröm*. Szép ruhákat viselek.
2. *Ráció*. Ami tiszta, szeret csupasz lenni: színes holmikkal a rút dolgokat szokás eltakarni.
3. *Öröm*. Nagyon elegánsan öltözöm.
4. *Ráció*. Szégyellned kellene magad az öltözködésed miatt, valahányszor eszedbe jut, mit takarsz el vele, örültség ugyanis azon igyekezni, hogy a trágyát bíborral borítsuk be.
5. *Öröm*. Csinosan öltözködöm.
6. *Ráció*. Nem tudod, mit mondott az a rettenthetetlen férfi Crispusnál? *A nőkhöz az illik, hogy magukat csinosítsák, a férfiakhoz az, hogy dolgozzanak*.
7. *Öröm*. Kitűnő, finom anyagból készült a ruhám.
8. *Ráció*. A gög zászlója, a fényűzés fészke.
9. *Öröm*. Egyedi, nem átlagos a ruhám.
10. *Ráció*. Nem említem neked a szegény szenteket, akik félig csupaszon, vékony, durva anyagból készült ruháikban majd megfagytak a hidegben, mert tudom, hogy a bűnös gazdagság megveti a szent szegénységet. A világ leggazdagabb emberéről, Augustusról (akiről két fejezettel korábban beszéltem már) feljegyezték azt is, hogy önszántából nem hordott másféle ruhákat, csak olyanokat, amiket otthon készített neki a felesége, a nővére, a lányai és az unokái. Őmiatta legalább csak néhány, hozzá közel álló asszony fáradozott, érted viszont, aki talán magad is valaki más szolgálja vagy, idegen kezek dolgoznak. Neked áztatják, fonják, szövik a gyapjút a belgák, a perzsák, a szírek, az indusok, miattad él bíborcsiga a

türoszi tengerben, miattad nőnek borókabogyók a jóillatú, tüskés ágakon, miattad növesztik gyapjukat a birkák Angliában, miattad vöröslük a mínium Indiában. Augustusnak csak a felesége, a lánya, nővére, unokái szolgáltak, neked viszont mindkét óceán; a Kelet ennyire gőgössé tett, ennyire megfogytak az erényességed. A mértékletesség példáit ily kevésre becsülöd, ennyire gyönyörködsz annak ellenkezőjében. Sokan, akik ügyet sem vetnek a császárok e legkiválóbbikára, a ruhák és az öltözködés tekintetében a legrosszabbakon is túltesznek: a görögök és a többi hasonló szokásaira gondolok, melyekre soha nem lehetett azt mondani, se erről, se arról nézve a dolgot, hogy polgárhoz, férfihöz, rómaihoz, vagy emberhez méltók, mert a józan észnek ellentmondó, hol nőies, hol isteni, de teljes egészében zagyva, furcsa szokások voltak.

11. *Öröm.* Nagyon elegánsan öltözőm.

12. *Ráció.* A pompázatos és megszállott gonddal összeválogatott öltözék a szép emberek esetében elvesz a szépségükből, a csúnyáknál viszont tündöklésével felhívja a figyelmet a hibáikra, s odavonzza a szembejövők tekintetét. Így aztán akkor követi el a csúnya ember a legnagyobb hibát, ha szépnek akar látszani. Csak kinevetik azt, aki úgy akar megszépülni, hogy elegáns ruhákkal csinosítja ki magát.

13. *Öröm.* Tarka színeket hordok.

14. *Ráció.* A dolgok valódi természetét semmilyen mesterkedéssel nem lehet átalakítani, és gyakran, mintha csak rossz néven venné, hogy valaki ezzel próbálkozik, minél nagyobb igyekezettel szeretné az ember elnyomni vagy elfedni, annál inkább kiütközik és megmutatkozik. A halandó test veleszületett csúnyaságán sem a színek, sem az illatok nem változtatnak, sőt csak még szembetűnőbbé teszi, vagy legalábbis sejteti.

15. *Öröm.* Különféle drága ékszerek ékesítenek.

16. *Ráció.* Tegyél egy arany koporsóba sápadt holttestet, öltöztess bársonyba, gyöngyökbe: minél díszesebb lesz, annál rémisztőbb is. De hogy ne háborodj fel azon, amit mondok, nézzük meg, miből ered ez a szó: a hulla szó az elhullással van kapcsolatban, miért a halottra használjuk akkor, miért nem az előre? Az soha nem hullik el, ez viszont el fog, sőt azt teszi folyamatosan.

17. *Öröm.* Új, nem szokványos az öltözékem.

18. *Ráció.* Nem ezen a helyen kell siránkoznom vagy átkozódnom, amiért ezekben a mostani, bolond időkben a világ legvégéről is eljutnak hozzátok azok az idegen holmik, amelyekkel kedvetekre eljátszadozhattok. De bár meggyűlölnék az istenek és az emberek ezeket az emberformájú állatokat, akik vadállatokhoz hasonlóak, latinul és a maguk barbár nyelvén beszélnek, asszony módra, feltűzve hordják a hajukat, de az asszonyi finomságnak nyoma

sincs bennük, mert úgy viselkednek, mint az ocsmány, mocskos vaddisznók, förtelmesen ronda testüket álnokul takargatva, elméjük fogyatékoságát ellenben fejüket madártollakkal felékesítve nagyon is világosan közszemlére téve! Nem is lehet eldönteni, hogy ezek az ily éber tanítók, vagy az ily gyors felfogású diákok érdemelnek-e több gyűlöletet, akiknek tehetsége nyilvánvalóan megmutatkozik abban, hogy ránézésre már semmiben sem különbözik egymástól a bohóc és a hadvezér, az örömlány és a tisztcsaládanya, és ezt az örületet nem lehet megfékezni, napról napra tovább terjed, s mind többféleképpen nyilvánul meg.

22. A kellemes illatszerek

1. *Öröm.* Tetszenek a kellemes illatok.
2. *Ráció.* Ugyanaz érvényes rájuk, ami az ételekre és a ruhákra, melyekről már hallottad, mit gondolok.
3. *Öröm.* Gyűjtöm az illatszereket.
4. *Ráció.* Bizonyos illatok az étvágyat, mások a kéjvágyat csigázzák fel, ha valaki vágyik, főleg ha nagyon vágyik rájuk, az nem képes az önmegettartózásra. Más illatokat önmaguk miatt élvez az ember, ezeket gyűjteni nem alantas, de felesleges dolog, és a női kencék, vagy a jó ételek illata kellemetlenebb, mint a virágoké, vagy a gyümölcsöké. Ugyanez a helyzet azokkal a dolgokkal is, melyek a fület vagy a szemet gyönyörködtetik. Ha tanulmányoztad valaha az etikáról szóló könyveket, tudod, s nem is megtanítani szeretném neked, csupán az emlékezetedbe idézni, mint számodra már ismert tény, hogy az effajta élvezetek vagy visszataszítók, vagy alantasak.
5. *Öröm.* Rajongok az illatokért.
6. *Ráció.* A jó híré, remélem, amiről azt mondják, jó szaga van. A rossz hírnek ugyanis sokkal erősebb a bűze, és messzebbre érezni, mint ha fűszereket morzsolnak, vagy ként égetnek. Ezekről a szagokról nem is az orr, hanem az ész ítél.
7. *Öröm.* Tetszenek a jó illatok.
8. *Ráció.* Ha az érzékeidet akarod kielégíteni, élvezetekhez akarsz jutni, akkor ez – ahogyan már mondtam – visszataszító vagy felesleges; ha az egészséged érdekében teszed, megbocsátható, amennyiben nem feledkezel meg arról, ami mindennek megadja az ízét, a mértéktartásról. Egy jó illat megerősítheti ugyanis a gyengélkedő tudót/serkentőleg hat ugyanis bágyadt lélekre, ha itt is, ahogy mindig, a komikus tanácsát követjük: *Semmit se túlságosan.* Különbben ebben is, mint sok dologban, megfigyelhető a természet végtelen

változékonysága: nem csak az egyik ember különbözik a másiktól, de a népek is egymástól. Ha igaz, amit sok nagy író sem vont kétségbe, a Gangesz forrásánál él egy nép, mely nem étellel, hanem kizárólag egyfajta erdei alma illatával táplálkozik, ha messzire vándorolnak, akkor sem visznek magukkal mást ezen az életadó, tápláló gyümölcsön kívül, soha nem is éreznek rossz szagokat, s mivel egy tiszta illat táplálja őket, egy kellemetlen szag képes megölni őket. Furcsa a helyzetük, az illatok jelentik számukra az életet, de a halált is. Az enyhe éghajlat alatt elpuhult keleti népek, amennyire igénytelenek az étkezésben, annyira gyakran használják, és kedvelik az illatokat, és ez a szokás titeket is teljesen megfertőzött. Az asszírek, az arabok és a sabeusok, akiket ti fegyvereitekkel hódítottatok meg, az illataikkal hódítottak meg benneteket, s noha őseitek következetes, kikezdhetsen mértékletessége egykor ellenállt nekik, később, a város alapítása után 565 évvel szigorú rendelettel kellett megtiltania a cenzoroknak, hogy idegen országokból való olajokat hozzanak be az országba. Nem sokkal később azonban a bűnös életű újabb generációk eltörölték őseik törvényeit, és magán a szenátuson belül is, mely egykor az előbbi rendeletet hozta, győztesként úrrá lett az erkölcstelenség.

9. *Öröm.* Szívesen használok jó illatú olajokat.

10. *Ráció.* Az idegen országokból származó illatok, és az összes praktika, amitől az ember jobb illatú akar lenni, csak annak a bizonyítéka, hogy valójában bűdös, továbbá jellembeli fogyatékoságok jele, ebből a két okból kifolyólag tehát sem férfhoz, sem tisztességes nőhöz nem méltó, hogy gondot fordítson erre a dologra, ami a jóérzésű embereket általában sérti. Emlékezz arra az ifjúra, aki olajjal illatosítva be magát ment Vespasianushoz, hogy köszönetet mondjon neki, amiért valamilyen hivatali rangra emelte. A császár, amikor megérezte az átható illatot, dühbe gurult, és összevont szemöldökkel, éles hangon megjegyezte: *Lett volna inkább fokhagymaszagod!* Így szólt, s érvénytelenítve a már aláírt kinevezést, visszavonta a rangot az ifjútól, bármily jó illata volt is. Szóval az ilyen illatokkal az ember mindig megszegyeníti saját magát, de néha még árt is magának, ha egy szigorú férfi ítél felőle. Ahhoz mit szólsz, hogy voltak, akik emiatt veszítették életüket? Biztosan tudod, hogy Plautius, aki szenátor volt, de a triumvirek proskribálták, a halálbüntetéstől félve Salernumba menekült, és egy barlangban rejtőzött, és az illatos olaj árulta el, ami így nem csak a halálát okozta, de még gyilkosai számára is kegyetlenségük mentségül szolgált. És ki mondaná, hogy nem érdemelte meg a halált egy ilyen ember, aki még a köztársaság válsága idején is, amikor élete veszélyben forgott, csak azzal törődött, hogy jó illatú legyen?

11. *Öröm.* Mesterséges illatokhoz vagyok szokva.

12. *Ráció.* Ha rám hallgatsz, leszoksz róluk, mert a mesterségesekhez még az egyszerűeknél is rosszabb hozzászokni. Minden rossz még rosszabb, ha művi, a szép és jó dolgokat felékesíti a művészet, a csúnya, alantas dolgoknak azonban csak a rútságát tetézi. Azt is vedd figyelembe, ami sokkal gyalázatosabb ma, mint volt egykor: bár Róma, ahogy már mondtam, és Lakedaimón, amit pedig én a görög Rómának neveznék, ennek az Ázsiából jövő pusztító kórnak, mint egy felfegyverzett katonákból álló légióknak, vasfegyelemmel, szigorú rendeletekkel ellen tudott állni, végül mégis kijátszotta a védelmet a lágy olajok, a bűnös holmik serege, meghódította Európát, leigázta a legbátrabb népeket. Minden egyes esetet hosszú lenne felsorolni, ezért vond le a többiekre is érvényes következtetést annak az egynek példájából, a legyőzhetetlen, barbár Hannibáléból, aki az egyik legádázabb, legkeményebb, legnagyobb harcos volt, mégis úgy elpuhult, hogy a harcok közepette is kenegette magát, de nem csak ő, hanem katonái, ezek a kegyetlen gyilkosok is. Ragadósak ugyanis a olajok, de még ragadósabbak a bűnök. Így az elpuhult hadvezér és serege, mely kezdetben oly bámulatraméltó sikereket ért el, olyan véget ért, amire méltó volt. Te pedig ebből kifolyólag hálát adhatsz mind Africanus erényeiért, mind Hannibál olajaiért, hiszen az előbbi győzelme azon múlt, hogy az ő serege nem kente magát, az utóbbié viszont igen. Azóta viszont, az évszázadok során, olyannyira elfogadottá vált ez a szokás, hogy sok idejébe kerül az embernek, és sokszor csak ámul azon, hogy mi mindent írtak erről mind két nemzet írói. Mit mondhatnék még? Olajjal kenték be még az Ő lábát is, aki a legnagyobb, s még Ő is, aki minden emberi gyengeségnek, a gyönyörök minden csábításának ellen tudott állni, Ő is elviselte ezt, de nem az olajnak örült, hanem a lábát bekenő lány jósága és könnyei hatották meg. Ez a szokás azonban lassan, lassan kiveszik, és ez a ti korotok, mely a legtöbb dologban nem mérhető össze őseitek dicső korszakával, a miatt az egy dolog miatt mégis jobbnak tűnik, mint amaz, tudniillik azért, mert nem használnak annyian olajokat, és annak esetében, aki használ, ez nem a kor divatjának, hanem saját jellembeli gyengeségének számlájára írható.

13. *Öröm.* Csábítanak és tetszenek a jó illatok.

14. *Ráció.* Olyan nem is lehetséges, hogy azok a dolgok, melyek természettől fogva tetszetősek, ne csábítsanak, és ha a közelünkben vannak, ne tetszenek. A zsidó bölcs azt mondja: „*az olaj és tömjénfüst öröm a szívnek*”, jóllehet számomra az, hogy az ember bekenje magát, inkább undorítónak tűnik, mint kellemesnek. Mindenesetre én úgy ítélem meg, hogy azon illatoknak, melyek nincsenek a birtokunkban, ellen kell állni, ügyet sem vetve rájuk, vagy teljesen elfelejteni őket, a birtokunkban lévőket pedig mértékkel kell használni, és egyáltalán semennyi időt nem kell rájuk fordítani. De hogy ne tartsalak fel tovább téged (aki magadban már elismered, hogy a legalantasabb, leghitványabb dolgok hatása alatt állsz), s

hogy ezt a fejezetet se nyújtsam tovább, utasítsátok el a tisztos emberhez méltatlan illatokot, ahogy minden mást is, ami elnöiesíti a férfiakat. Egyszóval egyetértek Ágostonnal, aki azt mondja: *Az illatok csábításaival nem sokat törődöm: ha hiányoznak, nem keresem, ha jelen vannak, nem háritom el őket, s arra is kész vagyok, hogy mindig meglegyek nélkűlűk.* Űgyelj tehát, hogy ne bűzőlűg jű illatoktól, vagy utálatos cicomától ne lűgy magad is utálatos.

23. A ZENE SZÉPSÉGE

1. *Örűm.* Kedvelem az éneket és a lantjátékot.
2. *Ráciű.* Ő, mennyivel jobb, ha a könnyeket és a sűhajokat! Jobb ugyanis, ha a sűrást váltja fel az örűm, mintha az örűmöt a jajsű.
3. *Örűm.* Elandalítanak a dalok, a zene.
4. *Ráciű.* Az állatokat, madarakat is megigézik a dalok, de ami még ámulatosabb, a kellemes zene a halakra is hatással van. Ismered Ariűn és a delfin történetét, amit olyannyira igaznak véltek, hogy még az évkűnyvekbe is bekerűlt. Valűban sok remek történetírű tesz említést errűl a csodáról, de a legszebben Héródotosz írta meg, a görűg történetírás atyja. Bizonyítékul szolgál az a bronztábla is, amely ott van, ahol a lantos, akit a delfin a hátán vitt, elűszűr érte el a partot, sértetlenűl megmenekűlve a nagy veszedelembűl. A monda szerint a szirének éneke is megigéz; az azonban nem monda, hanem kűzismert tény, hogy nap, mint nap becsapják az embereket mások nyájás szavai. Arra tehát, hogy megtévesszen, semmi sem alkalmasabb, mint a hang.
5. *Örűm.* A zene lágysága megnyugtat, megigéz.
6. *Ráciű.* Azt mondják, elűbb a pűk is megigézi azt, akibe belemar, az orvos is megnyugtatja a beteget, mielőtt a késhez nyűl. A madarász magához édesgeti a madarat, a nű a férfit, hogy csapdába csalja. A gyilkos vagy a polip átűleli áldozatát, mielőtt megűlné, vagy a mélybe húzná. A gonosz emberek kűzűtt azok a legfélelmetesebbek, akiket beszédűk, gesztusaik alapján nagyon is szelűdnek vélűnk, amit fűleg Domitianus császárűl lehet olvasni. Ha valami megnyugtat, az szinte mindig gyanűs.
7. *Örűm.* Az ének örűmmel tűlt el és felemel.
8. *Ráciű.* Jusson eszedbe, ami a Szentírásban áll: *az örűmnek is lehet szomorűság a vége.* És hogy: *felfűvalkodottság jár a bukás elűtt.*
9. *Örűm.* Szépen énekelek.

10. *Ráció.* Nem tudhatod, vajon nem utoljára-e; a hattyú is a halála előtt énekel a legszebben. Többen haltak meg egykor örömeikben, mint bánatukban. Nemrégiben hír járta arról az emberről, aki az átlagosnál szebben énekelt, s épp éneklés közben érte el a végzete.

11. *Öröm.* Kedvelem az éneket és a fuvolaszót.

12. *Ráció.* Ez utóbbinak megvan az oka: minden egyes nap, óra, perc közelebb visz a sírhoz, ahová mai szokás szerint zenekísérettel visznek. A régieket is fuvolaszóval vitték, ezért írja Statius Papinius, hogy: *a fuvola szokása kísérni a rebbenő árnyakat.* Neked mindkét fajta temetés tetszik, és megállás nélkül sietsz oda, noha ezt észre sem veszed.

13. *Öröm.* Megindít a zene.

14. *Ráció.* Ez mit jelent? Mert az kétségtelen, hogy a legnagyobb emberekre is nagy mértékben hat a muzsika, de más és másféleképpen attól függően, hogy milyen hitűek. Hogy ne említsem azokat, akiket nem fontos, vannak, akikből hiú boldogságot vált ki, másokból szent, áhítatos örömet, s olykor könnyeket is csal a szemükbe. Ezek miatt az eltérések miatt az egyes szerzők véleménye is eltérő. Athanasius megtiltotta az éneklést a templomokban, hogy ezt a világi hívságot kiűzze onnan, Ambrosius viszont a kegyességre törekedve elrendelte, hogy énekeljenek. Ágoston a vallomásaiban azt írja, hogy ő mindkettőt megengedte, de sokat vívódott magában azon, melyik a helyes.

15. *Öröm.* Szeretek énekelni.

16. *Ráció.* Egykor a görögök szerették azt, amit most ti. Ők műveletlennek tartották azt, aki nem tudott énekelni és lanton játszani. Cicerótól tudjuk, hogy ez történt egy híres görög férfival, az athéni Themisztoklésszel, aki visszautasította, hogy lakomák alkalmával lanton játsszon. A thébai Epaminondas azonban, talán hogy ezt a szégyent elkerülje, gyönyörűen énekelt lantkísérettel. Csoda, hogy Szókratész olyan öregkorában elkezdett lantozást tanulni, de azon nem kell csodálkoznunk, hogy Alkibiádeszt a nagybátyja, Periklész taníttatta fuvolán játszani, hiszen ezt kellően nemes dolognak tartották ahhoz, hogy egy ifjú a szabad művészetek közt ezt is elsajátítsa. Csak dicsérhetjük viszont a fiú szemérmességét, mert amikor tanára, akit mellé fogadtak, kezébe adta a fuvolát, ő azt szájához illesztette, és nagy levegőt vett, hogy belefújjon, meglátta azonban, hogy eltorzult az arca, s erre elvörösödött, eldobta és dühösen összetörte a hangszert. S mivel fiatal kora ellenére mindenki felnézett rá, attól kezdve az összes polgár egyetértésével nem használták többet a fuvolát Athénban.

Ebben a ti korotokban a zene iránti heves rajongás még nem terjedt el ugyan az uralkodók körében, de régebben jónéhányukat, főleg a leghitványabbakat hatalmába kerítette. Gaius például nagyon kedvelte az éneklést és a táncot, és hihetlen akár elmondani is, mennyire szorgalmasan tanult lanton játszani Nero, s mekkora gonddal képezte a hangját. Az

azonban már képtelen és teljességgel nevetséges dolog, hogy azon a napon, mely az ő életében az utolsó volt, a világ életében pedig úgymond az első, mert ekkor végre lélegzethez jutott, a jajkiáltások közepette, melyek a közelgő halál, a félelem és a fájdalom hatására hagyták el ajkát, ő nem azért zokogott sűrűn és keservesen, hogy egy nagy uralkodó, hanem hogy egy nagy zenész számára jött el a vég. A többiekről nem szólok. Ebbe a ti mostani korotokba is eljutott, noha kisebb mértékben, az a fajta, a fülnek nyújtott élvezet, melyben józanul és mértékkel gyönyörködni egyfajta kifinomultságot jelent, de hagyni, hogy lépre csaljon s a hatalmába kerítsen, merő léhaság.

17. *Öröm.* A szép dallamok gyönyörűsége magával ragad.

18. *Ráció.* Ó, bár hallanád a szentek sóhajait! Bár eljutnának füledhez a kárhozottak nyögései, jajkiáltásai, s az üdvözültek dicshimnusz is, az angyalok éneke és a mennyei harmónia, melynek létezéséről Pitagorasz írt, Arisztotelész elvetette, a mi Cicerónk újra elfogadta. Neked pedig a hit és a kegyes érzület azt sugallja, hogy vannak ott örök és édes hangok, s ha nem is a mennyek hangjai, de a mennyek lakóiéi, akik meg nem szűnően dicsőítik az első és örök okot! Mondom, ha ezek mind eljutnának a füleidhez, mily világosan láthatnád, melyiknek hangzása szebb, melyiké üdvösebb! Most süket érzékeitekre hallgatva ítélték, ami némelyeknek talán kis dolognak tűnhet, a nagy férfiakat azonban igencsak foglalkoztatta. Nem ok nélkül vélekedett úgy az isteni tehetséggel megáldott Plátón, hogy a zene kapcsolatban van az állam és az erkölcsök állapotával vagy megromlásával.

24. A TÁNC

1. *Öröm.* Szeretem a táncot.

2. *Ráció.* Csodálkoztam volna, ha a lant és a sípok hangja nem hozza meg a kedved, és ahogy az törvényszerű, az egyik haszontalanságot nem követi a másik, még nagyobb és még kevésbé helyeslendő. Az ének még kelt is valamiféle kellemes, s gyakran üdvös, szent érzést, a tánc azonban csupán buja, léha szórakozás, a tisztas embernek felháborító nézni, méltatlan a férfihöz.

3. *Öröm.* Örömmel veszek részt a táncban.

4. *Ráció.* A test el is fedi, fel is fedi a lelket. Ha valaki csapkod a karjával, dobog a lábával, és kihívóan ide-oda pillant, az arra utal, hogy ilyesféle dolgok vannak a lelkében is, melyek nem látszanak. Ezért a tisztességes embernek ügyelnie kell, hogy ne tegyen, vagy mondjon olyat, ami csak egy nőhöz illik. Igen apró jelekből nyilvánvalóvá válnak a szív mélyén rejtőző,

titkos indulatok. A mozgás, az ülés, a fekvés, a gesztikuláció, a nevetés, a járás mind az ember jelleméről árulkodnak.

5. *Öröm*. Valamiféle édes érzés jár át tánc közben.

6. *Ráció*. Nevetséges egy érzés! Képzeld el, hogy úgy nézed a táncot, hogy nem hallod a zenét, és úgy látod, ahogy ezek a buta nőszemélyek, és a még náluk is puhányabb férfiak a csendben mennek körbe-körbe, nevetnek, bohóckodnak – kérdem én, láttál ennél nagyobb furcsaságot, bolondságot? Így most a lant és a síp hangja irányítja ezt az össze-vissza mozgást, vagyis az egyik idétlen dolog a másikat.

7. *Öröm*. Gyönyörködtet a tánc.

8. *Ráció*. Nem a tánc közben érzett gyönyörűség a lényeg, hanem a remélt gyönyörök ígérete. A nász előjátéka ez, nem más, a zenétől kábult, szerencsétlen asszonyokat körbevonszolni, húzni, szorongatni, és egy divatos szokás jegyében hozzádörgölözni, miközben szabadok a kezek, szabadon rebbennek a pillantások, szabadon szállnak a hangok. A lábak dobogása, a sok ember hamis kórusa, a trombiták harsogása, a kavarodás, a por, és maga az éjszaka (amit oly gyakran használnak ki mulatozásra, ami a tisztesség ellensége, a bűnök jóbarátja), mind elűzik a félelmet, a szégyenlősséget, ösztökélik a vágyakat, lazítják a szabályokat. Ne gondold, hogy ilyen könnyen hagyom magam becsapni: ez, ez az a gyönyörűség, amit olyan könnyedén bevallotok, ezt takarja a tánc ártatlannak tűnő elnevezése, mulatozásnak álcázzátok a bűneiteket. És ha jó néhány esetben igaz is, hogy bizonyos táncokat vagy csak a férfiak, vagy csak a nők táncolnak, és azokat külön-külön gyakorolják, de mégis együtt tanulják meg, mit csinálnak majd, amikor összegyűlnek – mint az iskolások, ha kimegy a tanár, megbeszélik, mit kell majd felelniük. Tépd ki hát gyökerestől ezt a ravasz, de gyalázatos reményt, tépd ki a bujaságot: a táncot se élvezed majd többé. Higgy nekem és Dávid királynak: senki nem táncolhat az Úr előtt úgy, hogy a felesége ki ne nevesse, közben pedig senkit nem nevetnek ki azért, mert az úrnője előtt táncol, vagy pandurán játszik.

9. *Öröm*. Gyönyörködtetnek a táncok.

10. *Ráció*. Fogadd el, amit mondtam: ha gyönyörködtetnek, más miatt gyönyörködtetnek. Önmagában ugyanis teljesen ostoba dolog, és több rossz, mint jó érzést kelt. Mert mi mást jelent körben forogni, mint hasonlóvá válni az örvényhez, és vég nélkül ismételni a hét *locales motus*-t, melyekről Plátón ír, vagyis előre, hátra, jobbra, balra, fel, le és körben mozogni? Egyedül a hetedik végtelen közülük, s ez is az örök dolgokra, az égre és a csillagokra jellemző; itt a földön az embert örökös örület hajtja előre minden tettében és döntésében (egyetlen Orpheusz sem állíthatja meg ezt az ixióni kereket), de ez a táncban látványos igazán, amikor a lélek állhatatlansága a testet is magával forgatja. Emiatt, noha ezt

mindenkiről el lehet mondani, a táncosokra nagyon igaz, ami az Írásban áll: *A gáncsoskodók körös-körül ólálkodnak*. Sokakra hozott már szégyent ez a multság, tisztességtelenségek gyakran a táncban veszítették el hosszú ideig őrzött becsületüket, a boldogtalan szűz lányka a lakodalma napján tanulta meg azt, amit jobb lett volna, ha soha nem tud meg.

11. *Öröm*. Szíves örömet gyakorlom a tisztességes táncokat.

12. *Ráció*. Jobban szeretném, ha inkább valami másban gyakorolnád magad! De látom, hová akarsz kilyukadni, mit szeretnél elérni, hogy oldjam fel a tilalmat, adjak felhatalmazást, és írjam elő a szabályokat. Ha ilyen gyenge vagy tehát, akár betegség ez, akár egy szokás (nincs is ennél rosszabb, ha rossz szokásról van szó, de ez a legjobb, ha jóról), minden dologban azt a szabályt kövesd, hogy ha valamiről nem tudsz lemondani, azzal mértékletesen és nagyon ritkán élj, ne tégy olyat, amit csak a gyengék, vagy a nők tesznek, és mindenütt, ne csak a legnehezebb helyzetekben, cselekedj férfihoz illő keménységgel, s akár a tánc, akár bármiféle multság hozzon enyhülést az elgyötört léleknek, testgyakorlás legyen, ne pedig élvhajhászat, ami kikezdi a jellemet. Szívesen elhagynám a példákat, mert a nagy emberek utánzása, nem mindenki számára járható út, ahogy a kisebb madarak sem tudják követni a sast, és így sokan az ellenkezőjét csinálják annak, mint amit az, akit utánoznak, sokan csak mást, néhányan ugyanazt, de másképp, és csak kevesen képesek pontosan ugyanazt megtenni. Azt mondják, *Cato borral lazította el a közéleti gondokba belefáradt lelkét*; a görögök közül Szolón ugyanezt tette. Ha valaki követni akarja a példájukat, csak azzal az egy dologgal fog foglalkozni, hogy igyon, de míg ők csak mértékkel, ritkán ittak, ő megállás nélkül, sokat iszik, s míg amazokat meggyógyította a bor, ez csak lerészegedik tőle. Könnyen be lehetne ezt mutatni más dolgokban is, de már ebből az egyből is megértheted, mi az, amitől féltetek. De ha már arra kényszerítettél, hogy egy általam máskülönben kárhoztatott dolog ügyében mondjak védőbeszédet, hát álljon itt egy híres férfiú példája, még akkor is, ha nem tudod követni, vagy a magad képeire formálni. Seneca az alábbi szavakkal meséli el a történetet abban a könyvében, melyben a lélek nyugalmaról ír: *Scipio a diadalmenet dicsőségében részesült, és a katonai fegyelemhez szokott testével táncolt, de nem buján illegette magát, mint manapság szokásuk azoknak, akik még járásukban is túltesznek a nőies puhaságon, hanem ahogy a régi férfiak szoktak volt játék közben és ünnepek alkalmával férfias fegyvertáncot járni, amitől nem csorbult tekintélyük még akkor sem, ha ellenségeik látták őket*. Ezekből a szavakból nyilvánvaló lehet a számodra, mit gondolt Seneca a saját koráról. Szerencsés, hogy nem látta a tiédet! Ámbár ő helyesli, ha valaki táncsal vagy borral üdíti fel magát, és azt mondja, *néha egészen a részegségig el kell jutnunk* – csodálkozom is, hogy annyira szigorú ember léte-e ilyesmit mond. Ha el akarsz fogadni tőlem egy jótanácsot,

mértékkel igyál bort, és őrizkedj a tánctól, hiszen annyi más dolog van, amivel elűzheted az unalmat, vagy a fáradságot. Egyébként minden tekintetben az a legjobb tanács, amit Seneca utoljára említ, miszerint bármit is teszel, tedd úgy, mintha közben az ellenségeid látnának, figyelnének. Mert sokkal jobb úgy élni, ha az ellenségeid is kénytelenek csodálni állhatatosságodat és feddhetetlenségedet, mint ha a barátaidnak kell mentegetnie léhaságod miatt. Annak a hírneve valódi, akinek semmit nem lehet bűnéül felróni, sem koholt vádak alapján bevádolni, nem pedig annak, akinek sikerül kimosakodnia, ha megvádolják valamivel. Míg ugyanis a vádlókat az erényességben való tökéletesség eltántorítja, az abban való közepszerűség felbuzdítja. Ami a józanságot illeti, azt tartanám jónak, ha Caesarhoz hasonlítanál, akiről Suetonius azt írja: *még ellenségei sem tagadhatták, hogy mértéktartó volt a borivásban*, nem pedig Catóhoz, és most nem Cato Censorra, az idősebbikre gondolok, akinek józan életmódjáról már beszéltem, hanem az Uticai Catóra, akit mások részegeskedéssel vádoltak, Seneca azonban e szavakkal kelt a védelmére: *bárki vetette a szemére, könnyebben győz meg arról, hogy ez bocsánatos bűn, mint arról, hogy Cato hitvány volt*. Ami pedig azt illeti, amiről most beszélünk, jobb lenne, ha egyáltalán nem táncolnál, még úgy sem, ahogyan Scipio, de ha mégis késztetést érzel, hogy azt tedd, amit én nem szeretnék, arra kérlek, hogy legalább ezeket a vezetőket kövesd, hogy amikor abban a helyzetben vagy, amiről a költő ír: *Most kell boroznunk! Most, szabadon, szilaj/ táncban dobognunk!*, akkor annyi bort igyál, amennyit Cato ivott, és úgy dobogj a táncban, ahogyan Scipio tette.

25. A LABDAJÁTÉK

1. *Öröm*. Szeretem a labdajátékot.
2. *Ráció*. Jaj nekem, egy újabb kiabálós, ugrabugrálós időtöltés!
3. *Öröm*. Szívesen játszom labdával.
4. *Ráció*. Úgy látszik, nem szerettek pihenni, folyton valami újabb elfoglaltságot találtok magatoknak, de bár nemesebbeket keresnétek! Ez a játék ugyebár egyfajta sport, megkérdezném azonban, melyik a nemesebb testedzés: ez az eszeveszett ugrándozás, amely a legkevésbé sincs jó hatással a lélekre, vagy egy nyugodt séta, ami közben a test is hasznos mozgást végez, és az elme is? Ez olyannyira jellemző a filozófusokra, hogy az egyik iskola is erről kapta a nevét. Vajon a szürakúzai Dionüsziosz, vagy a sztageirai Arisztotelész példáját szeretnéd követni? Hisz tudjuk, hogy a filozófus sétálni szeretett, és közben gondolkodni, a zsarnok pedig az erőszakos labdajátékban lelte örömét. De nála jobb emberek, uralkodók is

hódoltak ennek a szenvedélynek. Quintus Mucius Scaevola, a híres augur igen kiváló volt ebben a játékban, és az isteni Augustus is áttért a labdázásra a harci gyakorlatokról, valamint Marcus Aurelius Antoninusról is azt írják, hogy nagyszerűen labdázott. Annak ellenére azonban, hogy egyikük az isteni és az emberi rend tapasztalt ismerője volt, ez utóbbiak pedig nagy műveltségű, kiváló uralkodók, nekem mégsem tetszik ez a szaladgálós, hangos játék, mert az effajta vehemens testmozgás, főleg ha közben még kiabálnak is, nem illik a nemes lelkületű emberhez.

26. A KOCKA- ÉS A TÁBLAJÁTÉK

1. *Öröm.* Szeretem a kocka- és a táblajátékot.
2. *Ráció.* Az kártékony, ez haszontalan, mégis tudjuk, hogy Scaevola mindkettőt üzte, és ami még érdekesebb, Augustus császár is játszott kockával. Az előbbi is szünetet tartott néha a munkájában, noha kitűnően értett az isteni áldozatokhoz és az emberi rendeletekhez, s az utóbbi is így tett, megfáradva a hatalmas birodalom gondjai közepette, melyet oly hosszú időn keresztül tökéletesen irányított, és ezt a fajta szórakozást választották maguknak. Nem helyeselném azonban, ha te is így tennél, a tudós, nagy emberek hajlamai ugyanis olyan idegenek, csak rájuk jellemzők, hogy ha, ahogyan a tudományokban, úgy a szokásaikban is követni próbálnád őket, csúfos bukás lenne a vége. Azoknak, akiket dicsőítenek, sem minden vonása dicső.
3. *Öröm.* Boldoggá tesz a kockajáték.
4. *Ráció.* Kit ne tenne boldoggá, hogy az oldalaikon számmal megjelölt csontkockákat guríthat egy festett táblán, miközben a könyöke is remeg, hogy aztán a kerek korongokat reszkető ujjal állíthassa csatasorba? Dicső háború, híres lesz a neved, és megérdemled a győzelmi szekeret, meg a babérkoszorút!
5. *Öröm.* Szívesen játszom táblajátékot.
6. *Ráció.* Ó, gyermeteg foglalatosság, ó, elvesztegetett idő, ó, felesleges izgalmak, ó, illetlen káromkodások, bugyuta öröm, nevetséges harag! Bolond öregembereket szórakoztat a tábla, és a kicsiny fadarabkák, melyek lesben állnak, és lopva, csellel kerítik be egymást, ami miatt a régiek *ludus latruncularius*nak [rablójáték] nevezték ezt a játékot. Plinius írja, hogy a majmok is képesek ezt játszani. Talán csodálkozol, de valóban jellemző a majmokra ez a játék: lerakosgatják a köveket, azután áthelyezik, vagy a helyéből kiütik, gyorsan lecsapják a kezüket és visszahúzzák, közben pedig haragszanak az ellenfelükre, fogaikat csattogtatva fenyegetik, feldühödnek, veszekszenek, rikácsolnak, s Flaccus szavaival élve, a fejüket

vakarják, a körmüket rágják, egyszóval csupa olyasmit csinálnak, ami miatt aki látja, kineveti őket. Te talán nem ilyen vagy, sőt nem vesztéd el még inkább a fejed, miközben játszol? Tán nem igaz, hogy úgy kifordulsz önmagadból, hogy nem tudja az ember, csak neked ment el az eszed, vagy mindenki másnak is körülötted? Állítom, sokan nyernének akár valódi ütközetben, ha akkora gonddal irányítanák a hús-vér katonákat, amekkorával a fa- és csontbábukat irányítják. Szinte nincs más dolog, ami ennyire lekötné az embereket, s ennél haszontalanabb volna. De az ostobaságok világában általános törvény, hogy a kevésbé hasznos dolgok csábítanak és gyönyörködtetnek jobban.

7. *Öröm.* Szeretem a kockajátékot.

8. *Ráció.* Ha elfogadod a tanácsomat, mutatok neked egy tisztos és nemes kockajátékot. Egykor Athénban a tudós embereknek volt egy olyan szokása, hogy ünnepnapokon, amikor összegyűltek a barátok, kockával döntötték el, ki legyen az, aki felolvas valamit egy könyvből mindenki előtt, de nem valami jól hangzó álbölcsességet, ahogy azok [a szofisták], hanem valami tartalmas gondolatot, amiről a felolvasó úgy ítéli meg, hogy az erényesség és a boldog élet témájához kapcsolódik. Miután irigység és harag nélkül így meghallgatták egymást, azoknak, akik a tudósabbak ítélete alapján kevésbé jól választottak, valamennyi pénzt kellett fizetnie, és ezt a filozófusok vacsorájának költségeire fordították. Így egy és ugyanaz a dolog biztosítja a lakoma fedezetét, egyben szellemi tornát, ennek szolgálatába szegődik a kocka, ami egyaránt kedvez a veszteseknek és a győzteseknek. Ezt a játékot játsszátok a kockával, a régiek Saturnalia-ünnepei helyett a megszentelt ünnepnapokon, attikai éjszakák helyett legyenek ezek római éjszakák. Ez az a játék, amit örömmel játszatsz, és ami miatt nem kell majd szégyenkezned.

27. SZERENCSE A KOCKAJÁTÉKBAN

1. *Öröm.* Örömmel játszom kockajátékot.

2. *Ráció.* Ó, feneketlen, telhetetlen mélység! Mily szörnyű, ahogy egész örökségeket nyel magába és veszejt el! Ez a játék szélvészfént dűlja fel az ember lelkét, sötét fellegekkel árnyékolja be jó hírét, bűnbe hajszolja, kétségbeesésbe sodorja. Az előbbiek valóban játékok voltak, ez azonban csupa fájdalom.

3. *Öröm.* De az én esetben szerencsésen végződött a játék.

4. *Ráció.* A kockázás nem lehet szerencsés, minden esetben rosszul végződik, mindenkit szerencsétlenné tesz, mert aki veszít, az elcsügged, aki pedig nyer, elbízza magát, és újra kockáztatni fog.

5. *Öröm.* Szerencsém volt a játékban.

6. *Ráció.* Ha ma szerencséd van, az gyakran annak az előjele, hogy holnap bajba kerülsz. Ez a kórság egy részről csábító, csak ha mindenki veszítene, aki játszik, akkor nem játszana többet senki. Most azonban vannak, akik nyernek, még ha nyereményük csupán későbbi veszteségük foglálója is.

7. *Öröm.* Játsoztam és nyertem.

8. *Ráció.* Rendben, ha nem lépsz újra a játékmezőre. Nincs olyan mező, ahol könnyebb volna elbukni, vagy ahol gyakrabban fordulna a szerencse.

9. *Öröm.* Játsoztam és nyertem.

10. *Ráció.* Majd játszol újra, és veszítesz. Amit nyertél, arra itt is, ott is ezren áhítoznak, amit elveszítettél, senki sem adja vissza. Vedd hozzá, hogy igazság szerint amit nyersz, nem lesz a tiéd, amit pedig elveszítesz, ha nem is lesz másé sem, bizonyosan nem lesz többé a tiéd sem. Sok olyan ember van, aki a józan észre hallgatva rájönne, hogy jobb, ha felhagy a játékkal, ha a kapzsiságtól hajtva nem próbálkoznátok olyan kitartóan.

11. *Öröm.* Nyertem a kockán.

12. *Ráció.* Akkor tudd meg, hogy ezt a pénzt a legfösvényebb uzsorástól kaptad, száz százalékos kamatra: visszaadod majd, amit nyertél, és hozzáteszel még a saját pénzedből is, és ha nem lesz, aki visszaszerezze, magától elveszik, és neked fel kell hagynod azzal, hogy szerencsésnek képzeled magad.

13. *Öröm.* Nyertem és meggazdagodtam.

14. *Ráció.* A pénz nem marad egy helyben, kerek, ezért könnyen elgurul, főleg az a pénz, amit kockán nyernek. A kocka nem jótékonykodik senkivel, azokkal sem, akik baráti viszonyban vannak vele, összecseréli, összekavarja a dolgokat, annál kegyetlenebb, minél nyájasabbnak mutatja magát. Annak a szája íze keseredik meg leginkább, ha veszít, aki már kezdte megízlelni, milyen édes tud lenni a nyereség.

15. *Öröm.* Játsoztam és nyereséghez jutottam.

16. *Ráció.* Ha örülsz annak, hogy nyertél a kockán, az olyan, mint hogyha élveznéd az édes mérget, mindkét dolog bénítóan hat a testre [szétfeszíti az erek falát].

17. *Öröm.* Örülök, hogy szerencsém volt a játékban.

18. *Ráció.* Ha örülsz annak, hogy bűnt követted el, az még magánál a bűnnél is rosszabb. Vannak, akik szinte megszokásból esnek bűnbe, de utána nem örülnek, hanem elkeserednek, ha meg tudnák állni, inkább nem tennének rosszat többé. Hány olyan embert láttunk, akit egyszerre hevített a bujaság tüze, és vacogott a szenvedés és a bűnbánat jeges hidegétől, egyszerre akarta és nem akarta a bűnt? Ezeket valamiféle erő arra sarkallja, hogy lelkük

alantasabb hajlamai kerekedjenek felül, s ehhez szoknak hozzá, mégsem kell elítélnünk őket, mert van remény arra, hogy ezt a szokásukat levetközve képesek legyenek jó útra térni. De remélhetünk-e bármit azoktól, akik ujjonganak, ha bűnbe estek?

19. *Öröm.* Tetszik a kockajáték.

20. *Ráció.* Remélem, nem lesz így mindig, de még csak sokáig sem. Attól kezdve, hogy megalapították őket, a városok helyzete, állapota is folytonosan változik, és te azt hiszed, a kocka ugyanúgy marad! Higgy nekem, átfordul, és nevető szád is legörbül. És nem is úgy fordul majd, ahogyan láttad: most üres boldogságot hoz, aztán valódi bánatot.

21. *Öröm.* Tetszik a játék.

22. *Ráció.* Gyászos és gyalázatos dolog, bűnös természetre vall. Haragot vonsz magadra, szidást érdemelsz. Kérdelem én, melyik nemes lelkületű embernek, vagy egyáltalán melyik embernek tetszhetne az a dolog (hacsak nem valami vadállatnak), amit játéknak nevezünk? Hiszen teljességgel alantas, rút, istentelen. Az emberi arcon kívül semmi emberi nincs benne, de ezek az arcok, melyekre hol a harag, hol a csalódottság ül ki, melyekből kiáltások törnek elő, már nem is mondhatók emberinek; ebben a játékban nyomát sem találni a méltó viselkedésnek, az ékes beszédnek, a mások iránti szeretetnek, vagy az istenfélelemnek, csak dühöt látsz, gyűlölködést, ármánykodást, hamis esküket, rablást, sőt szélsőséges esetben akár fegyvert és gyilkosságot is. Nem vetemedhet máskor nagyobb arcátlanságra az ember az Istennel szemben, több istenkáromlást hallani e közben a gyalázatos játék közben, mint bármely büntanyán, s ha valaki szeméremből csendben marad is, abból, ahogyan gyakran az égre néz, mindenki tudja, milyen szavak törnek elő a szívéből. Melyik becsületes ember képes ezt a játékot, nem mondom, hogy kezével érinteni, de akár csak nézni is, anélkül, hogy kínlódna, és ne akarna menekülni ettől a bűnös, visszataszító látványosságtól?

23. *Öröm.* Mégis tetszik ez a játék.

24. *Ráció.* Vigyázz, nehogy beteljesedjék rajtad a krétaiaknak az az átka, hogy „*legyen egy káros szenvedélyed*”, aminél semmit sem könnyebb kimondani, de semmi nem jár tragikusabb következményekkel, mert rövid úton a pusztulásba vezet.

25. *Öröm.* Tetszik a kockajáték.

26. *Ráció.* Az alantas szenvedélytől tartózkodni kell, ha azért nem, hogy erényes légy, legalább a jó híred megőrzése kedvéért, hogy ne kelljen szégyenkezned. Az ember tettei között alig van még egy, amely ennyire tisztán megvilágítaná a jó tulajdonságait és a hibáit: láttad már, hogy olyanok, akik félelem nélkül indulnak a csatába, e közben a játék közben remegnek, panaszosan könyörögnek, a saját számukért imádkoznak, azok, akik máskor bátrak és nyugodtak szoktak lenni, egy kevéske pénzért rimádkoznak, dühöngenek, s végül

örjöngenek. Mennyi mindent megtesznek erős férfiak egy kicsi pénzkupacért, amit máskor hatalmas kincsekért sem tettek meg! Ez minden bűn, de főként a harag és a kapzsiság melegágya. Emlékezz, hogy Naso (abban a könyvében, amit arról a méltatlan és haszontalan művészetről írt, de amiben néhány hasznos dolgot is lehet olvasni) figyelmezteti a szerelmes hölgyeket, hogy tartózkodjanak ettől a játéktól, ha leplezni akarják rossz tulajdonságaikat, nehogy a játék hevében haragra gerjedve, vagy kapzsinak mutatkozva ne tetsszenek a szerelmesüknek. Mennyivel inkább illendő megfogadnia ezt a tanácsot a férfiaknak, nem azért, hogy a többi ember, hanem hogy Isten szemét ne bántsák, aki mindent lát, és csak azokat szereti, akikben lelki jóságot, nemes erkölcsöket talál.

27. *Öröm.* Játsoztam, nyertem, örülök.

28. *Ráció.* Megvetendő játék, kártékony győzelem, léha öröm!

29. *Öröm.* Nyertem, örülök.

30. *Ráció.* Mindenki ostoba, aki a saját bajának örül. Valami pokolbéli teremtmény találta fel ezt a játékot, hogy azokból, akik nem értenek hozzá, gúnyt lehessen űzni és ártani nekik, akik pedig értenek, azok csodálják és bálványozzák. De mi lehet inkább csodálnivaló, mint az a gondolat, amit egy régi közmondás fogalmaz meg, és bárki megtapasztalhatja, hogy igaz, miszerint ennek a játéknak a tanítómesterei ruhátlan, nincstelen koldusok.

28. A KOMÉDIÁSOK

1. *Öröm.* Szórakoztatnak a komédiások tréfái.

2. *Ráció.* Sokkal nemesebb szórakozás, ha szabályos ritmusú zene kíséri, ez ugyanis az egyik szabad művészet. A komédiázás önmagában haszontalan, szemérmetlen dolog.

3. *Öröm.* Szeretem a komédiásokat.

4. *Ráció.* Inkább a szegényeket, az alázatosakat szeresd, vagy a magányt.

5. *Öröm.* A komédiások megnevettetnek.

6. *Ráció.* És te mit csinálsz velük? Hányszor megesik, hogy a komédiás kineveti rajta nevető urát, az őt csodáló ostobaságán csodálkozva hányszor talál ki olyat, amivel nem is azt, hanem saját magát szórakoztatja!

7. *Öröm.* Tanult komédiásaim vannak.

8. *Ráció.* Akkor van, akin neves, van, aki rajta nevesse, és belőled éljen. Ez a gazdagokra jellemző kórság igen régi: az etruszoktól ered, Rómában is virágzott, és olyan nagy megbecsülése volt, hogy Aesopus, aki ebből szerezte vagyonát, hihetetlenül nagy örökséget hagyott a fiára. Az erre vonatkozó szétszórt adatokat Roscius összegűjtötte, és írt egy könyvet

a komédiázásról, melyben nem átalította mesterségét a szónoki mesterséghez, saját magát pedig Ciceróhoz hasonlítani, mégpedig azért, mert szerinte az érzelmeket és a rejtett szándékokat, melyeket Cicero ékes szavakkal, változatosan fejez ki, ő másképpen ugyan, de hasonló eredménnyel, megfelelő gesztusokkal képes megjeleníteni. És valóban bámulatos tehetsége volt, nem volt olyan fájó, vagy szomorú dolog, amit ne tudott volna könnyedén eljátszani. Nem is említem, hogy képességeivel megnyerte a nyájas, barátságos Cicero barátságát, aki arra méltatta hogy szót emelt ügyében, és egy róla szóló könyvet is hagyott az utókorra, viszont még a komor, gögös Sullára is akkora hatást tett, hogy még ő is, aki mindenkit lenézett, a kegyeibe fogadta, és egy aranygyűrűvel ajándékozta meg. Roscius még az oly komoly, szigorú véneket, a szenátus tagjait, a világ irányítóit is képes volt megnevettetni, vagy jókedvre hangolni, ahányszor csak akarta, és a római népet is (vagyis sok-sok, különböző ízlésű emberrel) oly mértékben meghódította, hogy egy napra 1000 dénár volt a fizetést szavaztak meg neki, a katonákon és a szolgákon kívül. Nagy jutalom ez, még ha csak pénzben mérhető is. Elismerem, hogy mindez nem lehetett volna így, ha nem rendelkezett volna valamiféle csodás, páratlan képeséggel, s akadna esetleg egy új Roscius, talán neked sem lenne tilos, ami Cicerónak szabad volt, hogy ne csak a játékát élvezhesd, hanem a barátoddá, szellemi társaddá is váljék. A nagy elmék ugyanis, ha más-más tudománnyal, mesterséggel foglalkoznak is, közeli rokonai egymásnak. De hol keressük az új Rosciust? Nagyon rövid idő alatt lezüllöttek a legnemesebb művészetek is, hogy ne csak a komédiázást mondjam, ami már azon a szinten van, hogy nem lehet kétséges, akik ma erre adják a fejüket, mind ferde ízlésűek és megbízhatatlan az ítélőképességük. Ebből pedig az következik, hogy mivel a rosszat jónak tartják, a jó ismeretlen a számukra, és mivel nincsenek nemesebb dolgokhoz szokva, a hitványak is tetszenek nekik.

9. *Öröm.* Nap mint nap sok komédiás fordul meg nálam.

10. *Ráció.* Majd nem mennek hozzád többé, ha nem leszel már gazdag és bőkezű, vagy hogy helyesebben mondjam, ostoba és pazarló.

11. *Öröm.* Seregnyi komédiásom van.

12. *Ráció.* Inkább egy seregnyi légy vesz körül, követnek, ha jól meg vagy kenve, otthagynak, ha nem, de nem is elég, hogy otthagynak, a nagy rajongás után nagy szégyenben maradsz. Vannak olyan nyelvek, melyek mozdulatlansága, hallgatása büntetés, mert csak abban lelik örömüket, ha másokról beszélhetnek, vagy hamisan dicsérnek, vagy irigyen ócsárolnak, és akiknek a gazdagságából nincs mit elvenniük, annak a jó híréből vesznek el. A komédiásokra és az élösködőkre ugyanaz vonatkozik: hízogató szavakkal a tarsolyukban azt követik, aki épp

jól él. Ez utóbbiaknak azonban elég a gyomrát jóllakadni, amazok azonban másra éhesek, az étel említése számukra sértés, telhetetlen mohóságukat kell kielégíteni.

65. A NEMES FELESÉG

1. *Öröm.* Nemes asszonyt vettem el.
2. *Ráció.* Jobban örülnék, ha nem csak szarkád és papagájod, hanem baglyod és kuvikod is lenne otthon. Azok énekelnének, míg ez pörölni fog veled, azok mindent a tudtadra adnának, ez a saját feje után megy, azokat ki lehet zárni a házból, ezt nem lehet.
3. *Öröm.* Ez az előkelő nász az ékességem.
4. *Ráció.* Csillogó láncsal vagy megkötözve, amit csak a halál oldoz majd el.
5. *Öröm.* Szerencsém van: előkelő asszony a feleségem.
6. *Ráció.* Szerencsésebb, akinek erényes a felesége, de a legszerencsésebb az, aki nőtlen.
7. *Öröm.* Fényes házasságom kitüntet engem.
8. *Ráció.* Kétszeresen nehéz feleséget választani: a csúnyától könnyen elmegy a férj kedve, a szépre meg nehéz vigyázni, viszont a testi szépség és a lelki nemesség nem fér meg egymás mellett. De ha megtörténik is az, ami igen-igen ritka, hogy a szépség erénnyel párosul (vagyis más női adottságok, nemesség, értelem, gazdagság, termékenység, beszédesség, jó hír és erkölcsi tisztaság is társul hozzá), mégis tudnod kell, hogy ezek közt ott van a góg is, ami szintén átlépi a küszöböt. Nem véletlenül írja Juvenalis, hogy inkább Venusinát venné el, mint Corneliát, a Gracchusok anyját, Africanus leányát, akit elbizakodottá tettek apja győzelmei, dicsősége.
9. *Öröm.* Megadatott a nemes és tisztas házasság.
10. *Ráció.* És mit mondasz a megvetésről és az utálatról? Ismered valamelyest a nők jellemét? Tanulj meg szolgálni, tanulj meg tűrni, tanuld meg elveszíteni kedves barátaidat, mert a házasság lemondásokkal jár, s a házsártos feleség a barátságok kerékkötője, hisz férje érzéseit is uralni akarja.
11. *Öröm.* Nagy hozománya van a feleségemnek.
12. *Ráció.* Nehéz teher nyomja eddig szabad vállaidat, súlyos béklyó van ezelőtt szabad lábaidon. Rossz kimondani, még rosszabb belegondolni, de a legrosszabb átélni, hogy egy vendég, sőt talán ellenség vette be védtelen otthonodat, s nem csupán egyetlen napra, de egész életedre, ahonnan őt, ahogyan mondtam, mivel az elbocsátás ősi szokásával mi már nem élhetünk, egyedül a halál teszi majd ki.
13. *Öröm.* Kedvemre való feleséget választottam.

14. *Ráció.* Tévedsz: ő választott téged. Túl sokáig voltál csak a magadé, most a pénzzel együtt jön az úrnője is, mostoháinak zsarnoka, anyósának vetélytársa; a családra szolgaság vár majd, a szakácsnőre a robot, kiürül a kamrád, a pénzesládikád, eljön, ki termeid díszé lesz, a látványosság az ablakaidba nappal, a civódás hálósobádba éjjel.

15. *Öröm.* Nagyon szeret a feleségem.

16. *Ráció.* Hát nem tudod, hogy a szerelemmel együtt jár a féltékenység, a gyanakvás, a folytonos panasz? Örökös háború ez: a gyönyörteli, pajkos játékok után jönnek az összeveszések, sem az asztalnál, sem az ágyban nem menekülhetsz, nem lesz egy nyugodt perced, éjszaka is veszekedés vár rád.

17. *Öröm.* Megkötöttem a házasságot, amire vágytam.

18. *Ráció.* A hitveseddel házasságot kötöttél, a nyugalmadtól elváltál.

19. *Öröm.* Nagyon tetszem a feleségemnek.

20. *Ráció.* Jobb volna talán, ha nem tetszenél neki, akkor nem nyaggatna és telepedne rád, nem a te ügyeid körül forognának a gondolatai, és hagyna aludni éjjelente. Így, hogy tetszel neki, nem foglalkozhatsz semmi mással, teljes egészében magának akar téged, s még így sem vagy egészen elég neki. Ha otthonról indulni készülsz, azt gondolja, előle menekülsz, s keresi az okát, hogy miért, ha dolgoznál, úgy érzi, elhanyagolod, ha valamin gondolkodsz, azt hiszi, haragszol rá, ha nem vagy éhes, nem szereted a főztjét, ha aludni szeretnél, azt mondja, azért vagy fáradt, mert házon kívül szórakoztál. Ahhoz tehát, hogy tetszhess a feleségednek, az kell, hogy haszontalan légy mind a magad, mind mások számára.

21. *Öröm.* A feleségem égő szerelemmel szeret.

22. *Ráció.* Jobb lenne, ha inkább szemérmesen, kegyesen, józanul és visszafogottan szeretne. Mert nem más az égő szerelem, mint a lélekben dúló tűzvész. Hová lesz ebben a lángolásban az illem, a házastársi tisztelet, a nyugalom? A feleséged égőn szeret, s ha nem érzi, hogy te ugyanúgy viszontszereted, szerelme kihűl, s gyűlöletté alakul, így hát, hogy viszonzni tudd a szerelmét, neked is ugyanúgy kell lángolnod, s csak őt szeretned. Egy féltékeny asszony férjeként alig alhatsz, mert hol hízélgéssel, hol panaszkodással vagy légből kapott vádakkal zaklat és gyötör éjszakákon át. Ha csak egy percre másra pillantasz, ha kedvesen viszonzol egy mosolyt, ha köszönsz a szomszédod feleségének, ha megdicséred valaki más szépségét, ha későn érsz haza, vagyis tulajdonképpen bármit teszel vagy mondasz, máris házasságtöréssel gyanúsít, sőt vádol, s ha ez az, amit életnek nevezünk, nem tudom, milyen lehet a halál. Egyszóval ez a véleményem az égő szerelemről.

23. *Öröm.* Minden éjjel megoszthatom vele az ágyam.

24. *Ráció.* S minden éjjel számúzve van az álmod, mert a hitvesi ágyban ritkán és keveset alszanak, vagy a gyönyörök helye az ágy, vagy a civódásé, de sohasem a nyugalomé.

25. *Öröm.* Nagyon hűséges a feleségem.

26. *Ráció.* Nem tagadom, akadtak olyan feleségek, akik hűségesek voltak egészen a halálukig, s annak a férfinak, aki így akar élni, nagy kincse a derék és hű feleség. Mégis azoknak a táborá nagyobb, akik ellenkezőképpen viselkednek, hisz hány híres férfi pusztult el felesége kezétől? Nem beszélek most a gonosz Danaidákról, vérrel bemocskolt nászújról, a szörnyű éjszakáról s az ifjak szerencsétlen pusztulásáról, de nem tagadnák ezt azok sem, akiket korábban említettem, sem a görög Agamemnón, sem a fríg Deiphobus, sem a tieitek közül Africanus Scipio, sem a később élt Alboinus, a lombardok királya, akit a saját gonosz s kegyetlen felesége gyilkolt meg, vörösre festve vérével az Athesis folyót.

27. *Öröm.* Találtam egy nemes, erényes, szelíd, szerény, engedelmes, tiszta, hű feleséget.

28. *Ráció.* Ügyes madarász vagy! Találtál egy fehér varjút. Csakhogy alig akad olyan férj, aki belátná, hogy valójában az övé is fekete.

66. A SZÉP FELESÉG

1. *Öröm.* Szép asszonyt vettem feleségül.

2. *Ráció.* Sok bajod lesz még ebből, jól vigyázz! Már mondtam: nehéz megőrizni azt, amire sokan vágnak.

3. *Öröm.* Ragyogóan szép a feleségem.

4. *Ráció.* A szépség tekintetében, ahogyan sok más dolognál is, az egyenlőség a jó, az egyenlőtlenség és a különbözőség nem. Ha a te külsőd is hasonló, szenvedni fogsz miatta, máskülönben viszont lenéznek majd – egyik rosszabb, mint a másik.

5. *Öröm.* Csodaszép a feleségem.

6. *Ráció.* És csoda gögös, hisz alig van más olyan dolog, ami ennyire elbizakodottá s felfuvalkodottá tenné az embert.

7. *Öröm.* Nagyon szép a feleségem.

8. *Ráció.* Vigyázz, nehogy erényes csak kicsit legyen, hisz tudjuk: *ritkán fér békén össze a szépség/ és az erény.* S ha igaza van, ki viseli el az erkölcstelenséget és az utálatot nap mint nap?

9. *Öröm.* A feleségem a legszebb.

10. *Ráció.* Van otthon egy bálványod, aki sokba kerül, és csak bajod van vele. Látod majd, hogy naponta újabb és újabb ruhát visel, akkor örülj, hogy rajta minden jól áll, akkor dicsérd,

milyen jó ízléssel igazodik el a divatban, s nevezd bátran nyereségnek, hogy atyai örökséged odavan.

11. *Öröm*. Nagyon szép feleségem van.

12. *Ráció*. Egy veszekedős, gőgös bálványod van, aki előtt te térdre borulsz, akit elragadtatva csodálsz, akit imádsz, amitől teljes egészében függsz. Tedd az igába a nyakad, s hitvesed szépségétől boldogan dobd el a többi gondot és a szabadságodat. Az imént mondtam, ügyelj, nehogy rajta kívül valaki mást is megdicsérj, nehogy elfordítsd tekinteted az ő arcáról, nehogy a szokottnál kevesebb bókot mondj, vagy kevésbé légy örült, mert ha ezek közül bármelyiket nem teszed meg, az főbenjáró bűn, s minden épelméjű dolog neki örülség. Élj a feleséged törvényei szerint, szolgálj úrnődet a parancsát lesve, nem férjként, hanem a tulajdonaként. Tégy így, ha oly sokra becsülöd ideig-óraig még szép ágyastársad ölelését, örülj most még sima bőrének, és édes méhéből született gyermekeitekre úgy tekints, mint nemes almákra, melyeket egy szép edényből veszel ki.

13. *Öröm*. Szép feleségem van.

14. *Ráció*. Édes méreg, arany béklyók, csodálatos szolgaság.

15. *Öröm*. Gyönyörködtet a feleségem szépsége.

16. *Ráció*. Hiú s rövid életű gyönyörűség ez, mert semmi sem illanóbb, mint a szépség, különösen a nőké. Aki a szépsége miatt szereti a feleségét, nemsokára megutálja majd.

67. A TERMÉKENY ÉS BŐBESZÉDŰ FELESÉG

1. *Öröm*. Termékeny a feleségem.

2. *Ráció*. Sok gondot, sok fáradságot szül majd neked. A terméketlen asszony legalább egymaga marad, a termékeny azonban olyan, mint egy málhával megrakott szekér. Tudjuk, mit mond a komédiairó: *megnősülék:/ Minő csapás volt ez! Lett két fiam;/ Új gond*.

3. *Öröm*. A feleségem nem csak termékeny, hanem bőbeszédű is.

4. *Ráció*. Egyszóval gyerekekkel és dajkákkal leszel körülvéve, s ráadásul még a tréfáinak s a fecsegésének is ki leszel téve, lesz, akivel vitatkozatsz, veszekedhetsz. Nem hallottad, mit mond a satíráiró? *Csak ne gügyögjön a nő szép stílusban, ha veled hál,/ s rád kicsiszolt szavu okfejtés gerelyét ne szögezze;/ jobb, ha agyában nincs meg minden könyv-magyarázat*. Feleséget kerestél és egy tanítónőt találtál, többé nem beszélhetsz kicsit durvábban vagy közönségesebben anélkül, hogy a feleséged ne szólna rád vagy ne nevetne rajtad, s hiába is vágysz arra, amit ugyanez az író mond: *Szabadon hadd vétse a férje a szót el!* Az élet utálatos

dolgai közt nincs is idegesítőbb, mint egy fecsegő nőszemély, aki nem képes lakatot tenni a szájára.

68. A NAGY HOZOMÁNY

1. *Öröm.* Nagy hozományhoz jutottam.
2. *Ráció.* S vele egy igazi zsarnokhoz – egyik rossz jött a másikkal. Két dolog van, ami gőgössé teszi az asszonyt: a hozománya és a szépsége.
3. *Öröm.* A feleségemnek nagy a hozománya.
4. *Ráció.* Nincs idegesítőbb az olyan feleségnél, akinek nagy a hozománya. Nem lehet parancsolni neki, mert azt hiszi, neki mindent szabad, mivel jóval gazdagabb a férjénél, és ő tartja el, azt gondolja magáról, hogy úrnője a férfinak, nem pedig a társa.
5. *Öröm.* Nagy hozomány állt a házhoz.
6. *Ráció.* Ahová a hozomány belép, onnan a szabadság távozik. Ezért igen előrelátóan döntött Lükorgosz, aki törvényt hozott arról, hogy a fiatal lányok hozomány nélkül menjenek férjhez, s így a férfiak valóban őket, ne a pénzüket vegyék el. Így a férjnek nagyobb hatalma van a felesége felett, aki egyébként, ha nagy hozománya lenne, nem fogadna szót neki. Igen bölcs rendelet ez, mert valóban igaz, hogy sokszor nem egy férfi és egy nő, hanem a pénz és a kapzsiság lép frigyre, s a nagy hozomány a feleségnek hatalmat, a férjnek alárendeltséget jelent.
7. *Öröm.* A feleségemmel nagy hozományt kaptam.
8. *Ráció.* Fordítsd meg a sorrendet: a nagy hozományhoz egy feleséget is kaptál, akiről szíves-örömet lemondanál, ha csak róla kellene lemondanod. Milyen gyalázatos a házasság, ha a férfi nem a születendő utód reményében vezeti ágyához a leányt, hanem a kapzsiságtól hajtva a hozományt akarja a pénzesládájába tenni.
9. *Öröm.* Nagy hozománnyal vettem el a feleségemet.
10. *Ráció.* Ne beszélj mellé: igen drágán adtad a szabadságodat, amit pedig, ha olyan drága lett volna neked, amilyennek kellett volna lennie, semmi áron nem adtál volna.
11. *Öröm.* Nagyon gazdag asszonyt vettem el.
12. *Ráció.* A jelleméről miért nem mondasz semmit? Azt hiszem, nem is érdekel a nők jelleme s igazán nemes adottságaik, a hűség, a szemérem, a tisztaság, az erényesség. Ti ezeket semmire sem becsülitek, egyedül azzal törődtök, nagy-e a hozománya, s elég szép-e a nő. Ez csak kapzsiság és bujaság, „ők” a házasságaitokhoz méltó nászasszonyok.
13. *Öröm.* Nagyon sok pénze van a feleségemnek.

14. *Ráció.* Themisztoklész mondta, hogy többet ér az olyan férfi, akinek pénzre van szüksége, mint az olyan pénz, aminek férfira. Úgy vigyázz, hogy ez valószínűleg a nőkre is igaz.

15. *Öröm.* Nagyon gazdag a feleségem.

16. *Ráció.* Mennyivel jobb lett volna békésen éldégléni egy nincstelennel, mint egy ilyen gőgöset szolgálni! Jobb együtt éhezni egy szegény, de szerény lánnyal, mint fényűzően élve folyton nyelni egy ilyen kényes mellett.

17. *Öröm.* Mérhetetlenül nagy hozománya van a feleségemnek.

18. *Ráció.* Ebből következően bizonyosan mérhetetlenül gőgös is, s cseppet sem fél tőled. Nem látod a hibáit, míg a hozománya lebeg a szemed előtt, nem vallod be magadnak, hogy vannak rossz tulajdonságai, mert annyira büszke vagy rá, s nemcsak azt nem teszed szóvá, amit ki nem állhatsz benne, de azt sem, ha a becsületedet szennyezi be. Emlékszel Aurelius Antoninusra, aki császári mivolta ellenére a filozófus melléknevet is megkapta? Amikor tudomást szerzett arról, hogy a felesége megcsalta, és a barátai arra biztatták, ölje meg, vagy legalább küldje el az asszonyt, azt válaszolta: „Ha valaki elküldi a feleségét, a hozományt is vissza kell adnia?” A szóban forgó hozomány ugyanis a birodalom volt. Látod, ha egy ily nagy férfiú hatalmát korlátozta a hozomány, a tiédet talán nem fogja korlátozni?

19. *Öröm.* Óriási, hatalmas, felmérhetetlen ez a hozomány.

20. *Ráció.* A hozományt eredetileg azért találták ki, hogy enyhítse a házassággal rád nehezedő terheket, nem pedig azért, hogy még inkább felszítsa kapzsiságodat. Így minél jobban felnagyítod, annál gyalázatosabbnak tűnik, s ezzel kétszeresen is rosszat teszel, mert még arcátlanabb lesz az, aki adja, s még pénzéhesebb az, aki kapja.

21. *Öröm.* Nagyon nagy a feleségem hozománya.

22. *Ráció.* Nem az a lényeg, hogy mekkora a hozomány, hanem hogy milyen a feleséged, s a hozománynak sem a mennyisége, hanem a minősége számít, vagyis hogy honnan s mi módon jutottak hozzá. Nagy hozományra sokszor bűnös úton tesznek szert. Hisz tudod, mi volt megszokott Heliopoliszban és Karthágóban: az ifjú feleségek hozománya nem a kegyesség, hanem a szülővárosukban szokásos gyalázat és a bűn volt.

II. KÖNYV

18. A FELESÉG ELVESZTÉSE

1. *Öröm.* Jaj, elveszítettem a feleségemet!
2. *Ráció.* Az az ember, aki a lakodalmán örül, a felesége temetésén pedi sír, igazán furcsa, mert az ellenkezőjét teszi annak, amit a józan ész diktál.
3. *Öröm.* Elveszítettem a feleségemet.
4. *Ráció.* Ne légy bolond! Énekeld a nászdalt, most van itt az ideje. Eddig férji koszorúdat, jobban mondva bilincsedet hordtad, most méltóbb koszorú került a fejedre, mert megnyerted a nagy csatát, s megszabadultál a hosszú megszállás alól.
5. *Öröm.* Elveszítettem a feleségemet.
6. *Ráció.* „Elveszítettem”, mondd, mint aki sajnálja, hogy felébredt lázalmából, pedig ez a veszteség valójában nyereség.
7. *Öröm.* Elveszítettem a feleségemet.
8. *Ráció.* Tán sosem virradt még rád ennél szerencsésebb nap! Milyen súlyos béklyókból szabadultál, milyen szörnyű hajótörésből menekültél meg!
9. *Öröm.* De elveszítettem jó feleségemet.
10. *Ráció.* Mindenki ezt szokta mondani, még azok is, akik tudják, hogy az ellenkezője igaz. Én magam, jöllehet úgy vélem, hogy a derék feleség, sőt egyáltalán a derék asszony igen ritka s csodaszámba megy ezen a világon, mégsem szeretnék erről vitatkozni, mert egy olyan feleséget vesztettem el magam is, amilyenről te beszélsz. S nem hiszem már azt, amit korábban magam is vallottam, s Senecánál olvasható, aki szerint van rá esély, hogy találsz egy hasonlóan derék asszonyt, ahogy az előzőt találtad, vagy melletted válik belőle derék feleség, ahogyan az előzőből az vált. Már más a véleményem, szerintem ostobaság volna újra ebbe az igen kockázatos helyzetbe kerülnöd, még akkor is, ha egyszer jól alakult a dolog. A rossz asszony gyorsabban talál akár száz magához hasonlót, mint a jó akár csak egyet is. Emiatt az a férj, akinek a felesége szörnyű volt, ne akarjon még egy ugyanolyat, akinek viszont derék, ne is remélje, hogy hasonlóra lelhet, s az előbbi ne hozzon még több bajt a saját fejére, az utóbbi meg ne kísértse a szerencsáját. Akárhogy is, jobb, ha senki sem házasodik meg másodjára. Te pedig, ha – ahogyan mondd – derék asszonyt vesztettél el, inkább annak örülj, hogy ő ilyen volt, ne abban reménykedj, hogy újat találsz, ha végre már baj nélkül révbe értél, miért fordítanád csónakod újra a nyílt víz felé?

11. *Öröm.* Házasságom kötelékét, melyben éltem, a halál eloldotta.
12. *Ráció.* Nehogy újra lekösd magad! Gondolj arra, milyen vonzó, mennyivel nagyszerűbb a szabadság! Jusson eszedbe Cicero, akinek a felesége olyan egészséges volt, mint a makk, így hiába is várta volna, hogy a halál majd megszabadítja tőle, s inkább elbocsátotta magától. Amikor a barátai arra biztatták, hogy nősüljön meg újra, azt felelte, nem tud egyszerre a feleségével és a tudománnyal is foglalkozni.
13. *Öröm.* Elveszítettem derék feleségemet.
14. *Ráció.* Nem gondolod, hogy ez nem veszteség, hanem épp hogy nyereség? Hogy menekvés a nagy veszedelemből? De hogy jót találjunk, megbízhatót hol keressünk? Ismerjük a híres mondást: *Mindig más, változik egyre az asszony!*
15. *Öröm.* Fiatalságának virágában vesztettem el jó feleségemet.
16. *Ráció.* Ismered valamelyest a nők jellemét? De sok ártatlan fiatal lányból lesz szemérmetlen, romlott nőszemély öregebb korára! Hogy lobban fel s milyen nagy erőre kap az öregedő csontokban a bujaság szikrája, ahogy a tűz a száraz fában! Most már biztosan nem kell látnod, hogy a feleséged egyszerűen így megváltozik, de ha ez a veszély nem fenyegetett is, nem fogtok kölcsönös utálatban megöregedni. A fiataloknak is nehéz teher a házasság, de az öregeknek nehéz csak igazán, szörnyű, elviselhetetlen.
17. *Öröm.* Elveszítettem fiatal feleségemet.
18. *Ráció.* A házasság utódokat a férjnek ad, gyönyört a szeretőnek. De ezeket is csak fiatalon. Most akkor azt szeretnéd, hogy minkettőt, vagy legalább az egyiket megkaphasd tőle, s ezáltal oda jusson, amikor már egyikre sem lesz alkalmas, vagy azt reméled talán, hogy noha ezekre természetből fogva alkalmatlan, idősebb korában majd mégis az lesz? Ez csak hiú ábránd, együgyű remény.
19. *Öröm.* Elveszítettem kedves feleségemet, egyedül maradtam.
20. *Ráció.* Irigylésreméltó az egyedülléted, melyet senki sem zavar. Milyen kellemes dolog egyedül aludni, s milyen kellemetlen valaki mással, ha szeretsz nyugodtan aludni, vagy virrasztani akkor, ha épp valami nagyszerű, értékes dolgot alkotsz. A nagyratörő terveknek ugyanis nincs nagyobb ellensége, mint a női társaság. Hallottam azt is, amit azok szoktak mondogatni, akik élvezetet találnak saját nyomorúságukban, miszerint azok ócsárolják a házasságot, akik maguk nem házasok. S ahogy a közmondás tartja: „olyan üti a feleségét, akinek nincs”. Én magam senki mást nem hallottam a házasságra panaszkodni, csak olyat, aki maga is a házasság terhét nyögte.
21. *Öröm.* Csodálatos asszonyt veszítettem el.

22. *Ráció.* A legcsodálatosabb asszony is, még ha nagyon szereti is a férjét, képes olyan szenvedélyes haragra lobbanni féltékenységében vagy más okból, hogy annak tüze bizonyosan felemésztí az otthoni békességet. Miért siránkozol hát? Elveszítetted a feleségedet, de újra a tiéd a szabadság, a magány, a béke, az alvás, a nyugalom. Most már nem kell éjjelente veszekedned, nyugodtan alhatsz.

23. *Öröm.* Nincs már feleségem.

24. *Ráció.* S nincs ellenfeled, újra a magad ura lehetsz, már hajnalban elmehetsz otthonról, s elég este hazatérned, az egész napot egyedül töltheted, vagy azzal, akivel szeretnéd, s nem kell senkinek számot adnod róla.

25. *Öröm.* Elveszítettem a feleségemet.

26. *Ráció.* Végre visszatérhet a hálószobádba a régóta elveszített s száműzött nyugalom, ami kellemesebb társ bármely feleségnél.

27. *Öröm.* Elveszítettem csinos és jó feleségemet.

28. *Ráció.* Ostoba dolog szeretni a béklyóidat, még ha aranyból vannak is.

19. A ROSSZ FELESÉG

1. *Öröm.* Idegesít a feleségem.

2. *Ráció.* Az előbb még az volt a bajod, hogy elveszítetted, most meg örülnél, ha elvinné az ördög.

3. *Öröm.* Nyughatatlan feleségem van.

4. *Ráció.* Ha ez először esik meg valakivel, az még talán elnézhető s szájalmat érdemel, de ha másodjára, akkor nem kell sajnálni: ha egy feleség után nem jött meg az esze, legyen neki több!

5. *Öröm.* Utálatos feleségem van.

6. *Ráció.* Bármely más dolog miatt okolhatod a szerencsét, de amiatt, hogy milyen feleséged van, ráadásul másodjára, csak saját magadat. Inkább hallgass, te akartál rosszat magadnak.

7. *Öröm.* Kötekedő feleségem van.

8. *Ráció.* Gyűjtsd meg a nedves pelyvát, üss lyukat a házad tetején, a többi már el van rendezve, mert így minden meglesz, ami elüldözzön otthonról: a füst, a beázott tető, a feleséged.

9. *Öröm.* Gonosz feleségem van.

10. *Ráció.* Ez igazán veszélyes dolog. A felesége küldte a halálba Agamemnónt, s Africanust is a felesége, hogy ne is említsem Amphiareust, Deiphobust, Sámson, s a többiek, akiket

hosszú lenne felsorolni. De megszámlálhatatlanul sokan vannak azok is, akiket nem öl ugyan meg a feleségük, de élni se hagy.

11. *Öröm.* Újabb és újabb szörnyűségeket hallok, kérlek, adj valami gyógyírt a bajomra.

12. *Ráció.* Lesznek, akik arról győzködnek majd, hogy próbáld megnevelni a feleségedet, próbáld leszoktatni nem helyénvaló szokásairól, s magadat egyedül ennek szenteld. Az én véleményem az, hogy valóban nevelni kell a feleséget, ha a nevelésnek van rá hatása, ha azonban hiábavaló, nem marad más, mint a türelem, ezt szeresd, amit kelletlenül tennél, tedd örömmel. Van Varrónak egy szatírája, Menippea a címe, a férj kötelességeiről szól. Itt olvasható ennek a bölcs férfiúnak az a tömör, ám velős tanácsa, miszerint: „A feleség hibáit vagy ki kell gyomlálni, vagy el kell viselni.” A „kigyomlálni” itt azt jelenti: „kijavítani”, e frappáns mondás értelme pedig az, hogy a feleségét jobbra teszi az a férj, aki kijavítja a hibáit, azáltal pedig, ha elviseli azokat, maga válik jobbra. Ezt mások így értelmezték: „a feleség effajta hibáit, ha kijavítani nem lehet, akkor el kell viselni, míg csak a férj tűrhet úgy, hogy ne essék csorba a méltóságán, mivel a hibák nem oly súlyosak, mint más gyalázatos tettek”. És Varrónak ez, nem pedig más volt az értelme.

13. *Öröm.* Kötekedő, zsémbes feleségem van.

14. *Ráció.* Szokj hozzá, ha nem lehet rajta változtatni. Tanuld meg Szókratésztől, hogyan viselkedj, mikor nem vagy otthon, s hogyan, amikor otthon vagy. Ő két feleséggel is elbírt, mások meg még többel is, te eggyel sem boldogulsz?

15. *Öröm.* Idegesítő feleségem van.

16. *Ráció.* Kinek ne lenne idegesítő a felesége, azokon kívül, akik soha nem nősültek meg? Hadrianus császáré Sabina volt, a fenséges s kegyes Augustusé Scribonia, mindkét asszony egyformán gonosz és utálatos, romlott erkölcsű, elbocsátás járt volna nekik. Cato Censornak, ennek a szilárd s kemény jellemű férfinak a felesége a gögös és erőszakos Paula volt, aki érdekes módon alacsony sorból származott. Ez is bizonyítja, hogy hiábavaló azt remélni, hogy a feleség alacsony származása, vagy szegénysége miatt gondtalan lesz a házasság, egyedül a nőtlenség gondtalan ugyanis. Aki azonban már nem menekülhet, az tűrjön csendben, ne kínozza magát azzal, hogy ellenkezik és rúgkapál, mert úgy csak még jobban fogja nyomni a vállát az iga, amibe önként hajtotta a fejét.

17. *Öröm.* Elviselhetetlenül idegesítő a feleségem.

18. *Ráció.* Márpedig el kell viselned, ha nagyon nehéz is, mert nem tudsz megszabadulni tőle.

19. *Öröm.* Nagyon utálatos feleségem van.

20. *Ráció.* Most megtudod, milyen értékes dolog a türelem, megtanulsz egy kis nyugalomra vágyni, megszereted az elutazást, és megutálod a hazatérést, mert otthon egy percre se csukhatod be a szád s teheted le a pálcád.

20. AZ ELRABOLT FELESÉG

1. *Öröm.* Elrabolták a feleségemet.
2. *Ráció.* Elismerem, hogy minden kegyetlen tett fájdalmas annak, akivel megtörténik, de maga ez a dolog, ha jobban belegondolsz, miért kellene, hogy annyira bántson? Hiszen utálatos a feleséged, hát nem megkönnyebbülés letenni végre egy ilyen nagy súlyt?
3. *Öröm.* Elvették a feleségemet.
4. *Ráció.* Ha a gyógyulásnak testi fájdalommal kell járnia, miért ne járna a lélek megkönnyebbülése bánattal s fájdalommal? Hálát mondasz s pénzt adsz az orvosnak, ha elmulasztja a háromnapos lázadat, annak mit adsz, aki most végleg meggyógyított?
5. *Öröm.* Elvették a feleségemet.
6. *Ráció.* Nem is tudod, mennyivel tartozol annak, aki elvette tőled! Végre nem nyomja a vállad ez a nagy gond, vége a végtelen veszekedésnek, ha eddig veszélyben voltál, ez sincs többé, ahogy a feleséged sincsen már otthon. Sok férj meghalt, aki boldogan élt volna, ha így vagy másképp feleség nélkül maradt volna. Nincs a világon rosszabb, mint az otthoni ellenségeskedés.
7. *Öröm.* Elhagyott a feleségem.
8. *Ráció.* Ha kényszerítették, nem haragudhatsz rá, de ha ő maga akart elmenni, kétszeresen is van okod a bosszúra. Egyrészt, mert csalfa feleséged elhagyott a csábítója kedvéért, másrészt mert a másik férfi befogadta magához. De aki ilyet tett a férjével, attól mit remél a szeretője?
9. *Öröm.* A feleségem boldogan követte csábítóját.
10. *Ráció.* Hagyd őket egy kicsit, nem telik bele sok idő, s a szeretője is megunja majd. Ha az ember gondolkodna, mielőtt bűnt követ el, nem rohanna ész nélkül a vesztébe. Most éget a vágy – a megbánás persze később jön. Csak akkor eszméltek fel, ha már megtörtént a baj, hátul van a szemetek, nem pedig elől.
11. *Öröm.* Elvették a feleségemet.
12. *Ráció.* Királyok is kerülnek ilyen kellemetlen helyzetbe. Masinissa Syfax feleségét, Herodes Philipposzét csábította el.
13. *Öröm.* Elvették a feleségemet.
14. *Ráció.* Ami veled egyszer történt meg, Menelaossal kétszer is.

21. A CSAPODÁR FELESÉG

1. *Öröm.* Csapodár asszony a feleségem.
2. *Ráció.* Inkább azt kívánom neked, hogy hagyjon el valaki másért, vagy legyen akár házsártos és szigorú, mint ilyen buja és romlott. Erős akarattal, s nagy lelkiemmel mindent el lehet viselni. A halandó dolgok egyébként is megvetendők, mert számtalan csapás érheti az embert, s egyetlen fegyvere van ellenük: az erény.
3. *Öröm.* Csapodár feleségem van.
4. *Ráció.* A feddhetetlen erkölcsű asszonyokból igazi zsarnok válik, mivel semmi sem nyomja a lelküket, nem félnek semmitől. A rosszban tehát mégiscsak van valami jó: így kevésbé akaratos, kevésbé gőgös a feleség. Ha a nőnek lelkiismeretfurdalása van, sokkal engedékenyebb a férfival, mert tisztában van vele, hogy bűnt követett el.
5. *Öröm.* Buja feleségem van.
6. *Ráció.* Ez nem csoda, ha szép asszony, de szóra sem érdemes, ha csúnya.
7. *Öröm.* Csapodár a feleségem.
8. *Ráció.* Ha szép asszonyt fogadtál a házádba, neked magadnak azt kell elfogadnod, amit a szatíráíró mond: *ritkán fér békén össze a szépség/ és az erény.* Ha nyilvánosan kelletti magát, ne búsulj, ez jó ok arra, hogy elválj tőle.
9. *Öröm.* A feleségem megcsal.
10. *Ráció.* Azt a férjet csalják meg gyakran, aki a kelleténél jobban vágyott a házasságra, vagy azt, aki maga is megcsalta már a feleségét, s minél többször, annál inkább törvényszerű, hogy ezt kapja vissza. Gondolkodj el azon, tettél-e valaha olyasmit, ami miatt most valaki mástól ezt érdemled. Jogtalan s hazug dolog amiatt panaszkodni, amit te magad is elkövettél, s az erkölcs parancsa tiltja azt, hogy elvárd a másiktól azt, amit ő tőled nem várhat el. Az pedig, hogy csak olyat tegyél mással, amit te szeretnél, hogy ő tegyen veled, isteni rendelkezés, de a profán szerzők is ezt vallják, hisz oly nagy erejű s igaz parancsolat. De az emberi könnyelműség s szabadosság, mely kikezdi az ily szent és sérthetetlen törvényeket is, nem tudja megkülönböztetni a helyest a helytelentől. Így aztán mindenfelé azt látjuk, hogy a házasságtörők, miközben meggyalázzák mások ágyát s házasságát, még azt sem engedik, hogy saját feleségük nyilvánosan mutakozzon, s ha mégis, és valaki akár csak rájuk néz, máris magukon kívül vannak. Ennyire szigorú az ember a másikkal, ennyire elnéző magával szemben, ennyire másként ítéli meg saját dolgait.
11. *Öröm.* Folt esett a házasságomon.

12. *Ráció.* Ügyelj, nehogy miattad mondhassa ezt valaki más, akár egy másik férj, akár a saját feleséged. Vannak ugyanis, akik a feleségüktől megkövetelik azt, amit ők maguk nem tesznek meg: saját bujaságukra azt mondják, csak „társasági életet” élnek, s ugyanezt a dolgot súlyos bűnnek nevezve a legszigorúbban büntetik meg a feleségüket. A legigazságtalanabb bírák ők, mert maguknak mindent megengednek, a másiktól mindent megtagadnak. Erkölcstelenül élnek, s közben az erkölcsről ítéleznek, pedig ők maguk azt teszik, amire kedvük támad, s mintha a törvények rájuk nem vonatkoznának, könnyen engednek buja vágyaiknak. Ha egy ilyen férfi felesége csak ránéz valaki másra, rögtön azzal vádolja: házasságtörő, mintha nem is a férje, hanem az ura lenne, s a nő nem a felesége, a társa Isten s ember előtt, hanem az ellenségtől rabolt vagy pénzért vett szolgálólánya. Igaz, hogy a feleségnek engedelmesbbnek kell lennie, de hűségesebbnek nem kell jobban, mint amennyire te vagy hűséges hozzá. A házastársak ugyanazzal tartoznak egymásnak, akár ami a szeretetet, akár ami a hűséget illeti. Nem mentegetni akarom a feleségeket, de igenis vádolom a férfiakat, mert ez a dolog inkább az ő bűnük. Gyakran a férjét követve lép ugyanis rossz útra a feleség, ő szolgál rossz példával a számára, s akitől a baj ered, annak kell orvosolnia, még akkor is, ha a nő legfőbb erénye a szemérem, a férfié pedig inkább az értelmes gondolkodás és a kitartás. Emiatt egy férfi esetében minden, az is, ha tévútra lép, az is, ha nem elég szilárd jellem, sokkal nagyobb hiba, mint egy nő esetében, hiszen a férfinak alapvetően erősebbnek kell lennie.

13. *Öröm.* Elszomorít, hogy a feleségem megcsal.

14. *Ráció.* Sok ember bánata ez, régtől meglévő, s nem kevésbé gyakori sérelem. Alig több a házasság, mint a házasságtörő viszony. Olyan dolog ez tehát – ahogyan mondják –, melyet sem megengedni, sem megtiltani nem lehet, az egyiket a becsület megőrzése miatt, a másikat azért, mert a testi vágyakat nem lehet korlátozni. Te azt szeretnéd, hogy legyen az asszonyod egyedül, teljesen és csakis a tiéd, de sikerült-e elérnie ezt régebben vagy manapság akár a legkegyetlenebb zsarnokoknak, akár a leghatalmasabb királyoknak? Nem említek friss példákat, nehogy megsértődjön valaki: Herculest nem olyan veszélyes megsérteni, mint egy falusi gazdát. A régiek közül sem beszélek mindenkiről, nem szeretném kikezdeni a félelmetes nagyságok hírnevét. Te is ismered a történetüket, hát gondoldj ezekre, s csendben fojtsd magadba fájdalmadat, vagy pedig menj, nézz szét a városban, az ismerőseid között, bármerre jársz vagy olyanokkal találkozol majd, akik a becsületükön esett folt vagy hitvesi ágyuk meggyalázása miatt panaszkodnak, vagy olyanokkal, akik nem is sejtik, hogy megcsalták őket, de mindenki más tudja, s rajtuk nevet. Nagyon gyakoriak az ilyen esetek, lépten-nyomon hallani, látni ilyesmit. De a nagy emberek példája nagyobb vigaszul szolgál. Gondoldj hatalmas birodalmak királyaira, akiket láttál, vagy jussanak eszedbe azok, akiket

csak hírből vagy könyvekből ismersz. Ott van Artúr király története, s másoké, emlékezz Olympiasra és Philipposra, Kleopátrára és Ptolemaiosra, Agamemnónra és Klütaimnésztrára, Meneláoszra és Helénára, Pasüphaéra és Minoszra, Phaedrara és Thészeuszra, vagy arra, hogy Róma városa, egykoron, hosszú időn át az erkölcs temploma, szintén sok ilyen történetet mesélhetne. Eszedbe juthat Metella is, Sulla felesége, aki, ha tudott volna hitvese hűtlenségéről (amiről egyébként széltében-hosszában beszéltek nem csak Rómában, de egész Itáliában, s még Athénban is megénekelték), úgy vélem, talán kevésbé érezte volna illőnek saját magára a „Boldog” nevet. Aztán ott van Iulia, Agrippa felesége, akit egyfelől férje erényessége, másfelől apja kiválósága vissza kellett volna, hogy retentsen attól, hogy ilyen gyalázatos dolgot kövessen el, s ott a leányuk, akinek ugyanaz volt a neve s ugyanolyan a jelleme, mint az anyjának. Kettőjük nyomdokaiba lépett, hasonló volt az élete s a sorsa Severus Iuliájának, akit férje neve sem tett erkölcsösebbé. Kell-e említenem Domitiát, Domitianus hitvesét? Claudius császárnak (aki kimondottan „szerencsés” volt hűtlen házastársak tekintetében) ilyen volt első felesége, Herulanilla, s a második, Messalina is, ez utóbbi egyenesen a birodalom szégyenfoltja lett, hiszen ostoba férjét a császári ágyban egyedül hagyva, az éjszakákat bordélyházakban töltötte, a szemérem azonban tiltja, hogy elmondjam, miféle dolgokat művelt ott. Miért beszéljek róluk, ezekről a fenséges kéjnőkről, akiknek a legutolsó lebujs sem volt túl szűkös? Úgy vélem, nem illő dolog megemlékezni róluk, és ez egyáltalán nem enyhíti, sőt még inkább súlyosbítja is a házasságtörés bűnét. Valódi vigaszul szolgálhat azonban – s ez nem lebecsülendő –, ha látjuk, hogy mások is hozzánk hasonlóan szerencsétlenek, s ugyanolyan bajok sújtják őket. Nem azért, mintha bárki örömet lelné mások szenvedésében (bár a kárörvendőkre ez igaz), hanem mert ha egy alacsonyabb származású ember méltatlankodik olyan helyzetbe kerülve, amit nagy uralkodónak is el kellett túrníe, az gyenge jellemről vagy elbizakodottságról árulkodik. Kinek-kinek el kell viselnie a saját sorsát, s ebben minden halandó, a kisember s az irigyelt hatalmasok is, egyenlő.

Nem csak emberi halandók feleségével, de Isten jegyeseivel is gyakran megesik, hogy elkövetik ezt a gyalázatos bűnt. Ó, erkölcs, hogy egy ilyen jegyes iránti tisztelet sem képes megfékezni a boldogtalan, önpusztító lelket! Kire lenne tekintettel a féktelen, örült vágy, ha az égi hatalomra sincs tekintettel, ha az isteni ítélet sem retenti meg, s kit kímélne, ha nem kíméli a magukat Istennek ajánlók testét sem? Nem csak a mai korunkban találunk olyanokat, akik buja vágyaiknak engedve efféle rút dolgokat tesznek (noha ezek a bűnök sohasem voltak ennyire égbekiáltóak s szigorúbban elítélendők, tekintve hogy a bűnösök egy nagyobb hatalmat sértenek meg), de abban a korban is voltak s el is nyerték büntetésüket, amikor még

a bűn számított ritkaságnak, nem pedig az erény, ahogy manapság. A Vesta-szüzek oly feddhetetlenül erényesek voltak, hogy a néptribunus és a censor sem szégyellt engedelmeskedni nekik, ott kellett ülniük a (rokonaik? censorok?) győzelmi szekereken, nehogy bárki megzavarja a diadalmenetet, útjuk során vesztőhelyre menő bűnösökkel találkozva felmenthették őket a büntetés alól, bármely ítéletet, még a halálbüntetést is semmissé tehették, s erre egyedül szüzi erényük adott hatalmat nekik. Voltak azonban köztük olyanok is, akikről azt olvashatjuk, hogy szégyenletes dolgokat tettek, öltözetük s beszédük kihívóbb volt, bűnös, rossz hírű nők, akik mit sem törődtek a tisztességgel és a becsülettel, vérfertőző viszonyban éltek, a büntetésük pedig az élve eltemetés lett.

Tessék, hallottad ezt a sok híres és szent példát, most, ezen erkölcsi romlás közepette, tudva, mily nagy embereket ért ilyen gyalázat, most sirasd te, hozzájuk képest kisember, valamicskét megtépázott becsületedet.

15. *Öröm.* A feleségem hűtlen hozzám.

16. *Ráció.* Sokak számára jó ok volt ez arra, hogy változtassanak az életükön, s valóban, a házasság börtönéből megszabadulva, letéve ezt a súlyos terhet, nagyobb célok felé indultak el. Mi akadályoz meg abban, hogy a házasságodat ért szégyen a szabad élet felé vezető lépcső első foka legyen? Gyakran a terhe vagy a társa miatt lassulnak le annak léptei, aki egyébként gyorsabban haladna. Egymagadban, teher nélkül, kényelmesen mehetsz arra, amerre neked tetszik.

17. *Öröm.* A feleségem szégyent hozott rám.

18. *Ráció.* Valaki más bűne okozhat kárt vagy bánatot, de szégyent nem hoz ránk, ahogyan a más erénye is csupán örömünkre szolgálhat, de nem hoz dicsőséget nekünk. Neked is csak a saját erényed vagy bűnöd hozhat dicsőséget vagy szégyent.

19. *Öröm.* A feleségem szégyene éget.

20. *Ráció.* Türed csendben, menj el, vagy állj bosszút. A középsőt tette az a szent férfi is, aki az egyszerűségéről kapta második nevét, s valóban, az első túl gyáva, a második túl kegyetlen dolog, a középső viszont tisztas és emberi megoldásnak tűnik, főleg az átlagember számára. A büszke nagyurakra ugyanis nem vonatkoznak a törvények, az erő és a büszkeség törvénye az erőszak, a szenvedély, a harag, az indulat. Azt gondolják, a sebeket késsel kell újra felszakítani, pedig a sebeknek általában nem kés kell, hanem kötés.

21. *Öröm.* Csapodár a feleségem.

22. *Ráció.* Ha azt választod, hogy elviseled így, talán idővel megváltozik majd, a munka, a gyerekek, a betegségek és szükség miatt. Az is megtörténhet, hogy a szégyenérzet változtatja meg.

23. *Öröm.* Itthagyt a szégyentelen feleségem.
24. *Ráció.* Imádkozz, nehogy visszajöjjön, nehogy késő legyen ezt kívánni.
25. *Öröm.* A feleségem elment a szeretője után.
26. *Ráció.* Miért, jobb lenne, ha a te ágyadba hozta volna? Legalább ennyi tisztesség volt benne, hogy tőled távol élje szégyenletes életét, megkímélt attól, hogy látnod kelljen, mert szégyellte magát előtted. Légy dühös amiatt, hogy megcsalt, de amiatt ne, hogy elment.
27. *Öröm.* Elment az a gyalázatos feleségem.
28. *Ráció.* Ha ennyire fáj, megérdemelted volna, hogy itt maradjon, megérdemled, hogy visszajöjjön.

22. A TERMÉKETLEN FELESÉG

1. *Öröm.* Terméketlen feleségem van.
2. *Ráció.* A házasság kényelmetlenségeinek egyetlen orvossága: a terméketlenség engedelmessé és teszi az asszonyokat. Aki sok gyereket szül, már kezdi azt képzelni magáról, hogy nem feleség, hanem úrnő. A terméketlen asszony viszont sír, vagy csendben van. Tán nem emlékszek Helcanére?
3. *Öröm.* Terméketlen feleség jutott nekem.
4. *Ráció.* Az előbb még az erkölcstelensége miatt panaszkodtál, most az a bajod, hogy terméketlen. Ha abban volt igazság, ebben nincs. Csak jól jön a férjnek, ha a felesége terméketlen: nem kell a más gyereket nevelnie, ami a legrosszabb az összes szörnyűség közül, amit a feleség a férj ellen elkövethet; ha a parázna asszony szerencsétlen, még inkább az, ha termékeny is.
5. *Öröm.* A feleségem terméketlen.
6. *Ráció.* Miért, jobban szeretnél egy vajúdó, jajgató asszonyt, perlekedő dajkákat, bőgő csecsemőket? A terméketlensége miatt mindezekről megmenekülsz.
7. *Öröm.* Terméketlen a feleségem.
8. *Ráció.* Vigyázz, ne tégy úgy, mint sokan, hogy a saját hibádat, más fejére olvasod. Sok asszony az egyik férfi feleségeként terméketlennnek tűnt, de mikor hozzáment egy másikhoz, gyereket szült neki.
9. *Öröm.* Terméketlen a feleségem.
10. *Ráció.* Mit gondolsz, milyen gyereket szülne neked, ha termékeny lenne? Mindegyik szülés gyűlöletessé teszi a szülést, kíváнатossá a terméketlenséget. A Római Birodalom nem került volna olyan szörnyetegek kezébe, mint Gaius Caligula, Nero, Commodus, vagy

Bassianus, ha Germanicus, Domitius, Marcus Antonius és Septimius Severus nem házasodott volna meg, vagy terméketlen feleségük lett volna.

MELLÉKLETEK

1. PETRARCA LATIN NYELVŰ MŰVEI

- 1335 – *Epistulae metricae* (Verses levelek)
- 1338 – *De viris illustribus* (A híres férfiakról)
- 1338 – *Africa*
- 1341 – *Collatio laureationis* (Beszéde költővé koszorúzása alkalmából)
- 1343 – *Psalmi penitenciales* (Bűnbánati zsoltárok)
- 1346 – *De vita solitaria* (A magányos életről)
- 1346 – *Bucolicum carmen* (Eclogák)
- 1347 – *De otio religioso* (A szent visszavonultság)
- 1347 – *Secretum* (Kétségeim titkos küzdelme)
- 1347 – *Liber sine nomine* (Címzett nélküli könyv)
- 1350 – *Rerum familiarium libri* (Baráti levelek)
- 1350 – *Rerum memorandarum libri* (Emlékezetes tettek és mondások)
- 1353 – *De remediis utriusque fortunae* (A jó- és a balszerencse orvosságai)
- 1353 – *Invective contra medicum* (Invektívák az orvosok ellen)
- 1355 – *Invectiva contra quendam magni status hominem* (Invektíva egy magasrangú férfi ellen)
- 1358 – *Itinerarium ad sepulcrum Domini* (Útikönyv a Szentföldre)
- 1361 – *Seniles* (Öregkori levelek)
- 1361 – *Collatio coram domino Iohanne, francorum rege* (János francia király előtt mondott beszéd)
- 1367 – *De sui ipsius et multorum ignorantia* (Önmaga és sokak tudatlanságáról)
- 1370 – *Testamentum* (Végrendelet)
- 1371 – *Posteritati* (Az utókorhoz)
- 1373 – *Invectiva contra eum qui maledixit Italie* (Invektíva valaki ellen, aki gyalázta Itáliát)
- 1373 – *De insigni oboedientia et fide uxoria* (Novella a jeles asszonyi engedelmességről és hűségről)

2. A *DE REMEDIIS UTRIUSQUE FORTUNAE* TARTALOMJEGYZÉKE

I. könyv

Prologus	Előszó
1. De aetate florida	A viruló életkor és a hosszú élet reménye
2. De forma corporis eximia	A szép test
3. De valitudine prospera	A jó egészség
4. De sanitate restituta	A visszanyert egészség
5. De viribus corporis	A testi erő
6. De velocitate corporea	A testi gyorsaság
7. De ingenio	Az értelem
8. De memoria	Az emlékezet
9. De eloquentia	Az ékesszólás
10. De virtute	Az erény
11. De virtutis opinione	Az erényesség hiedelme
12. De sapientia	A bölcsesség
13. De religione	A vallásos hit
14. De libertate	A szabadság
15. De patria gloriosa	A dicső pátria
16. De origine generosa	Az előkelő származás
17. De origine fortunata	A szerencsés származás
18. De lauto victu	A jó evés-ivás
19. De conviviis	A lakomák
20. De vestitu cultuque corporis	Az öltözködés és a szépítkezés
21. De otio et quiete	A pihenés és a nyugalom
22. De suavi odore	A kellemes illatszerek
23. De dulcedine musica	A zene szépsége
24. De choreis	A tánc
25. De pilae ludo	A labdajáték
26. De ludo aleae	A kocka- és táblajátékok
27. De ludo taxillorum prospero	Szerencse a kockajátékban
28. De histrionibus	A komédiások
29. De palestris	A testedzés
30. De variis spectaculis	A mutatványok
31. De equis	A lovak
32. De venatu et aucupio	A vadászat és a madarászat
33. De numeroso famulatu	A népes szolgahad
34. De magnificentia aedium	A pompás épületek
35. De arcibus validis	A várak védelme
36. De supellectili pretiosa	A díszes berendezés
37. De gemmis et margaritis	A drágakövek és a gyöngyök
38. De gemmarum poculis	A drágakő-kelyhek
39. De gemmarum signis	A vésett drágakövek
40. De tabulis pictis	A festmények
41. De statuis	A szobrok
42. De vasis Corinthiis	A korinthuszi vázák
43. De librorum copia	A gazdag könyvtár
44. De scriptorum fama	Az írók hírneve
45. De magisterio	A magiszterség
46. De variis titulis studiorum	Az egyetemi címek
47. De titulis negotiorum	A közhivatalok

48. De titulis bellorum	A katonai rangok
49. De amicitiiis regum	A királyok barátsága
50. De amicorum abundantia	A sok barát
51. De amicis incognitis nisi per famam	A hírnév által szerzett barátok
52. De amico unico fideli	Az egyetlen igaz barát
53. De divitiarum copia	A nagy gazdagság
54. De aurifodina	Az aranyásás
55. De inventione thesauri	A kincskeresés
56. De foenore	Az uzsora
57. De fertilitate terrae	A termékeny föld
58. De viridariis	A kertek
59. De gregibus et armentis	A nyájak és csordák
60. De elephantibus et camelis	Az elefántok és a tevék
61. De simiis et ludicris animalibus	A majmok és más játékos állatok
62. De pavonibus, pullis, gallinis, apibus et columbis	A pávák, tyúkok, kakasok, méhek és galambok
63. De piscinis	A halastavak
64. De aviariis avibusque loquacibus et canoris	A kalitkák és a beszélő, éneklő madarak
65. De coniugii claritate	A nemes feleség
66. De uxore formosa	A szép feleség
67. De uxore faecunda et facunda	A termékeny és bőbeszédű feleség
68. De opima dote	A nagy hozomány
69. De gratis amoribus	Az édes szerelem
70. De ortu filiorum	A gyerekek születése
71. De filio infante festivo	A nevető kisgyerek
72. De natorum forma	A szép gyermekek
73. De filii fortitudine ac magnitudine	A bátor fiú
74. De filiae castitate	A tiszta leány
75. De optimo genero	A jó vő
76. De secundis nuptiis	A második házasság
77. De natorum coniugio	A gyermekek házassága
78. De nepotibus	Az unokák
79. De filiis adoptatis et privignis	Az örökbefogadás és a mostohagyerekek
80. De excellenti praeceptore	A kitűnő tanár
81. De insigni discipulo	A kiváló diák
82. De patre optimo	A jó apa
83. De matre amantissima	A legszeretőbb anya
84. De fratribus bonis, piisque sororibus	A derék fivérek és a jó nővérek
85. De bono domino	A jó gazda
86. De serenitate	A derült idő
87. De prospera navigatione	A szerencsés hajózás
88. De votiva portus apprehensione	Megérkezés a vágyott kikötőbe
89. De carceris exitu	Szabadulás a börtönből
90. De tranquillo statu	A nyugodt élet
91. De potentia	A hatalom
92. De gloria	A dicsőség
93. De beneficiis in multos collatis	Sokakat érintő jócselekedetek
94. De amore populi	Az emberek szeretete
95. De occupata tyrannide	Az elnyert hatalom
96. De regno et imperio	Az uralkodás és a birodalom
97. De exercitu armato	A felfegyverzett sereg
98. De classe instructa	A jól felszerelt flotta
99. De machinis et balistis	A harci- és hajítógépek
100. De thesauro reposito	A felhalmozott kincs
101. De vindicta	A bosszú
102. De spe vincendi	A győzelem reménye

103. De victoria	A győzelem
104. De inimici morte	Az ellenség halála
105. De spe pacis	A béke reménye
106. De pace et indutiis	A béke és a fegyverszünet
107. De pontificatu	A pápaság
108. De felicitate	A boldogság
109. De spe bona	A jó reménység
110. De hereditatis expectatione	Várakozás az örökségre
111. De alchimia	Az alkímia
112. De promissis aruspicum	A jósok ígéretei
113. De laeto rumore	Az örömhír
114. De expectatione filii, vel amici, vel villici, vel uxoris	Várakozás a gyerekekre, a barátokra, a gazdatisztre, a feleségre
115. De expectatione meliorum temporum	Várakozás jobb időkre
116. De sperato principis adventu	A fejedelem remélt eljövetele
117. De spe famae post obitum	A hírnév reménye a halál után
118. De gloria ex aedificiis sperata	Az épületek révén remélt dicsőség
119. De sperata gloria ex convictu	A társaság révén remélt dicsőség
120. De multiplici spe	A remény fajtái
121. De pace animi sperata	A lélek remélt békéje
122. De spe vitae aeternae	Az örök élet reménye

II. könyv

Prologus	Előszó
1. De deformitate corporis	A rút test
2. De imbecillitate	A testi gyengeség
3. De adversa valitudine	A betegség
4. De ignobili patria	A dicstelen pátria
5. De originis obscuritate	Az alacsony származás
6. De obscena origine	Bűnös viszonyból születni
7. De servitute	A szolgaság
8. De paupertate et damno passu	A szegénység és az anyagi veszteség
9. De tenui victu	A kevés élelem
10. De originali inopia	Szegénynek születni
11. De numerosae proles gravi sarcina	A sok utód nagy terhe
12. De amissa pecunia	Az elvesztett pénz
13. De vadimonio	Kezességet vállalni
14. De temporis amissione	Az idő elvesztegetése
15. De adverso ludo taxillorum	Szerencsétlen kockajáték
16. De sponsa alteri adiudicata	A másnak ítélt jegyes
17. De uxoris amissione	A feleség elvesztése
18. De importuna uxore	A rossz feleség
19. De raptu coniugis	Az elrabolt feleség
20. De uxore impudica	A csapodár feleség
21. De uxore sterili	A terméketlen feleség
22. De filia impudica	A csapodár lány
23. De adventicio dedecore	Más miatt szégyenbe kerülni
24. De infamia	Rossz hírbe keveredni
25. De quaesito ex indignis laudibus pudore	Szégyen másvalaki méltatlan dicséréte miatt
26. De amicis infidelibus	A hűtlen barátok
27. De ingratis	A hálátlanok
28. De servis malis	A rossz szolgák
29. De servis fugitivis	A szökött szolgák

30. De vicinis importunis	A rossz szomszédok
31. De inimiciis	Az ellenségeskedés
32. De praerepta facultate vindictae	A bosszú elmulasztása
33. De odio populari	Az emberek gyűlölete
34. De invidia passivae	A irigység
35. De contemptu	A megvetés
36. De promissi muneris tarditate	A be nem tartott ígéretek
37. De repulsis	A visszautasítás
38. De iniusto domino	Az igazságtalan uralom
39. De indocto praeceptore	A hozzá nem értő tanár
40. De discipulo indocili ac superbo	A buta és kevély diák
41. De noverca	A mostoha
42. De durtia paterna	Az apai szigor
43. De contumaci filio	A szemtelen gyerek
44. De discordi fratre	Az ellenséges testvér
45. De amisso patre	Az apa elvesztése
46. De amissa matre	Az anya elvesztése
47. De amisso filio	A gyermek elvesztése
48. De infantis filii casu misero	A kisgyermek halála
49. De filio qui alienus inventus est	A gyerek, akiről kiderül, hogy másé
50. De amisso fratre	A testvér elvesztése
51. De morte amici	A barát halála
52. De absentia amicorum	A barátok távolléte
53. De gravi naufragio	A nagy hajótörés
54. De incendio	A tűzvész
55. De gravi negotio ac labore	A nagy munka és fáradtság
56. De duro itinere	A fáradtságos utazás
57. De sterilitate annua	A terméketlen föld
58. De villico malo ac superbo	A rossz és kevély gazdatiszt
59. De furtis	A lopás
60. De rapinis	A rablás
61. De dolo malo	A csalás
62. De habitatione angusta	A szűkös lakás
63. De carcere	A börtön
64. De tormentis	A kínzás
65. De iniusto iudicio	Az igazságtalan ítélet
66. De exilio	A száműzetés
67. De obsessa patria	A megszállt haza
68. De patria eversa	A feldúlt haza
69. De metu perendi in bello	Félelem a háború elvesztésétől
70. De stulto et temerario collega	Az ostoba és vakmerő katonatárs
71. De inconsulto et precipiti magistro militiae	A vakmerő és kapkodó katonai vezető
72. De infausto praelio	A vesztes csata
73. De bello civili	A polgárháború
74. De discordia animi fluctuantis	A háborgó lélek viharai
75. De ambiguo statu	A bizonytalan állapot
76. De vulneribus acceptis	A sebesülések
77. De rege sine filio	A gyermektelen király
78. De amisso regno	Az elveszített terület
79. De proditione	Az árulás
80. De amissa tyrannide	Az elveszített hatalom
81. De perditis arcibus	Az elveszített várak
82. De senectute	Az öregség
83. De podagra	A köszvény
84. De scabie	A rüh

85. De vigilia	Az álmatlanság
86. De inquietudine somnorum	A nyugtalan alvás
87. De celebritate nominis importuna	A terhes hírnév
88. De dolore malis ex hominum moribus concepto	Szomorúság a rossz szokások miatt
89. De minutis taediis rerum variarum	Bosszantó apróságok
90. De terremotu	A földrengés
91. De peste latissime saeviente	A tomboló pestis
92. De tristitia et miseria	A szomorúság és a nyomorúság
93. De aegritudine dentium	A fogfájás
94. De aegritudine tibiæ	A fül-fájás
95. De caecitate	A vakság
96. De auditu perduto	A hallás elvesztése
97. De taedio vitæ	Az életuntság
98. De gravitate corporis	A kövérség
99. De gravis ingenii tarditate	A lomha észjárás
100. De inopia et infirma memoria	A rossz és bizonytalan emlékezet
101. De eloquentiæ defectu	Az ékesszólás hiánya
102. De amissione linguæ et loquelæ	A nyelv elvesztése
103. De virtutis inopia	Az erény hiánya
104. De avaritia	A fösvenység
105. De invidia	Az irigység
106. De ira	A harag
107. De gula	A torkosság
108. De torpore animi	A lélek restsége
109. De luxuria	A fényűzés
110. De superbia	A kevélység
111. De febribus	A láz
112. De dolore iliaco atque extasi	A bélgörcs és az ájulás
113. De totius corporis dolore ac languore vario	Az egész test fájdalma és gyengesége
114. De furore	Az örület
115. De veneno	A mérgezés
116. De metu mortis	Félelem a haláltól
117. De voluntaria in seipsum manuum iniectio	Az öngyilkosság
118. De morte	A halál
119. De morte ante diem	Az idő előtti halál
120. De morte violenta	Az erőszakos halál
121. De morte ignominiosa	A gyalázatos halál
122. De morte repentina	A váratlan halál
123. De aegrotante extra patriam	A hazától távol megbetegedni
124. De moriente extra patriam	A hazától távol meghalni
125. De moriente in peccatis	Bűnben meghalni
126. De moriente sollicito quid de patrimonio ac liberis futurum sit	Nyugtalankodni amiatt, mi lesz az örökséggel és a gyerekekkel, ha az ember meghal
127. De moriente anxio quid uxor, eo mortuo, sit actura	Szorongani amiatt, mit fog csinálni a feleség, ha az ember meghal
128. De moriente sollicito quid post se patriæ eventurum sit	Nyugtalankodni amiatt, mi lesz a hazával, ha az ember meghal
129. De studio famæ anxio in morte	Szorongás a halál utáni hírnév miatt
130. De moriente sine filiis	Gyerekek nélkül meghalni
131. De moriente qui metuit insepultus abici	Félni attól, hogy a halál után nem temetnek el

3. KRITIKAI KIADÁS (MUTATVÁNY)

A vizsgált kéziratok és nyomtatott kiadások lelőhelye, jelzetei és rövidítései

Kéziratok:

1. Bressanone, Bibl. del Semin. M., ms. c. 21 (15. sz. második negyede)	Bre.1.
2. Bressanone, Bibl. del Semin. M., ms. c. 23 (15. sz.)	Bre.2.
3. Firenze, Bibl. Laur., ms. Acq. e Doni 291 (15. sz.)	Fir. A. D.
4. Firenze, Bibl. Laur., Pl. 26 sin. 8 (1379, fra Tedaldo della Casa)	Fir.1.
5. Firenze, Bibl. Laur., Pl. 26 sin. 5 (késői 14. sz.)	Fir.2.
6. Firenze, Bibl. Laur., Pl. 90 inf. 7 (14. sz.)	Fir.3.
7. Firenze, Bibl. Laur., Pl. 78. 4 (15. sz.)	Fir.4.
8. Firenze, Bibl. Laur., Pl. 90 inf. 18 (14. sz., csak az első könyv)	Fir.5.
9. Firenze, Bibl. Laur., ms. San Marco 340 (14-15. sz.)	Fir.6.
10. Firenze, Bibl. Laur., Pl. Strozzi 90 (korai 15. sz.)	Fir.7.
11. Firenze, Bibl. Ricc., 826 (15. sz.)	Ric.
12. Milano, Bibl. Naz. Braid., A. D. XIII. 30 (15. sz. első fele)	Mil.
13. Modena, Bibl. Est., ms. lat. 380 (14-15. sz., csonka, a II. 123-ig)	Mod.
14. Napoli, Bibl. Naz., ms. XIII. D. 107 (1411)	Nap.
15. Venezia, Bibl. Marciana, Z. L. 475 (1398, Franceschino Fossadolce, csonka, hiányzik a II. 98-102-ig és a II. 114-132. között)	Ven.
16. Roma, Acc. Naz. Dei Lincei, Bibl. Cors., Fondo Niccolò Rossi 367 (1391?)	Lin.
17. Cambridge, Corpus Christi College, Parker Library, ms. 40. (késői 14. sz.)	Cam.

Kiadások:

1490. [Heidelberg, Knoblochster]; 1492. Cremona, Niccolò Lucaro; 1496. Bázél, Johannes Amerbach; 1503. Velence, Simon Bivilaqua; 1515. Velence, Alexander Paganinus; 1554. Bázél, Henricus Petri; 1581. Bázél, Sebastianus Henricpetri; 1613. Bern, Esaia Le Preux; 1628. Köln, Jacobus Stoer

I. 23.
De cantu et dulcedine musica⁴⁵⁶

1. *Gaudium*. Cantu delector ac fidibus.
2. *Ratio*. Aliquanto⁴⁵⁷ melius lacrimis atque suspiriis! Prestat enim flendo ad gaudium quam gaudendo ad gemitum pervenire.
3. *Gaudium*. Cantibus sonisque permulceor.
4. *Ratio*. Et fere cantu⁴⁵⁸ falluntur et volucres; illud⁴⁵⁹ mirabilius⁴⁶⁰, musica quoque dulcedine pisces tangi⁴⁶¹. Nota tibi Arionis⁴⁶² ac delphinis est fabella, tam pro vero⁴⁶³ habita, ut ipsis annalibus⁴⁶⁴ sit inserta; multi quidem scriptorum illustrium meminere miraculi, elegantius nemo quam Herodotus Graie pater historie⁴⁶⁵. Astipulantur imagines enee, illic ubi e⁴⁶⁶ tanto periculo⁴⁶⁷ incolumis primum terris appulsus est natantis piscis tergo insidens fidicen⁴⁶⁸. Ad hec⁴⁶⁹ Sirenes cantu fallere creditum; illud vero non creditum sed compertum, ut quotidie blandis verbis homo hominem⁴⁷⁰ fallit, et, ad summam, nichil ad fallendum voce aptius⁴⁷¹.
5. *Gaudium*. Musica suavitate delinior⁴⁷².
6. *Ratio*. Et aranea, ut aiunt, antequam mordeat, et medicus linit, antequam feriat, et auceps et mulier quem fallere vult delinit, et predo quem perimit, et polypus quem demergit amplectitur, et quidam pessimi hominum nunquam terribiliores sunt, quam dum se gestu⁴⁷³ et

⁴⁵⁶ Ven.+Fir.AD.+Fir.1.(a lap tetején)+Fir.2.+Fir.3.+Fir.4.+Fir.5.+Fir.6.+Fir.7.+Ric.(a margón)+Mod.+Mil. De dulcedine musica (1492+1515+1613); Nap.+Lin.+Bre.1. De dulcedine musice, Bre.2. De cantu et musica; 1496+1503+1581 De cantu et dulcedine a musica; Fir.1. De cantus et fidium delectatione

⁴⁵⁷ Ven.+Nap.+Fir.2.+Fir.5.+Fir.7.+Bre.1.2.(inkább) aliquanto (Ven. nagyon hasonló, de a h-t másképp írja); Fir.A.D.+Fir.3.+Fir.4.+Fir.6.+Ric.+Mod.+Mil. ah quanto; Lin. ah quanto (aliquanto-ból javítva), Fir.1. ha quanto, Cam. at quanto; 1492+1496+1503+1515+1581+1613 ah quanto

⁴⁵⁸ Fir.A.D. cantum

⁴⁵⁹ Ven. illius

⁴⁶⁰ Ven. mirabilis(?)

⁴⁶¹ Fir.A.D. tagni(!)

⁴⁶² Fir.1. Ariol (javítva másik kéz(?): arionis), Fir.2. Ariob(?)is Fir.3.+Fir.5. Ariol[is]; Ric. darionis, Bre.1.+Bre.2. darionis, Cam. Arrionis ac delphini

⁴⁶³ Bre.1. pue(h/r?)Bre.2. quia(?)

⁴⁶⁴ 1581 animalibus

⁴⁶⁵ Fir.1. nemo Herodotus Graie pater (javítva: quam, historie)

⁴⁶⁶ Fir.A.D. est!

⁴⁶⁷ 1613 pariculo

⁴⁶⁸ Ven.+Fir.2.+Fir.7.+Ric.+Bre.1.+Bre.2. fidicem, Mod. phydicen

⁴⁶⁹ Bre.2. hoc

⁴⁷⁰ Fir. A.D. ~~sed compertum, ut quotidie blandis verbis homo hominem~~

⁴⁷¹ Bre.1.+Bre.2. apcius voce, 1581 apertius

⁴⁷² Ven. declinior?; 1503 dilinior

⁴⁷³ Fir.A.D. gesta!

voce⁴⁷⁴ lenissimos⁴⁷⁵ ostendunt, quod in primis de Domitiano principe⁴⁷⁶ lectum est. Vix ulla⁴⁷⁷ est sine suspitione delinitio.

7. *Gaudium*. Cantu gaudeo et exaltor⁴⁷⁸.

8. *Ratio*. Cave: nam scriptum est: *Extrema gaudii luctus occupat*. Et rursus: *Ante ruinam exaltabitur spiritus*.

9. *Gaudium*. Cano dulciter.

10. *Ratio*. Nescis an ultimum; ipse predulciter morti proximus olor canit: plures enim⁴⁷⁹ gaudio quam tristitia periere. Solito dulcius canentem inter ipsa soni suspiria expirasse recens⁴⁸⁰ fama est.

11. *Gaudium*. Cantu ac tibiis delector.

12. *Ratio*. Non immerito quidem; singuli enim dies te et hore et momenta ad sepulchrum vehunt, quo cum cantu ferri vester⁴⁸¹ etiam⁴⁸² nunc⁴⁸³ mos⁴⁸⁴ est. Antiqui et tibiis efferebantur⁴⁸⁵, unde illud Statii Papinii⁴⁸⁶: *tibia cui teneros suetum producere manes*. Tibi utraque funeris pompa placet, illuc te licet ire non sentias, absque ulla requie⁴⁸⁷ properanti.

13. *Gaudium*. Cantu moveor.

14. *Ratio*. At⁴⁸⁸ quid⁴⁸⁹ refert?⁴⁹⁰ Est haud⁴⁹¹ dubie in animis hominum generosis maxime potentissima musica, sed effectus supra fidem varii: utque omittam quibus res non eget, hos ad letitiam inanem, hos ad sanctum et devotum gaudium piasque nonnunquam lacrimas movet. Que varietas in diversas sententias magna⁴⁹² traxit ingenia; nempe Athanasius⁴⁹³

⁴⁷⁴ Lin. se voce et gustu, Fir.3.+Ric.+Mod.+Bre.1.+Bre.2. gustu, Cam. dum se suggestu et voce

⁴⁷⁵ 1503 leuissimos

⁴⁷⁶ Fir.1. ~~principe~~ (javítva: principe)

⁴⁷⁷ Fir.A.D. illa!, Lin.+Fir.1.+Fir.2.+Fir.3.+Fir.5.+Bre.1.+Bre.2. ~~ulla~~

⁴⁷⁸ Lin.+Fir.1.+Bre.1.+Bre.2. exulto

⁴⁷⁹ Ven.+Nap.+ Fir.A.D.+Lin.+Fir.1.+Fir.2. +Fir.3.+Fir.4.+Fir.5.+Fir.6.+Mod.+Mil.+Cam. olim, Bre.1. olim enim

⁴⁸⁰ Ven. ~~recens~~

⁴⁸¹ Ven.+Mod. videtur (videtur nunc etiam mos est/videtur. Nunc etiam mos est.)

⁴⁸² Fir.1. ~~vester, etiam~~ (javítva: vester, [nunc] etiam)

⁴⁸³ Fir.A.D.+Fir.2.+Fir.3.+Fir.4.+Fir.5.+Fir.6.+Ric.+Bre.1.+Bre.2.+Mil.+Cam. nunc etiam; 1613 ~~nunc~~

⁴⁸⁴ Fir.A.D. mox!

⁴⁸⁵ Ven.+Fir.A.D.+Nap.+Lin.+Fir.1.+Fir.2.+Fir.3.+Fir.4.+Fir.5.+Fir.6.+Fir.7.+Ric.+Mod.+Bre.1.+Bre.2.+Mil.+Cam. ferebantur

⁴⁸⁶ Fir.A.D.+Nap.+Fir.7.+Ric.(+Fir.1.+Fir.3.+Fir.5.++Fir.6.+Mod.+Mil.+Cam. pā)+Bre.1.+Bre.2. Pampini, Fir.2. Pampini; 1492+1496+1515+1613 Pampini (Ven. stacij papinij)

⁴⁸⁷ Cam. illa re

⁴⁸⁸ Ven.+Nap.+ Fir.A.D.+Fir.1.+Fir.3.+Fir.4.+Fir.5. +Fir.6.+Fir.7.+Ric.+Mod.+Bre.1.+Bre.2.+Mil.+Cam. Ad (Fir.3. vasy Q?d)

⁴⁸⁹ Fir.2. Quidquid

⁴⁹⁰ Lin. refert:

⁴⁹¹ Fir.1. haut, Fir.A.D. a- ut (van ilyen írásmód? hallás után írták?); 1503 aut

⁴⁹² Bre.1. maximas, Bre.2. mag(na)(???)

⁴⁹³ Lin. anagathus, jav. (v?)ar/tanagi, Fir.1.+Fir.5. anathasius, Fir.2. Anastasius, Fir.7. Atanaxius, Ric. Achanasius, Bre. 1.+Bre.2. Anastasius

vanitates fugitans canendi⁴⁹⁴ usum in ecclesiis interdixit, Ambrosius pietatis exercitium⁴⁹⁵ appetens ut caneretur instituit,⁴⁹⁶ Augustinus utrumque se passum et difficile hinc sibi⁴⁹⁷ negotium dubietatis exortum⁴⁹⁸ inter confessiones suas pie meminit⁴⁹⁹.

15. *Gaudium*. Delectat canere.

16. *Ratio*. Graia olim delectatio, nunc et vestra. Apud⁵⁰⁰ illos quidem cantus ac fidium⁵⁰¹ ignarus quisquis esset indoctus habebatur, quod Themistocli⁵⁰² Attico⁵⁰³ Grecorum clarissimo, eo quod lyram in epulis recusasset, accidisse, Epaminondam⁵⁰⁴ vero Thebanum, hanc fortassis infamiam declinantem, preclare fidibus cecinisse auctor est Cicero⁵⁰⁵. Mirum: et⁵⁰⁶ Socrates talis senex fidibus⁵⁰⁷ operam dedit, ne miremur Alcibiadem ab avunculo Pericle tibi studio traditum, apud illos honestissimo, ut inter liberales artes hanc quoque condisceret⁵⁰⁸; sed verecundum⁵⁰⁹ pueri laudamus ingenium, qui cum ab⁵¹⁰ insigni tibicine, ad idipsum⁵¹¹ accito⁵¹², oblatas tibia ori applicuisset et collecto spiritu genas inflasset, animadversa deformitate vultus erubuit atque abiectas⁵¹³ tibia aspernatus fregit. meruitque licet tenera etas exemplo esse, ut totius populi consensu ex tunc Athenis tibiae usus obsolesceret⁵¹⁴. Ad⁵¹⁵ vos etsi non illud ardens musicae studium pervenerit omnium principum⁵¹⁶ mentes occupaturum, occupavit tamen aliquorum animos pessimorum⁵¹⁷ maxime, Gaius quippe cantandi studiosissimus saltandique fuit, Nero quantum cythare studio deditus fuerit et quantam curam vocis habuerit incredibile dictu⁵¹⁸; est. Id⁵¹⁹ enim vere⁵²⁰ stultum penitusque

⁴⁹⁴ Fir.1. canendi (javítva: canendi)

⁴⁹⁵ Ven.+Fir.A.D.+Lin.+Fir.1.+Fir.2.+Fir.3.+Fir.4.+Fir.5.+Fir.6.+Fir.7.+Ric.+Mod.+Bre.1.+Bre.2.+Mil.+Cam. 1492+1515! ~~exercitium~~ 1496 OTT VAN!, 1503 exercitum(!)

⁴⁹⁶ Nap. ~~Ambrosius pietatis exercitium appetens ut caneretur instituit,~~

⁴⁹⁷ Fir.3.+Ric.+Bre.1.+Bre.2. sibi hinc

⁴⁹⁸ Nap. extractum

⁴⁹⁹ Ven. monuit, jav. a lap szélén: meminit

⁵⁰⁰ Bre.2. apud

⁵⁰¹ Fir.A.D. fidum

⁵⁰² Fir.1.+Fir.2.+Fir.3.+Ric.+Bre.1.+Bre.2.+Cam. Themistodi

⁵⁰³ Bre.2. achito

⁵⁰⁴ Cam. Epaminidem

⁵⁰⁵ Bre.1. Cicero (ugyanígy: Gayus); Bre.2. cicero

⁵⁰⁶ Fir.A.D. est

⁵⁰⁷ Nap. ~~cecinisse auctor est Cicero. Mirum: et Socrates talis senex fidibus~~

⁵⁰⁸ Ric. a(?)disceret, Bre.1. hanc quoque cum disceret, Bre.2. liberales artes (...) disceret

⁵⁰⁹ Bre.2. verecundi

⁵¹⁰ Nap. ab hac

⁵¹¹ Ven.+Nap.+Fir.2.+Fir.7.+Cam. ad ipsum, Fir.A.D.+Lin.+Fir.1.+Fir.3.+Fir.5.+Fir.6.+Fir.7.+Ric.+Bre.1.2. +Mod. id ipsum, Fir. 4.+Fir.6.+Mil. idipsum, 1492 ad id ipsum

⁵¹² Fir.A.D. a-/ cito!

⁵¹³ 1492+1496+1515 obiectas +tovább!

⁵¹⁴ Bre.2. obsolesceret

⁵¹⁵ Fir.A.D. At

⁵¹⁶ Fir.A.D. principium

⁵¹⁷ Ven. peritissimorum

⁵¹⁸ Fir.A.D. dictum; Lin. dictu (dictum-ból javítva)

ridiculum, quod nocte illa que sibi vite ultima, mundo autem respirandi vel modicum prima fuit, inter querelas quas vicina mors et presens metus dolorque dictabant, illud crebrius atque miserabilius deflevit, non quod tantus princeps sed quod tantus musicus periret. Mitto alios; ad hanc vestram que nunc agitur etatem, licet paratior⁵²¹, venit tamen aurium voluptas, qua caste ac sobrie delectari humanitas⁵²² quedam, capi autem et molliter inviscari vanitas multa est.

17. *Gaudium*. Suavibus vocum modis cum delectatione detineor⁵²³.

18. *Ratio*. O si audires sanctorum suspiria! O si hinc aures tuas damnatorum⁵²⁴ gemitus et⁵²⁵ lamenta percellerent, hinc beatorum iubilis⁵²⁶ et cantus angelici atque illa celestis harmonia, quam Pythagoras⁵²⁷ ponit, Aristoteles evertit⁵²⁸, Cicero noster instaurat, tibi autem pietas fidesque suggerit esse ibi perpetuas ac predulces voces, etsi non celorum, at celestium incolarum⁵²⁹ primam illam et eternam causam sine fine laudantium. Si hec, inquam, omnia tuis auribus inferrentur, quam clare discerneres quis concentus⁵³⁰ dulcior quisve salubrior nunc⁵³¹ surdo sensui⁵³² soni iudicium committis⁵³³, de quo hactenus⁵³⁴ parva quidem res nonnullis forte⁵³⁵ videbitur, magnos tamen viros exercuit. Nec sine causa divini Plato vir ingenii musicam arbitratus est ad statum⁵³⁶ sive⁵³⁷ correctionem⁵³⁸ morum et⁵³⁹ rei publice pertinere.

⁵¹⁹ Bre.2. Ad

⁵²⁰ Ven.+Nap.+ Fir.A.D.+Lin.+Fir.1+Fir.2.+Fir.3.+Fir.4.+Fir.5.+Fir.6.+Fir.7.+Ric.+Mod.+Bre.1.2.+Mil.+Cam. vero; 1492+1515+1613 ~~vero~~ 1496+1503+1581 vere

⁵²¹ Ven.+Fir.A.D.+Nap.+Fir.2. partior, Lin.+Fir.1.+Fir.5.+Ric.+Bre.1.(rosszul olvasható) ptior, Bre.2. pitire(?), Fir.3. pätior, Fir. 4.+Fir.6.+Mil.+Cam. parciior, Fir.7. pcior; 1496 parciior!, 1492+1515 partior, 1503 paratior! +1581 paratior

⁵²² Fir.A.D. humanitas in

⁵²³ Lin. denitor(?), Bre.2. reintor(?)

⁵²⁴ Ven.+Fir.1.+ Fir.2.+Fir.3. + Fir.5.+Ric. +Bre.1.+Bre.2.+Cam. dampnatorum, Fir.A.D.+Lin. dap(!)natorum

⁵²⁵ Fir.A.D.+Lin.+Fir.1. ac

⁵²⁶ Bre.1.+Bre.2. iubili

⁵²⁷ Lin.+Fir.1.+Fir.2.+Fir.3.+Fir.5.+Cam. pi/yc(!)tagoras/pittagoras

⁵²⁸ Fir.A.D. evocat

⁵²⁹ Bre.1. ~~at celestium incolarum~~ Bre.2. ott van!

⁵³⁰ Fir.A.D. (inkább)+Fir.2.+Mod. cont(!)entus, Lin. concentus (contentus-ból javítva)

⁵³¹ Cam. nunc a

⁵³² Fir.A.D. sensu (Ven. is lehet ez)

⁵³³ Ven.+Fir.A.D.+Nap.+Fir.1.+Fir.2.+Fir.3.+Fir.4.+Fir.5.+Fir.6.+Fir.7.+Ric.+Mod.+Bre.1.2.+Mil.+Cam. committitis, Lin. committitis (committis-ből javítva felkiáltójelle!); 1503 eő(!) mittis

⁵³⁴ Fir.A.D. atenus

⁵³⁵ Nap. ~~forte~~

⁵³⁶ Fir.2. stratum

⁵³⁷ Cam. seu

⁵³⁸

Ven.+Nap.+Fir.A.D.Lin.+Fir.1.+Fir.2.+Fir.3.+Fir.4.+Fir.5.+Fir.6.+Fir.7.+Ric.+Mod.+Bre.1.2.(ad)+Mil.+Cam. corruptionem (a Fir.3. margináliája: Non a(?) Plato(?) musica(?) (?!)) + 1490! 1492-től correctionem!

⁵³⁹ Ven.+Nap.+ Fir.A.D.+Fir.1.+Fir.2.+Fir.3.++Fir.4.5.6.7.+Ric.+Bre.1.2.+Mil.+Mod.+Cam.+1490 ac Lin.; 1492, 1496+1503 ~~ae~~, 1581 ,

IRODALOMJEGYZÉK

ADAMIK

1994 ADAMIK Tamás, *Római irodalom az aranykorban*, Bp., Seneca, 1994.

ALBRECHT

2004 Michael von ALBRECHT, *A római irodalom története II*, ford. TAR Ibolya, Bp., Balassi, 2004.

AMERBACH

2000 *The Correspondence of Johann Amerbach: Early Printing in its Social Context*, sel., transl., ed., comm. by Barbara C. HALPORN, Michigan, University of Michigan, 2000.

ANTOGNINI

2008 Roberta ANTOGINI, *Il progetto autobiografico delle Familiars di Petrarca*, Milano Edizioni Universitarie di Lettere Economia e Diritto, 2008.

ARIANI

1999 Marco ARIANI, *Petrarca*, Roma, Salerno Editrice, 1999.

B. P.

1821 B. P., *Tudományos nevezetességek*, in: *Tudományos Gyűjtemény*, 1821, III, 120–124.

BESSI

1993 Rossella BESSI, *Note sul volgarizzamento del De remediis utriusque fortunae*, in: *Il Petrarca latino e le origini dell'umanesimo: Atti del Convegno internazionale. Firenze, 19–22 maggio 1991*, Quaderni Petrarqueschi, Vol. 10, 629–639.

BILLANOVICH

1947 Giuseppe BILLANOVICH, *Petrarca letterato, I. Lo scrittoio del Petrarca*, Roma, 1947 (Edizioni di Storia e Letteratura)

BILLANOVICH

1971 Giuseppe BILLANOVICH, *I primi umanisti e l'antichità classica*, in: *Classical Influences on European Culture A. D. 500–1500*, edited by R. R. BOLGAR, Cambridge Univ. Press, 1971, 57–66.

BILLANOVICH

1975a Giuseppe BILLANOVICH, *Dalle prime alle ultime letture del Petrarca*, in: *Il Petrarca ad Arquà: Atti del Convegno di Studi nel VI Centenario (Arquà Petrarca, 6-8 novembre 1970)*, a cura di G. Billanovich e G. Frasso, Padova, Ente Nazionale Francesco Petrarca, 1975 (Studi sul Petrarca 2), 13–50.

BILLANOVICH

1975b Giuseppe BILLANOVICH, *Il censimento dei codici petrarcheschi*, in: *Il Petrarca ad Arquà: Atti del Convegno di Studi nel VI Centenario (Arquà Petrarca, 6-8*

novembre 1970), a cura di G. Billanovich e G. Frasso, Padova, Ente Nazionale Francesco Petrarca, 1975 (Studi sul Petrarca 2), 271–274.

BÍRÓ

2005 BÍRÓ Csilla, *Le due fortune dei gesuiti di Tirnavia. Le edizioni del libro De remediis utriusque Fortunae a Tirnavia* in: *Petrarca e l'unità della cultura europea, Atti del Convegno Internazionale, Warszawa 27-29 maggio 2004*, a cura di Monica Febbo e Piotr Salwa, Warszawa, 2005, 489–496.

BITSKEY

1996 BITSKEY István, *Eszmék, művek, hagyományok: tanulmányok a magyar reneszánsz és barokk irodalomról*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1996.

BITSKEY

1997 BITSKEY István, *Püspökök, írók, könyvtárak. Egri főpapok irodalmi mecenatúrája a barokk korban*, Eger, Heves Múzeumi Szervezet, 1997.

BOCCACCIO

1963 Giovanni BOCCACCIO, *A Firenzei Francesco Petrarca úr életéről és szokásairól, ahogy a certaldói Giovanni Boccaccio látja*, ford. KOLOZSVÁRI GRANDPIERRE Emil, in: *Dante, Petrarca, Boccaccio. Művészéletrajzok*, összeáll., előszó, jegyz. KARDOS Tibor, Bp., Gondolat, 1963 (Európai Antológia Reneszánsz Sorozat), 130–139.

BONFINI

1995 Antonio BONFINI, *A magyar történelem tizedei [Rerum Ungaricarum Decades]*, ford. KULCSÁR Péter, Budapest, Balassi, 1995.

BRANCA

1953 Vittore BRANCA, *Tradizione delle opere di Giovanni Boccaccio, I, Un primo elenco dei codici e tre studi*, Roma, Edizioni di Storia e Letteratura, 1958.

BRANCA

1991 Vittore BRANCA, *Tradizione delle opere di Giovanni Boccaccio, II, Un secondo elenco di manoscritti e studi sul testo del «Decameron» con due appendici*, Roma, Edizioni di Storia e Letteratura, 1991. (Storia di letteratura, Raccolta di studi e testi 175.)

BROVIA

2006 Romana BROVIA, *Du nouveau sur la fortune du De remediis en France (XIVe–XVe siècles)*, in: *La Postérité répond à Pétrarque*, sous la direction de Eve Duperray, Paris, Beauchesne, 2006.

BRUNI

1963 Leonardo BRUNI, *Francesco Petrarca élete*, ford. KOLOZSVÁRI GRANDPIERRE Emil, in: *Dante, Petrarca, Boccaccio. Művészéletrajzok*, összeáll., előszó, jegyz. KARDOS Tibor, Bp., Gondolat, 1963 (Európai Antológia Reneszánsz Sorozat), 140–148.

CICERO

2004 Marcus Tullius CICERO, *Tusculumi eszmecsere*, ford. Vekerdi József, Bp., Allprint Kft., 2004.

CSAPODINÉ

1978 CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára, *A párizsi Petrarca-Dante-kódex*, in: Uő., *Humanista kódexek nyomában*, Bp., Magvető, 1978, 25–29.

- CSEHY
2004 CSEHY Zoltán, *Parthenias. Olvasati megjegyzések Petrarca első eclogájához*, in: *Helikon*, L (2004) 1–2, 166–177.
- Csillag...
2008 *Csillag a holló árnyékában. Vitéz János és a humanizmus kezdetei Magyarországon*, szerk. FÖLDESI Ferenc, Bp., Oszk, 2008.
- DA VINCI
1939 *The Literary Works of Leonardo da Vinci*, ed. Jean Paul Richter, vol. I, Oxford, 1939.
- DEL MONTE
1953 Alberto DEL MONTE, *Prime schede per l'edizione critica del De remediis*, Torino, 1953.
- DEL MONTE
1956 Alberto DEL MONTE, *Sul testo del „De remediis” petrarchesco*, in: *Filologia romanza*, III, 1956, 84–86.
- DIONISOTTI
1974 Carlo DIONISOTTI, *La fortuna del Petrarca nel Quattrocento*, in: *Italia Medievale e Umanistica*, 17 (1974), 61–113.
- DOTTI
2004a Ugo DOTTI, *Vita di Petrarca*, Roma–Bari, Laterza, 2004.
- DOTTI
2004b Ugo DOTTI, *A Secretum „válsága” és fejlődései*, in: *Helikon*, L (2004) 1–2, 177–215. (Kiséry Zsuzsanna ford.)
- EKLER
2011 „*Margarita Poetica*”. *A humanista alapműveltség olvasmányai a Kárpát-medencében 1526-ig* (antológia), összeáll. EKLER Péter, Bp., OSzK – Gondolat, 2011.
- ERTL
2010 ERTL Péter, *Petrarca és Babilon: egy irodalmi toposz politikai célú felhasználása*, in: *Századok. Tanulmányok a 200 éve született Horváth Mihály emlékére*, szerk. BOJTOS Anita, NOVOTNIK Ádám, Bp., Eötvös Collegium Történész Műhely, 2010, 73–83.
- FENZI
2004 Enrico FENZI, *Petrarca hermeneutikája: szabadság és igazság között. A Sen. IV. 5. levél kapcsán*, in: *Helikon*, L (2004) 1–2, 96–135. (Lengyel Réka ford.)
- FENZI
2008 Enrico FENZI, *Petrarca*, Bologna, Il Mulino, 2008.
- FIGORILLI
2006 Maria Cristina FIGORILLI, *Su Machiavelli e il De remediis di Petrarca*, in: Uő., *Machiavelli moralista: ricerche su fonti, lessico e fortuna*, prem. di Giulio FERRONI, Liguori Editore, Napoli, 2006.
- FISKE

- 1888 D. Willard FISKE, *Francis Petrarch's treatise De remediis utriusque fortunae. Text and versions*, Firenze, Le Monnier, 1888, in: PÈTRARQUE, 2002 (változatlan utóközlés)
- FÖLDESI
- 2008 FÖLDESI Ferenc, *Tudósok és könyvek társasága. Vitéz János könyvtára*, in: *Csillag a holló árnyékában. Vitéz János és a humanizmus kezdetei Magyarországon*, szerk. FÖLDESI Ferenc, Bp., OszK, 2008, 88–100.
- GEISS
- 2010 Jürgen GEISS, *Moralphilosophie, Poesie und Kirchenreform*, in: *Schätze im Himmel-Bücher auf Erden. Mittelalterliche Handschriften aus Hildesheim*, hrsg. von Monika E. Müller, Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel in Zusammenarbeit mit der Dombibliothek Hildesheim, 2010.
- HEITMANN
- 1957 Klaus HEITMANN, *La genesi del "De remediis utriusque fortunae" del Petrarca*, in: *Convivium*, XXV (1957), 9–30.
- HEITMANN
- 1958 Klaus HEITMANN, *Fortuna und Virtus. Eine Studie zu Petrarcas Lebensweisheit*, Köln-Graz, Böhlau, 1958.
- HUSZTI
- 1955 HUSZTI József, *Pier Paolo Vergerio és a magyarországi humanizmus kezdetei*, in: *Filológiai Közlöny*, 1955 (1), 521–533.
- J. HAJDU
- J. HAJDU Helga, *A kéziratár állományának gyarapodása a felszabadulás óta*, in: *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve*, 1957, 108–126.
- HORTIS
- 1879 Attilio HORTIS, *Le additiones al libro "De remediis fortuitorum" di Seneca dimostrare cosa del Petrarca e delle attinenze del Petrarca con Seneca, la Corografia di Pomponio Mela attribuita falsamente a Giovanni Boccacci*, Trieste, 1879.
- JAKÓ
- 1976 JAKÓ Zsigmond, *A székyudvarhelyi tudományos könyvtár története*, in: *Írás, könyv, értelmiség*, Kriterion, Bukarest, 1976, 219–251.
- KAPOSI
- 2004 KAPOSI Márton, *Petrarca szerencsefelfogása*, Magyar Tudomány, 2004/12, 1354–1366.
- KARDOS
- 1955 KARDOS Tibor, *A magyarországi humanizmus kora*, Bp., Akadémiai, 1955.
- KARDOS
- 1963 KARDOS Tibor, *Előszó*, in: *Dante, Petrarca, Boccaccio. Művészéletrajzok*, összeáll., előszó, jegyz. KARDOS Tibor, Bp., Gondolat, 1963 (Európai Antológia Reneszánsz Sorozat), 5–38.
- KARDOS
- 1967 KARDOS Tibor, *Petrarca e la formazione dell'Umanesimo ungherese*, in: *Italia ed Ungheria. Dieci secoli di rapporti letterari*, a cura di M. HORÁNYI e T. KLANICZAY, Bp., Akadémiai, 1967, 65–90.

- KARDOS
1972 KARDOS Tibor, *Petrarca a „Viharos Hegyen”*, in: Uő., *Élő humanizmus*, Bp., Magvető, 1972, 228–239.
- KARDOS
1973 KARDOS Tibor, *Petrarca és az érzelmek története*, in: Uő., *Az emberiség műhelyei*, Bp., Szépirodalmi, 1973, 117–121.
- KATONA
1907 KATONA Lajos, *Petrarca*, Budapest, Franklin-Társulat, 1907.
- KELEMEN
2004 KELEMEN János, *Petrarca filozófiai modernsége*, in: *Helikon*, L (2004) 1–2, 22–36.
- KERTÉSZ BALÁZSNÉ
2010 KERTÉSZ BALÁZSNÉ (Bíró Csilla), *Petrarca-idézetek Andreas Pannonius fennmaradt műveiben = „...mint az gyümölczös és termett szőlővesszőc...”*: Tanulmányok P. Vásárhelyi Judit tiszteletére, Bp., OSzK – Balassi, 2010, 361–371.
- KIRKHAM–MAGGI
2009 Victoria KIRKHAM–Armando MAGGI, *Petrarch: a critical guide to the complete works*, Chicago, Chicago Univ. Press, 2009.
- KISÉRY
1999 KISÉRY Zsuzsanna, *Egy szöveg élete [a Secretumról]*, in: *Könyv és Könyvtár*, 21 (1999), 173–191.
- KISÉRY
2000 KISÉRY Zsuzsa, *Petrarca és Platón*, in: *Italianistica Debreceniensis*, 7 (2000), 43–60.
- KISS
2011 KISS Margit, *A digitális Mikes-szótár*, Magyar Tudomány, 2011, 279–284.
- KRISTELLER
1989 Paul Oskar KRISTELLER, *Iter Italicum: a finding list of uncatalogued humanistic manuscripts of the Renaissance in Italian and other libraries. Vol. IV. Alia itinera. Great Britain to Spain*, Leiden, Brill, 1989.
- KRISTELLER
2004 Paul Oskar KRISTELLER, *Petrarca a tudományok történetében*, in: *Helikon*, L (2004) 1–2, 3–21. (Mátyus Norbert ford.)
- LÁZÁR
2004 LÁZÁR István Dávid, *Antiquitas, studiorum omnium mater. Petrarca és az antik auctorok*, in: *Helikon*, L (2004) 1–2, 228–246.
- LÁZÁR
2008 LÁZÁR István, *Petrarca levele M. T. Varróhoz*, in: *Szolgálatomat ajánlom a 60 éves Jankovics Józsefnek (Humanizmus és gratuláció)*, szerk. CSÁSZTVAY Tünde, NYERGES Judit, Bp., MTA Irodalomtudományi Intézet–Balassi Kiadó, 2009, 245–247.
- LENGYEL

- 2006 LENGYEL Réka, *La fortuna ungherese del Libro di Fortuna del Petrarca (Le edizioni ungheresi del De remediis utriusque fortunae nel secolo 18)*, in: *Camoenae Hungaricae*, 3 (2006) 169–175.
- LENGYEL
- 2007 LENGYEL Réka, *Részlet Francesco Petrarca De remediis utriusque fortunae-jából. [Előszó]*, in: „Nem súlyed az emberiség!”... *Album amicorum Szörényi László LX. születésnapjára*. Szerk. JANKOVICS József, CSÖRSZ Rumen István, CSÁSZTVAY Tünde, SZABÓ G. Zoltán, Bp., MTA Irodalomtudományi Intézet, 2007, 169–183. (Az interneten: www.iti.mta.hu/szorenyi60.html)
- LENGYEL
- 2008 LENGYEL Réka, *Ellentmondásos párbeszéd (Petrarca De remediis utriusque fortunae-jának dialogikus jellegéről)*, in: *Varietas Gentium – Communis Latinitatis. A XIII. Neolatin Világkongresszus (2006) szegedi előadásai*, szerk. SZÖRÉNYI László, LÁZÁR István Dávid, Szeged, 2008, 47–59.
- LENGYEL
- 2009a LENGYEL Réka, *Sulla conoscenza del Petrarca in Ungheria nel Quattrocento*, in: *Nuova Corvina*, 21 (2009), 42–48.
- LENGYEL
- 2009b LENGYEL Réka, *Francesco Petrarca a zene élvezetéről*, in: *Magyar Zene*, 2009/3, 321–328.
- LENGYEL
- 2010a LENGYEL Réka, *Dialoghi contraddittori (Sulla struttura dialogica del De remediis utriusque fortunae del Petrarca)*. in: *Acta Conventus Neo-Latini Budapestiensis. Proceedings of the Thirteenth International Congress of Neo-Latin Studies, Budapest, 6–12 August 2006*, gen. ed. Rhoda SCHNUR, Tempe, Arizona, 2010, 404–415.
- LENGYEL
- 2010b LENGYEL Réka, *Il Libro di Fortuna del Petrarca*, in: *Annuario 2007–2008/2008–2009 dell’Accademia d’Ungheria in Roma. Rivista di Studi Ungheresi XXIV* (2010), 55–60.
- LENGYEL
- 2010c LENGYEL Réka, *Francesco Petrarca e la dolcezza della musica*. In: *Camoenae Hungaricae* 7 (2010).
- LENGYEL
- 2011 LENGYEL Réka, *Petrarca, a morálfilozófus*, Tiszatáj, 2012/3, 57–64.
- MADAS
- 2008 MADAS Edit, *A középkori könyvkultúra továbbélése Magyarországon az 1430-as évektől az 1470-es évek végéig*, in: *Csillag a holló árnyékában. Vitéz János és a humanizmus kezdetei Magyarországon*, szerk. FÖLDESI Ferenc, Bp., Oszk, 2008, 7–22.
- MANN
- 1969 Nicholas MANN, *New light on a recently discovered manuscript of „De remediis”*, *Italia Medievale e Umanistica*, 12 (1969), 317–322.
- MANN

- 1970 Nicholas MANN, *Petrarch's role as moralist in fifteenth-century French Humanism*, in: *France at the end of the Middle Ages and in the early Renaissance*, edited by A. H. T. LEVI, Manchester Univ. Press, Manchester–New York, 1970, 6–28.
- MANN
- 1971a Nicholas MANN, *Petrarch and the transmission of classical elements*, in: *Classical Influences on European Culture A. D. 500–1500*, edited by R. R. BOLGAR, Cambridge Univ. Press, 1971, 217–224.
- MANN
- 1971b Nicholas MANN, *The manuscripts of Petrarch's 'De remediis': a checklist*, in: *Italia Medievale e Umanistica*, XIV (1971), 57–90.
- MANN
- 1975 Nicholas MANN, *La prima fortuna del Petrarca in Inghilterra*, in: *Il Petrarca ad Arquà: Atti del Convegno di Studi nel VI Centenario (Arquà Petrarca, 6-8 novembre 1970)*, a cura di G. Billanovich e G. Frasso, Padova, Ente Nazionale Francesco Petrarca, 1975 (Studi sul Petrarca 2), 279–289.
- MÁTÉ
- 2007 MÁTÉ Ágnes, *Francesco Petrarca De remediis utriusque fortunae c. művének 18. századi magyar változatai*, Szakdolgozat, SZTE BTK, 2007. (kézirat)
- MÁTÉ
- 2008 MÁTÉ Ágnes, *Francesco Petrarca De remediis utriusque fortunae c. művének 18. századi magyar változatai*, in: *Varietas Gentium – Communis Latinitatis. A XIII. Neolatin Világkongresszus (2006) szegedi előadásai*, szerk. SZÖRÉNYI László, LÁZÁR István Dávid, Szeged, 2008, 59–68.
- MÁTYUS
- 2004 *Petrarca in Ungheria. Bibliografia, 1494-2004/Petrarca Magyarországon. Bibliográfia, 1494–2004*, a cura di/összeáll. MÁTYUS Norbert, Bp., Istituto Italiano di Cultura/Olasz Kultúrintézet, 2004.
- MÉSZÁROS
- 1972 MÉSZÁROS István, *A Szalkai-kódex és a XV. század végi sárospataki iskola*, Bp., Akadémiai, 1972.
- MILDE
- 1979 Wolfgang MILDE, *Petrarch's List of Favorite Books*, in: *Res publica literarum: Studies in the Classical Tradition II* (1979), 229–232.
- MORO–VECCHIETTI
- 1791 *Biblioteca Picena o sia notizie istoriche delle opere e degli scrittori Piceni, Tomo II, Lett. B.*, a cura di Filippo VECCHIETTI e Tommaso MORO, Osimo, 1791.
- NARDUCCI
- 1874 Enrico NARDUCCI, *Catalogo dei codici petrarcheschi delle biblioteche Barberiana, Chigiana, Vallicelliana e Vaticana*, Roma, 1874.
- NÉMETH S.
- 2004 NÉMETH S. Katalin, „Petrárhának ezen jeles szavai”. Székely László Petrarca-fordítása, in: „Nem sülyed az emberiség!”... *Album amicorum Szörényi László LX. születésnapjára*. Szerk. JANKOVICS József, CSÖRSZ Rumen

- István, CSÁSZTVAY Tünde, SZABÓ G. Zoltán, Bp., MTA Irodalomtudományi Intézet, 2007, 191–197.
- NÉMETH S.
2006 NÉMETH S. Katalin, *Székely László verses önéletírása*, Lymbus 2006, 44–98.
- PACCA
1998 Vinicio PACCA, *Petrarca*, Roma-Bari, Editori Laterza, 1998.
- PAJORIN
2004 PAJORIN Klára, *Vitéz János műveltsége*, in: ItK 2004 (108) 5–6. sz., 533–540.
- PAJORIN
2005 PAJORIN Klára, *Alcuni rapporti personali di Pier Paolo Vergerio in Ungheria*, in: *L’Umanesimo latino in Ungheria, Atti del Convegno Internazionale di Studi, Budapest, Istituto Italiano di Cultura, 18 aprile 2005*, a cura di Adriano Papo e Gizella Németh Papo, Treviso, 2005, 45–52.
- PETRARCA
1933 Francesco PETRARCA, *Le Familiari*, edizione critica per cura di Vittorio ROSSI, Umberto BOSCO, voll. I–IV, Firenze, Sansoni, 1933–1942. (Reprint kiadása: Francesco PETRARCA, *Familiarium rerum libri. Le Familiari*, testo critico di Vittorio ROSSI, Umberto BOSCO, trad. e cura di Ugo DOTTI, voll. I–V., Torino, Aragno, 2004–2009.)
- PETRARCA
1945 Francesco PETRARCA, *Rerum memorandarum libri*, a cura di G. Billanovich, trad. di Marco Petoletti, Firenze, Sansoni, 1945.
- PETRARCA
1955 Francesco PETRARCA, *Prose*, a cura di G. Martellotti, P. G. Ricci, E. Carrara, E. Bianchi, Milano–Napoli, Ricciardi, 1955.
- PETRARCA
1962 *Petrarca levelei. Szemelvények Petrarca leveleiből*. Összeáll., ford., előszó, jegyz. KARDOS Tibor, Bp., Gondolat, 1962 (Európai Antológia Reneszánsz Sorozat)
- PETRARCA
1963 Francesco PETRARCA, *Levél az utókorhoz*, in: *Dante, Petrarca, Boccaccio. Művészetrajzok*, összeáll., előszó, jegyz. KARDOS Tibor, Bp., Gondolat, 1963 (Európai Antológia Reneszánsz Sorozat), 119–130.
- PETRARCA
1984 Francesco PETRARCA, *Orvosságok jó- és balsors idejére*, ford. KARDOS TIBORNÉ, in: *Reneszánsz etikai antológia*, szerk. VAJDA Mihály, Bp., Gondolat, 1984 (Etikai Gondolkodók), 7–102.
- PETRARCA
1992 Francesco Petrarca, *Secretum/Il mio segreto*, a cura di Enrico FENZI, Milano, Mursia, 1992.
- PETRARCA
1999 *Kétségeim titkos küzdelme [Secretum]*, ford. LÁZÁR István Dávid, Szeged, Lazi, 1999.
- PÉTRARQUE

- 2002 PÉTRARQUE, *Les remèdes aux deux fortunes*, vol. I. Texte et traduction, vol. II. Notes et commentaires, texte établi et traduit par Christophe CARRAUD, Grenoble, Millon, 2002. xtc14e
- PETRARCA
2003 *De sui ipsius et multorum ignorantia – Önmaga és sokak tudatlanságáról*, ford. LÁZÁR István Dávid, Szeged, LAZI, 2003. (kétnyelvű kiadás)
- PETRARCA
2004 Francesco PETRARCA, *Orpheusz lantja, Dávid hárfája: Válogatás Petrarca latin nyelvű költészetéből*, vál., ford., utószó CSEHY Zoltán, előszó SZÖRÉNYI László, Pozsony, Kalligram, 2004.
- PETRARCA
2004 Francesco PETRARCA, *Opera omnia*, CD-Rom, a cura di Eugenio PICCHI, 1994.
- PETRARCA
2006 Francesco PETRARCA, *Le postille del Virgilio Ambrosiano*, a cura di M. BAGLIO, A. NEBULONI TESTA, M. PETOLETTI, Roma–Padova, Editrice Antenore, 2006.
- PETRARCA
2007 Francesco PETRARCA, *Diadalmenetek – Triumphi*, ford., jegyz. HÁRS Ernő, előszó, életrajz, bibl. SZÖRÉNYI László, Bp., Eötvös Könyvkiadó, 2007.
- PETRARCA
2009a Francesco PETRARCA, *Rimedi all’una e all’altra fortuna*, intr., comm. e cura di Enrico FENZI, trad. di Gerardo FORTUNATO e Luigi ALFINITO, Napoli, La scuola di Pitagora editrice, 2009.
- PETRARCA
2009b Francesco PETRARCA, *Beszélgetés a táncokról (I, 24.)*, ford. BÁCSKAI Katalin, bev., jegyz. TÓVAY NAGY Péter, Táncstudományi Közlemények, 1 (2009) 1, 7–15.
- PETRARCA
2009c *A jó- és a balszerencse orvosságairól (A csapodár feleség, II. 21.)*, ford. LENGYEL Réka, in: *Szolgálatomat ajánlom a 60 éves Jankovics Józsefnek (Humanizmus és gratuláció)*, szerk. CSÁSZTVAY Tünde, NYERGES Judit, Bp., MTA Irodalomtudományi Intézet–Balassi Kiadó, 2009, 248–252. (www.bkiado.hu/JJ/net/Studiolum/Lengyel.pdf)
- PETRARCA
2009d *De dulcedine musica (A zene szépsége) [A jó- és a balszerencse orvosságai, I. 23.]*, ford. LENGYEL Réka, in: *Magyar Zene*, 2009/3, 329–334.
- PETRARCA
2011 *A jó- és a balszerencse orvosságairól. A dicső pátria, I. 15*, ford. LENGYEL Réka, in: *Corollarium. Tanulmányok a hatvanöt éves Tar Ibolya tiszteletére*, szerk. Czerowski Mariann, Nagyillés János, Szeged, 2010. (Acta Universitatis Szegediensis, Acta Antiqua at Archaeologica Supplementum XIII) 151–156.
- PETRUCCI
1977 Armando PETRUCCI, *Catalogo sommario dei manoscritti del Fondo Rossi, sezione Corsiniana*, Roma, Accademia Nazionale dei Lincei, 1977.
- PÓCS

- 2008 PÓCS Dániel, *Urbino, Firenze, Buda – minták és párhuzamok a királyi könyvtár fejlődésében*, in: *Mátyás király öröksége – késő reneszánsz művészet Magyarországon, 16-17. század. Kiállítás a Magyar Nemzeti Galériában 2008. március 28–2008. július 27.*, szerk. MIKÓ Á. és VERŐ M., Bp., MNG, 2008, 147–163.
- RAJCSÁNYI
- 2010 RAJCSÁNYI János, *Az ateista útikalauza* (Lengyel R. ford.), in: *Magyarországi gondolkodók, 18. század, Bölcsészettudományok I*, vál., szerk., utószó TÜSKÉS Gábor, munkatárs LENGYEL Réka, Bp., Kortárs, 2010 (Magyar Remekírók, új folyam), 10–18; 808–812.
- RAWSKI
- 1991 Conrad H. RAWSKI, *Petrarch's Remedies for Fortune Fair and Foul*, Bloomington-Indianapolis, Indiana Univ. Press, 1991, 5 voll.
- REALE
- 1987 Ugo REALE, *A Szentlélek lovagja. Cola di Rienzo élete*, ford. MAJTÉNYI László, Bp., Kossuth, 1987, 215–234.
- Reneszánsz
- 1984 *Reneszánsz etikai antológia*, szerk. Vajda Mihály, Bp., Gondolat, 1984. (Etikai Gondolkodók)
- RICCI
- 1955 Pier Giorgio RICCI, *Sulla tradizione manoscritta del De remediis*, in: *Rinascimento*, 6, 1955, 163–166.
- RÓNAI
- 1986 RÓNAI Mihály András, *Petrarca*, in: *Világirodalmi lexikon, X. kötet, P–Praga*, főszerk. KIRÁLY István, szerk. SZERDAHELYI István, Bp., Akadémiai, 1986, 458–464.
- ROSSI
- 1961 Mario Manlio ROSSI, *Due manoscritti non registrati del „De remediis”*, Studi petrarcheschi (1961), 289–300.
- ROSSITER
- 2010 William T. ROSSITER, *Chaucer and Petrarch*, Cambridge, D. S. Brewer, 2010.
- RÓZSA
- 1984 RÓZSA Zoltán, *Francesco Petrarca és a satíra egyes kérdései*, in: Uő., *Satíra és társadalom az itáliai középkorban és kora reneszánszban*, Bp., Akadémiai, 1984, 147–167.
- SCHEIDIG
- 1955 W. SCHEIDIG, *Die Holzschnitte des Petrarca-Meisters zu Petrarca's Werk : von der Artzney beyder Glück des guten und widerwärtigen - Augsburg 1532*, Berlin, Henschel, 1955.
- SCIACOVELLI
- 2004 Antonio Donato SCIACOVELLI, *A múlt dicsőítése, a jelen elutasítása és a keresztény humanizmus jelenléte a De viris illustribus „római fejezetében”*, in: *Helikon*, L (2004) 1–2, 153–165.
- SENECA

- 1967 Lucius Annaeus SENECA, *Vigasztalások*, ford. RÉVAY József, Bp., Magyar Helikon, 1967.
- SENECA
- 1975 SENECA, *Erkölcsei levelek*, ford., utószó, jegyz. KURCZ Ágnes, Bp., Európa, 1975.
- SOLYMOSI
- 2002 SOLYMOSI Milán, *Pier Paolo Vergerio e Coluccio Salutati*, Verbum – Analecta Neolatina, 2002, IV/1, 147–163. (Az interneten: http://www.uni-mannheim.de/mateo/itali/autoren/vergerio_itali.html.)
- STURM-MADDOX
- 2004 Sara STURM-MADDOX, *Petrarca Átváltozásai. II. fejezet: Apollo és Dahne: az ovidiusi szubtextus*, in: *Világosság*, 2004/2–3, 33–55.
- SZÖRÉNYI
- 2002 SZÖRÉNYI László, *A magyarországi neolatin irodalom jelentősége*, in: Uő., *Philologica Hungarolatina. Tanulmányok a magyarországi neolatin irodalomról*, Bp., Kortárs, 2002, 4–14.
- SZÖRÉNYI
- 2002 SZÖRÉNYI László, *Zrínyi és Vida, avagy a neolatin vergiliusi eposzmodell*, in: Uő., *Philologica Hungarolatina. Tanulmányok a magyarországi neolatin irodalomról*, Bp., Kortárs, 2002, 81–90.
- SZÖRÉNYI
- 2010a SZÖRÉNYI László, *A Petrarca-év megnyitására*, in: *Önfiloszhatyú. Irodalomtörténeti rejtélyek*, Bp., Balassi, 2010, 19–21.
- SZÖRÉNYI
- 2010b SZÖRÉNYI László, *Petrarca humora a tudatlanságról írott szatírájában (Önmagam és sokak tudatlanságáról)*, in: *Önfiloszhatyú. Irodalomtörténeti rejtélyek*, Bp., Balassi, 2010, 22–31.
- SZÖRÉNYI
- 2010c SZÖRÉNYI László, *Petrarca Benvenuto da Imola Dante-kommentárjában*, in: *Önfiloszhatyú. Irodalomtörténeti rejtélyek*, Bp., Balassi, 2010, 32–51.
- SZÖRÉNYI
- 2010d SZÖRÉNYI László, *Petrarca eszméletörténeti hatása a XVI–XVII. századi magyar irodalomban*, in: *Önfiloszhatyú. Irodalomtörténeti rejtélyek*, Bp., Balassi, 2010, 52–66.
- TRAPP
- 2000 J. B. TRAPP, *Illustrated manuscripts of Petrarch's De remediis utriusque fortunae*, in: *Poetry & Philosophy in the Middle Ages: A Festschrift for Peter Dronke*, ed. by John Marenbon, Leiden, Boston, Köln, Brill, 2000 (Mittelateinische Studien und Texte, 29), 217–250.
- TRINKAUS
- 1970 Charles TRINKAUS, *In our Image and Likeness. Humanity and Divinity in Italian Humanist Thought*, London, The University of Chicago Press, 1970.
- TURÓCZI-TROSTLER
- 1937 TURÓCZI-TROSTLER József, *Keresztény Seneca*, EphK, 61 (1937), 25–75.

VERGERIO

1934 *Epistolario di Pier Paolo Vergerio*, a cura di Leonard Smith, Roma, 1934.

WILKINS

1990 Ernest H. WILKINS, *Vita del Petrarca (e La formazione del "Canzoniere")*, a cura di Remo CESERANI, Milano, Feltrinelli, 1990. (3. ed.)

YPES

1934 Catharina YPES, *Petrarca in de Nederlandse Letterkunde*, De Spieghel, Amsterdam, 1934.

ZAK

2010 Gur ZAK, *Petrarch's Humanism and the Care of the Self*, New York, Cambridge University Press, 2010.

ZSUPÁN

2008 ZSUPÁN Edina, *Vitéz János Leveleskönyve. Prológus*, in: *Csillag a holló árnyékában. Vitéz János és a humanizmus kezdetei Magyarországon*, szerk. FÖLDESI Ferenc, Bp., Oszk, 2008, 113–134.

TARTALOM

<i>Elöljáróban</i> – „Quod ante me, ut arbitror, fecit nemo”	5
<i>De vita et moribus</i>	11
<i>De librorum copia</i>	19
Petrarca, a lélekvezető.....	25
 A mű keletkezése.....	35
„In animo conscripta remedia”: a közvetett források.....	37
A datálás közvetlen forrásai.....	42
Kutatástörténeti áttekintés.....	52
Összegzés.....	58
 „Paratus ad omnia, promptus ad singula” – Mindentudó kézikönyv.....	61
<i>Vera philosophia</i> – receptre (A szerző útmutatása és a <i>De remediis</i> műfaja, előképei).....	63
Tematikai sokszínűség.....	71
<i>De remediis utriusque Petrarchae</i> (Önellentmondások és párhuzamok Petrarca gondolkodásában)	77
Cicero és Seneca legnagyobb tanítványa.....	82
Lelkigyakorlatok mindennapi használatra – humanista etika filozófia pszichológia (A <i>De remediis</i> örök értékei).....	89
 A <i>De remediis</i> utóélete a 14–19. században (Kéziratos hagyományozódás, illusztrációk, fordítások, nyomtatott kiadások).....	93
A Petrarca-hagyaték sorsa és a <i>De remediis</i> korai másolatai (14. század).....	98
A későbbi itáliai kéziratok.....	109
Másolók, fordítók, olvasók Itália határain túl a 15. században.....	115
Filológiai tévedések, félreértések – Petrarca ismeretlensége Magyarországon a 14–15. században.....	122

Nyomtatott kiadások Európa-szerte (15–19. század).....	129
Magyar olvasók és a 18. századi <i>De remediis</i> -kiadások- és fordítások.....	135
Megjegyzések Petrarca szerepéről az európai művelődés történetében és a keresztény lelkiség egyéni és közösségi megélésében.....	143

Francesco Petrarca: A jó- és a balszerencse orvosságai

(válogatott fordítás)

I. könyv

Előszó.....	153
1. A viruló életkor és a hosszú élet reménye.....	160
2. A szép test.....	160
3. A jó egészség.....	166
4. A visszanyert egészség).....	166
5. A testi erő.....	167
6. A testi gyorsaság.....	169
8. Az emlékezet.....	170
9. Az ékesszólás.....	172
12. A bölcsesség.....	174
13. A vallásos hit.....	177
15. A dicső pátria.....	179
16. Az előkelő származás.....	183
17. A szerencsés származás.....	186
18. A jó evés-ivás.....	187
19. A lakomák.....	191
20. Az öltözködés és szépítkezés.....	194
22. A kellemes illatszerek.....	196
23. A zene szépsége.....	199
24. A tánc.....	201
25. A labdajáték.....	204
26. A kocka- és táblajátékok.....	205

27. Szerencse a kockajátékban.....	206
28. A komédiások.....	209
65. A nemes feleség.....	211
66. A szép feleség.....	213
67. A termékeny és bőbeszédű feleség.....	214
68. A nagy hozomány.....	215

II. könyv

18. A feleség elvesztése.....	217
19. A rossz feleség.....	219
20. Az elrabolt feleség.....	220
21. A csapodár feleség.....	222
22. A terméketlen feleség.....	226

Mellékletek

1. Petrarca latin nyelvű művei.....	229
2. De remediis utriusque fortunae (tartalomjegyzék).....	230
3. Kritikai kiadás (mutatvány): I, 23. <i>De cantu et dulcedine musica</i>	235
Irodalomjegyzék.....	240
Tartalom.....	252

